МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 46

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

DOI 10.32782/apfs.v046

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:
Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:
Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загально гуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Федорченко-Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Ярова Л. В.**, доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році Національним університетом «Одеська юридична академія».

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 18 березня 2024 р. (протокол № 6).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ISSN 2410-3071

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2024

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1:371/378
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.1

Р. М. Богачев
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1926-608X
кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В. М. Зуєв
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2213-1525
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ГУМАНІЗАЦІЯ І ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ ЯК ДОМІНАНТИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Постановка проблеми. Питання гуманізації і гуманітаризації освіти в контексті трагічних наслідків екзистенційної війни та неминучої трансформації сучасного українського суспільства останнім часом усе більше привертають до себе увагу не тільки філософів, істориків науки, соціологів, лінгвістів, але й широкого загалу небайдужих дослідників освітньої сфери. Водночас звернення до царини освіти загалом, а надто до проблем її гуманізації і гуманітаризації у вищій школі зокрема, потребує, з одного боку, чітких та виважених оцінок і прогнозів, а з другого – надзвичайної тактовності й обачності щодо висловлених суджень і переконань. Адже саме в галузі освіти можливі неоднозначні розв'язання постійно виникаючих колізій, які зумовлені розбіжними інтересами кількох поколінь, різним рівнем знання й виховання тощо. Та як не є, але те, якою молода генерація увійде в життя з огляду на прискорення дегуманізації і деградації суспільного життя, значною мірою залежить від нинішнього старшого покоління, котре намагається подолати перешкоди псевдогуманізму і псевдодемократії, кардинально реформувати й реорганізувати існуючу систему освіти та одночасно зберегти наявний духовний потенціал громадян. А ще потрібно враховувати, що кризові явища, які охопили всі сфери життєдіяльності українського суспільства, не оминули й систему освіти [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, доводиться констатувати, що дегуманізація соціальних відносин, наростання в суспільстві різних негативних фактів і подій спричинили банкрутство вищої освіти та падіння престижу суспільних і гуманітарних наук. Нині на це звертають неабияку увагу ті відверті дослідники й викладачі-новатори, які вимушені визнавати зростаючу втрату особистих контактів зі своїми вихованцями, оскільки вирва дегуманізації спричинює неналежну й недостатню трансляцію знання і культури [2; 4; 9–10]. Спад авторитету навчальних дисциплін соціогуманітарного спрямування зумовлений також і тим, що після здобуття Україною незалежності головний акцент у підготовці спеціалістів було зроблено на вишколі, який дотепер значною мірою перешкоджає піднесенню освіченості студентів. Крім того, світоглядний контекст їхньої духовності заполонила техносфера з її механізованим, напівавтоматичним і автоматичним виробництвом та монотонністю й підвищеними темпами і ритмами роботи, втратою творчого потенціалу тощо [2; 5, с. 7–8]. Світовідчуття й світорозуміння студентів генерує сучасна діджиталізація як переведення розмаїтої інформації в усіх її формах – текстовій, звуковій, графічній – у цифровий формат, доступний новітнім гаджетам [8]. Вже за сьогоднішнім поступом ідей, поглядів, переконань, вірувань і сподівань особистості в переважній більшості сфер її життя обсервується присутність штучного інтелекту.

Метою статті є розгляд гуманізації і гуманітаризації вищої освіти як домінант її сучасної модернізації.

© Р. М. Богачев, В. М. Зуєв, 2024

Виклад основного матеріалу дослідження. Наявність у сфері освіти різних проблем і суперечностей зумовлює необхідність креативного застосування розмаїтих методів, принципів і підходів, на яких має розгортатися трансформація сучасної освітньої системи України. Серед них насамперед мають бути увиразнені подальша гуманізація і гуманітаризація освіти, її індивідуалізація і культурно-історична зумовленість, зокрема неперервність, доступність, гнучкість, самоврядність тощо. А основними напрямами освітніх реформ повинні бути поворот до людини, звернення до її духовності, подолання технократичного і цифрового снобізму, поглиблення інтеграції соціогуманітарних наук та ін. Заразом реформування і реорганізація вищої освіти мають супроводжуватися інтенсивним вивченням наук про людину і суспільство, поглибленням демократизації і лібералізації навчального процесу в закладах вищої освіти (ЗВО), орієнтацією студентів на неортодоксальне освоєння інформаційних технологій. Тоді держава й суспільство також будуть зацікавлені в упровадженні освітніх реформ, покликаних забезпечити всебічний і вільний розвиток громадян, піднесення й збагачення морального та інтелектуального потенціалу нації, насичення ринкової економіки професіоналами високого рівня.

А поки що певну занепокоєність викликає те, що студенти у ЗВО не одержують гуманітарної освіти належного рівня, який мав би деякою мірою компенсувати брак відповідного гуманістичного ступеня їхньої освіченості. Бо навчальні дисципліни соціогуманітарного профілю, які сьогодні викладаються у ЗВО, продовжують перебувати в полоні архаїчних методичних, методологічних і навіть ідеологічних підходів, та лише частково перекривають і заповнюють притаманні вищій школі недоліки гуманізації і гуманітаризації навчальної складової. Не допомагає оновленню зазначених підходів навіть застосування у навчальному процесі новомодних ідей сучасного постмодернізму, що посів провідне місце в гуманітарних науках Заходу. Мало того, навіть критично сприйняті ідеї постмодерністів понині тлумачаться переважно як ворожі новітній науці й освіті.

Отож, з нашого погляду, немає іншої ради, як бажання й готовність покращити і гуманітарну освіту в ЗВО, і власне гуманітаріїв. Сьогодні цілком осяжними і зрозумілими є економічні й морально-духовні наслідки відсутності в Україні чіткої системи гуманітарної освіти загалом і системного навчання гуманітаріїв як майбутніх спеціалістів зокрема. Щоб компенсувати наявні пробіли, деякі вітчизняні ЗВО намагаються копіювати закордонний досвід організації гуманітарного навчання студентів. Насамперед той, який є в українській діаспорі. Концептуально подібне копіювання здебільшого ґрунтується на практиці організації навчального процесу в Українському Вільному Університеті (м. Мюнхен), в якому гуманітарні науки вважаються невід'ємною частиною навчання в системі вищої освіти, оскільки вони вивчають різні аспекти людського буття у психологічному, соціальному і культурному вимірах. Під цим оглядом у складі філософського факультету сформовано кафедри філософії, психології, педагогіки, мистецтвознавства, історії, а також курси з порівняльного літературознавства й культурознавства. А навчальними програмами передбачено вивчення проблем загальнолюдських цінностей та етики, творчого потенціалу людини і мистецтва, пошуку нових шляхів самореалізації в сучасному світі на основі освоєння способів сприяння розвитку суспільства [12]. Водночас на створеному в університеті в кінці XX століття факультеті україністики до викладання залучаються не лише професори університетів, але й науковці, що репрезентують сучасну академічну науку в галузі гуманітаристики та україністики. Акцент робиться на використанні порівняльних підходів і реконструкції україністики в компаративних зв'язках з аналогічними явищами й процесами в інших європейських країнах. Також на факультеті започаткована міждисциплінарна магістерська програма, де студенти мають змогу отримувати знання з різних наукових дисциплін – історії України, української літератури, мовознавства [11].

Отже, унікальний український університет у столиці Баварії має неабиякий досвід організації гуманітарного навчання студентів, який може бути критично переосмислений і застосований в українських реаліях сучасної трансформації освіти. Проте треба мати на увазі, що головною метою діяльності Українського Вільного Університету є плекання тих галузей науки, які безпосередньо чи опосередковано стосуються української нації, а вже потім розвитку основ української культури як складової частини культури людства. Крім того, необхідно також враховувати ще й ґрунтовність і глибину оволодіння магістрами та докторантами університету здобутками культури західного суспільства, чого поки що не вистачає нашим вітчизняним студентам.

Знайомство з гуманітарною освітою в західноєвропейських країнах свідчить про зростання інтересу студентів до дисциплін соціогуманітарного профілю. Водночас відсутність чітких критеріїв для визначення курсів соціогуманітарного спрямування не тільки в державах Європейського Союзу, але й у нашій країні зумовлює необхідність виразного розмежування змісту понять гуманізації і гуманітаризації освітньої системи. Гуманізацією освіти треба визнати насамперед олюд-

нення, гармонізацію і модернізацію наявної в ній багаторівневої системи зв'язків і відносин, способів життя і співіснування, а також формування цієї системи на засадах солідарності й співпраці, синергізму і взаємної допомоги, створення гідного людини морально-психологічного клімату в освітніх макро- й мікроколективах та демократизації навчання тощо. Під цим оглядом гуманітаризація постає своєрідим механізмом наповнення, насичення й збагачення учбового процесу навчальними предметами з виразною світоглядною, людинознавчою і культурологічною проблематикою, а також технологією вдосконалення структури світоглядних дисциплін, пошуку нових форм і методів викладання соціогуманітарних академічних курсів, долучення студентів до цінностей світової й вітчизняної культури та ін.

Необхідність модернізації, оздоровлення, шліфування об'єктивного поступу гуманізації у вітчизняних ЗВО зумовлена наявною в українському суспільстві й освіті системою зв'язків і відносин – від трудових до духовних, які, з нашого погляду, краще виокремлювати і класифікувати щодо найзагальніших способів життя й співіснування суб'єктів навчального процесу у вервечці «діяльність – спілкування – екзистенція – «діяльність душі» (Е. Фром)».

Водночас треба досить обережно ставитися до закликів щодо всеосяжної, тотальної гуманітаризації, оскільки її загальний перебіг охоплює не тільки трансформацію власне гуманітарної освіти, але й будь-які інші аспекти реорганізації освітньої сфери. Подібна фронтальна модернізація може не лише позитивно, але й негативно вплинути на формування і розвиток особистості наставника й вихованців, на гуманізацію освітньої системи загалом. Тобто, якщо гуманітаризація матиме переважно функціональне навантаження, вона може спричинити наслідки, здатні викликати руйнацію особистості або, що ненабагато краще, її деградацію.

Також слід мати на увазі, що невдачі інтенсифікації гуманітаризації вищої освіти України пов'язані з низкою суперечностей і проблем, які десятиліттями накопичувалися у вищій школі. Як не дивно, але основні серед них прозирають у площині поглиблення технізації і технологізації навчального процесу в ЗВО. Тому поглиблення гуманізації освіти має здійснюватися насамперед шляхом покращення її гуманітаризації на основі включення студентів у соціокультурний контекст учбового процесу, оскільки утвердження і розвиток гуманізму в людині здійснюється тільки через культуру. А сфера освіти має сформувати в індивіда механізм культурної ідентифікації як уподібнення з власним народом та переживання почуття належності до національної культури. Гуманітариція сукупності притаманних особистості станів і процесів такого механізму повинна відбуватися на основі:

– динамічної регенерації засобів гуманізації світоглядної і моральної позиції викладачів та студентів в умовах трансформації освітньої системи;

– утвердження в гуманітарних науках справжнього гуманізму як реальної підстави уникнути поширення абстрактних міркувань про гуманність чи негуманність перетворень освітньої системи суспільства, що швидко змінюється [1, с. 37];

– модернізації соціокультурних явищ і феноменів як засобів упровадження теорії в практику й зміцнення гуманістичних засад соціального поступу;

– належного розуміння розмаїтих освітніх цінностей та оцінка їхньої оптимальної співзалежності для ефективного використання під час вивчення гуманітарних наук у ЗВО;

нарощування культурної ідентифікації як самовідчуття особистості всередині вітчизняної культури й уподібнення з власним народом для виразної інтенсифікації «зразку-матриці-патерну» «інакше можливого», а також пожвавлення міжкультурних комунікацій з метою подолання ідентифікаційних суперечностей;

– активізації переживання студентами почуття належності до самобутньої української культури й української державної мови як національної ідентичності та формування в них національної свідомості специфічними засобами гуманітарних наук тощо.

Так само гуманітаризація механізму культурної ідентифікації має бути спрямована на розвиток творчих здібностей людини й піднесення її світосприймання і світорозуміння та морального ставлення до дійсності. Заразом така гуманітаризація покликана орієнтувати особистість на належну оцінку оточуючого соціокультурного середовища й осмислення сутнісних функцій освіти. З одного боку, це сприятиме з'ясуванню індивідами її антропологічних цінностей, а з другого – виявиться для кожного з них основою особистісно-орієнтованої освіти. Реалізація основних цінностей такої освіти – самореалізація, життєтворчість, культурна ідентифікація, індивідуалізація тощо – свідчитиме не тільки про те, що справжньою метою освітнього процесу в ЗВО є творчий розвиток особистості як суб'єкта культури, але й про те, що об'єктивний поступ освіти неможливий без належного поглиблення гуманізації і гуманітаризації як домінант його піднесення.

Застосування гуманітаризації як технології і механізму упровадження гуманізації передбачає трансформацію сучасної освіти на засадах супряжного зі справжнім гуманізмом прагматичного гуманізму. Бо саме останній є такою

формою гуманізму, яка в новітніх умовах об'єктивного поступу освіти якнайкраще забезпечує її належне функціонування. Проте йдеться не про добре знаний у вітчизняній гуманітарній літературі прагматизм В. Джеймса і Д. Дьюї, однією із засад якого було тлумачення істиного знання як усього того, в що нам зручно вірити. В поглядах В. Куайна, Р. Рорті та інших представників сучасного прагматизму останній відповідно до його здатності задовольнити людські потреби й інтереси у соціальний спосіб постає спробою концептуального осягнення перспективи подолання розриву між теорією і фактами. Тому сучасний прагматизм виявляється світоглядом, сконцентрованим на пов'язаній з будь-якою мовою свідомості людини. Бо саме мова здатна забезпечити індивіду вихід за межі споглядального відтворення світу і встановити ґрунтовний зв'язок його міркувань з практикою. Мало того, якраз мова репрезентує людину як суспільну істоту, а не як окремого індивіда. Як наголошував Р. Рорті, «на моє тверде переконання, «не існує нічого, крім діалогу» не існує нічого, крім «ми», і нам треба звільнитися від останніх реліктів «транскультурної раціональності» [7, с. 515]. З огляду на це прагматичний гуманізм є суміжним з епістемологією Т. Куна, трансцендентальним емпіризмом Ж. Дельоза, концепцією «комунікативного раціонального розуму» Ю. Габермаса й дослідженнями «думки-про-іншого» Е. Левінаса. І як фундаментальна мережева освітня стратегія проникливого критичного й багатоаспектного аналітичного мислення, якраз прагматичний гуманізм може інтегрувати в сучасній українській освіті здатність до розв'язання наявних суперечностей і проблем та вимогливого, прискіпливого конструювання нових методологічних орієнтирів – гносеологічних і морально-гуманістичних функцій мови в контексті її дихотомії з реальністю, комунікативної етики й емоційної розвиненості особистості, її відкритості до Другого й толерантності як визнання і поваги, схильності до комунікації, дискурсу та консенсусу як проявів нової універсальності культури миру [3, с. 141].

Отож, упровадження прагматичного гуманізму в освітній сфері має супроводжуватися підготовкою фахівців з гуманітарної експертизи «як докладання «людських мірок» до будь-яких дій у суспільстві, оцінку їх на відповідність ідеалу всебічного, гармонійного, універсального розвитку суспільства» [6, с. 5]. Завдяки притаманній їй універсальній природі подібна експертиза може бути застосована до будь-яких, насамперед багатодисциплінарних, проєктів, рішень та подій, оскільки вона спрямована не на окремі об'єкти або діяльність людини й суспільства загалом, а на їхню соціальну значущість і цінність для кожного індивіда через пов'язані з нею небезпечні ризики [6, с. 3].

Під цим оглядом трансформація сучасної української освіти визначає закономірність запровадження у вітчизняних ЗВО фахової підготовки експертів із гуманітарних питань, яка має здійснюватися на підставі ґрунтовної, модернізованої гуманітарної освіти. А основною технологією і механізмом її розгортання повинна бути поглиблена гуманітаризація навчання як запорука його гуманізації. Тому впровадження подібної технології може бути адекватно здійснене лише за умови реалізації низки утилітарних базових принципів подальшої гуманізації освіти. Серед них щонайперше необхідно увиразнити такі, як:

– організацію освіти під оглядом відмови від техно- і наукоцентризму з опорою не тільки на раціональну сферу, але й на царину позасвідомого;

– впровадження сучасних освітніх технологій на основі особистісно орієнтованого підходу до учбового процесу, узасадниченого на життєвих цілях і цінностях тих, хто навчається;

– конструювання освітнього середовища на підставі визнання взаємних відносин між людьми як головної рушійної сили й одночасно джерела новотворів індивідуальної психіки;

– домінування в освіті спрямованості на смисложиттєві структури, розвиток яких своєю чергою має бути орієнтований на формування «трансцендентних» мотивів життєдіяльності;

– вибір навчальних предметів з позицій врахування унікальності й індивідуальної природи кожної особистості та з огляду на розвиток її творчого потенціалу;

– спрямування учбового процесу не на вишкіл і «формування» особистості, а на створення умов для її творчого розвитку через задоволення її базових потреб;

– переорієнтація освіти з технологій навчання на технології самонавчання і самовиховання;

– забезпечення переходу в освіті від статистично орієнтованих до особистісно орієнтованих методів оцінки сформованості індивідуальних характеристик і когнітивної сфери особистості;

– розвиток такого виховного контексту освіти, в якому гарантується становлення особистості, що самоактуалізується й самореалізується шляхом вільного увиразнення нею власних емоцій і почуттів.

Запровадження вищезазначених принципів має ґрунтуватися не тільки на формуванні у фахівців у галузі гуманітарної експертизи таких загальних компетентностей, як здатність до критичного мислення й рефлексії, аналізу й синтезу; здібність до самонавчання й саморозвитку, підвищення професійного рівня й самовдосконалення; спроможність приймати обґрун-

товані рішення й оцінювати можливі наслідки, хист діяти соціально відповідально й свідомо, генерувати нові ідеї й нестандартні підходи до їх реалізації (креативність) тощо. Не менш важливо під час підготовки експертів із гуманітарних питань вишколити в них динамічну комбінацію знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей та інших особистих і дуже потрібних у цій професії особливих якостей, зокрема таких, як:

– здатність до глибокого освоєння предметної царини професійної діяльності й спроможність застосовувати набуту майстерність у конкретних практичних ситуаціях;

– вправність у дослідженні нагальних проблем сучасної гуманітаристики;

– потенціал до антропологічної спрямованості проведення гуманітарної експертизи;

– професійний підхід до актуальних гуманітарних проєктів;

– спроможність фундаментального наукового обґрунтування експертних висновків;

– здібність до належної оцінки далекосяжних наслідків і небезпек за умови зменшення організаційних та фінансових витрат під час генерування експертних висновків;

– змога мінімізувати суб'єктивну заангажованість з огляду на необхідність зведення до мінімуму маніпулювань думкою експертів і формування в них професійної доброчесності й репутації тощо.

Крім того, треба мати на увазі, що гуманізація освітньої сфери також потребує впровадження гуманітарної експертизи не тільки як технології, але й як засобу трансформації навчально-виховного процесу і формування майбутніх професіоналів із зміщенням акценту на індивідуальний підхід до особистості. Адже освітня експертиза є гуманітарною лише тоді, коли досліджувані розглядаються в ній не як об'єкти, а як суб'єкти, які мають власні погляди, переконання, вірування, сподівання, надії, ставлення до світу та інших людей тощо. Саме подібне спрямування фахової підготовки експертів із гуманітарних питань покликане забезпечити гармонізацію відносин і в сфері освіти, і в царині розв'язання будь-яких соціальних конфліктів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Отже, гуманізація і гуманітаризація вищої освіти є безперечними домінантами модернізації освітньої сфери України. Тому подібна модернізація обов'язково має супроводжуватися інтенсивним освоєнням студентами гуманітарних наук і пропорційною реорганізацією навчального процесу в закладах вищої освіти. Оскільки гуманізацію вищої освіти належить поглиблювати шляхом ґрунтовної гуманітаризації освітньої царини, остільки провідною освітньою стратегією їхнього примноження доцільно обрати прагматичний гуманізм. Його впровадження в сфері вищої освіти варто поєднати з підготовкою фахівців із гуманітарної експертизи, яка передбачає оцінювання будь-яких соціальних дій на відповідність ідеалу всебічного й універсального розвитку людини і суспільства. Тому прагматичним контекстом подальшої інтенсифікації гуманітаризації вищої освіти в Українській державі має фігурувати майстерна підготовка фахівців за новою спеціальністю «експерт із гуманітарних питань».

Література

1. Андрущенко В., Губерський Л., Зуєв В. Проблема гуманізму в сучасній філософії. Київ. Глобус. 1994. 64 с.

2. Басюк Н.А., Тернопільська В.І. Pedagogical conditions formation of children's moral feelings in senior preschool and primary school age. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2022. Вип. 9(1). С. 146–156. URL: http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/34513

3. Горбунова Л. Транскультурна компетентність: освітній шлях до глобальної культури миру. *Філософія освіти*. 2014. № 2. С. 141–167.

4. Зозуля, Н., Палеха, Ю. Сучасні проблеми гуманізації та гуманітаризації професійної підготовки майбутніх фахівців з інформаційної, бібліотечної та архівної справи. *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. № 14. С. 84–99. https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-14-84-99

5. Зуєв В.М., Зуєва В.І. Криза освіти: український контекст. *Вища* освіта *України*. 2010. № 2. С. 7–13.

6. Кізіма В.В. Гуманітарна експертиза: сутність і технології здійснення. Київ. ЦГО НАН України. 2005. 27 с.

7. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. Київ. Основи. 1998. 669 с.

8. Савіцька В. Цифровізація та гуманітаризація як основні тренди сучасної моделі вищої освіти. *Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку:* матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 20 травня 2022 р.). Тернопіль. ЗУНУ. 2022. С. 77–81.

9. Сліпчишин Л.В. Гуманітаризація освітньої технічної галузі: проблеми та їх розв'язання. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у професійній підготовці. Методологія. Теорія. Досвід. Проблеми*. 2023. Вип. 70. С. 269–279. URL: https://vspu.net/sit/index.php/sit/article/view/5592

10. Ткачук Л., Ткачук М. Гуманізація управління закладом освіти в умовах модернізації національної системи освіти України з позицій людиноцентристського підходу. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. 2022. № 2(8). С. 42–48. https://doi.org/10.31499/2706-6258.2(8).2022.268051

11. Факультет україністики. URL: https://ufu-muenchen.de/faculty/https-ufu-muenchen-de-faculty-fakultet-ukrayinistyky

12. Філософський факультет. URL: https://ufu-muenchen.de/faculty/filosofskyj-fakultet

Анотація

Богачев Р. М., Зуєв В. М. **Гуманізація і гуманітаризація як домінанти розвитку вищої освіти.** – Стаття.

Нарощування гуманізації вищої освіти спричинює модернізацію наявної в ній багаторівневої системи зв'язків і відносин на засадах солідарності й співпраці, створення гідного людини морально-психологічного клімату в освітніх колективах та демократизації навчання тощо. Подібні метаморфози освітньої сфери сьогодні мають супроводжуватися інтенсивним вивченням гуманітарних наук і пропорційною реорганізацією навчального процесу в закладах вищої освіти. Інтенсифікувати різні аспекти гуманізації вищої освіти покликана її ґрунтовна гуманітаризація як своєрідий механізм світоглядної і духовної трансформації навчання, технологія вдосконалення й пошуку нових форм і методів викладання соціогуманітарних академічних курсів та долучення студентів до цінностей культури. Отже, поглиблення гуманізації вищої освіти має здійснюватися насамперед шляхом покращення її гуманітаризації на основі включення особистості в соціокультурний контекст навчального процесу. Утвердження і розвиток гуманізму в людині здійснюється насамперед через культуру. Якнайкраще забезпечити реалізацію цього завдання в сфері вищої освіти може застосування прагматичного гуманізму як фундаментальної мережевої освітньої стратегії кристалізації в студентів критичного й багатоаспектного аналітичного мислення. Прагматичний контекст подібного формування зумовлює необхідність використання в освітній сфері гуманітарної експертизи, для належного здійснення якої потрібні спеціалісти з поглибленою гуманітарною виучкою. Остання визначає потребу запровадження у вітчизняних закладах вищої освіти фахової підготовки експертів із гуманітарних питань. Їхня ґрунтовна освіченість передбачає формування в студентів специфічних знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей та інших особистих і дуже потрібних у цій професії виняткових якостей.

Ключові слова: гуманізм, прагматизм, прагматичний гуманізм, гуманізація вищої освіти, гуманітаризація вищої освіти, гуманітарна експертиза, експерт із гуманітарних питань.

Summary

Bogachev R. M., Zuev V. M. **Humanization and humanitarization as dominant factors in the development of higher education.** – Article.

The deepening of the humanization of higher education in Ukraine leads to the modernization of the existing multilevel system of connections and relations in this sphere. Their basis is solidarity and cooperation, creation of a moral and psychological climate worthy of a person in educational groups, democratization of education, etc. Therefore, the transformation of the educational sphere should be accompanied by intensive study by students of humanitarian sciences and vigorous reformation of the educational process in higher education institutions. Fundamental humanization should intensify various aspects of humanization of higher education. Such humanitarianization is a kind of mechanism of worldview and spiritual transformation of education. Humanitarianization is a technology of improvement and search for new forms and methods of teaching socio-humanitarian academic courses and incorporation of students into culture as well. Therefore, deepening the humanization of higher education should be carried out by improving its humanization. This should happen on the basis of the inclusion of the individual in the socio-cultural context of the educational process. The establishment and development of humanism in a person is carried out through culture. The application of pragmatic humanism in the field of higher education can ensure the realization of this task. It is a specific fundamental network educational strategy that generates critical and analytical thinking in students. The use of humanitarian expertise in the educational sphere is a predetermined pragmatic context of such formation. Specialists with in-depth humanitarian studies are needed to carry out such an examination. This study determines the need to introduce professional training of experts on humanitarian issues in domestic institutions of higher education. Special knowledge, abilities, skills, experience and other personal and very necessary professional qualities must be formed in them.

Key words: humanism, pragmatism, pragmatic humanism, humanization of higher education, humanitarianization of higher education, humanitarian expertise, expert on humanitarian issues.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.2

А. Б. Борканюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2929-2583
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національної академії Служби безпеки України

С. О. Шульмін
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2929-2583
старший викладач кафедри філософії
Національної академії Служби безпеки України

МОРАЛЬНИЙ ІМПЕРАТИВ КАНТА І СУЧАСНІСТЬ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Здавна суспільство регулювало взаємодії між людьми як у їхній праці, так і у їхньому повсякденному житті за допомогою загальнолюдських моральних норм. Ці норми відображалися у міфах, піснях, народних оповіданнях, вихваляючи доброту, чесність, совість, відтісняючи брехню та зло. Кожен індивід мав свій внутрішній світ моралі, який допомагав йому розуміти себе та інших, і підтверджував його як людину [3, с. 12].

Сучасне суспільство стикається з численними проблемами духовного порядку, втратою моральних ідеалів, які були опорою для особистості та суспільства в цілому. Прикладом цих проблем слугує широкомасштабна війна, яка розпочалася 24 лютого 2022 року і вплинула як на суспільне життя в цілому, так я на кожну окрему людину. І, незважаючи на військові дії, які тривають вже понад два року, українське суспільство нагально потребує гуманізації у всіх сферах життя. Навіть при наявності у конституції засад про те, що людське життя і здоров'я, гідність і честь, недоторканність і безпека є найвищими соціальними цінностями в Україні, реальна ситуація з їх забезпеченням має свої проблеми. Тому при вирішенні багатьох питань у державно-правовому житті актуальними стають проблеми моральних виборів, гуманізації суспільних відносин та антропологізації законодавства.

Зазначимо, що сучасні суспільні зв'язки мають загальноприйнятий характер, що стимулює нас звернутися до ідеї І. Канта, який спробував сформулювати безумовний принцип моральної поведінки – категоричний імператив. Після Канта людина отримала нову етичну орієнтацію на універсальність і зобов'язання до світу та до самої себе, окрім тих чеснот, які історично вважалися етичними і бажаними [2, с. 9]. Отже для соціальної філософії важливо з'ясувати, як саме моральний імператив – закон моральної та правової поведінки може бути реалізований у сучасному суспільстві, яке стикнулося з таким викликом як широкомасштабна війна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Основні аспекти кантівської філософії були предметом наукового дослідження від часів її виникнення, ніколи не втрачаючи підвищеного інтересу як для прихильників, так і для опонентів Канта. Так, філософсько-правові погляди І. Канта, утому числі й щодо проблем права та свободи людини, філософських основ суспільного життя стали предметом дослідження багатьох видатних філософів і мислителів минулого, зокрема Ю. Габермаса, Г. Гегеля, Г. Гейне, Б. Кістяківського, Е. Фромма, Ф. Шеллінга, А. Шопенгауера й ін. Дослідженню різних інтерпретацій категоричного імперативу присвячено праці таких філософів, як Т. Адорно, Ф. Алкве, В. Віндельбанд, А. Вуд, П.С. Гуревич, А.А. Кравченко та ін. У роботах С. Аниської, А. Апресяна, А. Гусейнова, С. Кларка, С. Левикова глибоко аналізуються особливості категоричного імперативу. Окремі аспекти проблеми формування морально-психологічних якостей особистості досліджували В. Андросюк, О. Бандура, В. Бедь, О. Березок, М. Костицький, В. Кощинець, В. Марчак, О. Сухомлинська, О. Черновський, М. Ясинок та ін. Проте, незважаючи на це, дослідження значення морального імперативу І. Канта у сучасності не були проведені, що підкреслює важливість цього питання.

Формулювання мети статті. Метою статті є з'ясування ролі морального імперативу Канта у сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. І. Кант вважається засновником німецької класичної філософії і представником буржуазного прошарку суспільства та німецького лібералізму. Вчення І. Канта про права та сво-

© А. Б. Борканюк, С. О. Шульмін, 2024

боди людини і громадянина, а також його ідеї про правову державу та правовий закон мають величезне значення в філософії права та в сучасній державно-правовій практиці. Розуміння І. Канта правової держави як держави, де дотримані всі природні права і не порушується свобода, рівність та незалежність волі окремих осіб, відображає сучасні підходи та розкриває зміст правової політики в демократичних державах, зокрема і в Україні [6, с. 39].

Перш ніж розглядати роль морального імперативу Канта у сучасному суспільстві, розглянемо поняття, пов'язане з мораллю, а саме – поняття «імператив». У своїй основній етичній праці «Критика практичного розуму» Іммануїл Кант докладно розглядає концепцію категоричного імперативу – найвищого принципу моральності. Кант пояснює, що моральний закон є загальним, незалежним від будь-яких конкретних цілей та поділяє практичні принципи на максими (суб'єктивні) і імперативи (об'єктивні). Таким чином, він вводить одне з ключових понять німецької філософії – категоричний імператив.

«Категоричність» Канта означає, що не лише лідери, але кожна розумна людина має обов'язок дотримуватись цього морального постулату. Тільки у цьому випадку людська воля може бути автономною, оскільки вона може відокремити себе від своїх особистих інтересів і побажань та вирішувати, як діяти відповідно до моралі та загального блага. Лише людина, яка керується розумом, може бути справжньо вільною. Її дії будуть моральними, якщо вони відповідають принципам категоричного імперативу і ґрунтуються на повазі до цього принципу. Але, якщо дотримання морального закону ґрунтується на інших мотиваціях чи принципах, то відповідність буде лише формальною [11, с. 58].

Існує кілька формулювань категоричного імперативу. Це спричинено тим, що Кант не хотів обмежувати його розуміння лише одним формулюванням.

Згідно з першим формулюванням, основним принципом якого є слідування моральному закону, сутність категоричного імперативу трактується так: «Чини так, щоби максима твоєї волі могла стати принципом загального законодавства» [4].

Отже, за Кантом, дія людини вважається моральною лише тоді, коли вона вчинена виключно з поваги до морального закону. У випадку конфлікту між людськими пристрастями і моральним законом, Кант вимагає беззастережного підпорядкування останньому.

Аналізуючи перше формулювання, важливо зазначити, що воно вимагає, щоб максима, що керує діями людини, могла б стати загальним законом. Іншими словами, людина повинна діяти так, щоб принцип її дій можна було узаконити. Ця формула наочно відображає імперативність та категоричність цього наказу. Моральний закон виступає як імператив. Враховуючи, що крім мотивів, що випливають з розуму, у людини є й емпіричні мотиви, зумовлені її природою, можуть виникати конфлікти між ними. У таких випадках розум має змусити людину діяти відповідно до морального закону [8, с. 46].

Категоричність цієї формули розкривається безумовним характером наказу цього визначення. Це формулювання надає загальний, стійкий і незмінний характер категоричному імперативу, який дозволяє існувати моральному закону в будь-яких ситуаціях.

Згідно з другим формулюванням імперативу необхідно діяти лише «за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для тебе... Дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу» [5].

І. Кант стверджував, що неможливо використовувати людину як засіб, оскільки людина розумна і має гідність. Її обов'язки повинні ґрунтуватися на категоричному імперативі, але без будь-якої емоційної зацікавленості. Категоричний імператив – це жорсткий, безумовний наказ щодо вчинку.

Ці два визначення є найбільш вживаними терміну «категоричний імператив». Порівнюючи обидва, можемо зробити висновок про формалістичний характер першого визначення. У другому визначенні акцентується на змісті і моральній спрямованості дій. Сутність цього визначення полягає у відмові від станових привілеїв, відмові від панування людини над іншою людиною, відмові від влади, яка не визнає свободу кожної вільної людини.

Також існує третє формулювання, де автор проголошує автономію волі людини, що встановлює загальні закони: «принцип волі кожної людини як волі, що всіма своїми максимами установлює всезагальні закони» [4].

Ця формула визначає моральну поведінку людини як громадянина, яка є активним учасником правової держави, вільно підкорюючись прийнятим у суспільстві законам і беручи участь у їх прийнятті або схваленні. Ця згода представляє собою не лише психологічно зрозумілу дію, але й соціальну дію.

Кант вважав категоричний імператив основою для справедливого морального суспільства. Тільки на цій основі, на його думку, з'являється можливість верховенства права.

Аналізуючи всі три формули в контексті сучасного суспільства, можна стверджувати, що друга формула найчіткіше відображає його сутність. Сьогодні, у стрімкому пошуку матеріаль-

ного, люди часто забувають, що крім їхніх власних мотивів існують також мотиви інших. Чим частіше людина реалізує свої суб'єктивні цілі в задоволенні своїх матеріальних потреб, тим більше є ймовірність, що вона може обдурити, зрадити або зашкодити іншим членам суспільства.

Сучасне суспільство поєднує три макросоціальні явища – націю, політику і культуру. Тому, досліджуючи імперативи національної політичної культури, слід з'ясувати сутність, соціальне призначення та умови повноцінного функціонування зазначених феноменів.

Імператив повинен бути спрямований на максимальне реалізацію соціальної ролі національної культури, політичної системи та національного організму в цілому, де політична культура відіграє ключову роль. Для досягнення цієї мети важливо забезпечити формування трьох груп цінностей національної політичної культури: цілей, засобів та умов, серед яких головними є цінності-цілі [7, с. 88].

Політична діяльність та утворена на її основі політична система є важливими чинниками у становленні національної спільноти та необхідною складовою для її функціонування. Розвиток політичної культури, накопичення політичного досвіду і традицій, формування відповідних знань, цінностей і норм є важливими процесами, без яких ефективна політична діяльність неможлива. Сутність нації, яка включає в себе етнічну і політичну самоорганізацію соціуму, вимагає поєднання елементів національної етнічності (державної мови, національної історії, символів тощо) з політичними цінностями, такими як національний суверенітет, держава, політична система, демократичні норми і т.д.

Варто мати на увазі, що політика та політична влада є системою, що включає в себе різноманітні та суперечливі відносини. З одного боку, влада може забезпечувати соціальну справедливість та керування країною, а з іншого – може стати дегуманізованою силою, яка експлуатує та тероризує народ. Також, важливо враховувати асиметрію у політичних відносинах, де владні особи мають привілеї та можливості впливу, у той час як звичайні громадяни залишаються беззахисними. Крім того, політична влада може відчужуватися від народу та його потреб, зловживаючи своїм становищем для власної користі.

У зв'язку з цим, політична культура повинна сприяти зменшенню соціальної несправедливості, нерівності та негуманного ставлення до громадян з боку влади. Критерієм оцінки політичної культури повинен стати категоричний імператив І. Канта, який закликає ставитися до людей з повагою та не використовувати їх лише як засіб для досягнення власних цілей. Актуальність цього імперативу особливо важлива для сучасної України, де значна частина політиків і державних службовців використовує свої посади для задоволення власних інтересів навіть за рахунок загального добробуту народу [10, с. 131].

Говорячи про сучасну українську політичну владу, необхідно виокремити і роль лідера – президента. Президент регулярно виступає в очах інших людей засобом для конкретної мети, але справді хороший і талановитий лідер-керівник повинен гарантувати, що навіть у найскладніших умовах конкуренції ідеї Канта про людську гідність, згідно яких, людина завжди в кінцевому рахунку мета, не будуть повністю забуті.

Враховуючи наявність значної кількості політичних сил різного вектору в українському парламенті перед лідером-президентом гостро постає питання прийняття рішень. І, звертаючись до ідей І. Канта, зазначаємо, що філософ стверджував: «Май мужність користуватись власним розумом» [5]. Він підкреслює, що вирішення моральних питань має ґрунтуватися на здоровому глузді та реальній людській взаємодії, а не на авторитетах. Кожна особа несе відповідальність за результати своїх дій та повинна діяти відповідально перед собою та здоровим глуздом.. Кант наголошує, що навчання має величезний вплив на життя кожної людини і є метою її життя. Він також заперечує твердження, що досвід отримується виключно з щоденного життєвого досвіду, адже вважає, що сам досвід формує нас. Навчання та пізнання не завжди можуть бути досягнуті простим нагромадженням досвіду.

Тут виникає ще одна проблема: навіть негативний досвід може вплинути на нашу поведінку. Це означає, що необхідність у прийнятті практичних рішень часто випереджає нашу здатність до пізнання. У цьому випадку Кант демонструє дилему керівництва: управління передбачає більше, ніж реакцію на випадкові обставини. Кожен керівник змушений щодня приймати рішення, особливо в умовах невизначеності та ризику. Справжній лідер повинен розуміти, які компроміси можна прийняти, а які – ні [9, с. 46].

Обіймаючи посаду лідера-президента, новообраний президент складає присягу та офіційно приступає до виконання обов'язків. Як зазначає І. Кант, на відміну від необов'язкових, відносних та умовних правил поведінки, обов'язок сам по собі є абсолютною вимогою, виконання якої, так само як і закону, необхідно безумовно та невідворотно. Саме обов'язок вимагає підпорядкування моральним законам, пригнічує інстинктивні схильності та емоційні потреби людини. У відміну від необов'язкових, відносних та умовних правил поведінки, обов'язок сам по собі є абсолютною вимогою, виконання якої, так само як і закону, потрібно робити безумовно та невідворотно. Саме обов'язок вимагає підпорядкування моральним

законам, пригнічує інстинктивні схильності та емоційні потреби людини [12, с. 36].

І. Кант розрізняє обов'язок стосовно самого себе й обов'язок стосовно інших людей. Так, обов'язки людини перед собою філософ поділяє на обмежуючі (негативні обов'язки) та розширювальні (позитивні обов'язки). Негативні обов'язки забороняють людині діяти проти мети її природи, спрямовані на її самозбереження; позитивні обов'язки надихають людину зробити предмет своєї воління, спрямовані на її самовдосконалення.

І. Кант вважає, що головними обов'язками людини стосовно інших є любов до ближнього та повага. Він переконаний, що ці якості регулюють моральний світ: принцип взаємної любові спонукає людей постійно наближатися один до одного, а принцип поваги вчить триматися на відстані. Коли досягається рівновага між цими принципами, виникає дружба. Тут важливо зазначити, що під любов'ю та повагою Кант має на увазі не просто почуття, а максими, які визначають вчинки людей щодо себе та інших.

Повага до інших ґрунтується на визнанні їхнього достоїнства та протистоянні таким негативним рисам, як пихатість, лихослів'я та знущання, тоді як проявом любові до ближнього можуть бути благодійність, подяка та участь у житті інших. Отже, кожна людина, а особливо лідер, за І. Кантом, повинна виконувати обов'язок, що на неї покладено моральним законом [1, с. 12].

Кант вважав, що людина з високою гідністю зможе протистояти спокусам, і ця якість повинна бути обов'язковою для кожного лідера. Однак, відомо, що основна небезпека в подоланні спокус є в тому, що люди мають тенденцію завищувати свою самооцінку. Навіть у звичайному повсякденному житті ми надаємо великого значення нашим власним інтересам і думкам. «Жодна людина не є наскільки важливою, як вона про себе думає» [5]. І тому кожен лідер повинен знати, що «часто люди помиляються через незнання зовнішніх обставин і самих себе, але й, так само часто, через постійне бажання робити висновки, не маючи на те достатніх підстав» [5]. Наголосимо, що врахування саме цього кантівського спостереження за людською природою дуже важливе для лідера у стосунках з іншими, але не менш важливе в самоаналізі й самооцінці. Отже, ключові етичні принципи, які можуть послужити міцною моральною основою для успішного та довгострокового лідерства, полягають у постійній перевірці дій на відповідність основним вимогам, що випливають з категоричного імперативу. Це означає, що лідер повинен діяти розумно, що робить його дії вільними та унікальними, а також моральними та відповідальними.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Імператив, який сформулював свого часу І. Кант, продовжує залишатись важливим дороговказом у вмінні перемагати, керувати, спілкуватися в реальному житті. Цей обов'язок слідувати свідомим етичним принципам має виступати ключовим рушієм у виконанні цілей та мети і пересічної особистості, і сучасного суспільства в цілому, і кожного лідера цього суспільства дії якого мають бути спрямовані на розбудову інституції однодумців, об'єднаних цінностями відкритості та відповідальності. Подальше дослідження морального імперативу І. Канта має спрямовуватись на всебічне теоретичне обґрунтування, виявлення його взаємозв'язку з новими імперативами, які диктує перехід людства до постмодерної цивілізації.

Література

1. Аниськіна С.А. Моральний закон у праці І. Канта «Критика практичного розуму». Інноваційна педагогіка. 2019. Вип. 10. Т. 1. С. 7–17.

2. Аниськіна С. Моральна свобода у праці І. Канта «Критика практичного розуму». *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2017. Вип. 4 (33). С. 9–23.

3. Історія вчень про державу та право: навч. посіб. / за ред. Г. Л. Трофанчука. Київ: Ун-т «Україна». 2004. 210 с.

4. Кант І. Критика практичного розуму. пер. з нім., прим. та післямова І. Бурковського / наук. ред. А. Єрмоленко. Київ: Юніверс, 2004. 240 с. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=89618&p=1 (дата звернення 25.03.2024).

5. Кант І. Критика чистого розуму. пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf? (дата звернення 25.03.2024).

6. Павлова Т.С. Соціально-філософський аспект реалізації свободи та морального закону в трансцендентальній етиці І. Канта. *Час вибору: виклики інформаційної епохи*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 38–54.

7. Подковенко Т.О. Концепція правової держави через призму свободи індивіда у творчості І. Канта. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2013. Вип. 22. Ч. II. Т 1. С. 86–90.

8. Подковенко Т.О. Концепція свободи індивіда у творчості Іммануїла Канта. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 45–49.

9. Покотило К. Категоричний імператив та лідерство в освіті. *Університети і лідерство*. 2015. № 1. С. 44–47.

10. Рудакевич О. Імперативи національної політичної культури. *Політичний менеджмент*. 2010. № 5. С. 128–136

11. Семенов І.С. Роль категоричного імперативу Канта у психіці людини. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2021. № 2 (48). С. 56–61.

12. Стасевська О.А. Абсолютна етика в культурному просторі нового часу: до проблеми становлення. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2013. № 2. С. 31–40.

Анотація

Борканюк А. Б., Шульмін С. О. **Моральний імператив Канта і сучасність.** – Стаття.

У статті розглядається значення морального імперативу Канта у сучасний час. Сучасне суспільство стикається з численними проблемами духовного порядку, втратою моральних ідеалів, які були опорою для особистості та суспільства в цілому. Прикладом цих проблем слугує широкомасштабна війна рф проти України, яка продемонструвала необхідність гуманізації українського суспільства у всіх сферах життя. Отже для соціальної філософії важливо з'ясувати, як саме моральний імператив – закон моральної та правової поведінки може бути реалізований у сучасному суспільстві, яке стикнулося з таким викликом як широкомасштабна війна. Вчення І. Канта про права та свободи людини і громадянина, а також його ідеї про правову державу та правовий закон мають величезне значення в філософії права та в сучасній державно-правовій практиці. Зазначено, що існує кілька формулювань категоричного імперативу. Це спричинено тим, що Кант не хотів обмежувати його розуміння лише одним формулюванням. Кант вважав категоричний імператив основою для справедливого морального суспільства. Тільки на цій основі, на його думку, з'являється можливість верховенства права. Відмічено, що в сучасний умовах імператив повинен бути спрямований на максимальне реалізацію соціальної ролі національної культури, політичної системи та національного організму в цілому, де політична культура відіграє ключову роль. А критерієм оцінки політичної культури повинен стати категоричний імператив І. Канта, який закликає ставитися до людей з повагою та не використовувати їх лише як засіб для досягнення власних цілей. Говорячи про сучасну українську політичну владу, необхідно виокремити і роль лідера – президента. Президент, як лідер-керівник повинен гарантувати, що навіть у найскладніших умовах конкуренції ідеї Канта про людську гідність, згідно яких, людина завжди в кінцевому рахунку мета, не будуть повністю забуті. Імператив, який сформулював свого часу І. Кант, продовжує залишатись важливим дороговказом у вмінні перемагати, керувати, спілкуватися в реальному житті та будувати демократичну державу.

Ключові слова: Кант, моральний імператив, моральний закон, моральний обов'язок, сучасність.

Summary

Borkaniuk A. B., Shulmin S. O. **Kant's moral imperative and modernity.** – Article.

The article discusses the significance of Kant's moral imperative in modern times. Contemporary society is facing numerous challenges to spiritual order and the loss of moral ideals that have been a cornerstone for individuals and society as a whole. An example of these problems is the large-scale war waged by Russia against Ukraine, which has demonstrated the necessity for humanizing Ukrainian society in all spheres of life. Therefore, it is important for social philosophy to clarify how exactly the moral imperative – the law of moral and legal behavior – can be realized in modern society, which has encountered such a challenge as a widescale war. Kant's teachings on human rights and freedoms, as well as his ideas about the rule of law and legal state, are of immense importance in legal philosophy and contemporary state legal practice. It is noted that there are several formulations of the categorical imperative, as Kant did not want to limit its understanding to just one formulation. Kant considered the categorical imperative as the foundation for a just moral society. Only on this basis, in his opinion, does the possibility of the supremacy of law arise. It is emphasized that in modern conditions, the imperative should be aimed at maximizing the realization of the social role of national culture, political system, and the national organism as a whole, where political culture plays a key role. And the criterion for evaluating political culture should be Kant's categorical imperative, which calls for treating people with respect and not using them solely as a means to achieve one's own goals. Speaking about the modern Ukrainian political leadership, it is necessary to highlight the role of the leader – the president. The president, as a leader-manager, should ensure that even in the most challenging conditions of competition, Kant's ideas about human dignity, according to which, ultimately, a human being is always an end in itself, will not be completely forgotten. The imperative formulated by Kant continues to remain an important guide in the ability to overcome, govern, communicate in real life, and build a democratic state.

Key words: Kant, moral imperative, moral law, moral duty, modernity.

УДК 301.1:1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.3

І. В. Владленова
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-6958-7183
доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

Я. В. Тараросв
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0734-0804
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

М. В. Смоляга
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-3418-0420
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

СОЦІАЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ АСПЕКТИ МАРКСИЗМУ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими та практичними завданнями. Соціально-культурний аспект марксизму досліджено досить ґрунтовно, особливо вплив економічних відносин на культуру. Марксистський підхід, який постулює ідеї про те, що цінності формуються в контексті соціально-економічних відносин та служать певним інтересам класів – широко досліджено. Взагалі, аналіз марксизму, його теорії історичного матеріалізму, засади ідеології, погляд на історичний процес крізь призму розвитку виробництва, контури комунізму – все це проаналізовано в багатьох працях дослідників від неомарксизму до його критиків [1]. Але сумісність та кореляція марксизму з релігійним світоглядом вивчено не достатньо, між тим, саме релігійний компонент марксизму каталізує його розповсюдженість, «месіанство» та популярність, латентно впливає на суспільне мислення, політичні стратегії, партії та вибір цінностей.

В засадах марксизму лежить «ідея справедливості», віра в справедливе суспільство, в якому буде жити людина у майбутньому (у релігії це справедливе життя у потойбіччі/раю чи в комуністичному суспільстві в марксизмі, яке настане колись). Існують культурні коди, на засадах яких формується марксизм, вони зазнають значних змін залежно від часу, суспільства та політичних умов, в яких артикулюються. Насамперед, існує китайська модель марксизму, радянська версія, кубинська, тощо. Ці культурні коди перетворюються в симулякри в термінології Жана Бодрійяра [2]. У цьому контексті, приміром, комунізм можна розглянути як симулякр, оскільки ідеї комунізму, можуть відрізнятися від інтерпретацій, філософських підходів та впливати на мислення через різні культурні коди. Але такий симулякр є копією без оригіналу, де розрив між ідеєю та реальністю і створює симулятивний ефект. Тим більше, що багато філософів в подальшому розробляли ідеї марксизму, значно їх трансформовуючи. Більше того, є деяка непослідовність викладання основних ідей й самого Маркса, іноді важко визначити контури філософського напрямку, який ми називаємо саме марксизмом. Але все ж таки існує жорстке ядро марксової теорії. Це, перш за все, критика капіталізму, що в подальшому знайшло продовження в полеміці західної моделі споживання, неприйняття економічної системи, яка заснована на приватної власності – такі ідеї знаходять плодюче підґрунтя для формування ідеології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Філософи після Маркса розвивали марксизм, вносячи свої трактування та модифікації. *Невирішеними* залишаються зв'язок марксизму з АК міфо-релігійним світоглядом, його «месіанство».

Мета статті полягає в визначенні релігійних аспектів марксизму в контексті філософського аналізу. Марксизм представляє собою достатньо потужний напрямок в філософії з великою кількістю дослідників. Наприклад, засновник комуністичної партії Італії Антоніо Грамші розробляв

© І. В. Владленова, Я. В. Тараросв, М. В. Смоляга, 2024

теорію гегемонії, а сам марксизм розглядає як філософію практики [3]. Французький теоретик компартії Луї Альтюссер розробляв структурний марксизм, наголошуючи на ролі ідеології та апарату держави [4]. Надалі, франкфуртська школа (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе) зробила внесок у критику культури споживання, а постмодерністи, такі як Ж.Ф. Ліотар і Ж. Дерріда, піддали сумніву деякі ключові аспекти марксизму, зосереджуючись на мові та деконструкції.

Ж. Дерріда в книзі «Примари Маркса» розглядає тему месіанізму, недаремно позичивши цей термін з релігії, щоб пояснити розповсюдженість ідей марксизму [5]. Для Дерріди примара, фантом Маркса, – це метафора «присутності померлого Іншого» в нашому житті, фантом, що з'являться в різних вимірах, хоча не існує в реальності, що і вводить нас в простір примар. Існує декілька фантомів: примари, які переслідували Маркса, які породжені Марксом, і примари самого Маркса. Ж. Дерріда використовує символ примари, який позичив з роботи «Маніфест комуністичної партії», в якій примара комунізму блукає Європою. Дерріда вважає, що марксизм було заявлено як матеріалістична теорія, але насправді марксистський проект розгортається в сфері духів, примар та галюцинацій, тобто площині ідеалізму. Дерріда вважає, що комунізм Маркса починався як примара, ніколи не помирає, та ніколи не настане, бо немає реального буття, де він зароджується, але ця примара завжди повертається до живих. Це фантом, який начебто приводить до досягнення недосяжного ідеалу. За думкою Дерриди утопія марксизму не просто у вірі в примари, але в тому, що він наділяє їх реальним існуванням в «культурній химері соціалістичної держави». Віру в кінець капіталізму Деррида порівнює з «хлібом апокаліпсису», яким живляться багато філософів. Засновник деконструктивізму не є традиційним прихильником марксизму, Дерріда критикує метафізичні ідеї, включаючи ті, які пов'язані з марксизмом, зосереджується на ідеї руйнування чи деконструкції бінарних опозицій та ієрархій у мові та культурі. Тим не менш, можна побачити деякі паралелі між деконструктивізмом і марксизмом у контексті їхньої загальної критики встановлених структур влади та прагнення до звільнення. Проте вплив Дерріди на сучасні теорії дослідження культури та літератури часто розглядається як самостійний напрямок, який відрізняється від марксистського підходу. Річард Рорті, американський філософ, критикує марксизм за його тенденцію до детермінізму та абсолютизацію історичного розвитку [6]. Він висловлює сумніви щодо ідеї історичної неминучості, наголошуючи на важливості різноманітності у суспільному розвитку. Рорті також наголошує, що марксистська теорія недостатньо враховує різноманітність людських цінностей та культурних контекстів [6]. Карл Поппер критикує марксизм, виходячи з своєї концепції фальсифікації [7]. Він висуває ідею, що марксистська теорія, хоча і проголошується науковою, таковою не є. К. Поппер стверджує, що відсутність конкретних умов, за яких марксистська теорія може бути спростована, робить її неефективною з наукового погляду. Він також вказує на проблеми з історичним матеріалізмом, передбачувальною здатністю марксизму [7]. Жан Бодрійяр критично ставиться до марксизму, репрезентуючи свої власні ідеї в рамках постмодернізму [2]. Він висловлює сумніви щодо основних принципів марксистської теорії, таких як класова боротьба та історичний матеріалізм. Бодрійяр стверджує, що марксизм не враховує повністю ролі символів, знаків та споживчої культури у суспільстві. Його концепція «символічної обмінної вартості» та ідеї про «симулякри» є своєрідним викликом марксистській діалектиці та теорії соціальних відносин.

Незважаючи на критику, марксизм продовжує впливати на сучасну культуру, дискурс, особливо в галузі соціальної та політичної думки [8]. Цей вплив проявляється в різних аспектах. Релігійні компоненти марксизму формуються вірою в майбутній комунізм як вищої сили, спрямованої на духовний розвиток, в цьому проявляється «спіритуалізм» марксизму. Сам Маркс виступає як пророк з усіма ознаками релігійних маркерів, він є медіатором між сферою людьми та комуністичним раєм загального благоденства та справедливості. Месіанські ідеї марксизму досить потужні і зазіхають на світове панування («пролетарі усіх країн об'єднуйтеся!»). Ідеї Маркса не є зовсім новаторськими, вони оформлювалися також в античній філософії Платона, який по щасливій випадковості розробив першу утопію справедливої держави та заклав засади європейської релігії християнства. В діалозі «Держава» він запропонував концепцію справедливості, пропонуючи ідею ідеальної держави, де кожен індивід знаходить своє місце в соціальній структурі, де всі блага розподілено чесно, держава повністю регламентує усі відносини, в тому числі, економічні [9]. У середньовічній філософії ідея справедливості часто була пов'язана з християнською етикою, де поняття божественної справедливості та моральних норм відігравали важливу роль. У Новий час багато філософів намагалися вирішити існуючи соціальні та політичні проблеми, серед них, Д. Руссо та І. Кант, які розвивали ідею справедливості в ракурсі потреб не держави, а особистості. У сучасній філософії ідеї справедливості обговорюються в рамках ідей Д. Ролза або Д. Рорті. Кожна з цих теорій пропонує свій унікальний погляд на те, що становить справедливість у суспільстві.

Соціокультурний контекст філософії марксизму тісно пов'язаний з економічними та соціальними змінами XIX століття. Ідеї Маркса та Енгельса формувалися в умовах промислової революції, становлення капіталістичних відносин та соціальної нерівності [10]. Філософія марксизму висувала тезу про класову боротьбу, пролетаріат і буржуазію, а також прагнула переходу від капіталізму до комунізму через соціальну революцію, щоб виправити соціальну несправедливість. Ці ідеї справили значний вплив на розвиток соціокультурних течій та політичних рухів у XX–XXI столітті, включаючи формування соціалістичних та комуністичних держав та політичних партій . Поняття неомарксизм може використовуватися з різними відтінками значення та часто стає об'єктом дискусій. У сучасній філософії виділяються теоретики, яких можна асоціювати з ідеями, що нагадують марксистські принципи. Серед сучасних філософів, яких асоціюють з неомарксизмом, можна назвати С. Жижека, який відомий своїми роботами в галузі лівого радикалізму та марксизму [11].

Ідеї Маркса стали популярними з кількох причин. По-перше, вони запропонували глибокий аналіз капіталістичної системи та її проблем, таких як соціальні нерівності, несправедливість, експлуатація, відчудження [12]. Ця критика привернула увагу людей, які прагнуть зрозуміти та змінити суспільний лад. По-друге, ідеї Маркса були актуальними за умов соціальних та економічних трансформацій XIX століття, особливо промислової революції. Процеси індустріалізації викликали соціальні негаразди, що робило марксистський підхід привабливим для тих, хто шукав пояснення та вирішення нових викликів. Також, ідеї Маркса впливали на формування нових соціалістичних і комуністичних політичних рухів і теорій, продовжуючи надихати дискусії про структуру суспільства та сутність справедливості. Марксизм проголошує атеїзм та ґрунтується на матеріалістичному підході на історію, стверджуючи, що людська цивілізація рухається матеріальними силами, насамперед боротьбою між класовими інтересами. Проте марксизм також наголошує, що ці конфлікти не розгортаються відокремлено від нематеріальних факторів, культурних, ідеологічних. У цьому сенсі марксизм намагається поєднати матеріалістичні пояснення з більш цілісним поглядом на людське суспільство. Однією з найбільш виразних рис марксизму є його акцент на діалектичному матеріалізмі, який є філософською основою, розробленою Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом. Ідеї марксизму популярні, тому що вони забезпечують багатобічне бачення того, яким може бути світ після капіталізму. Марксистська ідеологія визнає нерівність і насильство і закликає до більш справедливого розподілу ресурсів. Крім того, марксизм надає набір інструментів для вивчення історії та поточної економіки з точки зору класових конфліктів. Ідеї марксизму також виявили великий вплив на інші філософські та громадські рухи. Марксистська ідеологія не заперечує реставрацію насильства задля досягнення рівних умов. Тимчасове страждання зараз заради досконалого світу в майбутньому, аскетизм та відмова від розкоші та накопичування багатства – теж зближує марксизм з релігійними уявленнями, хоча він це весь час заперечує.

Відчудження Маркс розглядає як соціальний недуг, але, на його думку, спочатку саме релігія була формою відчудження, так як вона відокремлює людей від їх видової сутності (первісного існування) та дає хибне уявлення, бо ми соціальні істоти і потребуємо існування в спільності. Незважаючи на суттєві відмінності, марксизм та релігія можуть мати деякі спільні риси або аспекти. Релігія може виступати конкурентом марксизму. Як і марксизм, деякі релігії пропонують бачення зміни суспільного устрою, обіцяючи краще майбутнє або застерігаючи від несправедливості, пропануючи свої цінності соціальної справедливості. Концепції соціальної справедливості та турботи про менш благополучних членів суспільства також об'єднує релігію та марксизм, є спільною комунікативна функція та ідея єдності та колективної дії. Марксизм як філософське вчення і релігія як соціальний інститут підкреслюють важливість колективних зусиль та єдність робітничого класу/знедолених. Деякі релігії також наголошують на важливості спільності та солідарності з ближніми. Вони пропанують систему цінностей/заповідей і спрямовані на критику існуючого гріховного/несправедливого порядку. Практична реалізація ідей марксизму набуває ще більшої релігійності, виникає культ вождя, пророка, особистості. Культ особистості Леніна, його тіло, яке поховано у мавзолеї та бальзамовано на кшталт фараона, девіз про те, що він буде вічно жити – є яскравим прикладом релігійних засад марксизму. Червоні куточки піонерів, культ комуністичної символіки, почитання героїв-комуністів, свята-демонстрації з комуністичною символікою. Ідея безсмертя Леніна в мавзолеї закликало до продовження його впливу на майбутнє покоління. Марксизм як і релігія формує просту зрозумілу ціль та пояснення світу, формує моральні настанови, підтримує віру в існування досконалого світу, де можуть розвиватися саме духовні цінності. Комунізм виступає як засіб переконання, пропаганди та контроля мислення, причому комунізм та його розробники, політичні лідери провозголошуються як духовні наставники та остаточна істина. Спостерігаються спільні з релігією технології та методи впливу, громадські збори, проповіді та промови, загальні методи організації.

Висновки. І марксизм і релігія роблять акцент на спасінні від бідності, наявності мережи людей, які розповсюджують ідеї, а соціальні негаразди:

нерівність та бідність та віра в найкраще майбутнє, яке колись настане – базис, на якому і марксизм і релігія будують свою структуру. Марксистські ідеї продовжують впливати на соціальні та гуманітарні науки, включаючи соціологію, політологію та культурні дослідження, продовжуючи дискурс про соціальну справедливість та антикапіталістичні ініціативи, висвітлюючи питання влади, класових відносин та ідеології. Багато критиків використовують марксистський підхід для аналізу нерівності, капіталізму та соціальних несправедливостей. Вплив марксизму може виявлятися у формі критики існуючого соціально-економічного порядку, прагнення рівності та соціальної справедливості. Однак, як і будь-яка ідеологія, сприйняття та вплив марксизму сильно варіюють залежно від контексту та особистих переконань.

Література

1. Heinrich M. An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital. New York. Monthly Review Press. 2012. 220 p.
2. Baudrillard J. The Consumer Society. Paris. Gallimard. 1970. 221 p.
3. Gramsci A. Pre-Prison Writings. Cambridge. Cambridge University Press.1994. 408 p.
4. Althusser L., Balibar E. Reading "Capital". London: NLB. 1970. 576 p.
5. Derrida J. Spectres of Marx. The State of the Debt, the Work of Mourning and the New International l. Oxfordshire. Routledge Classics. 1993. P. 92.
6. Rorty R. Philosophy and the Mirror of Nature. Princeton: Princeton University Press. 1979. 480 p.
7. Popper K., Ryan A, Gombrich E. H. The Open Society and Its Enemies. Princeton and Oxford: Princeton University Press. 2013. 808 p.
8. Lukes S. Marxism and Morality, Oxford: Oxford University Press.1987. 180 p.
9. Plato. The Republic, Timaeus and Critias. Paris. Legare Street Press. 2023. 626 p.
10. Marx K. Selected Writings. Oxford. Oxford University Press. 2000. 687 p.
11. Zizek S. The Sublime Object of Ideology. Verso Books. 2009. 304 p.
10. Marx K., Engels F. Manifesto of the Communist party. Scott's valley. CreateSpace Independent Publishing Platform. 2004. 48 p.

Анотація

Владленова І. В., Тарароєв Я. В., Смоляга М. В. **Соціально-релігійні аспекти марксизму.** – Стаття.

У статті розглядаються соціально-релігійні аспекти марксизму, виявлено релігійні компоненти, які каталізують розповсюдженість та популярність ідей марксизму, месіанство, що приховано впливає на суспільне мислення, політичні стратегії, партії та вибір цінностей. Виявлено, що в засадах марксизму лежить ідея справедливості, віра в справедливе суспільство, в якому буде жити людина у майбутньому (у релігії це справедливе життя у потойбіччі/раю чи в комуністичному суспільстві в марксизмі, яке настане колись). Існують культурні коди, на засадах яких формується марксизм, вони зазнають значних змін залежно від часу, суспільства та політичних умов, в яких артикулюються. Можна виділити різні моделі, приміром, китайська модель марксизму, радянська версія, кубинська, тощо. Релігійні компоненти марксизму формуються вірою в майбутній комунізм як вищої сили, спрямованої на духовний розвиток, в цьому проявляється «спіритуалізм» марксизму. Сам Маркс виступає як пророк з усіма ознаками релігійних цінностей в ролі медіатора між сферою людьми та комуністичним раєм загального благоденства та справедливості. Месіанські ідеї марксизму досить потужні і зазіхають на світове панування («пролетарі усіх країн об'єднуйтеся!»). Ідеї Маркса базуються на концептах ідеальної держави та утопічних ідеях мислителей давнини. Релігійні компоненти марксизму формуються вірою в комунізм як вищої сили, спрямованої на духовний розвиток, в цьому проявляється «спіритуалізм» марксизму, а сам Маркс виступає як пророк.

Ключові слова: марксизм, китайський марксизм, радянський марксизм, релігія.

Summary

Vladlenova I. V., Tararoev Ya. V., Smolyaga M. V. **Socio-religious aspects of Marxism.** – Article.

The article examines the socio-religious aspects of Marxism and reveals the religious components that catalyze the spread and popularity of the ideas of Marxism, messianism, which has a hidden influence on public thinking, political strategies, parties, and the choice of values. It was revealed that the basis of Marxism is the idea of justice, the belief in a just society in which a person will live in the future (in religion, this is just life in the afterlife\paradise or a communist society in Marxism, which will come one day). There are cultural codes based on which Marxism is formed, they undergo significant changes depending on the time; society, and political conditions in which they are articulated. Different models can be distinguished, for example, the Chinese model of Marxism, the Soviet version, the Cuban model, etc. The religious components of Marxism are formed by the belief in the future communism as a higher power aimed at spiritual development, this manifests the "spiritualism" of Marxism. Marx himself acts as a prophet with all the signs of religious values from the role of mediator between the human sphere and the communist paradise of general prosperity and justice. The messianic ideas of Marxism are quite powerful and encroach on world domination ("proletarians of all countries unite!"). Marx's ideas are based on concepts of an ideal state and utopian ideas of ancient thinkers. The religious components of Marxism are formed by the belief in communism as a higher power aimed at spiritual development, this manifests the "spiritualism" of Marxism. Marx himself acts as a prophet with all the signs of religious values from the role of mediator between the human sphere and the communist paradise of general prosperity and justice.

Key words: Marxism, Chinese Marxism, Soviet Marxism, religion.

UDC 141:378
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.4

L. G. Voronovska
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2815-2500
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Social Sciences
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Heroes of Chernobyl

HUMANIZATION AS A COMPONENT OF QUALITY HIGHER EDUCATION: SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Formulation of the problem. The current rapid pace of civilizational development is characterized by such trends as the globalization of the entire complex of social processes on the planet; transition from industrial to innovative information technologies; formation of humanistic and humanitarian values.

The sphere of education is an important tool not only for society's response to these new trends and challenges, but also for predicting the future and forecasting development. Over time, education developed a number of main paradigms of its existence: traditionalist-conservative (knowledge), rationalist (behavioral), phenomenological (humanistic), technocratic, humanitarian, and some others. One way or another, education is designed to combine the fate of an individual with the fate of culture and civilization as a whole. This can be done most effectively only by high-quality education, the attainment of which directly depends on the quality of the requirements themselves (goals, standards and norms), the quality of resources (programs, personnel potential, the contingent of applicants, material and technical support, finances, etc.) and the quality of educational processes (scientific and educational activities, management, educational technologies), which directly ensure the training of specialists.

The entire complex complex of multi-level and multi-directional educational influence is implemented first of all through the formation of professionalism of the individual, where a significant role is assigned to the value-meaning sphere. It is important that «from the early stages of professional development, students begin to understand their value space, see its connection with the goals and objectives of the chosen profession, and also be involved in specially organized work on the development of their semantic orientations» [6, p. 32].

Education is a way for a person to enter into the integrity of being a culture, the culture of the «human race», the formation of a multicultural personality, which is relevant for the modern world, and should provide an understanding of the complexity of the processes that take place in social reality, form the ability to analyze and effectively adapt to them. To solve these problems, a person must become the center of such education, where the development of personality, its socialization, formation of self-analysis skills, self-evaluation and reflection occupy the leading place in the process of education and upbringing. The strategic task of the educational process today is the formation of a thinking, creative personality, the development of his intellectual, moral and creative abilities. Only human-centered, free from dogmatism and outmoded schemes, education will open opportunities to realize personal potential in the world of global transformations. This kind of education is capable of solving technological, economic, social, and cultural problems caused by the dynamics of civilizational progress.

At the same time, the general trends in the development of society in the global world determine the urgent need to find means and incentives for updating pedagogical science and practice, restructuring the structural elements of the Ukrainian education system. The process of humanizing education involves the revival of spirituality, education in the learning process, striving for equal interaction in the «teacher-student» system, the transformation of the student from an object of learning into an active subject of educational and cognitive activity, the result of which will be the creative self-development of each participant in the educational process, the transition from reproductive to productive learning, self-affirmation of the individual under the conditions of pedagogical support, creative orientation of the educational process, etc.

Ukrainian researchers of humanization of higher education G.O. Ball, R.A. Belanova, S.U. Honcharenko, I.A. Zyazyun, P.P. Kononenko, O.M. Infantry, V.V. Rybalko, M.I. Romanenko, O.G. Romanovskyi, O.P. Rudnytska, V.A. Semichenko, N.A. Fomenko, advocating different concepts of humane education, are united in one thing: the evolution of man, his development – this is the progress of humanism, it is the only way to develop higher education. The basis of the educational process is not knowledge, but personal development and the formation of a complete personality.

© L. G. Voronovska, 2024

The purpose of the article is to carry out a socio-philosophical analysis of humanization as a component of high-quality higher education, which ensures the priority of universal values, implementation of ideas of development of human characteristics in personality.

In accordance with the set goal, the following tasks were put forward: to analyze the concept of «humanism» through the prism of established and most current worldview concepts; to characterize humanization and humanitarization of higher education, which involves comparing higher values of humanity with educational technologies; to investigate the problems of humanization of higher education at the current stage; to determine the conditions under which the effectiveness of axiological orientations of education increases.

Presenting main material. The modern context of the problem of improving the quality of Ukrainian higher education involves, first of all, overcoming the main flaw of the old school – its depersonalization, contempt for the subjects of the educational process. We are going through a period of increased attention to people, when new values of a humanistic direction are being formed. The influence of this trend is manifested in the change of such structural components of the education system as the purpose, content, forms and means of educational activities. In a more detailed version, the analyzed trend includes such components as: national orientation of education; openness of the education system; shifting the emphasis from the teacher's educational activity to the student's activity; transition from reproductive to productive learning; self-affirmation of the individual under the conditions of pedagogical support; transformation of the teacher's and student's positions into personal equals; creative orientation of the educational process; the transition from regulated and controlled ways of organizing the educational process to actively developing ones; continuity and continuity of education [7, p. 21–22].

Therefore, humanization involves treating a person as a subject, recognizing his rights to uniqueness – unlike anyone else. The concept of humane education gives preference to the subject-subject educational process, where the learner is active, proactive, ready for collective intellectual activity, which can be achieved, for example, with the help of problem-dialogue teaching. Activity is achieved through a sense of inner freedom, through recognition of the right to choose. For a student, this can be the right to determine one's own learning pace, to form a package of disciplines from the list of possible ones, to participate in all available types of educational, scientific or other creative work.

A higher school today needs an effective dialogue between the subjects of the educational process. Dialogue should be understood as a form of reasoned deep thinking in which views differ, the opportunity for rigid binary classifications decreases, and states of ambivalence appear. Quality higher education is about modeling through dialogue the real ontology of a condensed world that can have accumulated complexity, confusion, and information saturation. One should not be afraid of some deviation from the traditional presentation of educational material through grouping, dismemberment or ordering, because sometimes this can be unattainable. Increasingly, one has to hesitate, fuss, struggle with uncertainty, opacity, even with despair and hopelessness.

This uncertainty can be balanced by such a manifestation of humanization as spirituality – the absolute value of human life, the basis of human integrity and mental health. «It seems to me, writes V.P. Andrushchenko – that the perspective of humanity in the ultimate sense is in its high spirituality» [3, p. 7]. «The moral and spiritual upbringing of a young person is now a priority goal of the educational system», says I.D. Bech [4, p. 10–13] and proposes to implement the well-known postulate about the power of knowledge in a slightly transformed form (knowledge is a humanistically oriented power) and in compliance with some important principles, namely: national orientation; cultural compatibility; humanization of the educational process; integrity; acmeological principle; subject-subject interaction; personal orientation; preventive measures; technology.

Spirituality for a student is an opportunity for self-realization on the basis of higher values: morality, respect, creativity, for a teacher it is the avoidance of an unappealing and humiliating attitude towards a student, it is a huge responsibility before one's own conscience, as well as the need to fulfill the function of a spiritual referent, a role model.

Modern philosophy of education seeks to consider education and more broadly – the formation of a person – in an intercultural and multicultural discourse. After all, cultural diversity characterizes postmodern reality in its various dimensions, including the pedagogical one. This point, as well as the requirements for pedagogical practice dictated by it, are not understood from humanitarian and ethical positions – they are monopolized by journalism and ideology under the conditions of exclusion of pedagogical reason and analyzed in a rational-post-positivist way. This has its own paradoxical logic. After all, the loss of tradition and previous experience, the transition from national models of education and upbringing to global ones presupposes, first of all, changes in the forms of organization of the educational space. In various ways, those who would contribute, on the one hand, to the process of mutual enrichment of

communicative partners, and, on the other hand, would open up opportunities to prevent or resolve conflicts, are searched for and selected. The latter inevitably arise from the collision of different traditions and the assimilation of experiences of various origins, the social benefit of which is not always on the surface and can easily be forgotten. The need to take into account previous experience, the «embeddedness» of real cultural phenomena not only in the future, but also in the past is not only a condition for the «spiritual stability of humanity», but also a fundamental prerequisite for «sanctioning itself» [6].

Today, the formation of the ability to look at the world through the eyes of not only one's culture, nation or community, but also through the eyes of the human race, within the educational process, is more relevant than ever. After all, only such a view can be intelligent contemplation, which means intelligent thinking. It should be taken into account that philosophy brings a moment of difficulty into clear and orderly technologies and methodologies of pedagogical work, turns what seems simple into something complex. However, this complication of the simple is a necessary element of the pedagogical process. One of the greatest worries and achievements of a teacher is inner restlessness, a constant state of vigilance, a permanent time to «scatter stones», to give oneself away. A person appears before the teacher as a real problem. It can and must be solved, but it cannot be solved. Any final solution will be wrong, because a person is a constant becoming, a constant desire to go beyond the limits of his existence. Without philosophy, reflection on these problems turns into abstract verbalism, so the goal of the pedagogical process immanently appears as a primarily philosophical problem.

Orientation of educational activity on the personality implies orientation on the conditions of its formation, on the universal basis of the personality. Such a basis in the classical philosophical tradition is considered freedom of creativity, that is, the ability of a person to be such a beginning of being that is not completely determined by any external causes, but is self-determined, creates itself. In order to be free, a person must have the ability to develop freely in the surrounding world, and this, in turn, is possible with the ability to move according to the logic of things. This is exactly how it can be defined in the Spinoza tradition of thinking. Creative or, what is one and the same, intelligent thinking thus becomes the basis of the personal principle.

Thinking as a subject's ability to act with things according to their own logic and with the very form of activity gives the individual the opportunity to be free. It is a universal form capable of grasping the true nature of an object, revealing its universal form.

A necessary condition for the modernization of the education system is the autonomy of the human spirit, that is, freedom. Without this necessary condition, top-down reforms are doomed to failure. In this case, the necessary prerequisite for educational co-creation is lost – trust and meeting «I» with «You», personality with culture, person with the world and oneself. The degree of modernization of education will determine its modernity, that is, it will determine its correspondence to the modern level of essential human forces.

The World Declaration on Higher Education in the XXI Century [5] formulated new guidelines for the development of higher education, which indicate key values in the creation of a new integral educational paradigm: humanization, human dimension, compliance with the requirements of a globalized society. Among them: ensuring equal access to higher education; the concept of lifelong learning; implementation of the transition from the education of a citizen of a certain country to the formation of a citizen of the world, a responsible person whose education and morals will reach the level of complexity of the tasks that she will have to solve at the level of world requirements; harmonization of relations with the world of work, anticipation of social needs due to targeted development of entrepreneurial skills of graduates of higher education institutions in accordance with social demand and promotion of their employment; innovative approach to education, renewal of its content, search for new methods of training, organization of practice, teaching tools, etc.; the gradual change of priorities and relationships in the study and teaching of natural sciences and the transition of leadership to the sciences of the «human» direction; adherence to the principled policy of selection and training of educators, stimulating them to innovative scientific and pedagogical activities, providing them with the appropriate professional and financial status; ensuring a coordinated form of cooperation of systems, institutes and educational programs with the aim of unifying the standards of training specialists in different countries of the world.

Conclusions. So, as we can see, ensuring the quality of modern higher education is impossible without due consideration of the principle of humanization, which involves the development of a professionally trained moral and spiritual personality.

The implementation of the ideas of humanization of education in the educational process takes place with the help of various strategies. One of them is based on the traditional informational approach, consisting of the transfer of ideas of humanization through humanitarian knowledge. The humanities teach to analyze the world, to find out one's place in it, to answer eternal «philosophical questions»,

to discipline human thinking, to navigate in a huge mass of information, to form an active position in life, and to transform a person into a highly intellectual subject of society. There is a need to increase the share of humanitarian disciplines in the process of providing higher education, as they contribute to socialization, development and self-development of the moral and creative potential of the student's personality, foster a sense of national dignity, patriotism, tolerance, tolerance.

The principles of humanization and humanitarianization of education make it possible to form the competences of modern specialists and socially responsible citizens with a high level of general culture, a broad outlook, critical thinking, developed political and legal consciousness, who understand and recognize democratic values and freedoms, the plurality of the modern multicultural world.

Summary

Voronovska L. G. **Humanization as a component of quality higher education: socio-philosophical analysis.** – Article.

The article carries out a socio-philosophical analysis of problems related to the processes of humanization and humanization of education, which is defined as a priority in the training of modern specialists.

It has been established that humanization involves the organization of the educational process with maximum consideration of the student's individuality, the creation of favorable conditions for revealing his abilities and self-determination. The main tasks of the humanization of education are the revival of spirituality, education by teaching, implementation of the principles of humane pedagogy, striving for equal communication with students, individualization of education, transformation of teacher-student interaction into a means of creative self-development, democratization of education management, etc.

It is noted that humanitarian disciplines form a worldview, provide an understanding of the foundations of social development, and ensure the formation of skills for continuous spiritual self-improvement. The transformation of humanitarian education is gaining considerable importance within the framework of the integration of national higher education into the European space and the internationalization of education.

The article summarizes the research of scientists, practical pedagogical experience and proposes the structuring of the content of humanitarian training in institutions of higher education, the components of which are defined as the following elements: a system of humane relations (social and valuable experience); system of humanitarian knowledge (cognitive experience); system of practical abilities, skills, methods of humanitarian activity (practical experience); experience of humanitarian creative activity of the individual (creative experience).Within the framework of the study of the problem, considerable attention was paid to the complex of ideas, which are called today's ideas of civic humanism: national self-awareness, patriotism, civic service, justice, political freedoms.

Actualization of the problem of education development in the context of socio-philosophical understanding ensures the viability of science, increases its spiritual and meaningful source, preserves authenticity and originality. However, it is also necessary to take into account the conditions of the modern post-industrial, informational, urbanized society, which is dynamically developing and requires a special effort of strength and energy, specific skills and broad knowledge to adapt to the complex realities of today, to the process of searching for truth within the framework of a new paradigm of knowledge.

Key words: humanization and humanitarianization of education, worldview, individuality, self-determination, national self-awareness, patriotism, civic service, justice, political freedoms, historical memory, modern post-industrial, informational, urbanized society.

Анотація

Вороновська Л. Г. **Гуманізація як складова якісної вищої освіти: соціально-філософський аналіз.** – Стаття.

У статті проведено соціально-філософський аналіз проблем, що стосуються процесів гуманізації та гуманітаризації освіти, що визначено пріоритетним у підготовці сучасних фахівців.

Встановлено, що гуманізація передбачає організацію освітнього процесу з максимальним урахуванням індивідуальності студента, створенням сприятливих умов для розкриття його здібностей і самовизначення. Основними завданнями гуманізації освіти називають відродження духовності, виховання навчаючи, втілення принципів гуманної педагогіки, прагнення до рівноправного спілкування зі своїми вихованцями, індивідуалізація навчання, перетворення взаємодії педагога та учня на засіб творчого саморозвитку, демократизація управління освітою тощо.

Зазначається, що у ЗВО гуманітарні дисципліни формують світогляд, надають розуміння основ розвитку суспільства та забезпечують формування навичок безперервного духовного самовдосконалення. Трансформація гуманітарної освіти набуває чималої ваги в рамках інтеграції національної вищої освіти в європейський простір та інтернаціоналізації освіти.

В статті узагальнено дослідження науковців, практичний педагогічний досвід та запропоновано структурування компонентів змісту гуманітарної підготовки у закладах вищої освіти, складовими якої визначено наступні елементи: система гуманних відносин (соціально-ціннісний досвід); система гуманітарних знань (когнітивний досвід); система практичних умінь, навичок, способів гуманітарної діяльності (практичний досвід); досвід гуманітарної творчої діяльності особистості (творчий досвід).

В межах дослідження проблеми неабияка увага приділялась комплексу ідей, які називають сьогодні ідеями громадянського гуманізму: національна самосвідомість, патріотизм, громадянське служіння, справедливість, політичні свободи.

Актуалізація проблеми розвитку освіти в контексті соціально-філософського осмислення забезпечує життєздатність науки, примножує її духовне і смислове джерело, зберігає автентичність та самобутність. Однак необхідно враховувати також умови сучасного постіндустріального, інформаційного, урбанізованого суспільства, котре динамічно розвивається і вимагає особливого напруження сил та енергії, специфічних умінь та широких знань для пристосування до складних реалій сьогодення, до процесу пошуку істини в рамках нової парадигми знання.

Ключові слова: гуманізація та гуманітаризація освіти, світогляд, індивідуальність, самовизначення, національна самосвідомість, патріотизм, громадянське служіння, справедливість, політичні свободи, історична пам'ять, сучасне постіндустріальне, інформаційне, урбанізоване суспільство.

УДК 165.62
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.5

А. Л. Гриценко
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-5940-4232
аспірантка кафедри філософії, історії
та соціально-гуманітарних дисциплін
Донбаського державного педагогічного університету

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СВІДОМОСТІ: ПРО НЕРЕДУКОВАНІ КОМПОНЕНТИ ДОСВІДУ

Постановка проблеми. Феноменологія перетворює свідомість на один із головних предметів філософії, робить його агентом, відповідальним за конституювання світу та формування смислових структур. Феноменологічна редукція є при цьому одним з головних понять даної теорії, шляхом, що дозволяє здійснити перехід від речей до феноменів, а від них до безпосереднього споглядання сутності, рух, що зазначений вже в платонізмі і який складає серцевину феноменологічного методу. У рамках розробки та застосування різних форм редукції, разом з принципом *epoxé*, цілком доречне питання про умови застосування цих методів і про можливість існування нередукованих компонентів нашого досвіду. Проблема полягає не тільки в пошуку та експлікації таких даних, але, зрештою, і в можливості та межах самої феноменологічної редукції. Важлива частина цієї проблеми – це питання про причини неможливості застосування редукції у тих чи інших випадках, і у тому, чи пов'язано це з характеристиками самої свідомості.

Огляд останніх досліджень. Зазначена проблематика завжди привертала до себе увагу дослідників гуссерлевської феноменології. Це, по-перше, числені критики ідей філософа, насамперед по відношенню до самого феноменологічного методу, суперечки з приводу розуміння феноменологічної редукції, принципу *epoxé* та результатів їх застосування. По-друге, це дослідження в рамках самої феноменологічної школи або, більш широко, феноменологічного руху. Останні пов'язані з проясненням сутності редукції, як певної мисленнєвої, тобто, раціональної практики, а також її інтерпретації, в залежності від концептуального розуміння самої свідомості. Сам Гуссерль присвячує феноменологічній редукції чимало своїх текстів, достатньо вказати на рукописи і примітки 1926–1935 років. [3].

Серед досліджень загального характеру слід вказати на класичну роботу Х. Шпігельберга [10], працю Дж. Паточки [9], дослідження поняття *epoxé* у збірці наукових праць, що вийшла 2003 р., особливо роботу М. Генри, яка присвячена розгляду неінтенціональній феноменології [1]; статті Д. Джанико [6] і С. Люфта [7]. Слід відзначити також дослідження проблематики «Я» у гуссерлівській феноменології Е. Марбаха [8]. Важливо вказати також на числені роботи у цій царині видатного датського дослідника Дена Захаві, наприклад, дослідження трансцендентальної інтерсуб'єктивності [11].

Не буде перебільшенням сказати, що більшість спроб описати феноменологічну редукцію виявляють залежність від теоретичної моделі свідомості, якої дотримуються дослідники. В сучасній науці і філософії немає консенсусу щодо сутності свідомості і її характеристик, навіть саме існування свідомості у сенсі феноменологічної школи доволі часто ставиться під сумнів прихільниками сучасного скептицизму та емпіризму, як, наприклад, у концепції Д. Деннета. З точки зору останнього феноменологічна редукція взагалі неможлива, або є просто нонсенсом. Феноменологи також досить залежні від певної базової теорії свідомості, тому будь-яка розмова про редукцію або нередуковані компоненти свідомості повинна спиратися на ту чи іншу психологічну модель.

Мета статті полягає, по-перше, у визначенні та експлікації такої теоретичної моделі свідомості, що дозволить проявити всі надзвичайно різноманітні компоненти досвіду без обмежень, які накладає класична феноменологія. Слід враховувати, що свідомість зовсім не є якимось теоретичним конструктом, а є насамперед живим процесом, екзистенціальним проявом людини або ж самою екзистенцією, яка розкривається у численних актах світоспоглядання і смислоутворення.

По-друге, метою статті є визначення та експлікація самого феномену нередукованості у феноменологічному дискурсі і попередня класифікація нередукованих форм свідомості.

Виклад основного матеріалу. Існує чимало версій визначення феноменології, даних у різні часи її засновником. Всі вони виражають різні аспекти вчення, що розуміється як теорія або як всеосяжний метод дослідження. В одному ці визначення сходяться, а саме в прагненні уявити феноменологію як вершину піраміди пізнання, що реалізує ідеал абсолютної істини. Ось одне з визначень методу, дане Гуссерлем в 1909 р.: «Феноменологія як теорія сутності чистих даних феноменів має, як і будь-яка інша наука, своє обгрунтування. З іншого боку, вона займає особливо чудове ста-

© А. Л. Гриценко, 2024

новище в порівнянні з усіма іншими, оскільки вона є першою філософією в найсуворішому значенні слова, тієї, з якої виникають інші науки, що прагнуть отримати остаточне роз'яснення сенсу своїх досягнень. Поки воно (роз'яснення) не розвинене, нам не вистачає граничного, абсолютного знання у всіх науках, а оскільки саме філософія має представляти та реалізовувати ідеал абсолютного знання, всі науки стають філософіями, складовими частинами та підставами одного. Всеосяжна абсолютна теорія буття може з'явитись лише за допомогою феноменології» [4, с. 92].

В «Ідеях I», у своїй принциповій роботі, що виводить феноменологію на новий рівень, Гуссерль надає своїй теорії ще більшої ваги, буквально стверджує, що поява феноменології була підготовлена всією історією новоєвропейської філософії: «...феноменологія була потайною мрією всієї філософії Нового часу. Тяжіння до неї відчувається вже в дивовижно глибоких картезіанських роздумах, після – у психологізмі школи Локка. Юм вже майже вступає на її територію, хоча і з зав'язаними очима. Однак уперше по-справжньому її угледів Кант, його найвеличніші інтуіції стають більш зрозумілими тільки зараз, коли ми з усією свідомою ясністю розробили специфіку феноменологічної області» [2, с. 133].

У цій статті немає можливості уточнювати або заперечувати всі можливі визначення філософії, остання у своїх побудовах може бути визначена як сукупність або система способів створення смислів та оперування ними, при цьому, зрозуміло, що філософський текст є тим полем, на якому розгортається справжня філософська рефлексія. І лише після цього ми можемо приписати філософії ті характеристики, які зазвичай зустрічаються у її приватних дефініціях: філософія як наука, культурний феномен та ін. Так чи інакше, всі подібні визначення можуть бути прийняті лише як специфікації. Безпосередньо до цієї тези долучається ще один аспект розуміння філософії – її теоретичне конструювання та самовизначення. Це означає, що філософ не бере філософські проблеми безпосередньо з життя, із самого процесу світоспоглядання, а навпаки, конструює, створює їх у вільному творчому акті, у специфічному прагненні до смислу та розуміння. Філософська проблема, таким чином, є певним продуктом філософської рефлексії, внутрішнього сенсопоглиблення. Лише зробивши це, можна виявити більш-менш глибинну відповідність філософського роздуму та життя як такого. Можливо, саме тут криється причина постійної невідповідності між тими чи іншими філософськими побудовами та процесом життя у його безпосередності, власне феноменальними структурами буття.

Все це важливо мати на увазі саме при дослідженні творчості Гуссерля, який на всіх етапах свого філософського розвитку був вірний своїй методологічній установці, що свідчить про принципові відмінності між ідеальними та реальними законами, між логічною та реальною необхідністю, про те, що ніяка мислима градація неспроможна скласти перехід між ідеальним і реальним. Формі самого феномену, що виявлена та схоплена свідомістю безпосередньо в акті чуттєвого споглядання, у Гуссерля відповідає ноематична форма, що схоплює думку у відповідних смислових дескрипціях. Оскільки предметом для свідомості стає будь-яка річ, якість або відношення, за допомогою процедур екстериторіалізації, весь світ перетворюється для нього на наскрізну систему конституюючих актів свідомості.

Форма предмета і чиста смислова форма, таким чином, виступають як кореляти, проте семантична дистанція між ними настільки велика, що вони розташовані як би в різних контекстах, і лише іноді, за певним принципом, поєднуються один з одним. У певному сенсі, реальний предмет, тією мірою, як ми взагалі здатні говорити про його реальність, і його чиста ноематична форма, що є результатом редукції, принципово несумісні. Лише умовно наша свідомість поєднує предмет і його форму, що надається в актах чуттєвого споглядання і ноематичну предметність, яка формується в результаті феноменологічних процедур.

Вперше в рамках, окреслених феноменологічною редукцією, відкривається і сама предметність як така, вона в образі ноематичної структури. Коли свідомість проходить через первинне споглядання та переживання, предмет уперше набуває смислових форм. Можна сказати, що завдяки своїй формі і, що важливо, завдяки своїй готовності бути інтенцією предмету, свідомість вперше і відкриває для себе предмет, але також відкриває для себе і свою власну природу і утверджується в ній. Тепер свідомість не тільки відсторонено спостерігає весь рухливий феноменальний ряд, чого вона в чистому вигляді ніколи і не робила, так само як і перестає відчувати будь-які відчуття з цього приводу. Вона вперше отримує можливість вдаватися до рефлексії щодо речі, іменувати її, означати, наділяти смислами, трансформувати, піддавати аналізу.

У разі, коли предмет, річ належить до внутрішнього досвіду свідомості, маємо справу з трансцендентальним об'єктом феноменології, тобто, навіть і не з феноменом як таким, а із ставленням, що уможливлює будь-який феноменальний об'єкт чи досвід у власному значенні цього слова. Важливо відзначити, що Гуссерль не заперечував того, що цей феноменологічний об'єкт є щось так чи інакше виведене з безпосереднього досвіду, це не лише позиція здорового глузду, а й загальна теза для всієї сучасної науки.

У повсякденному бутті цілком природно вважати, що факти свідомості з'являються лише як синтез тих чи інших сприйняттів і переживань, що будують феноменальний образ предмету. Це може бути охарактеризовано як прояв природної установки свідомості, яка сама по собі цілком безякісна, однак у ряді випадків закриває шляхи подальшого розгортання рефлексії. Більш істотною характеристикою цього внутрішнього об'єкта, внутрішньої речі, є те, що остання лежить в основі будь-якого феноменального виявлення. Самі ці підстави можуть мати різну природу, але частіше доводиться чути про їх логічні форми та трансцендентальні основи. Розглянемо їх докладніше, оскільки надалі нам знадобиться досить ясне і суворе їхнє розмежування. У загальному вигляді логічне та трансцендентальне, поряд з екзистенційним та трансцендентним є рівнями, на яких здійснюється будь-яка семантична інтерпретація реальних чи віртуальних смислових відносин, фактів та процедур.

Логічний рівень розгляду випереджає будь-який інший рівень, і чи не в цьому причина того, що Гуссерль бачив майбутнє філософії у вигляді суворої науки, що твердо вкорінена в деяких логічних підставах.

Для даного дослідження суттєво те, що Гуссерль відмовляється від повного ототожнення логічного та трансцендентального, припускаючи, що чиста логіка має лежати в основі будь-яких філософських побудов. Таким чином, логічний рівень є підставою для створення інтерпретаційних моделей свідомості та реального світу, причому останній сам покладається як інтенційний масив свідомості як якась основа, субстрат сприйняття та подальшого конструювання феноменів. Цей рівень або підстава природним чином пов'язаний з більш менш напруженим спогляданням своєї індивідуальності, що розуміється як система смислових форм свідомості, що перетворює (трансформує) факти і форми культурно-історичного розвитку людства на факти і форми внутрішнього, прихованого життя духу. Ще один важливий момент, пов'язаний із поняттям трансцендентальної основи феноменального ряду.

У Гуссерля ця підстава постає як якась передзаданість, передчуття, апріорність, що спочатку і до кінця визначає весь можливий досвід свідомості. У той же час, ця основа не присутня в досвіді безпосередньо. Необхідні спеціальні технічні процедури (*epoxé*, феноменологічна редукція) для того, щоб вийти до цього джерела. У Гуссерля цей процес здійснюється виключно у понятійній та смисловій діяльності свідомості. Різного роду екзистенційні стани, відчуття, інтуїція, містичне споглядання були йому чужі.

Для Гуссерля, понятійність, словесність важливі остільки, оскільки вони так чи інакше поєднують безпосередні споглядання і формують досвід свідомості у певну єдність. Значення такої єдності важко переоцінити, Гуссерль вважає, що розглядаючи потік явищ у іманентному спогляданні, ми переходимо від феномена до феномену, кожен із яких є єдність у потоці і сам залучений потоком, і ніколи не приходимо нічого, крім феноменів. По Гуссерлю, у свідомості здійснюється набуття поки що уявного об'єкту, який конституюється смисловими актами свідомості, і лише після цього стає можливим сприйняття конкретних об'єктів. Це конституювання має не стільки чуттєвий відтінок, скільки смисловий, постійно відтворюючи та зберігаючи момент осмислення та розуміння. Втім, у рамках природної установки цей момент навіть не усвідомлюється, і для того, щоб це все-таки сталося, потрібна ціла низка феноменологічних процедур.

Метод феноменології полягає у виявленні та експлікації ноематичної напруженості та сполученості свідомості та предмета. Свідомість у цьому процесі виступає як інтенційна структура, тобто спрямована на предмет, що й уможливлює всю систему сенсів.

Не заперечуючи в принципі жодного з існуючих визначень свідомості, слід звернути увагу на деякі властивості свідомості, які роблять його хоча б частково об'єктом, що не підлягає редукції, і каменем спотикання для всіх його дослідників. Окрім трьох базових компонентів свідомості, на яких концентрує увагу феноменологія: інтенціональність, темпоральність і ноематичність, можна вказати на інші її характеристики – емерджентність та дисипативність.

Свідомість, за аналогією з іншими самоорганізуючими системами є дисипативною структурою чи сукупності структур, що перетворює конгломерат розрізнених вражень, переживань, станів на складно організовану систему, яка переробляє хаотичні імпульси на порядок вищого рівня. Фактично, подібні функції виконує вся наша психіка загалом, свідомість виступає тут найбільш інтегративним механізмом, що перетворює хаос на структуру.

Це просте за своєю суттю осмислення свідомості призводить до далекосяжних висновків і продукує питання про наявність таких фундаментальних властивостей свідомості, які не підлягають феноменологічній редукції. Серед цих властивостей можна виділити інтенціональність і предметність свідомості, наявність темпоральних структур, які неможливо укласти в дужки. Нередукованими компонентами є також загальні ноематичні структури чи тенденція перетворення результатів діяльності свідомості на сенс. Особливо слід відзначити структури ідеації, що не редукуються, наприклад, відношення червоного кольору, як ідеального предмета до його тонів або відтінків.

Ми можемо звернутися до позиції «Ідей I» щодо погляду на подібні сутності. Так Гуссерль каже: «Колір взагалі відрізняється від тону взагалі... Індивідууми сутності кольору та індивідууми сутності тону інтуїтивно «уявляються». Вони присутні водночас і в певному вигляді як фантазійного (без постулювання існування), так і сутнісного погляду» [2, с. 18].

Цей пункт дуже важливий, оскільки Гуссерль ясно свідчить про те, що можлива радикальна зміна природної установки, тобто *епохе́* передбачається для досягнення абсолютної чистої можливості. Це також означає, що метод інтуїції сутності або ейдетична редукція передбачає *епохе́*, або, краще сказати, феноменологічну редукцію. Але різниця між цими двома методами ще більш суттєва: обидва вважаються базовою формою всіх спеціальних трансцендентальних методів. Абсолютно чиста можливість Гуссерля тут відноситься не прямо до чистої можливості в сенсі *епохе́*, а до такої в сенсі фантазії: «Тільки якщо ми усвідомимо цей зв'язок, свідомо виведемо його з гри і таким чином звільнимо найширший екологічний обрій варіантів від усіх зв'язків, всього досвіду, ми створимо повну чистоту. Тут ми опиняємося, умовно кажучи, у чистому фантастичному світі, у світі абсолютно чистих можливостей. Кожна така можливість тепер може стати центральною ланкою для можливих чистих варіацій, кожен з яких є абсолютно чистим ейдосом. Звідси і виходить різний ейдос кольорів і тонів, вони різні з погляду того, що сутнісно вбачається у них. [5, с. 424–425].

Різниця між *епохе́* та ейдетичною редукцією полягає в тому, що теза про заперечення реальності може бути дана лише в чистій можливості в сенсі епохе́, без протиставлення цієї реальності. Ейдетична редукція передбачає можливість здійснення епохе́, але воно не може бути дано одним лише спогляданням сутності. Завжди відсилаючи до можливої реальності чи реальної можливості, фантазія є реалізацією чистої можливості у сенсі епохе́.

Ейдетична редукція відрізняється від методу епохе́ насамперед у методологічному відношенні. Завдяки уяві виявиться самоданність чистої сутності. Байдужість у ейдетичній редукції можна порівняти з бездіяльністю та незацікавленістю, але ейдетична редукція за своєю природою завжди повинна брати до уваги можливу реальність чи реальну можливість. Вільна варіація фантазії дійсно є особливою методологічною формою сприйняття, але така фантазія не може ґрунтуватися на самій собі, як епохе́. З одного боку, фантазія немає нічого спільного з претензією на самоданість і неупередженість, а швидше передбачає самоданність безпосереднього сприйняття. З іншого боку, воно передбачає *епохе́*, яка дає уяві простір для вільної варіації. Можна поставити питання, чи є усунення всіх положень буття тут виключно досягненням вільної варіації уяви чи ні. Це малоймовірно, оскільки уява – лише один із трьох елементів ейдетичного мислення.

Редукція – це вільна варіація фантазії, реальна дія, що дозволяє проявитися чистій сутності, сприйняття сутності (самоданність сутності та сприйняття; наприклад, конкретна єдність по суті). Лише через вільну варіацію фантазії можна побачити чисту сутність свідомості, але вона не може нічого вирішити щодо самоданості чистої сутності. Однак вільна варіація має важливе методологічне значення для ейдетичної редукції.

У цій свободі варіацій можна знайти реальність чистої сутності свідомості. Свобода варіацій – це чиста можливість сутності, коли реальність є однією з можливостей серед інших можливостей. Чиста можливість у сенсі сущого відмінна від можливості у сенсі *епохе́*, але тут перше передбачає друге. Це реалізація чистої спроможності у сфері трансцендентальної свідомості через сприйняття сутності.

Результати застосування феноменологічної редукції також є фантазійними компонентами чистого досвіду і не підлягають укладенню в дужки. На особливу увагу заслуговує також нередуковане чисте-«Я» Гуссерля. Феноменологічна редукція емпіричної самості дає чисте трансцендентальне Я з певним набором постійних особливостей. Крім згаданих нередукованих компонентів, що належать свідомості безпосередньо, за його природою, можна вказати на нередукованість містичних уявлень, релігійних ідей, трансцендентних сутностей та пов'язаних з ними станів, проте ця тема виходить за рамки даного дослідження.

Висновки. Слід відзначити, що подальші дослідження в рамках феноменологічної теорії і розкриття її евристичного потенціалу передбачають, окрім всього іншого, реінтерпретацію поняття свідомості в світі сучасних наукових досліджень. Якщо емерджентність свідомості і її компонентів давно є предметом розгляду у філософії і психології (т. зв. емерджентний матеріалізм), то дисипативна природа свідомості нечасто обговорюється у якості базової теорії. Саме на цій основі можна будувати феноменологічну інтерпретацію ноематичних структур і принципи застосування феноменологічного методу принаймні у дослідженнях у царині теорії культури, психології особистості тощо.

Література

1. Henry M. Nicht-intentionale Phänomenologie und Gegen-Reduktion. In: Epoché und Reduktion. Formen und Praxis der Reduktion in der Phänomenologie. Hrsg. Von R. Kühn und M. Staudigl. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003. S. 65–78.

2. Husserl E. Husserliana. Bd. III.1. Ideen zu einer reinen Phänomenologie und Phänomenologischen Philosophie. Haag: Nijhoff, 1976. 476 s.

3. Husserl E. Gesammelte Werke, Husserliana. B. 34. Zur Phänomenologischen Reduktion. Texte aus dem Nachlass (1926–1935). Springer, 2002. 657 s.

4. Husserl E. Gesammelte Werke, Husserliana. B. 7. Einführung in die Phänomenologie der Erkenntnis. 1909. Springer, 2005. 192 s.

5. Husserl E. Erfahrung und Urteil. Untersuchungen zur Genealogie der Logik. Redigiert und hrsg. von Landgrebe, Ludwig. Hamburg, 1964. 478 s.

6. Janicaud D. Reduktion und minimalistische Phänomenologie. In: Epoché und Reduktion. Formen und Praxis der Reduktion in der Phänomenologie. Hrsg. von R. Kühn und M. Staudigl. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003. S. 141–152.

7. Luft S. Die Konkretion des Ich und das Problem der Ichspaltung in Husserls phänomenologischer Reduktion. In: Epoché und Reduktion. Formen und Praxis der Reduktion in der Phänomenologie. Hrsg. von R. Kühn und M. Staudigl. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003. S. 31–49.

8. Marbach E. Das Problem des Ich in der Phänomenologie Husserls. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1974. 348 s.

9. Patoĉka J. Epoché und Reduktion. In: Bewusstsein. Gerhart Funke zu eigen. Hrsg. von A. J. Bucher; H. Drühe; Th. Seebohm. Bonn, 1975. S. 75–85.

10. Spiegelberg H. The Phenomenological Movement. A Historical Introduction. 2 ed. Springer-Science, 1971. 391 s.

11. Zahavi D. Husserl & Transcendental Intersubjectivity. A Response to the Linguistic. Pragmatic Critique. Ohio University Press, 2001. 272 s.

Анотація

***Гриценко А. Л.* Феноменологія свідомості: про нередуковані компоненти досвіду.** – Стаття.

У статті розглядається феноменологічна редукція, яка виступає одним з головних понять вчення Гуссерля, шляхом, що дозволяє здійснити перехід від речей до феноменів, а від них до безпосереднього споглядання сутності. У рамках розробки та застосування різних форм редукції, разом з принципом *епохе́*, ставиться питання про умови застосування цих методів і про можливість існування нередукованих компонентів нашого досвіду. Проблема полягає не тільки в пошуку та експлікації таких даних, але, зрештою, і в можливості та межах самої феноменологічної редукції. Важлива частина цієї проблеми – це питання про причини неможливості застосування редукції у тих чи інших випадках, і у тому, чи пов'язано це з характеристиками самої свідомості.

Ціль дослідження полягає у визначенні та експлікації такої теоретичної моделі свідомості, що дозволить проявити всі надзвичайно різноманітні компоненти досвіду без обмежень, які накладає класична феноменологія. Слід враховувати, що свідомість зовсім не є якимось теоретичним конструктом, а виступає у якості живого процесу, екзистенціальним проявом людини або ж самою екзистенцією, яка розкривається у численних актах світоспоглядання і смислоутворення.

Ключові слова: феноменологія, досвід, свідомість, горизонт свідомості, феноменологічна редукція, епохе́, мова, сенс, інтерпретація.

Summary

***Hrytsenko A. L.* Phenomenology of consciousness: on the unreduced components of experience.** – Article.

The article considers phenomenological reduction is considered, which is one of the main concepts of Husserl's teaching, a way that allows the transition from things to phenomena, and from them to the direct contemplation of the essence. Within the framework of the development and application of various forms of reduction, together with the principle of epoché, the question arises about the conditions of application of these methods and about the possibility of the existence of non-reduced components of our experience. The problem lies not only in finding and explicating such data, but ultimately in the possibility and limits of the phenomenological reduction itself. An important part of this problem is the question of the reasons for the impossibility of applying reduction in certain cases, and whether it is related to the characteristics of consciousness itself.

The goal of the study is to define and explicate such a theoretical model of consciousness, which will allow to manifest all extremely diverse components of experience without the limitations imposed by classical phenomenology. It should be taken into account that consciousness is not a theoretical construct at all, but acts as a living process, an existential manifestation of a person or existence itself, which is revealed in numerous acts of worldview and meaning-making. Also, an important task is the definition and explanation of the phenomenon of irreducibility itself in the phenomenological discourse and the preliminary classification of irreducible forms of consciousness.

Phenomenology turns consciousness into one of the main subjects of philosophy, makes it an agent responsible for the constitution of the world and the formation of meaningful structures. At the same time, phenomenological reduction is one of the main concepts of this theory, a way that allows the transition from things to phenomena, and from them to the direct contemplation of the essence, a movement already mentioned in Platonism and which is the core of the phenomenological method.

Within the framework of the development and application of various forms of reduction, together with the principle of epoché, the question of the conditions of application of these methods and the possibility of the existence of non-reduced components of our experience is quite relevant. The problem lies not only in finding and explicating such data, but ultimately in the possibility and limits of the phenomenological reduction itself. An important part of this problem is the question of the reasons for the impossibility of applying reduction in certain cases, and whether it is related to the characteristics of consciousness itself.

Keywords: phenomenology, experience, consciousness, horizon of consciousness, phenomenological reduction, Epoche, language, meaning, interpretation.

УДК 165:159.923(410.1)(092)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.6

М. В. Грицишина
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9919-1561
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Рівненського державного гуманітарного університету

В. П. Грицишин
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3674-4848
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри льотної експлуатації
та бойового застосування вертольотів льотного факультету
Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ЗМІСТОВНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ФЕНОМЕНУ «ДОСВІДУ» В ЕМПІРИЧНІЙ СИСТЕМІ ДЖ. ЛОККА

Постановка проблеми. Ми з впевненістю можемо стверджувати, що все те знання, яке люди отримують досвідним шляхом є беззаперечним та достовірним (як і можемо стверджувати, що взагалі знання приходить лише досвідним щляхом). Людина достовірно, з досвіду, може знати те, що вона «інколи» мислить, адже в неї є здатність до мислення. Про те, «як часто мислить» людина ми теж дізнаємося з досвіду. Дж. Локк доходить висновку, що субстанцією в людині, яка мислить – є душа. На основі досвіду можна побачити, що душа мислить не постійно. І тут не варто будувати ланцюгово-реакційну дугу з фактів на основі власних гіпотез, а слід будувати гіпотези на фактах та доводити їх чуттєвим досвідом.

Мета статті – розкриття змісту феномену «досвіду» в емпіричній системі Дж. Локка. Оскільки лише завдяки досвіду людина виводить на перше місце ті блага, які сама вважає за варті уваги і відхилятє ті, які визнаються, як «високі». Досвід дозволяє людині слідувати власним бажанням, навіть якщо вони є дріб'язком чи фрагментами в порівнянні з маштабом та цінністю приписних істин. Нехай несказанно високе та вічне благо колись хвилювало (та можливо й хвилює) не один (дещо запалений) мозок, людину зачіпає дещо незначне, непомітне – те, від чого виникає бажання зайняти думку саме цим, а не іншим.

Досить часто досвід схиляє людину на більш позитивний бік того, на що, можливо, не так давно, вона дивилась з присмаком неприйнятної негації та здоровою часткою відрази. Завдяки повторам досвід прививає людині смак до того, що при першій спробі, можливо, не сподобалося. Звичка, яку формує досвід виглядає для людини в більш звабливому ракурсі, несе більше насолоди аніж звичайна практика, яку рекомендують та навязують, як більш прийнятну для людини. Звісно, що так можуть вчинити не всі люди. Досвід дозволяє діяти в будь-якому з напрямків, однак поведінка людини в прагненні до елементарного щастя залишається утисненою та притертою, що інколи може видатися парадоксальним. Але це є фактом, що людина може чинити менш приємні для себе речі чи діяти в менш приємному ключі. Це одна з численних вад людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню даної філософської концепції Дж. Локка присвячені праці таких сучасних філософів – теоретиків як Дж. Ролза, М. Сендела, Ф. Хайєка, роботи представників філософії постмодернізму, зокрема, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Р. Рорті, М. Фуко та ін. Теоретико-методологічною основою дослідження є праці історико-філософського, герменевтичного та методологічного спрямування – Г. Аляєва, О. Алєксандрової, В. Андрущенка, І. Бичка, Н. Виноградова, С. Гогоцького, Л. Губерського, А. Конверського, С. Куцепал, Ю. Кушакова, В. Лук'янця, Ю. Михаленка, В. Татаркевича, П. Шашкевича, В. Шинкарука, В. Ярошовця та ін. А також зарубіжні дослідження – Д. Антисері, М. Вартофського, Н. Гілье, В. Гьослє, Б. Рассела, Д. Реалє, Г. Скирбекка, Р. Скратона, К. Фішера та ін.

Виклад основного матеріалу. Дж. Локк не погоджується, з досить довгий час існуючою думкою в філософському вченні ряду його попередників, стосовно того, що ідеї можуть мати вроджений характер та вже містяться в розумі людини, на кшталт написаної комп'ютерної програми, з народження. Вроджених ідей, як і первинних знаків не існує в якості зафіксованих в розумі з моменту існування людини. Однак, в сучасній філософії йдеться про подібність комп'ютерного коду і генетичної формули. В цьому контексті важко заперечити те, що в людині все ж є щось вроджене, вже хоча б тому, що вона є народженою. Факт народження людини підтверджує даність цієї людини для нас. Але чи підтверджується цей факт народження для неї самої. А якщо і підтверджується, то в якій формі? Ми ж не знаємо спосіб, характеристики сприйняття

© М. В. Грицишина, В. П. Грицишин, 2024

немовлят. Тут постає як правило проблема, яка мала місце ще в філософії Нового часу, проблема душевно – тілесного дуалізму. Але в осучасненому варіанті ця проблема перетворюється на питання щодо свідомості.

Таким чином, ми і тіло людини, виходячи з теорії чуттєвих сприйняттів як основи досвіду Дж. Локка, а потім і теорії вражень Д. Юма можемо пояснити через душу, через свідомість. Тоді чим постає тіло як вродженість. Що для нас є тіло іншого як не чуттєве сприйняття, комплекс відчуттів, враження деталі із цілого зовнішньо – внутрішнього враження.

Людина як комплекс відчуттів є деталь, яка складається з елементів. Людина, в якомусь розумінні, є машина по виробництву чуттєвого досвіду, виробництву комплексу відчуттів. Рефлексія ж може розглядатись поряд з тим, що в неї є функція опрацювання ідей чуттєвого досвіду як функція людини. Людина, якщо ми припустили можливість розглядати її в якості машини, має певні здатності, функції, здатність, як і машина (наприклад, комп'ютер), виконувати визначені операції – в даному разі – це буде операція рефлексії.

Продовжуючи порівнювати елементи структури людського досвіду Дж. Локка і певний різновид машини – нехай це будує той таки комп'ютер, можна перелічити людські здатності подібні до можливостей обчислювальної машини. Однією з здатностей, які з очевидністю асоціюються з можливостями кібернетичної машини є здатність пам'яті. Зрозуміло, що людина має можливість запам'ятовувати, зберігати і відтворювати запам'ятоване, як це може робити обчислювальна машина з встановленою відповідною програмою. Так для людини, на відміну від програми, необхідна здатність і запам'ятовувати і пригадувати, а не тільки зберігати. Незалежно від утримання на жорсткому дискові файлів, робота обчислювальної машини залежить від встановленої на неї операційної системи. Що ж можна сказати щодо операційної системи людини, наявності чи відсутності циркулювання в її свідомості вірусів подібних до тих, які чіпляються до ядра системи і заважають їй ефективно працювати.

Наслідком такого вірусу свідомості людини є божевілля, як те, що перешкоджає функціонуванню людської машини. Але операційна система як правило не пошкоджується одномоментно, вона пошкоджується поступово, або через безпосередні контакти з носіями пам'яті, на яких, в свою чергу, прописані вірусні програми, або опосередковано – через вихід у всесвітню мережу. Для людини таким пошкодженням, вірусами можуть бути інші люди, соціум і безпосередні з нами контакти, або опосередковане з ними знайомство через всесвітню мережу. Таке знайомство може передбачати ознайомлення з ідеями іншого, з ідеями, які циркулюють у всесвітньому звалищі ідей.

Все вищесказане не спростовує локкову критику вроджених ідей. Він пише про те, що вроджених ідей, на кшталт ідеї Бога, не мають новонароджені, ідіоти (вище наведений приклад з божевільними), люди як носії інших культур. У разі божевілля, що наступає, а не є вродженим, ми можемо припустити зникнення вроджених ідей, своєрідна втрата генетичного коду.

Кібернетична машина, по суті, із власним «народженням» не має фіксованої пам'яті, вона має лише кластери для запам'ятовування. Така машина не має і певної встановленої операційної системи, не знає як оперувати набутою інформацією, набутими ідеями.

Одна з проблем такого порівняння – це проблема такої людської здатності як уява – чи може обчислювальна машина уявляти, створювати образи, мріяти, бажати, втілювати ідеї в життя, переходити від теорії до практики. Очевидно, що ми можемо припустити існування програми випадкових комбінацій, які б створювали у нас враження про те, що комп'ютер уявляє. З іншого боку, ми будемо розуміти, що це результат дії певної програми, тобто він запрограмовано уявляє. Але Дж. Локк наголошує на тому, що дія рефлексії людини – це також ніщо інше як певного роду комбінаторика і гра з ідеями отриманими чуттєвим шляхом, чому, власне, і можна називати Дж. Локка сенсуалістом. Крім того, що ми знаємо, що в основі роботи комп'ютера лежить «цифра», з іншого боку, ми не знаємо, що лежить в основі роботи людського мозку. Але ми можемо припустити вслід за структуралізмом і постструктуралізмом, що в основі образної діяльності людини теж закладене щось невидиме. Якщо для оперування комп'ютеру потрібне невидиме, то для людини, для того ж таки оперування, потрібне щось таке видиме як образ. І може бути не зовсім так, оскільки можна згадати автоматичне письмо, автоматичні рухи, автоматичні дії, і кожне з таких «відхилень» потребує окремої уваги, окремого дослідження.

Що ж стосується комбінаторики в її дотичності до проблеми культури і мови, то людина оперує певними знаками так само як і машина, а ідеї комбінуються з тах, що закладаються в людину суспільством. Так і уява може пояснюватись певним комбінуванням ідей культури. Можна припускати, що наші емоції комусь належать, і належат вони тим, хто нас вчить відчувати, певним чином реагувати на ті чи інші події, множину обставин. При цьому створюється ілюзія свободи і того відчуття, завдяки якому ми вважаємо себе вільними, як на цьому наголошує Д. Юм.

Отже, ідеї надходять з відчуттів та рефлексії. Не маючи в собі жодних знаків, найменшого

натяку на ідею, розум знаходиться в «чистому», «незапрограмованому» стані. «На досвіді базується все наявне знання людини: з досвіду воно виникає та, з досвіду висновує все можливе наступне знання» [5, с. 88]. Слідуючи цій позиції, перейнятої у П. Гассенді, Дж. Локк дотримується її, як принципової. Таким чином, стає помітним, що ідеї не з'являються з «країни чудес» та не знаходяться в розумі людини немов в якійсь «скринці Пандори», з якої їх можна висновувати якимось «таємничим» чином: вони мають цілком природнє походження.

Але, як ми зазначили раніше, можна припустити певні структури в основі уявлень людини про світ. При цьому це достовірно невідомо. Адже ми не пам'ятаємо сабе з народження, а вже коли дорослішаємо великою мірою гіпотетично висновуємо щодо джерела походження наших ідей і робимо це на основі досвіду. Але досвід завжди звертається до минулого, а не до майбутнього, а тому проблематично стверджувати як щодо теперішнього, яке обернене в майбутнє так і щодо майбутнього, яке нам недоступне. Лише можна визначити те, що піддається визначенню, безкінечно будувати гіпотези, гіпотетичний світ. Так, майбутнє входить в структуру нашого досвіду в якості передбачення майбутнього і всіх доступних до нього відношень.

Тому, ми з впевненістю можемо стверджувати, що все те знання, яке ми отримуємо досвідним шляхом є беззаперечним та достовірним (як і можемо стверджувати, що взагалі знання приходить лише досвідним шляхом).

Якби не було спостереження та досвіду людина не змогла б мати жодного уявлення про тривалість тих процесів, які відбуваються в світі. Вона б не змогла сфокусуватися на цілісній «підбірці» пазлів-ідей, та не мала б всієї повноти ідей для характеризування тієї чи іншої ситуації.

Досвід та спостереження – це єдиноможливий шлях, спосіб прийти до істини. А для цього варто вивчати речі такими, якими вони є в дійсності, а не вирішувати чим вони є вималювані, людською уявою чи задані певними установками, що виникли в уяві інших. Досвід – це єдиний шлях яким ідеї речей потрапляють до розуму людини.

Досвід постійно веде гру з загалом ідей, і тому ідею, яку людина намагається виокремити, розум буде пояснювати іншою ідеєю, а цю наступною. Думка має вигляд ланцюга, що складається з ідей, серед яких не існує ієрархії, і де наступна пояснює попередню.

Досвід – це єдиний спосіб пізнання простих ідей: задоволення, страждання, добра, зла, бажання, радості, печалі, надії та інших.

Саме досвід дає змогу розуму накопичувати ідеї та завдяки виникненню того чи іншого бажання, виокремити серед «ідейного загалу» ту чи іншу, щоб в той чи інший момент мати змогу задовольнити те, або ж інше бажання.

Розум мислить в предметному полі ідей, які є різноманітними у окремо взятої людини та різноплановими, якщо мова заходить про інших людей. «Солодке», «тверде», «інтелект», «людина» та інші ідеї з'являються у людини шляхом відчуття та рефлексії. Як вже зазначалося, Дж. Локк не погоджується з досить довгий час існуючою думкою в філософському вченні ряду його попередників стосовно того, що ідеї можуть мати вроджений характер та вже містяться в розумі людини, на ктшталт написаної компютерної програми, з народженням. Вроджених ідей, як і первинних знаків не існує в якості зафіксованих в розумі з моменту існування людини.

Однак, перш ніж просуватися далі ходом розмірковувань, варто ще раз зупинитися та розчаклувати тезу відносно того, що людина не народжується з «повним набором» ідей чи ішим фактажем. Дивлячись на новонародженого ми не зможемо побачити не те, що великої кількості «чогось» вродженого (окрім, можливо, схожості з батьками, чи вроджених тілесних патологій, відхилень, вад чи можливо якихось інших фізіологоанатомічних особливостей), Дж. Локк зауважує, що ми не зможемо побачити в них якихось вроджених ідей, за винятком незрозумілих ідей голоду, тепла, болю інших же натяків на існування якихось ідей в них немає. Новонароджені не мають певного знання, яке могло б свідчити на користь існування вроджених ідей.

З'являються ж ідеї лише з досвідом: в ході споглядання речей, які їх оточують. Цим можна пояснити той факт, що європейська динина не буде володіти технікою транса, можливо протягом всього життя, а дитині з індіанського племені Західної Америки даної техніки ще варто вчитися, але всі компоненти та складові її здійснення вона має побачити. Однак, при народженні вона не має всього того набору ідей, які будуть в подальшому утаємниченою справою її життя.

Будь яка людина, що наділена здоровим глуздом погодиться з тією позицією, що ідей існує безкінечна кількість. І якщо дійсно їх є різнобарвний загал, тоді й визначень накшталт «квадрат не коло» чи «чорне не біле», буде теж непомірна кількість. Ця теза як ніщо краще показує межу між вродженими ідеями чи принципами та набутими досвідним шляхом.

Якщо слідувати теорії «вродженості», то для того аби висновувати подібне твердження варто притримуватися правила узгодженості. В момент формування будь-якого твердження нехай то буде щось на зразок «гірке то не солодке», перед людиною водночас має вималюватися картина всіх можливих варіантів положення даної тези

як в стверджувальному так і в заперечувальному вигляді, в об'ємі що є доступний всім людям.

Та ми не можемо сказати, що вродженими є ідеї кольору, смаку, запаху та інші подібні ідеї, оскільки це суперечить навіть не стільки досвіду, як здоровому глузду. Дійсно, всезагальна згода виникає одразу, як тільки слова, що виголошуються були кимось почуті та сприйняті, але це лише ознака самоочевидності і аж ніяк не вродженості.

Іншим вагомим аргументом на користь того, що не існує вроджених принципів та ідей є той, що не можна «беззаперечно» сприймати за істини всі Божі приписи та Божу мудрість. Адже, якщо досвід показує, що те чи інше діяння вчинив не Бог, чи з погляду людини варто, чи не варто притримуватися того, а не іншого (або й взагалі жодного) з приписів, за яких (адже «хтось» і «чомусь» вирішив) буде краще жити, то можливо варто прислуховуватися того здобутку, якого людина набула власном шляхом.

Таким чином, ми з впевненістю можемо стверджувати, що все те знання, яке ми отримуємо досвідним шляхом є беззаперечним та достовірним.

Отже, якщо душа людини – білий папір, «без всяких знаків та ідей», заповнити яку належить сприйняттям, то педагогічна система Дж. Локка, викладена в трактатах, орієнтована на виховання «ділової людини», «джентльмена». Вона органічно поєднує в собі три аспекти – фізичне виховання, виховання душі (або моральне виховання) і освіту. Дж. Локк дає практичні рекомендації по гартуванню і виробленню витривалості та поміркованості.

Робимо висновок, що завданням морального виховання підпорядкована і освітня програма Дж. Локка, мета якої полягає в розвитку в учнів здібностей до самостійних суджень і умовиводів, а також повідомленні початкових відомостей з різних дисциплін, що дозволило б їм з часом більш грунтовно зайнятися будь-якою областю знань за власним вибором.

«Дж. Локк, опрацьовуючи існуючі та розробляючи методи виховання та освіти, підкреслював необхідність поступового і послідовного формування у вихованця стійких позитивних звичок, відводячи при цьому вирішальну роль, у порівнянні зі словесними настановами» [7, с. 67]. На думку самого Дж. Локка, в процесі виховання слід уникати як фізичних покарань, так і особливих заохочень і нагород. У першому випадку досягається рабський послух, який поступово формує рабський характер, у другому – заохочується потяг вихованця до нагород, а не до того, за що вони даються. Честь і ганьба – ось ті могутні стимули душі, на які слід спиратися в процесі виховання.

Висновки, отримані в результаті дослідження, можна представити так. Якщо мова зайшла про достеменність та беззаперечність досвіду, то тут, мабуть, було б варто не відходити від мислення та мислячої субстанції – душі. Дж. Локк наголошує на тому, що чимало філософів сказали б про те, що душа є тією мислячою субстанцією, що мислить постійно та безперервно. Однак, мислитель намагається, саме на прикладі душі та мислення, показати в дії достовірність досвіду. За зразок він бере питання «Чи мислив я минулої ночі?». Якщо людина мислить в момент сну, то чому ж в наступний момент після пробудження вона не знає того, що вона мислила, і навіть не може сказати того чи мислила вона взагалі?

В даному випадку висновок приходить сам по собі і є незаперечним фактом достеменного досвіду, який не можуть похитнути жодні припущення «шаманського віровчення» чи «знання з претензією на істину». Людина постійно не зайнята мисленням, оскільки вона дійсно не може сказати про те, що в той чи інший момент мислила. Але й фактом залишається те, що достатньо великій кількості людей варто піддати сумніву наявність у них душі, адже досить великий проміжок часу вони існують без мислення.

В розумі людини ідеї розташовані у вигляді ланцюга. Вони виникають та постають одна за одною і тому виникає й відчуття «тривалості» мислення чи ходу ідей. Коли зникає ланцюг ідей, зникає й відчуття тривалості. Кожна людина, яка просто спить чи можливо не мислить ні про що в будь який проміжок часу втрачає й відчуття тривалості. І саме тому в момент пробудження чи в момент «ввімкнення мислення» виникає враження, що не існує «порожньої прогалини» в мисленні, на час вимкнення «мисленнєвого контакту».

Всі «тривалості» певним чином пов'язуються в одну, прогалини залишаються поза увагою. В зоні охопленій увагою залишається лише послідовність ідей. Людина отримує ідеї тривалості з власної рефлексії над тим ланцюгом ідей, які вона може спостерігати в своєму розумі, як такі, що слідують одна за іншою.

Якби не було спостереження та досвіду людина не змогла б мати жодного уявлення про тривалість тих процесів, які відбуваються в світі. «Слідуючи логіці розмірковувань Дж. Локка, слід наголосити, що людина не змогла б сфокусуватися, не мала б уявлення про повноту ідей, щоб характеризувати ту чи іншу ситуацію» [8, с. 16].

Література

1. Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії : підручник. Київ. Либідь. 2001. 408 с.

2. Гусєв В.І. Західна філософія Нового Часу. XVII–XVIII ст. : підручник. Київ. Либідь. 1998. 368 с.

3. Історія філософії : підручник / Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. та ін. ; за ред. В.І. Ярошовця. Київ. ПАРАПАН. 2002. 774 с.

4. Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. Київ. Основи. 1995. 758 с.

5. Colman J. John Locke's moral philosophy / J. Colman. Edinburgh. 1983. 282 p.

6. Gay P. John Locke on education / Gay P. N.Y. Teachers College press. 1964. 125 p.

7. Suppes P. Probabilistic Metaphysics / P. Suppes. Oxford. Blackwell. 1984. 384 p.

8. The correspondence of John Locke and E. Clarke / ed. by B. Rand. Oxford. Oxford univ. press. 1927. 606 p.

Анотація

Грицишина М. В., Грицишин В. П. **Змістовна експлікація феномену «досвіду» в емпіричній системі Дж. Локка.** – Стаття.

У статті розглядається суттєва для сучасної філософії та науки проблема – проблема феномену «досвіду» в емпіричній системі Дж. Локка. Лише завдяки власному досвіду людина може збагнути причину пов'язаності одних ідей з іншими. Визначити значимість тієї чи іншої ідеї, завдяки чому, людина й зможе прийти до встановлення істинного заняття для власного розуму. Лише завдяки власному досвіду людина може стверджувати, що її власна тінь наявна лише у відсутності світла. Це є причиною такої ж світлої ідеї в розумі людини. Адже замислившись над тим, чим є «тінь», людина бачить «розумом» настільки чітко, що «тінь» не може зникнути до тих пір, доки людина сама не зупинить цей процес мислення, і на заваді їй не може стати навіть все те денне світло, в оточенні якого вона, можливо, знаходиться на даний момент.

Лише зовнішні та внутрішні відчуття є тим єдиним шляхом, яким знання простують до розуму. Не дарма Дж. Локк характеризує розум як «темну кімнату», в яку неначе світло може влитися знання через отвори, якими й слугують внутрішні та зовнішні відчуття. Мислитель зазначає, що розум дуже схожий на камеру, що є не просто наглухо загратованою, але й позбавлена світла, окрім маленької шпарини через яку й проникають інколи бліді подоби, а інколи і справжні цінні самородки-ідеї зовнішніх речей.

Ідеї, які потрапили до цієї «камери», камери людського розуму, розташовані «по поличках» і їх можна завжди відшуками за наявної на те потреби. Ідеї шикуються в «шеренгу». І, якщо, наприклад, вичепити лише якусь одну та спробувати зосередитися лише на ній, то це не буде підставою до витіснення всіх інших ідей. Досвід постійно веде гру з загалом ідей і тому ідею, яку людина намагається вичепити, розум буде пояснювати іншою ідеєю, а цю наступною.

Завдяки досвіду людина доходить усвідомлення, що завдяки одному бажанню можна привести в рух ту чи іншу частини тіла. Спостереження не дає людині такого результату, оскільки завдяки спостереженню людина отримує лише затуманену, недосконалу уяву про ідею активної сили, але ідеї сили самої по собі не виникає.

Лише завдяки досвіду людина виводить на перше місце ті блага, які сама вважає за варті уваги і відхиляте ті, які визнаються, як «високі». Досвід дозволяє людині слідувати власним бажанням, навіть якщо вони є дріб'язком чи фрагментами в порівнянні з маштабом та цінністю приписних істин.

Ключові слова: досвід, розум, уява, рефлексія, ідея, увага.

Summary

Grytsyshyna M. V., Grytsyshyn V. P. **A meaningful explanation of the phenomenon of "experience" in J. Locke's empirical system.** – Article.

The article deals with an essential problem for modern philosophy and science – the problem of the phenomenon of "experience" in J. Locke's empirical system. Only thanks to one's own experience can a person understand the reason for the connection of some ideas with others. To determine the significance of this or that idea, thanks to which, a person will be able to come to establish a true occupation for his own mind. Only through one's own experience can one claim that one's own shadow exists only in the absence of light. This is the reason for the same bright idea in the human mind. After thinking about what the "shadow" is, a person sees with the "mind" so clearly that the "shadow" cannot disappear until the person himself stops this thinking process, and not even all the everyday things can stand in the way the light she may be surrounded by at the moment.

Only external and internal sensations are the only way that knowledge reaches the mind. It is not for nothing that J. Locke characterizes the mind as a "dark room" into which, as it were, light can pour knowledge through the openings that serve as internal and external sensations. The thinker notes that the mind is very similar to a camera, which is not just tightly barred, but also devoid of light, except for a small crack through which sometimes pale likenesses, and sometimes real valuable nuggets-ideas of external things, penetrate.

The ideas that got into this "camera", the camera of the human mind, are located "on the shelves" and can always be searched for when there is a need for it. Ideas line up in a "row". And if, for example, you pick out only one and try to focus only on it, then this will not be a reason to displace all other ideas. Experience constantly plays with the totality of ideas, and therefore the idea that a person tries to grasp, the mind will explain with another idea, and this with the next.

Thanks to experience, a person comes to the realization that thanks to one desire, one can set one or another part of the body in motion.

Observation does not yield such a result, as through observation, a person only obtains a blurred, imperfect conception of the idea of active force, but the idea of force itself does not arise.

Only thanks to experience, a person brings to the first place those goods that he considers worthy of attention and rejects those that are recognized as "high". Experience allows one to follow one's own desires, even if they are small or fragmentary compared to the scale and value of prescriptive truths.

Key words: experience, mind, imagination, reflection, idea, attention.

УДК 1.13.130.1; 1.17.171; 1.17.177; 3.316.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.7

І. В. Девтеров
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7816-0774
доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В. А. Дранник
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6704-0432
викладач кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

М. І. Сторожик
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6412-5182
викладач кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ІНТЕРНЕТИКА ЯК ТВОРЧИЙ ІНСТРУМЕНТ РОЗУМІННЯ ТЕХНОГЕННОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Прагнення до науково-технічного прогресу останні 50 років привело суспільство до стану, коли сутність соціального буття набула великої кількості принципово нових акциденцій, що виникають і зникають, що змінюють життя суспільства з частотою, несумісною з минулими часами. Зовсім недавно за історичними мірками (70–80 роки минулого століття) у суспільстві йшла суперечка між фізиками та ліриками, потім наука «втратила» матерію під час удосконалення вимірювальних приладів, що суттєво вплинуло на філософське розуміння матеріального світу і знову поставило питання про первинність матеріального чи духовного. Адже І. Кант попереджав – ми прагнутимемо сутності, осягаючи явище явищем, але не досягнемо її. А це неминуче означає, що сутність матеріального світу, як і раніше, залишається для нас невловимою, що тільки зміцнює позиції філософського ідеалізму. Не кажучи вже про віртуальність, яка сама собою створюється за допомогою матеріальних (електронних) засобів і нейромереж, а потім «відривається», переходячи в світ псевдоідеального. Звичайно, віртуальність як явище мала місце і раніше, у минулі століття, в іншому контексті, але її комп'ютерна та нейромережева основа змінила все.

Звідси випливає, що система філософських категорій, що лежала в основі розуміння суспільства, потребує вдосконалення, а в чомусь і перегляду базових аспектів, які нині суттєво змінилися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При дослідженні цієї тематики ми звернули увагу на роботи таких авторів, як С. Горова (інформаційне суспільство), Т. Каткова (про роботів), В. Кірілічева (цифрова епоха), В. Савченко та О. Шаповаленко (штучний інтелект і кібербезпека), Е. Шмідт та Дж. Коен (цифровий світ) та ін.

Також, ми спиралися на останні публікації науковців, таких як С. Довгаль та А. Мірошниченко (штучний інтелект в освіті), Т. Кісельова (трансгуманізм), І. Коляда (цифровий світ), Г. Коростильов (кібервійна), А. Косс (трансгуманізм), С. Костючков, С. Терепищий, С. Шаров (штучний інтелект), Н. Кузнецова, М. Ліпін (творчість).

Метою статті є обґрунтування інтернетики як творчого інструменту розуміння техногенного суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільство вже не можна розглядати з тих позицій, які були закладені в XIX–XX століттях, життя змінилося, наприклад, освіта в більшості випадків перейшла в режим онлайн з великою кількістю інструментів, медицина теж «переселилася» в електронні та нейромережі, все більше використовуючи при цьому штучний інтелект (ШІ). Державні інститути зазнали аналогічних змін, відносини між людьми стали багато в чому віддаленими, опосередкованими цифровою технікою, як професійні, так і особисті. Відчу-

© І. В. Девтеров, В. А. Дранник, М. І. Сторожик, 2024

ження особистості, як психологічна та соціальна проблема, вивчається вже багато років. Навіть війни, які відбуваються зараз у світі, це багато в чому – кібервійни, які часто завдають не меншої, а більшої шкоди воюючим сторонам у порівнянні з традиційними засобами ведення баталій. На думку Г. Коростильова, «високим пріоритетом кібервійни є не тільки завдання шкоди противнику, а й захист власних даних, тому кібербезпека невід'ємна частина таких протистоянь. Вона являє собою сукупність принципів, методів для забезпечення невразливості та захисту кіберсередовища, доступності, цілісності та конфіденційності даних» [4, с. 51].

Однак найважливішим для нас у даному контексті для розуміння суспільних трансформацій виявляється повільна та вірна зміна людини, як особистісна, так і біологічна. Чому повільна? Тому що людина за своєю природою – біосоціальна істота, продукт багатотисячолітньої еволюції, історично та генетично сформована та пристосована до життя в громаді, до звичного продуктового набору, властивого його території проживання; організм людини мало чим відрізняється від організму його предків. А організм – це система, яка, в тому числі, формує соціальні переваги особистості, і зовсім недавно цьому організму не потрібен був ніякий Інтернет та всілякі гаджети. Процес рефлексивної формалізації поступово змінює особистість, інтелект і, як наслідок, змінює організм. Якщо запитати зараз у будь-якої людини, як вона переживе втрату смартфона, вона скаже, що це серйозна проблема і вона буде прагнути якнайшвидше відновити предмет, який бракує її організму та інтелекту. Чому? Тому що в наш час людина стає безпорадною за відсутності їх, як у побутовому, так і в професійному сенсі. Це одна з форм прямої нехімічної залежності, від якої рекомендують оберігати дітей до 8 років, а деяких дорослих вже доводиться лікувати. Такі явища, наприклад, як цифрова деменція, вже описані та вивчаються, надаючи лікарям нові і нові дані про дане захворювання. Як зазначає І. Коляда, «надмірність інформації здатна призвести до функціональних розладів, таких як порушення пам'яті та уповільнення мислення, що отримали визначення «цифрової деменції»» [3, с. 124].

Навіть категорії інтернетики, такі як кіберсоціум, інтермен, рефлексивна формалізація, зазнають певної трансформаціїї у зв'язку з тим, що мережі дедалі більше стають нейронними. Як зазначає С. Костючков, «ШІ – це: наука і технологія, здатні відтворити процеси мислення людського мозку в технічній системі та спрямувати їх на створення й обробку різних комп'ютерних програм, а також інтелектуальних пристроїв, здатних замінити та/або спростити рутинну людську діяльність» [6, с. 68]. Термін «штучний інтелект» не зовсім відповідає дійсності, хоч і володіє багатьма властивими інтелекту людини якостями. Однак штучний *розум* ще не створено, що дає надію на те, що людська природа не спасує перед штучною.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що соціальна ситуація кардинально змінилася і на наших очах розгортається жорстка конкуренція між першою та другою природою. Мало того, вже зараз створюються симбіози ШІ та людського інтелекту, як з медичними, так і з іншими не завжди конструктивними цілями. У світі вже існують десятки людей, які імплантували в свій організм чіпи, в різні частини тіла і в мозок. Інтермен поступово стає біонічним симбіозом, який рано чи пізно візьме гору на ринку праці в цілій низці професій. Це не погано і не добре, це та реальність, яка стає до нас все ближче. Діалектика цього процесу така, що соціально-антропологічний розвиток, запущений самою людиною, створив протиріччя, без вирішення яких реальний соціальний прогрес стає неможливим. Саме інтернетика створює такі можливості. Філософські підстави інтернетики, її соціальна та антропологічна спрямованість дає вихід на розуміння специфіки нового цифрового суспільства, товариства інтерменів, які «живуть» і працюють у мережі.

Як зазначає Н. Кузнецова, «творчість здебільшого визначають як один із видів діяльності людини» [7, с. 113]. Наукова творчість, у її колишньому вигляді, трансформується в суспільні симбіотичні процеси в багаторівневому нейромережевому середовищі. Вже зараз неможливо створити багато речей у науці, медицині та технологіях, минаючи використання ШІ та нейромереж. А це, звісно – конкурентоспроможність, це – рух уперед, це – становлення нового суспільного устрою та розвиток нової людини, інтелектуально та психологічно готової до глобальної цифрової реальності.

Можна констатувати тимчасову розгубленість суспільства перед новою формалізованою реальністю, висуваються суперечливі судження; проводяться численні міжнародні конференції про користь та шкоду ШІ та нейромереж, деякі уряди обмежують використання ШІ у суспільному житті. Це свідчить про відсутність відповідних компетенцій не тільки у ІТ-фахівців, а й у фахівців усіх інших профілів. ІТ-фахівець – не психолог і не філософ, а філософ – не комп'ютерник у більшості випадків. Технологи думають про технології, а філософи та психологи – про світоглядне та психологічне здоров'я суспільства. Повноцінна творчість у будь-якій сфері, таким чином, можлива лише за гармонійного розвитку та взаємодії всієї повноти знань як з одного, так і з іншого боку. Це не має нічого спільного з ідеями трансгуманізму, які мають на меті підпорядкування

людини глобальній мережі та перетворення її на цифрову одиницю з відповідними нано-датчиками під управлінням єдиного центру. Тут мова вже не йтиме про творчість у жодному вигляді. Як відзначає А. Косс, «антигуманізм і трансгуманізм, як напрямки вдосконалення людини, реально спрямовані проти гуманізму» [5, с. 60]. Та «трансгуманізм як наступний етап гуманізму призводить до вдосконалення людського організму за допомогою технологічного втручання у тілесну природу людини» [5, с. 60]. А, Т. Кісельова наголошує на потребі аналізу трансгуманістських ідей «для того щоб реалізація трансгуманістичних технологій не призвела до різкої зміни соціальних норм, взаємин та ієрархій чи соціальної напруги між тими, хто приймає нові технології, і тими, хто їх відкидає» [2, с. 151].

Інтернетика – наука про творчість людини, яка можлива в нових умовах, про виявлення та розвиток здібностей, які особистість не мала раніше або не знала про них. Тільки таким шляхом можна вирішити накопичені протиріччя та забезпечити подальший суспільний прогрес у нових умовах. Сутність нової цифрової реальності поки що й не почала осягатися у потрібній мірі, а фрагментарна робота з її численними явищами не дає потрібного результату. Спиратися тут треба на антропологічні та соціальні процеси, що носять поки що випадковий, безладний характер.

При цьому не слід забувати, що творчість – це не про інтелект. Творчість – це «еврика!», яка з'являється континуальним шляхом і мало залежить від дискретної логіки. Багато відомих нам геніїв в історії не мали базової освіти. На думку М. Ліпіна, «значущість творчості полягає у тому, що в ній відбувається збереження і розширення всезагальних способів людського існування» [8, с. 86]. Творчість людини навряд чи буде доступна біонічним конструкціям, і осяяння, інсайти їм не загрожують. Проте у дискретній сфері їм уже зараз немає рівних серед людей, це треба враховувати. Тим не менш, людина стала здатна на прояви рефлексивної формалізації, в тій чи іншій мірі. Якщо після імплантування мозкових чіпів людина залишиться людиною, з властивими їй душею, совістю, співпереживанням, здатністю до любові та подяки, ми зможемо говорити про справжній соціальний прогрес. Якщо ж у такому симбіозі візьме гору дискретна складова, знедушена і працююча на основі закладених у неї алгоритмів, то це можна буде назвати катастрофою для людства, яку необхідно якось зупинити. При цьому для творчого початку тут не залишиться й сліду. Відомо, що нейромережі навчають на основі вхідного та вихідного сигналу, це такий собі формальний детермінізм, який не залишає шансів на варіабельність прийнятих рішень.

Суспільство, в якому ми живемо, має залишитися суспільством для людей, а не для симбіотів, які виконують задані функції, не мають почуттів і не відчувають емпатії до живих людей, дітей, тварин. Тільки таке суспільство має право на життя і шанси на виживання, інші ж варіанти не мають нічого спільного з базовою природою довкілля homo sapiens. Більш того, багато бездротових технологій на сьогодні визнані шкідливими для людей. Тобто, у своєму невгамовному прагненні до науково-технічного прогресу людина, як завжди, не враховує не лише філософсько-психологічні, а й фізіологічні побічні ефекти, здатні знищити людство та всю біосферу непомітним, зате дуже технологічним способом.

Як зазначає С. Шаров, «інтелектуальні системи та технології ШІ ефективно використовуються в освіті, науці, медицині, банківській та страховій справі, для забезпечення безпеки програмних засобів, кібербезпеки» [10, с. 142]. Як і в будь-якому досягненні науково-технічного прогресу, ми можемо розкрити як позитивні, так і негативні сторони впровадження ШІ та нейромереж у суспільне життя.

Позитивні сторони штучного інтелекту:

1. Збільшення ефективності та продуктивності: ШІ може автоматизувати багато рутинних та повторюваних завдань, що дозволить людям зосереджуватися на більш творчих та стратегічних аспектах роботи.

2. Поліпшення медичної діагностики та лікування: алгоритми машинного навчання можуть допомогти у більш точній діагностиці та прогнозуванні захворювань, а також у розробці персоналізованих методів лікування.

3. Розвиток транспорту та логістики: ШІ може оптимізувати маршрути, керувати трафіком, передбачати збої та підвищувати ефективність транспортних систем.

4. Поліпшення освіти: використання ШІ в освіті може забезпечувати персоналізований підхід до навчання, адаптуючи матеріали під рівень потреби кожного учня. Та, як зауважують С. Довгаль та А. Мірошниченко, «потрібна розробка та реалізація відповідних програм навчання, які забезпечать педагогів необхідними навичками перед впровадженням платформ і інструментів на основі штучного інтелекту» [1, с. 43]. А, на думку С. Терепищого, «інтеграція штучного інтелекту в освіту також може допомогти вирішити проблеми, пов'язані з традиційними методами навчання, наприклад обмежений доступ до навчальних ресурсів і дистанційна освіта» [9, с. 196].

5. Більш точні прогнози та передбачення: ШІ може аналізувати великі обсяги даних для більш точного прогнозування тенденцій та подій, що корисно в економіці, фінансах та інших галузях.

Негативні сторони штучного інтелекту:

1. Втрата робочих місць: автоматизація завдань може призвести до втрати робочих місць у тих галузях, де ці технології впроваджуються, що може спричинити соціальні та економічні проблеми.

2. Проблеми приватності та безпеки: збір та аналіз великих обсягів даних можуть створити загрози приватності, якщо не дотримуються відповідних стандартів безпеки.

3. Відповідальність та етичні питання: розробка та використання ШІ порушує питання відповідальності, етики та безпеки, такі як проблеми справедливості та біос в алгоритмах.

4. Залежність від технологій: занадто сильне покладання на ШІ створює залежність від технології, що може бути ризикованим у разі збоїв або атак.

5. Скорочення людського втручання: повністю автоматичне прийняття рішень ШІ може призвести до втрати контролю та людської експертизи, що може бути небезпечним у деяких сферах, таких як лікарська практика чи військова справа.

Суспільство має прагнути до балансу між використанням *нейромереж* для покращення якості життя та вирішення проблем, та мінімізації можливих негативних наслідків. Давайте розглянемо їх докладніше:

Позитивні сторони:

1. Поліпшення обробки інформації: нейронні мережі здатні обробляти та аналізувати великі обсяги даних, виявляти складні закономірності та робити прогнози на основі цієї інформації.

2. Підвищення ефективності у багатьох областях: нейромережі можуть покращити ефективність у багатьох сферах, таких як медицина, фінанси, транспорт, виробництво, допомагаючи автоматизувати процеси та керувати ресурсами більш ефективно.

3. Персоналізований досвід: нейромережі можуть створювати персоналізований досвід для користувачів у різних галузях, наприклад, у маркетингу, освіті та розвагах, враховуючи індивідуальні переваги та потреби.

4. Розвиток медичних досліджень: нейронні мережі можуть використовуватися для аналізу генетичних даних, зображень та інших медичних даних, що сприяє розвитку більш точних діагностичних методів та лікування.

5. Вирішення складних завдань: нейромережі можуть ефективно вирішувати складні завдання, такі як розпізнавання образів, обробка природної мови, гри, що призводить до розвитку нових технологій та досягнень.

Негативні сторони:

1. Проблеми прозорості: деякі нейронні мережі можуть бути складними та незрозумілими, що викликає проблеми прозорості, коли люди не можуть пояснити, як прийнято рішення.

2. Біас і справедливість: нейронні мережі можуть успадкувати біоси з даних, на яких вони навчаються, що може призвести до нерівноправності та несправедливості у рішеннях, особливо у разі використання важливих рішень, наприклад, у сфері юстиції.

3. Безпека та конфіденційність: розвиток нейронних мереж створює загрози в галузі безпеки та конфіденційності, оскільки вони можуть бути атаковані або використані для зловживань.

4. Втрата робочих місць: автоматизація з використанням нейронних мереж може призвести до скорочення робочих місць у деяких галузях, що може спричинити соціальні проблеми.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Таким чином, тільки інтернетика, як наука про гармонійну взаємодію людини та цифрових технологій, здатна привести нас до реального соціального прогресу, що не травмує людей і не призводить до домінування корпорацій, що виробляють бездушних симбіотів для підвищення своїх прибутків і зменшення (або зникнення) альтернативних думок, властивих живим людям, які мають творчий початок за своєю природою. Бо кожна людина талановита, і завдання інтернетики полягає в ефективному та швидкому виявленні її таланту, включенні її в тканину соціального буття саме людей і для людей.

Історично було завжди так, що генії та таланти створювали унікальні речі, що підштовхували людство до суспільного розвитку, допомагали у вирішенні багатьох проблем у всіх сферах суспільного життя. Так здійснювався прогрес. Та тенденція, яка намітилася в даний час, ставить під питання саме поняття категорії суспільного прогресу, оскільки джерелом його можуть бути ШІ, нейромережі, роботи, симбіоти тощо. Тож, суспільство нині бездумно створює речі, які можуть його знищити, замість того, щоб допомагати людям у їхньому непростому соціальному житті.

Література

1. Довгаль С., Мірошниченко А. Філософські аспекти переосмислення сучасної освіти із застосуванням технологій штучного інтелекту. *Вісник Львівського університету.* 2023. № 48. С. 38–45.

2. Кісельова Т.В. По той бік людськості: метакультурна установка трансгуманізму. *Культурологічний альманах*. 2023. №3. С. 147–152.

3. Коляда І. «Робінзони» цифрового світу. *Культурологічний альманах*. 2023. №1. С. 121–126.

4. Коростильов Г.Л. Сучасна війна та її види: соціально-філософський аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 42. С. 48–56.

5. Косс А. Трансформації гуманізму: між наукою і філософією. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 42. С. 57–63.

6. Костючков С.К. Феномен штучного інтелекту в горизонтах біофілософського знання. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 42. С. 64–69.

7. Кузнецова Н.Б. Творчість та креативність: багатоаспектний контент. *Modern Economics*. 2019. № 14. С. 110–114.

8. Ліпін М. Творчість та креативність: способи людського існування. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2019. № 1. С. 79–91.

9. Терепищий С. Медіаграмотность в епоху штучного інтелекту: інтеграція інструментів і методів штучного інтелекту в сучасні педагогічні підходи. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. № 60. Том 4. С. 195–202.

10. Шаров С.В. Сучасний стан розвитку штучного інтелекту та напрямки його використання. *Українські студії в європейському контексті*. 2023. № 6. С. 136–144.

Анотація

***Девтеров І. В., Дранник В. А., Сторожик М. І.* Інтернетика як творчий інструмент розуміння техногенного суспільства.** – Стаття.

У статті розглядається інтернетика як творчий інструмент розуміння техногенного суспільства. Прагнення до науково-технічного прогресу останні 50 років привело суспільство до стану, коли сутність соціального буття набула великої кількості принципово нових акциденцій, що виникають і зникають, що змінюють життя суспільства з частотою, несумісною з минулими часами.

Система філософських категорій, що лежала в основі розуміння суспільства, потребує вдосконалення, а в чомусь і перегляду базових аспектів, які нині суттєво змінилися.

Тільки інтернетика, як наука про гармонійну взаємодію людини та цифрових технологій, здатна привести нас до реального соціального прогресу, що не травмує людей і не призводить до домінування корпорацій, що виробляють бездушних симбіотів для підвищення своїх прибутків і зменшення (або зникнення) альтернативних думок, властивих живим людям, які мають творчий початок за своєю природою. Бо кожна людина талановита, і завдання інтернетики полягає в ефективному та швидкому виявленні її таланту, включенні її в тканину соціального буття саме людей і для людей.

Історично було завжди так, що генії та таланти створювали унікальні речі, що підштовхували людство до суспільного розвитку, допомагали у вирішенні багатьох проблем у всіх сферах суспільного життя. Так здійснювався прогрес. Та тенденція, яка намітилася в даний час, ставить під питання саме поняття категорії суспільного прогресу, оскільки джерелом його можуть бути ШІ, нейромережі, роботи, симбіоти тощо. Тож, суспільство нині бездумно створює речі, які можуть його знищити, замість того, щоб допомагати людям у їхньому непростому соціальному житті.

Ключові слова: інтернетика, штучний інтелект, нейромережа, освіта, рефлексивна формалізація, соціальний прогрес, творчість, техногенне суспільство.

Summary

***Devterov I. V., Drannyk V. A., Storozhyk M. I.* Internetics as a creative tool for understanding technogenic society.** – Article.

The article examines the Internetics as a creative tool for understanding technogenic society. The pursuit of scientific and technological progress in the last 50 years has led society to a state where the essence of social existence has acquired a large number of fundamentally new accidents that appear and disappear, changing the life of society with a frequency incompatible with past times.

The system of philosophical categories, which was the basis of the understanding of society, needs to be improved, and in some ways also to revise the basic aspects, which have now changed significantly.

Only Internetics science, as a science about the harmonious interaction of humans and digital technologies, can lead us to real social progress that does not injure people and does not lead to the dominance of corporations that produce soulless symbiotes to increase their profits and the reduction (or disappearance) of alternative opinions, inherent living people who have a creative beginning by nature. Because every person is talented, and the task of Internetics technology is to effectively and quickly reveal his talent, to include it in the fabric of social existence of people and for people.

Historically, it has always been the case that geniuses and talents created unique things that pushed humanity to social development, helped solve many problems in all spheres of social life. This is how progress was made. The trend that has emerged at the moment calls into question the very concept of the category of social progress, since its source can be AI, neural networks, robots, symbiotes, etc. So, society now mindlessly creates things that can destroy it, instead of helping people in their difficult social life.

Key words: Internetics, artificial intelligence, neural network, education, reflexive formalization, social progress, creativity, technogenic society.

UDC 177:316.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.8\

M. Dmytrenko
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8338-4032
Doctor of Philosophy, Professor

T. Chubina
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9383-3604
Doctor of Historical Sciences, Professor
Faculty of Civil Protection, Department of Social Sciences
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Heroes of Chernobyl
of National University of Civil Defense of Ukraine

DIGITAL ETHICS IN PHILOSOPHICAL DIMENSION

Problem statement and its connection with important research or practical tasks. Having penetrated into all spheres of human activity digital technologies have moved the society into a new digital reality. The emerged reality is unique and has no analogues in the surrounding world. Digitization of society in political, economic, moral, legal and other spheres evokes the need to investigate social and humanitarian knowledge that will enable improving and updating mechanisms regulating and controlling human behavioral stereotypes. The subject of philosophical understanding shifts to the processes that influence the formation of values of the highest humanistic potential and thus raise the general level of culture.

Currently, the issue of digital ethics is relevant due to several reasons. They can be grouped into such categories as data privacy, digital citizenship, artificial intelligence and automation, misinformation and disinformation and cybersecurity. Let us have a closer look at each of them.

Data Privacy. With the increasing amount of personal data being collected, stored, and shared online, there are concerns about how this information is being used and protected.

Digital Citizenship. As technology becomes more integrated into our daily lives, it is important to educate individuals about responsible online behavior, including how to navigate digital spaces ethically and respectfully.

Artificial Intelligence and Automation. Advances in AI and automation raise questions about the ethical implications of algorithms and decision-making processes, including issues related to bias, discrimination, and accountability.

Misinformation and Disinformation. The spread of false or misleading information online can have significant societal consequences, such as influencing public opinion, undermining trust in institutions, and even posing threats to democracy.

Cybersecurity. Ethical considerations are crucial in the realm of cybersecurity, where individuals and organizations must balance the need for protecting sensitive information with respecting individual privacy rights.

Overall, addressing digital ethics is essential for promoting trust, accountability, and responsible behavior in our increasingly digital and interconnected world.

Nowadays, in terms of philosophical analysis, the focus is on the social changes that encourage an individual to perform independent practical activity, combined with creativity, fast decision-making, behavior choice making in non-standard situations, the ability to predict social processes and personal future. At the same time, current social conditions are impressive in their complexity and speed of changes present in almost all spheres of social life. The processes that dominate the information-integrated society force an individual to be critical, flexible, able to adapt to any new situation, thanks to a change in the strategy of their behavior, to improve their own moral and psychological qualities to act for the benefit of oneself and the loved ones, the human community as a whole. In this regard, there is an increasing demand to expand ethical knowledge and ethical analytics in general.

Latest publications. The representatives of various fields of socio-humanitarian knowledge research the issue of defining new horizons in the existence of the modern state of ethics knowledge: philosophers, sociologists, economists, psychologists, linguists. Philosophers debate whether existing ethical frameworks can be applied to the digital world, or if new principles are needed for this unique landscape. We mean the information ethics, which emphasizes moral and legal requirements to behavior of people in a situation of unlimited information space. There are studies of digital ethics in the field of international politics, which is based on common moral values and ethical strategies [1, 2]. We cannot but mention the

© M. Dmytrenko, T. Chubina, 2024

researchers that consider the problems of digital ethics, its concepts, functions and improvement of digital culture in general [3]. The modern understanding of the studies phenomenon is not complete without the exploration of its origin and roots [4]. It has become a sign of the present to address the problems of the culture of behavior in its modern form, which is called digital etiquette in both theoretical and practical terms [5].

Characterizing the degree of development of the issues of digital ethics and representation of personality in the network space, it should be noted that there are publications in which various philosophical aspects of digital culture are highlighted. However, it is necessary to emphasize that much remains debatable and uncertain.

The purpose of the research. Our research is aimed to explore the conceptual framework of digital ethics as part of philosophy highlighting its features and barriers.

Main body. We understand the concept of digital ethics as the scientific direction that investigates modern moral problems of the society of global communications, focusing on the impact of information on human relationships and spiritual life.

The study of digital ethics and its influence on the representation of an individual in network space is based on a number of principles of scientific knowledge. They include systematicity, the unity of the historical and logical, the descent from the abstract to specific, main provisions of dialectics (general connection and development), as well as synergetics (the ratio of order and chaos in systems that are organized independently). The basis of the study is the use of generalizations phenomenology, hermeneutics, structural and functional analysis, as well as methods of scientific and theoretical ethical knowledge: dialogicity, additionality and contextuality.

When investigating digital ethics, we have highlighted its main features: transparency, privacy, accuracy, fairness, accountability, informed consent, cultural and social context, access, ownership, digital citizenship and justice. It is essential to be transparent about how information is collected, used, and shared. This includes disclosing data practices, algorithms, and potential biases to users to promote trust and accountability. Respecting individuals' privacy rights and ensuring that personal information is collected and handled in a secure and ethical manner so that it is protected from unauthorized access or misuse. Ensuring that information is accurate, reliable, and factually correct involves verifying sources and avoiding the dissemination of false or misleading information. Fairness means treating all individuals fairly and avoiding discrimination or bias in the collection, analysis, and use of data. Holding individuals and organizations accountable for their actions and decisions regarding information ethics includes establishing mechanisms for oversight, transparency, and redress in cases of misconduct. Obtaining informed consent from individuals before collecting their personal information or using it for specific purposes involves providing clear and understandable information about data practices and giving individuals the choice to opt-in or opt-out. Recognizing that ethical considerations may vary across different cultures and societies. It is essential to consider the cultural and social norms, values, and perspectives of diverse communities when addressing information ethics issues. There are ethical considerations surrounding access to information, including issues of digital divide and information inequality. Individuals, organizations, and societies have rights and responsibilities regarding intellectual property and data ownership. Ethical norms and behaviors guide individuals' interactions in digital spaces, including issues of online civility, respect, and responsibility. Digital ethics promotes social justice, equity, and inclusion in the distribution and use of information resources.

Digital ethics also grapples with the ethical implications of emerging technologies such as artificial intelligence, big data, and surveillance systems. It seeks to anticipate and address ethical challenges arising from technological advancements and to promote ethical decision-making in the design, development, and deployment of information systems.

Long-term Implications: Considering the long-term consequences of information practices and technologies on individuals, communities, and society as a whole. This includes anticipating potential risks and unintended consequences and taking proactive measures to mitigate them.

By addressing these crucial aspects, one can promote ethical behavior, trust, and integrity in handling and use of information in various contexts.

Digital ethics, as a subset of philosophy, is the branch of philosophical inquiry that examines the ethical implications of the creation, dissemination, storage, and use of information. It addresses questions concerning the moral responsibilities, values, and principles that should govern individuals, organizations, and societies in their interactions with information and communication technologies.

At its core, digital ethics seeks to:

Analyze Ethical Dilemmas: Digital ethics examines complex ethical dilemmas that arise in the digital age, such as issues of privacy, intellectual property, censorship, surveillance, and access to information. It seeks to identify underlying moral principles and values that can guide ethical decision-making in these contexts.

Establish Ethical Guidelines: Digital ethics aims to develop ethical guidelines, standards, and frameworks to promote responsible behavior in the handling and use of information. This includes principles such as transparency, accountability, fairness, and respect for individuals' rights and autonomy.

Address Emerging Technologies: Digital ethics evaluates the ethical implications of emerging technologies, such as artificial intelligence, big data analytics, biometrics, and surveillance technologies. It examines how these technologies influence individuals, communities, and society as a whole, and seeks to anticipate and address potential ethical challenges.

Promote Social Justice: Digital ethics advocates for social justice, equity, and inclusion in the distribution and access to information resources. It considers how information technologies can either reinforce or challenge existing power structures and seeks to promote greater fairness and equality in the digital realm.

Engage in Ethical Reflection: Digital ethics encourages individuals and organizations to engage in ethical reflection and critical inquiry about their information practices and technologies. It encourages stakeholders to consider the broader ethical implications of their actions and decisions and to strive for ethical excellence in their conduct.

Ethics is a branch of philosophy concerned with what is morally right. It studies moral principles on both a societal and individual level, including how people develop ethical behavior and the impact of their actions. It also examines the connection between morality and personal character as expressed in communication.

Ethical knowledge is built on a foundation of core human values like kindness, fairness, and responsibility. These values are interpreted and applied differently throughout history and cultures. The connection between ethical theory and real-life actions is why ethics is considered practical philosophy. Aristotle, an early ethical thinker, emphasized that ethics isn't just about abstract good, but about achieving good things in concrete ways.

Morality is a social activity where people make value judgments based on reason. According to Kant, morality involves following universal moral laws, even if they are self-imposed.

Ethics also has a normative aspect, which focuses on the positive potential of morality. This involves justifying moral principles and putting them into practice through good deeds and behavior. Normative ethics defines acceptable behavior and establishes standards for moral conduct, ultimately shaping an ideal of what it means to be a good person.

Digital ethics goes beyond philosophical discussions. Practical ethics emerged from the need to apply moral principles in real-world activities. It focuses on creating typical examples of ethical behavior for different situations. This is particularly important in fields that have become more complex recently, such as manufacturing, government work, professions, and areas like management, trade, finance, and so on. In these areas, clear guidelines for ethical conduct are especially valuable.

It has applications that affect our daily interactions with technology. Digital ethics translates into practical actions at an individual, organizational and societal level.

At an individual level, privacy settings, critical thinking, digital footprint cybersecurity and communication are meant. Being mindful of your privacy settings on social media platforms and apps allows you to control who sees your information and how it is used. Developing the skill to evaluate information critically, you encounter online includes questioning sources, checking for bias, and verifying facts before sharing. Considering the impact of your online content and being mindful of what you post and share can help you maintain a positive digital reputation. Practicing good cybersecurity habits to protect yourself from online threats like phishing attacks and malware includes using strong passwords and being cautious about clicking on suspicious links. Treating others with respect online, even in anonymous environments, avoiding spreading misinformation and engaging in civil discussions make digital communication ethical.

The organizational level covers data security, algorithmic bias and digital accessibility. It makes up an additional and essential branch of corporate culture. Organizations have a responsibility to protect user data by implementing robust security measures. This includes being transparent about data collection practices and obtaining user consent. Being aware of potential biases in algorithms used for things like content recommendation or job applications, companies should strive to develop fair and unbiased algorithms. Designing technology that is inclusive and accessible for everyone, regardless of ability is an important goal of any organization.

Societal level deals with digital divide, content moderation, regulation of AI. Addressing the gap in access to technology and digital literacy skills between different populations can help ensure everyone can participate in the digital world. Having open discussions about online content moderation and finding the balance between free speech and addressing harmful content is vital. It is expedient to work out ethical frameworks for the development and deployment of Artificial Intelligence.

By incorporating these practical aspects of digital ethics, we can create a more responsible, inclusive, and secure digital environment for everyone.

As we can wee from the above, digital ethics and communicative behavior are deeply intertwined. Qualitative characteristics of the communicative behavior of representatives of a certain community are determined by their communicative consciousness. Depending on the subject of consciousness (an individual or a community of people) communicative consciousness can be individual or social, which have multiple realizations according to anthropological or social characteristics of the bearers of consciousness, for example gender, age, professional, etc. [6]

The online world can offer a cloak of anonymity, which can sometimes lead to a decline in civility and a rise in rude or offensive behavior. Digital ethics asks us to consider how to maintain respectful communication even when hidden by a screen. The ease of sharing information online can be a double-edged sword. Digital ethics emphasizes the importance of evaluating information critically and communicating responsibly to avoid spreading misinformation and bias. Words can have a powerful impact online, even more so due to the potential for messages to go viral. Digital ethics encourages mindful communication, considering the potential consequences of our words before hitting send. Communicating ethically online goes hand in hand with being a good digital citizen. This means being responsible for the content we share, being aware of our digital footprint, and engaging with others constructively.

Digital ethics helps us understand the nuances of communication in different online environments. For example, the expectations of a professional email might differ greatly from a casual conversation on social media.

In the digital space of modern culture, moral reflexivity the individual acquires special importance, first of all, in the choice of value guidelines, following personal priorities. It should be taken into account that value orientations can be both real and imaginary. They motivate behavior and also directly influence the forms of deeds and actions, broadcasting both virtue and vice. Digital space includes the possibility of both the formation and maintenance of moral culture, and becomes a condition for its decline and even destruction. Ethical principles in these processes are able to predict and anticipate promising changes in morale atmosphere of society in general and their role in digital communications in particular. It testifies to the protective function of ethical normativity due to mechanisms of conscious restriction of varying degrees of severity in order to prevent destruction of the digital personality. Thus, ethical principles are transformed into moral qualities and activities of users with a positive effectiveness, which produces benefits in the universal form of goodness, truth and beauty.

From a philosophical perspective, developing digital ethics faces several key barriers:

Novelty of the Digital Landscape: Philosophy grapples with established concepts and principles. The digital world, with its constant evolution, presents new situations and challenges that traditional ethical frameworks may not fully encompass.

Unintended Consequences: Predicting the long-term effects of new technologies can be difficult. Ethical dilemmas may arise from unforeseen applications or unintended consequences of technological advancements.

Competing Values: The digital world often presents conflicts between different ethical principles. For example, privacy may conflict with security, or freedom of speech may clash with the need to combat online harassment.

Power and Responsibility: Digital technologies are often concentrated in the hands of a few powerful companies. Philosophers debate how to distribute responsibility for the impact of these technologies ethically.

Global Scope vs. Cultural Differences: Digital ethics needs to address global issues, but cultural norms and values regarding technology can vary widely. Finding a universal framework that respects these differences can be challenging.

Conclusion. By being mindful of the investigated factors, we can foster more ethical and positive communication practices in the digital age.

Overall, digital ethics as part of philosophy provides a theoretical and conceptual framework for understanding and addressing the ethical dimensions of information in contemporary society. It emphasizes the importance of ethical awareness, deliberation, and action in navigating the complex moral terrain of the digital age.

Bibliography

1. Rascão J., Jamil L., Peñalve A. Political Leadership and Informational Ethics in the Digital Age URL: https://www.researchgate.net/publication/345721438_Political_Leadership_and_Informational_Ethics_in_the_Digital_Age

2. Rashica V. The Benefits and Risks of Digital Diplomacy URL: https://www.researchgate.net/publication/330572468_The_Benefits_and_Risks_of_Digital_Diplomacy

3. Floridi L., Cath C., Taddeo M. Digital Ethics: Its Nature and Scope URL: https://www.researchgate.net/publication/336430656_Digital_Ethics_Its_Nature_and_Scope

4. Müller, Vincent C., History of digital ethics. Oxford handbook of digital ethics URL: https://philarchive.org/archive/MLLHODv2

5. Mangkhang C. & Kaewpanya N. The Digital Etiquette Enhancing to Global Citizenship of Social Studies Teachers in a New Normal Society URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1311721.pdf

6. Іванова І. Засвоєння комунікативних моделей поведінки у процесі співвивчення мов і культур як основа розвитку полікультурної особистості. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психологопедагогічні науки.* 2013. № 3. С. 107–110.

Summary

***Dmytrenko M., Chubina T.* Digital ethics in philosophical dimension.** – Article.

The article interprets digital ethics in a philosophical context as a science of morality in its structural and functional aspect. The authors explain the background of the studied phenomenon at the theoretical, normative and practical-applied levels. Addressing the issues of digital ethics is emphasized as essential to developing trust, responsibility and ethical behavior in our increasingly digital and interconnected world. It is proven that the main principles of digital ethics are closely related to the general trends of the development of society, which makes it necessary for people to develop such qualities as critical thinking, flexibility, quick decision-making and adaptation to new situations. The importance of developing ethical knowledge and analytics in general is also emphasized. The social reasons for the relevance of the development of digital ethics, which include such phenomena as data privacy, digital citizenship, artificial intelligence and automation, and disinformation, are studied and analyzed. Examples of aspects of digital ethics that affect our daily interactions with technology at the individual, organizational, and societal levels are described. The relationship between digital ethics and communicative behavior is considered. Barriers to the development of digital ethics are highlighted, namely the novelty of the digital landscape, unintended consequences, competing values, power and responsibility, cultural differences. The authors conclude that the application of the principles of digital ethics contributes to the creation of a more responsible, inclusive and safe digital environment for all. In general, digital ethics is a philosophical discipline that helps navigate the moral issues of the digital world. It encourages awareness of ethical aspects, reflection and responsible actions in the conditions of complex moral dilemmas of the modern digital age.

Key words: digital ethics, philosophy, values, culture, communication, society.

Анотація

***Дмитренко М., Чубіна Т.* Цифрова етика у філософському вимірі.** – Стаття.

Стаття інтерпретує цифрову етику у філософському контексті як науку про мораль у її структурно-функціональному аспекті. Автори викладають підґрунтя досліджуваного явища на теоретичному, нормативному і практично-прикладному рівнях. Наголошено, що вирішення питань цифрової етики є необхідним для розвитку довіри, відповідальності та етичної поведінки у нашому все більш цифровому та взаємопов'язаному світі. Доведено, що основні принципи цифрової етики тісно пов'язані з загальними тенденціями розвитку суспільства, що викликає необхідність розвитку у людей таких якостей, як критичне мислення, гнучкість, швидке прийняття рішень та адаптація до нових ситуацій. Також підкреслюється важливість розвитку етичних знань та аналітики загалом. Досліджено та проаналізовано соціальні причини актуальності розвитку цифрової етики, до який належать такі явища як конфіденційність даних, цифрове громадянство, штучний інтелект та автоматизація, дезінформація. Описано прикладі аспекти цифрової етики, які впливають на нашу щоденну взаємодію з технологіями на індивідуальному, організаційному та суспільному рівнях. Висвітлено тему взаємозв'язку цифрової етики та комунікативної поведінки. Виокремлено перешкоди для розвитку цифрової етики, а саме новизна цифрового ландшафту, непередбачувані наслідки, конфлікт цінностей, влада та відповідальність, культурні відмінності. Автори доходять висновку, що застосування принципів цифрової етики сприяє створенню більш відповідального, інклюзивного та безпечного цифрового середовища для всіх. Загалом, цифрова етика є філософською дисципліною, що допомагає орієнтуватися у моральних питаннях цифрового світу. Вона заохочує до усвідомлення етичних аспектів, роздумів та відповідальних дій в умовах складних моральних дилем сучасної цифрової епохи.

Ключові слова: цифрова етика, філософія, цінності, культура, комунікація, суспільство.

УДК 504.75.13.101.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.9

Г. Р. Зінченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3468-9240
аспірант кафедри філософії
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

СТОСУНОК ЛОГІКИ ЗАГАЛЬНОГО ТА ЛОГІКИ ОСОБЛИВОГО У ТЕОРІЇ МОДЕРНУ АНДРЕАСА РЕКВІЦА

Людина повсякчас є залученою до різних інтерсуб'єктивних стосунків, – від спілкування тет-а-тет, через участь у малих спільнотах по інтересах, аж до залученості у інституційних та міжнародно-політичних процесах, – має справу з колективними практиками, що відкривають їй ті чи інші свої сторони та даються їй у тих чи інших феноменах. З-поміж цих феноменів багато тих, що є для очевидними та повсякденними (або, принаймні, видаються такими). Також людині дано ряд подій, зміст і процеси яких є незрозумілими та такими, що рідше викликають питання, частіше – емоції різного кшталту як-то зацікавлення, обурення, злість, страх та ін. Нова всесвітня хвиля націоналізму, феномен популізму, політика ідентичності, нові форми стрімкого капіталізму та рухи, що є його противниками, зменшення емпатії у стосунках між громадянами та її гіперболізація, у межах малих спільнот – феномени суспільства не тільки глобальної півночі, але й усього світу. Подібно тому, як у використанні мови окреме слово, що тільки відсилає нас до певного референту, отримує сенс тільки у реченні (зв'язується з певним предикатом, що вказує властивість, відношення та взагалі значення референта), так окремий феномен соціальної практики стає зрозумілим тільки як частина більшої *теорії* суспільства. Як окремий термін, що отримує можливість задовільнити умови істинності у стосунках до властивостей або до інших термінів, що складають його фон (тобто, має певне значення, яке дійсно має місце та є нам зрозумілим). Так само і вищенаведені соціальні феномени отримують свої умови для розуміння в межах теорії, що прояснює синхронний та діахронний контекст феномену, тобто, те, як цей феномен розвивався у часі, які події уможливили його (генеалогія), так те, частиною яких соціальних структур він є прямо зараз. Власне, **ключовою проблемою** даної статті є створення такої концептуальної схеми, що дає можливість інтерпретувати різноманітні соціальні феномени як минулого, так і сьогодення, що допоможе індивіду краще орієнтуватися у суспільних практиках. Відправною точкою для вирішення проблеми є роботи філософа Андреаса Реквіца. Особливо, його монографія 2016 року «Суспільство сингулярності», у якій він створює теорію, що за допомогою концептів особливого і загального інтерпретує соціальні практики різних етапів Модерну. У більш пізній роботі 2021 року «Криза пізнього Модерну» (у співавторстві за Хармутом Розою) Реквіц надає більш абстрактний концепт контингентності, що пов'язаний з попередніми напрацюваннями. Ці схеми пояснення також включені у статтю.

Метою даної статті є демонстрація різниці праксеологічної соціальної теорії та теорії суспільства, їх стосунку; пояснення суті логіки загального та особливого, розгляд їх співвідношення; опис того, як ці логіки можуть бути способом інтерпретації підстав суспільних практик різних етапів Модерну.

Андреас Реквіц розділяє теорію на 2 рівні: *соціальна теорія* (нім. ориг. Sozialtheorie) та *теорію суспільства* (нім. ориг. Gesellschaftstheorie). Перша спрямована на розробку соціальної *онтології*, що претендує на певного роду позаісторичну структуру суспільства (її фундаментальних складових та їх зв'язків). Зазначимо, що така онтологія розуміється у прагматичному сенсі, як *інструмент* (ориг. нім. Werkzeug), її доцільність визначається тим, наскільки ефективною вона є при описі соціальних феноменів, наскільки послідовно вона описує сукупність соціальних практик. Тому така теорія завжди може бути поліпшена. Також можуть існувати паралельні теорії, що не суперечать одна одній. Друга теорія спрямована на те, щоб пояснювати феномени соціальної практики за допомогою засобів першої, зв'язуючи соціальні феномени, інтерпретуючи їх певним чином. Крім опису історичних та феноменів спостереження, дана теорія може створювати програми досліджень для залучення нових, ще невідомих даних [12]. Теорію суспільства слід розуміти не як дедуктивну теорію, що виводить окремі випадки з певних принципів, але як не-монотонну теорію, або слідуючи за Бруно Латором – пласку мережу, що відкрита до залучення знань з інших сфер (політика, наука, релігія, медицина, економіка тощо) [8].

Соціальна теорія. Цю теорію Реквіц концептуалізує у *праксеологічний* спосіб, вказуючи на те, яким саме чином суб'єкти поводяться один з одним та іншими феноменами, що їх оточують, на які вони спрямовують увагу. Поняття практики

© Г. Р. Зінченко, 2024

тут розкриває не тільки послідновність тілесних, мовних та дискурсивних вчинків, але й те, що стоїть за вчинками суб'єктів і колективів; розкриває підстави діяти саме так. Реквіц називає це *порядком переконань* (ориг. нім. Wissensordnung) [10].

Головними модусами дії автор вважає наступні: *спостереження* (ориг. нім. Beobachtung/ Interpretation), *оцінювання* (ориг. нім. Wertung), *виробництво* (ориг. нім. Hervorbringung), *рецепція* (ориг. нім. Aneignung/Reception). Кожен з цих праксеологічних модусів вказує на уможливлення поводження з сущими у соціальних контекстах. А віддак це дає розуміння, яким чином ми можемо здійснювати наші колективні переконання. Так спостереження є практикою концептуалізації феноменів, їх включення у смислові контексти, їх розуміння. Оцінювання має на увазі нормативне схвалення або заперечення, тобто, вважає певний феномен нормативно доцільним або добрим, інші ж такими, що є неприйнятними та такими, що вимагають засудження, або просто випадають з уваги, набувають характеристику індиферентності. Виробництво апелює до методів створення артефактів, створення сущих за певними взірцями. Артефактами можуть бути матеріальні речі, спільноти, організації, інституції, підприємства, ідеології, індивідуальні життєві стратегії тощо. Рецепція означає те, яким чином відбувається *переживання* (ориг. нім. Erlebnis), тобто, безпосереднє схоплення феноменів та *інтенсивність афектів*, що супроводжують схоплення; та емоційна сила впливу, що здійснює феномен [10, 12].

Окрім модусів практики, Реквіц виокремлює базові *сущі* (ориг. нім. Entitäten, від лат. ens) щодо яких відбуваються вищенаведені практики: *речі* (ориг. нім. Dinge), *суб'єкти* (ориг. нім. Subjekte), *часовість* (ориг. нім. Zeitlichkeit), *просторовість* (ориг. нім. Räumlichkeit), *колективи* (ориг. нім. Kollektiven/ Gemeinschaften) [10]. Всі інші феномени є агрегатами цих сущих. Будь-який з цих сущих може бути предметом будь-якої з практик. Тобто, можлива комбінація цих двох наборів інструментів. Наприклад, ми можемо в різний спосіб інтерпретувати час: або як певний безперервний плин, де немає строгих засобів аби його виміряти, окрім як поняттями «скоро», «не скоро», «колись», або орієнтування за положенням сонця, по кількості світла та темряви, можемо орієнтуватися за подіями, що нас цікавлять (релігійні свята, явища природи, трагедії тощо). Час може бути підкорений певним нормативним уявленням. Пунктуальність може бути добре оцінена, а будь-яке запізнення засуджуватися спільнотою. Так само надмірне піклування часом може дратувати інших. Інтерпретація і вироблення часу у цьому випадку буде ідентичним, або виробленням буде вважатися створення приладів для вимірювання часу (сонячні, водяні, пісочні, механічні та інші годинники). Переживання також є практикою, що супроводжує оцінювання, оскільки дотримання чи відхилення від норми викликає різні емоції. Таким саме чином ми можемо здійснювати практики щодо інших сущих.

Теорія суспільства як теорія Модерну. Наступним рівнем теорії є більш гнучка концептуалізація конкретного суспільства, що має місце у певний момент історії. Теорія суспільства поринає у різноманіття феноменів та прагне встановити *логіку,* що стоїть за цими практиками у конкретній ситуації, спільноті, часі. Така теорія проявлює те, що Мішель Фуко називав *диспозитивом*. Джорджо Аґамбен, аналізуючи це поняття, зазначає, що латинський іменник disponere походить від дієслова ponere (ставити). Таким чином, цей термін вказує на щось «встановлене», на певний порядок або спосіб, у який влаштований цей порядок. Також Аґамбен наводить німецькомовний відповідник, що висуває Гайдеґґер, а саме *рамка* (нім. ориг. Gestell). Він означає щось, що збирає (нім. ориг. Versammelnde) положення (нім. ориг. Stellen) людини та відкриває дійсне як щось встановлене (нім. ориг. Bestelle), тобто, відкриває людині світ у певному вигляді. Рамка, таким чином, визначає наше місце та демонструє нам світ ніби незалежним від нас чином, дає нам місце у ньому, але витоки цього положення ми (принаймні спочатку) не розуміємо. Диспозитив – це сукупність практик, знань, способів діяти, інституцій, закладів тощо, що спрямовує нас, керує нашими практиками [3]. Теорія суспільства власне пояснює такі диспозитиви.

Однією з таких теорій є теорія Модерну. Звичайно, що говорити про єдиний, всесвітній Модерн як лінійну логіку розвитку суспільства в світі є дещо хибним, і існує, скоріш, різноманіття модернів. Можна сказати, що подібні процеси відбулися чи відбуваються на різних континентах, з урахуванням індивідуальних умов [5]. І хоча теорія модерну як соціологічна теорія виникає тільки з появою самої соціології у XIX сторіччі, з його стрімким ростом населення, швидкою урбанізацією, виникненням масового суспільства, розширенням індустріалізації та, власне, з виникненням концептуального розділення між *спільнотою* (нім. ориг. Gemeinschaft) та *суспільством* (нім. ориг. Gesellschaft), – де перше вказує, за Тьонісом, на органічний, близький та знайомий (нім. ориг. heimlich) спосіб спільного життя, з очевидністю його звичаїв та життя взагалі. А друге позначає механістичне, індивідуально розірване суспільство, з його невизначеністю, хаотичністю ідей і політики [14], – витоки модерну виходять поза XIX сторіччя. Відправний пункт Модерну можна побачити як у пізньому середньовіччі з його процесами відокремлення секулярної влади монархів

від духовної влади католицької церкви, як у республіканських практиках італійських міст-держав, як у створенні Голландської республіки, так і у порушенні родового наслідування у Англіії, але більш обгрунтованим буде шукати суспільні зміни, що почали Модерн, у XVIII сторіччя, у часи т.з. Просвітництва. Цей початковий етап Модерну можна назвати *класичним* або *буржуазним Модерном* [10]. Саме у цей час сходяться багато ліній змін, що породжують нове суспільство. Саме тут відбувається конфлікт і поступове заміщення монархічно-аристократичного порядку владою третього стану. Буржуазія як нова страта суспільства є результатом економічних перетворень, виникнення вільного ринку на противагу феодальній економіці та розповсюдження писемності і освіти. На заміну публічної репрезентації монархом і аристократії, – як манориалістів (нім. ориг. Grundherrn) з особливими привілеями, що собою втілюють найвищу владу (нім. ориг. höhere Gewalt), яка проявляється через все, що має місце у його володіннях, і тому все це є публічним (належить володарю), – виникає сфера публічності, що протиставляється приватній сфері, де останнє є набором власності та прав, що має громадянин, а друге – сферою політичної комунікації, та осередком суспільної думки [6]. Результатом цих процесів стає низка революцій, що відбуваються на Заході поч. XVIII ст.

Час Просвітництва, як епоха вільних та конкуруючих громадян, що революційним чином приходить на зміну феодальній системі, закладають в основи Модерну уявлення про *контингентність (не-необхідність)* соціального порядку, уявлення про можливість постійної зміни практик, що завжди прагнуть до більш справедливого устрою, до постійної емансипації, а, отже, до набуття більшої свободи. Реквіц називає час таких невдоволень існуючими порядками та прагнення до нових – *відкриттям контингенції* (нім. ориг. Kontingenzöffnung). З іншого боку, за кожною революційною зміною завжди слідує встановлення нового порядку за більш-менш конвенційними нормами. Оскільки ситуація перетворень веде до нескінченного плину революцій, що не дає можливості існувати суспільству як набору усталених практик. Такий процес Реквіц називає *закриттям контингенції* (ориг. нім. Kontingenzschließung), що знаходиться у нерозривному зв'язку з процесом відкриття контингенції [12]. А тому будь-яка революція рано чи пізно прагне до встановлення нового, в тій чи іншій мірі, жорсткого порядку, як охолодження революційного хаосу. Через те нерідко історії революцій закінчуються диктатурами або реставраціями монархічного устрою. Нове суспільство, з одного боку, прагне до недопущення постійної контингенції революцій, а з іншого – до інституалізації певного образу громадянства, як спільноти автономних та рівних суб'єктів. З'являються нові загальновизнані нормативності (формалізовані або ні) щодо гідності особи, чеснот громадянина (особливо її раціональності), участі у політичній діяльності, індивідуальних прав, що потребують раціоналізації та уніфікації цих норм як наслідок уявлень про справедливість та порядок. А тому, Модерн принциповим чином пов'язаний з тим, що Андреас Реквіц називає *логікою загального* (нім. ориг. Logik der Allgemeine), що є підставою для процесів, що має на увазі Модерн. А саме бюрократизації, правової регуляції публічної сфери (нім. ориг. Verrechtlichung), уявлень про облік, централізації політичної влади, *унаучнення* (нім. ориг. Verwissenschaftlichung) картини світу, що робить передбачуваними суспільства та природу для їх практичного використання [10].

Логіка загального. Свого найвищого якісного та кількісного положення логіка загального набуває у часи т.з. *індустріального* або *організованого Модерну*. Соціальні практики тепер як ніколи піддаються раціоналізації та уніфікації. Якщо у традиційну, до-модерну епоху, у епоху малих спільнот, прагнули до раціоналізації як подолання проблеми хаотичності та *дефіциту* (нім. ориг. Knappheit) ресурсів, розподіляючи їх ефективним чином, щоб забезпечити виживаність, то у індустріальному Модерні раціоналізація має на меті не тільки ефективне впорядкування спільноти та розподілення ресурсів, але й цілі, що виходять за рамки просто виживання, до ефективності як такої. Тепер ефективність розуміється як самоціль, як постійне покращення свого становища у світі.

Раціоналізація пов'язана з логікою загального таким чином, що ясність, прозорість та передбачуваність, що є змістом раціоналізації досягається встановленням однакових, загальних уявлень, що пронизує всі сфери людської практики конкретної держави або ряду держав, де всі ці сфери підкорені досягненню єдиної цілі. Загальність визначає суспільний диспозитив. Підприємства, інституції, колективи, всі етапи життя від самого дитинства (дитячі садки) через навчальні заклади (школи, коледжі, університети) аж до похилого віку (геронтологічні заклади) піддаються жорсткому впорядкуванню. Національні держави організованого Модерну, на відміну від буржуазного періоду малої кількості громадян, розповсюджують свою владу нормування практики на всі верстви населення, тобто, на маси. Лікування, освіта, реєстрація народження, смерті та браку, облік доходів та даних про суб'єкта взагалі на себе переймає централізована державна бюрократія.

Основні ідеї, що складають порядок переконань є *стандартизація*, *генералізація* та *уніфікація*, що стосуються виробництва, пізнання та відповідно

нормування. Генералізація стосується науки та наукового підходу до навколишньої емпіричної дійсності. Науці йдеться про узагальнення світу, як певного цілого з його законами та структурою. Наука, що у своїй теорії генералізує природні процеси робить природу прозорою та передбачуваною, а, отже, придатною для впорядкування у відповідності з намірами людини. Таке знання дає підстави для індустріалізації (від парових двигунів з пасовими передачами до електричних виробництв), природокористування, возведення інфраструктури за допомогою нових матеріалів (бетон, металеві конструкції і т.п.). Практики у таких індустріях впорядковується наступною ідеєю стандартизації. Стандартизація стосується вироблення речей (та не тільки). Промисловість дає можливість швидкого та масового виробництва артефактів, що є більш-менш доступними для всіх споживачів, що задовольняє їх базові потреби. Стандартизація говорить про виготовлення прогнозовано однакових речей, що є підставою для праксеологічного модусу виробництва [10].

Універсалізація є способом упорядкування нормативності, що визначають зв'язки, як на інституційному рівні, так і на рівні більш тісних стосунків, а тому відповідає праксеологічному модусу оцінювання. Інституційно відносини впорядковуються таким чином, що вони повинні відповідати загальновизнаним, конвенційним правилам або законам. Належними вважаються практики суб'єктів, що відповідають конституції, ідеології, корпоративній етиці, бюрократичним процедурам та іншим узагальненням правил. Суб'єкт розуміється як рівний іншим перед універсальними правилами, як індивід, що є особисто відповідальною за порушення норм. Нормування речей за таких практик відбувається за певним взірцем, за загальновизнаною та універсальною шкалою, де всі речі можна оцінювати в залежності від їх *ефективності*, *доцільності* та *корисності*; де кожна річ може бути більше чи меньше ефективною, корисною або доцільною. Тому шкала оцінки тут розуміється як градієнт. Кожне суще, що є універсалізованим можна замінити спорідненим, оскільки воно виконує ідентичну функцію. Роль афектів за універсалізації редукується до свого мінімуму та існує скоріш як негативна реакція на порушення загальних норм.

Час і простір за логікою загального інтерпретується, виробляється та нормується наступним чином. Час зазнає практики рутинізації, тобто, однакового відтворення раз за разом одних і тих саме практик. Виникає загальний розпорядок дня, що жорстко встановлює час для роботи, час для відпочинку та їх тривалість. Простір, на відміну від середньовічних і ранньомодерних міст, з їх змішаністю місць житла, роботи та торгівлі, впорядковується таким чином, що за кожним видом діяльності, дозвілля, проживання встановлюється їх належне місце. Відбувається розмежування місць згідно їх функції. Самі ж місця з їх будівлями та організацією є схожими один на одне. Кожна будівля державної інституції схожа на іншу, кожний жилий будинок схожий на інший. Виникає феномен типового таунхаусу та панельного будування житла (раніше або пізніше виникає у США, Франції, СРСР та інших державах).

Концептуалізація суб'єкта за логіки загального відбувається як такого, що виконує певну роль, встроюється в загальний порядок суспільства. Людина розуміється як частина суспільства, сім'ї, підприємства, що повинна відповідати очікуванням інших, тобто, бути громадянином, сім'янином та робітником. Порядок переконань формує та оцінює суб'єктів не з позиції їх індивідуальності та неповторності, але у зв'язку з тим, наскільки добре вони виконують свою наперед предписану функцію. Тобто, якщо людина не виконує щось з цих імпліцитних вимог, тобто, не є частиною родини, не є активним громадянином чи не має роботи, то вона одразу ж зазнає осуду оточуючих. Державні інституції виробляють таких суб'єктів через виховання, освіту та інші дисциплінарні практики, що вона встановлює у суспільних, сімейних, робочих стосунках.

Колективи у індустріальному модерні (накшталт профсоюзів, політичних партій та інших професійних об'єднань) створюються для досягнення певних цілей. Сама суть спільнот визначається тим наскільки ефективно вони досягають своєї мети.

Логіка особливого. Суспільство модерну як успільство постійної раціоналізації, тобто, універсалізації, стандартизації та генералізації, що завжди прагне до збільшення власної ефективності, є таким тільки частково. Практики раціоналізації або, як стверджував Макс Вебер, практики зняття чар (нім. ориг. Entzauberung), не вичерпують усього порядку знань Модерну, оскільки, Модерн це постійна зміна відкриття контингентності та її закття, а, отже, постійний рух, що закладає наявність фундаментального конфлікту. Андреас Реквіц називає таку взаємодію двох фундаментальних процесів *діалектикою без телосу*, тобто, постійну зміну суспільних практик, що ніколи не закінчується, не має кінечної цілі. Таким чином концепт *прогресу*, що створюється у Модерні, не є прагненням до певного ідеального майбутнього, що з необхідністю настане, а скоріш вказує на постійний конфлікт і зміну практик, що суб'єкти протиставляють один одному, прагнучи покращити положення лише зі своєї обмеженої точки зору.

Тому у класичному Модерні суспільству Просвітництва, з його порядком суспільних переко-

нань про раціональність, індивідуальність, автономність, дисципліну, емоційну стриманість, протиставляється Романтизм або Анти-просвітництво [1]. Романтизм на рівні інтерсуб'єктивних стосунків, розуміння суб'єкта, наукової раціоналізації, творчості та в інших сферах. Раціональному суб'єкту протиставляється суб'єкт творчій, для якого внутрішній світ з емоціями, переживаннями та волею є не-редукованими атрибутами його особи. Ідеї прогресу Русо протиставляє ідеї морального занепаду культурної та цивілізованої людини. У філософії та літератури, починаючи від кола Sturm und Drang через ранній романтизм братів Шлегелей, Новаліса та ін. аж до пізнього романтизму Ніцше, раціональність, як уявлення про прозорість та пізнаваність світу, піддається осуду з позицій чуттєвого моралізму та інтуїтивізму, що претендує не на опосереджений доступ до явищ світу, а на безпосереднє схоплення світу як цілого, до безпосереднього, до-раціонального зв'язку. Гердер критикує переконання про людину як загальнозначимі та протиставляє цьому герменевтику культури людей окремих та самобутніх спільнот, що формулює у вченні про мову та дискурсі про важливість різноманіття емпірії у процесі пізнання [4]. Критика виходить за рамки окремих інтелектуальних спільнот і стає частиною соціальної дійсності особливо у XX ст., де виникають різні контркультурні суспільні рухи та субкультури (студентські протестні гуртки, спільноти модів, хіпі, панків, скінхедів та ін.). Всі вони спрямовані на формування власної ідентичності, яка протистоїть логіці загального та має *особливу внутрішню структуру*, є *автентичною* та *індивідуальною*.

Отже, конфлікт, що лежить у основі Модерну є нічим іншим як конфліктом логіки загального та *логіки особливого* (нім. ориг. Logik der Besondere). Якщо логіка загального у різні часи, а найбільш радикально у стадії індустріального Модерну, переслідує цілі збільшення прозорості, зрозумілості, керованості та, як результат, максимальної ефективності спільноти або суспільства, прагне до створення порядку, подолання природного та суспільного безладу. То логіка особливо лежить в основі прагнень суб'єкта або колективу до ідентичності, сенсу, внутрішньої значимості. Особливе, сингулярне, унікальне та автентичне є лейтмотивом практик, що прагнуть до сенсу як самоцілі, до натхнення та емоційного відчуття унікального, неповторного і незамінного місця у світі, на відміну від практик переслідування прагматичних цілей. Тому можна протиставити загальному, як відповіді на питання *як*, особливе, як відповідь на питання *навіщо*. Сама логіка загального не може існувати без певного не-прагматичного образу як цілі. Тому Карл Мангайм говорить про розрізнення функціональної та субстантивної раціональності, де перша стурбована засобами для досягнення цілей, у той час як субстанціональна раціональність займається цілями як такими, що не є суто раціональними у значенні стосунку інструментів-цілей, але мають певний іраціональний аспект. У інтерпретації дихотомії особливого та загального варто уникати аналогії з протиставленням хаосу і порядку, бо, парадоксальним чином, для деяких спільнот і колективів, сам узагальнений порядок переконань суспільства може поставати як свого роду зовнішній хаос, на противагу якому вони висувають унікальний сенс, що організовує їх внутрішній, суб'єктивний світ.

Реквіц розрізняє три види особливого, що по різному визначають суспільні практики. Перший концепт відсилає до *особливого як частини загального*, як окремий випадок узагальненої схеми (нім. ориг. Allgemeine-Besondere). Такий тип особливого розуміє певне суще тільки як удавано особливе, у той час як воно є проявом узагальненого. Такий концепт можна проілюструвати за допомогою компаративізму як способу пізнання. Так можна розглядати та практикувати релігію, скажімо християнство, як таку, що має індивідуальну, несхожу на інші, внутрішню структуру, з особливим поєднанням уявлень та ритуалів, але так само ми маємо змогу порівняти цю релігію з будь-якою іншою, наприклад, с певною школою юдаїзму типу есеїв. Наша увага тепер не прикуда до особливостей історії християнства та його догматів, але тільки до характеристик, що є схожими з релігійною течією (метафізичний дуалізм, уявлення про добро та зло, засудження жертвоприношень, уявлення про безсмертя душі, ритуали з водою та ін.), тобто, стає частиною узагальненого контексту.

Наступний вид особливо Реквіц називає *ідіосинкразією*, та вказує на такі практики розуміння сущих, за якого вони випадають із загальних структур. Людина інтерпретує сущі таким чином, що вони відмінні від всіх іншим звичних, не-цінних та мінливих сущих. Так з-поміж речей, що знаходяться у полі зору, у розпорядженні, є такі, за якими немовби стоїть певний наратив (напр. родинні коштовності або речі, що нам подарувала цінна для нас людина). Такими сущими також можуть бути будівлі (храм, школа, університет тощо), місця пам'яті або паломництв, або певні люди (близькі родичі, друзі або навіть харизматичні політичні лідери та проповідники). У даному випадку мова йде про цінність, що є надбанням окремого індивіда чи окремої спільноти людей. Ідіосинкразія є типом особливого, що має місце не тільки у Модерні.

Останнім типом особливого є таке, що стало основою для *загальної* практики суспільства, а не тільки на рівні окремих кіл та індивідів.

Характеристика «бути автентичним», «бути сингулярним» або «бути неповторим» стає вимогою суспільних практик і стосується всіх сущих. Особливе як ідея, що визначає порядок переконань і, відповідно, практик формує новий етап Модерну – *пізній Модерн* та створює т.з. *суспільство сингулярності* [10].

Співвідношення логіки загального та логіки особливого за пізнього Модерну. Теза про узагальнення практик сингулярізації одразу ж викликає сумніви, оскільки, як було згадано вище, особливе і загальне представляють собою дві конфліктуючі логіки суспільної практики. Якщо одна спрямована на створення спільності, що є умовою існування спільноти, – де кожен її учасник вважає себе частиною цього суспільства та має уявлення схожі або ідентичні з іншими учасниками, що забезпечує послідовність практик, порядок та відсутність радикальних конфліктів, - то інша спрямована на відчуття сенсу та самобутності, або, у крайніх випадках, на підрив існуючої спільності, на підставах що вони вважають більш справедливими, обгрунтованими, прийнятними. За пізнього Модерну сингулярне та загальне існують на різних рівнях. Загальне тепер не є провідним порядком переконань, але лише складає фон та уможливлює модерне суспільство. Особливе, як спосіб впорядкування практик, виходить на передній план та займає більш значуще місце у суспільному диспозитиві. Загальне залишається у сфері бюрократії, інституцій, масового виробництва та ін., але тепер є тільки інфраструктурою для створення особливих речей, суб'єктів, спільнот, ідентичностей, політичних партій, архітектури, простору, часу тощо.

На противагу індустріальному суспільству, з його прагненням до загального, виникає суспільство сингулярності, за якого праксиологічні модуси визначаються прагненням до автентичного, індивідуального та неповторного, тобто, такого, що надає сенс, відчуття особливого місця у суспільстві та, у зв'язку з цим, сприяє інтенсивним емоційним переживанням (бо тільки цінне і викликає у нас афекти). За допомогою практик *наративізації*, *естетизації* та *етизації* субєкти створюють сущі, що привертають увагу, мають внутрішню особливу структуру та є значущими. Виникає *суспільство валоризації* (нім. ориг. Valorisierungsgesellschaft), у якому окремі індивіди або спільноти постійно оцінюють речі, які здаються для них особливими та знецінюють інші, витісняють їх до сфери індиферентного.

На відміну від організованого Модерну, пізній Модерн інакше інтерпретує, оцінює, виробляє та переживає сущі. Речі у логіці особливого оцінюються як належні тільки на підставі того, що вони мають неповторний вигляд та є частиною наративу, який робить їх особливими. Тому виникає феномен бренду, що окрім переймання зовнішнім виглядом речі, вказує (або наново конструює) їх індивідуальну історію. Так бренд одягу може мати свої корені у певній субкультурі або особливій та цікавій історії їх кравця, дизайн меблів може брати свій початок у незнайомій нам культурі, а музикальні програвачі бути створеними до нашого народження, на підприємстві, якого вже давно не існує. Навіть речі, що є продуктом стандартизованого виробництва можуть приймати на себе предикат особливого, якщо вони є частиною унікальної історії їх розробки та виготовлення. Такі речі не тільки мають свій наратив, але є частиною певної ідентичності індивіда або спільноти. Вони роблять ці ідентичності особливими.

У логіці особливого суб'єкти прагнуть набути автентичності різними засобами, як-то засобами особливого стилю одягу, жестів, манери говорити, індивідуального і складного життєвого шляху (напр. історія музикантів, що народилися у складних життєвих умовах), спільнот, членом яких вони є, професійної діяльності або незнайомим багатьом хобі [11]. Людина постає як герой, що йде особливим шляхом, має неповторну життєву стратегію, чим викликає зацікавлення інших. Це підтверджує та популярність, яку сьогодні мають книги у жанрі біографії або іменні інтернет-блоги [9]. Нерідко люди особливої ідентичності прагнуть легітимації себе у суспільстві (напр. люди певної етнічності або сексуальних уподобань, або особливих поглядів).

У суспільстві сингулярності створюється велика кількість малих спільнот з їх особливою внутрішньою структурою та ідентичністю. Прихильники літературних авторів, ігрових всесвітів, окремих політичних ідей, культурних практик; вихідці з однакових місцевостей; групи з особливими гендерними конструкціями, — утворюють групи за інтересами, які надають їх учасникам особливу ідентичність та значення. Інколи результатом утворення таких спільнот є суспільна діяльність, що переслідує певні політичні цілі (напр. BLM, LGBT, спілки підприємців тощо). Пізній Модерн є суспільством з беспрецедентно великою кількістю малих спільнот. Інколи такі спільноти є агресивними щодо один одного, що породжує феномен культурних воєн та політики ідентичності [13]. Поляризація суспільства по окремих таборах тільки збільшує значення державних інституцій, що є арбітрами у суперечках. Це демонструє тезу про загальне як фон та інфраструктуру суспільства сингулярності.

Простір концептуалізується та створюється як автентичні місця, що своєю особливою атмосферою відрізняються від одноманітно відтворюваних місць індустріальної епохи. Житлові комплекси, державні та корпоративні будівлі, пам'ятники проектуються як неповторні, як такі

що приваблюють увагу, викликають афекти. Афекти можуть бути не тільки позитивними, але й негативними як-то при спогляданні трущоб Індії та Гонконгу [7], або фавели країн Південної Америки [2]. Тому стають популярними рухи збереження природних автентичних екосистем (або всієї нашої планети взагалі), що протистоять капіталізму як типу економіки, що експлуатує природу задля власних прибутків. Час, за логіки особливого, на фоні уявлень про рутину (яка не зникає, оскільки є способом координації наших парктик), вважає цінними особливі *події* (нім. ориг. Ereignisse) (напр. виступи, вечірки, лекції).

Пізній модерн як суспільство сингулярності формується починаючи з 70–80-х років XX століття. Саме у цей час відбуваються зміни у, економіці, політиці, технологіях. Сферах, де розгортається логіка особливого та які дають поштовх для популяризації особливого як способу практики. Розвинуті країни поступово змінюють свій статус індустріальних та набувають характеристик країн з постіндустріальною економікою. Якщо країни з нижчим рівнем життя та оплати праці, з причин підприємницької доцільності, стають місцями до яких переносять промислове виробництво, то країни розвинуті переходять до економіки послуг та культурного капіталізму. Замість індустріального суспільства середнього класу, де левова більшість громадян мають схожий рівень життя, з'являється суспільство, що жорстко поділене на більшість, що надає послуги (від роботи у офісі до роботи у салоні краси) та меншість високо освічених спеціалістів, що займаються високо кваліфікованою роботою або зайняті у сфері креативної економіки (створення унікальних або складних продуктів; створення інтелектуальних продуктів, що виокремлюються серед інших та мають більшу конкурентність та привабливість для споживачів). Останні і утворюють новий середній клас високого достатку, що дозволяє їм вести особливий спосіб життя, вільно пересуватися світом, уникати жорсткої залежності від державних інституцій. Такий креативний клас, як у професійній діяльності, так і у сфері власної життєвої стратегії, практикують сингулярність, за якого вони відповідають суспільному запиту на автентичність та створюють себе як автентичних конкурентних суб'єктів. Вони мають навички створення сущих, що є особливими, мають великий запит. Економіка стає машиною виготовлення особливих продуктів, що викликають більший інтерес та більш інтенсивні емоції у споживачів [10].

Політика, що за минулої стадії Модерну робила ставку на відтворення загального та задоволення мас, тепер переходить до надання більшої свободи конкурентоспроможної та підприємницької меншості активних індивідів. Політика *неолібералізму* або *інтенсивного лібералізму*, створює умови для швидкого економічного розвитку, зменшуючи податковий та бюрократичний тиск на тих, хто рухає економіку, а саме на кваліфіковану меншість. На відміну від демократичної політики, що апелює до широких кіл, як носіїв загальних уявлень, тепер вона спрямована на задоволення індивідуальних та особливих запитів різноманітних спільнот [12].

Нові комп'ютерні технології та технології медіа (інтернет) створюють умови для індивідуального доступу до споживача; умови для формування пропозиції. Створення соціальних мереж, за допомогою яких суб'єкти мають доступ до інших індивідів, мають змогу позиціонувати себе як особливого та такого, що заслуговує *увагу* (нім. ориг. Aufmerksamkeit) та *визнання* (нім. ориг. Anerkennung) інших. Створювати себе як особливого в очах інших. Увага стає капіталом, що допомагає конвертувати її у суспільний вплив та заробіток [10]. Медіа технології дають окремим індивідам ту можливість, що ще нещодавно мали тільки державні інституції (у тоталітарних або автократичних державах) або медіа корпорації (у демократичних країнах), як нечисленні власники газет, радіостанцій, телеканалів та книгодрукарень.

Висновок. Отже, теорія Модерну доцільно може бути представлена, як сукупність суспільних практик загального та особливого. Вплив різних логік розуміється у праксеологічний спосіб, тобто те, як логіка впливає на практики індивідів. Ця перспектива, що концептуалізує Андреас Реквіц, має епістемічну силу пояснення Модерну на всіх його етапах. Особливо актуальною теорія Реквіца є по відношенню до сучасного суспільства пізнього Модерну. До того ж, ця теорія містить потенціал для майбутньої інтерпретації суспільних феноменів (культурних продуктів, суспільних рухів, конфліктів тощо).

Література

1. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. Лібра. Київ. 2003. С. 52–67.

2. A Guide To Rio De Janeiro's Favelas. URL: https://theculturetrip.com/south-america/brazil/articles/a-guide-and-history-to-rio-de-janeiros-favelas [25.03.2024]

3. Agamben G. Was ist ein Dispositiv? Diaphanes. Zürich / Berlin. 2008. 41 S.

4. Beiser F. The Fate of Reason. Harvard University Press. 1987. p. 127–164.

5. Eisenstadt S. Die Vielfalt der Moderne. Velbrück Wissenschaft. Weilerswist. 2000. 245 S.

6. Habermas J. Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main. 2001. S. 54–84.

7. Hong Kong Slums and Must Explore Areas. URL: https://www.tripadvisor.com/ShowTopic-g294217-

i1496-k7345748-o10-Hong_Kong_Slums_and_Must_Explore_Areas-Hong_Kong.html [25.03.2024]

8. Latour B. An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns. Harvard University Press. 2013. 486 p.

9. Memoirs and Autobiography Sales Statistics. URL: https://wordsrated.com/autobiography-sales-statistics/ [25.03.2024]

10. Reckwitz A. Die Gesellschaft der Singularitäten. Suhrkamp Verlag. Berlin. 2017. 480 S.

11. Reckwitz A. Subjekt (Einsichten. Themen der Soziologie). Transcript. Bielefeld. 2007. 164 S.

12. Reckwitz A., Rosa H. Spätmoderne in der Krise: Was leistet die Gesellschaftstheorie? Suhrkamp Verlag. Berlin. 2021. 302 S.

13. Sunstein C.R. Conformity: The Power of Social Influences. NYU Press. 2019. 192 p.

14. Tönnies F. Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der Reinen Soziologie. Classic Reprint. 2018. 270 S.

Анотація

Зінченко Г. Р. **Стосунок логіки загального та логіки особливого у теорії Модерну Андреаса Реквіца.** – Стаття.

Зміст статті розглядає основні ідеї загальності та особливості, які лежать в основі теорії Модерну. Андреас Реквіц розробляє свою теорію на двох рівнях. Перший рівень – це теорія Сучасності як соціологічна теорія, яка посилається на конструкцію соціальної онтології. Соціальна онтологія описує модуси праксису та основні соціальні сутності, що є суб'єктами цих практик. Праксис тлумачиться як дії, які мають загальні соціальні знання як їх підстави. Другий рівень теорії – це конструкція теорії, як знання залежного від історії та контексту. Два рівня теорії створені прагматичним чином, тобто основним критерієм їхньої істинності є їх успішність у послідовному поясненні соціального стану речей в конкретний час, і у конкретному місці. Інструменти теорії першого рівня використовуються у теорії другого рівня. Реквіц розуміє другий рівень теорії як теорію Модерну. Модерн є однією з теорій суспільства. Він ділить Модерн на три періоди: буржуазний Модерн, промисловий Модерн та пізній Модерн. Буржуазний Модерн стосується західного суспільства XVIII століття з його переходом від монархічного та аристократичного суспільства до громадянського суспільства національних держав. Промисловий Модерн має справу з масовим суспільством, з небаченою роллю централізуючої бюрократичної держави в житті індивідів. Пізній Модерн стосується сучасного суспільства з великим акцентом на ідеї сингулярності та автентичності. Історія розвитку західного модерного суспільства розглядається з точки зору конфлікту між логікою загальності та логікою сингулярності, де перше стосується ідеї узагальнення суспільних практик, а друге стосується почуття сенсу та емансипації від загальних структур.

Ключові слова: Модерн, пізній Модерн, загальність, особливість, сингулярність, автентичність, практика, контингентність, ефективність, сенс.

Summary

Zinchenko H. R. **Relation between logic of generality and logic of singularity in Andreas Reckwitz's theory of Modernity.** – Article.

The content of the article is about the main ideas of generality and singularity which lie at the base of the theory of Modernity. Andreas Reckwitz elaborates his theory on two levels. The first level is the theory of Modernity as sociological theory which is referring to the construction of social ontology. Social ontology describes the modes of praxis and the main social entities like objects of these practices. Praxis is interpreted like acts which have common social knowledge as their reasons. The second level of the theory is constructed as history- and context-dependent one. Two levels of theory are created in the pragmatic manner, i.e. the main criteria of their truth is their success in consistent explanation of social state of affairs in exact time and space. The instruments of the first level theory are used upon the theory of second level. Reckwitz understands the second level of theory as the theory of Modernity. Modernity is one of the theories of society. He divides Modernity in three periods: civil Modernity, industrial Modernity and late Modernity. Civil Modernity deals with western society of the XVIII century and its change from monarchical and aristocratic society to modern national public society. Industrial Modernity deals with mass society with an unprecedented role of centralizing bureaucratic state in the lives of individuals. Late Modernity is about contemporary society with a huge emphasis on the idea of singularity and authenticity. The history of development of western modern society shows itself from the point of view of the conflict between logic of generality and logic of singularity where first is about the idea of generalization of common praxis and second is about getting a feel of sense and emancipation from general structures.

Key words: modernity, late modernity, generality, singularity, authenticity, praxis, contingency, effectiveness, sense.

УДК 130.2.378.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.10

Л. А. Карпець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4263-7806
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри української та іноземних мов
Харківської державної академії фізичної культури

ФЕНОМЕН ГОЛОСУ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ СМИСЛИ

Постановка проблеми. Унікальним і неповторним феноменом є голос, який відображає як внутрішній світ людини, так і зовнішнє маркування нашого існування. У сучасному світі голос набуває різних смислових відтінків. Голосом намагаються переконати, заспокоїти, залякати, маніпулювати. «Ми повсякчас живемо у всесвіті голосів, нас постійно бомбардують голоси… Усі ці голоси кричать, шепочуть, верещать, пестять, погрожують, благають, спокушують, наказують, закликають, молять, гіпнотизують, зізнаються, тероризують, проголошують…» [4, с. 23]. Голос ночі, голос любові, голос болю, голос міста, голос війни, голос світу, голос свободи – концепти, які маркують найактуальніші сегменти сучасного ментального простору.

Голос – це минуле й майбутнє, він є маркером нашої історії. Голос дає можливість взаємодіяти зі світом і водночас еволюціонуватися в ньому. Голос може змінюватися під впливом певних зовнішніх факторів. Урбанізовані звуки технічного характеру замінили природні й натуральні. Голос міста весь час наповнений шумом транспорту, заводів, залізниць, всюди чути гамір великої кількості людей. Голос села ще зберігає свою природність, але теж має свої відтінки. Раніше села, маленькі містечка досить часто наповнювалися різноманітним співом, звуками клепання коси, ревом худоби, то нині технічний прогрес замінює цей звук. Голос демонструє певні ознаки життя. Війна також вносить свої корективи. Досліджуючи звукові ландшафти за часів війни зруйнованих міст, мистецтвознавиця Ю. Манукян наголошує, що вони стають тихішими й більш порожніми, ніби поступово повертаючись до минулого, не такого багатолюдного чи галасливого, стає чути голос німоти.

Сьогодні голос перетворюється в почерк: людина говорить з комп'ютером, а той перевтілює звуки в запис. Можливості голосу вражають, пів століття тому таке й уявити було неможливо. Якщо є голос, значить є життя…» [6, с. 16]. Голос дає можливість будувати суспільство, мати зв'язок із зовнішнім світом, він також має і владу в різноманітності людської діяльності. Голос відображає відчуття простору й часу, а також наш духовний стан.

У мовній реальності інформаційного суспільства, особливо ЗМІ, досить часто натрапляємо на негатив, що відображається у траєкторії голосу, руйнує внутрішню гармонію як того, хто говорить, так і того, хто слухає, через агресію і гнів. Це призводить до погіршення самопочуття, радикальних змін у духовному, інтелектуальному й емоційному стані людини, що є актуальним у сучасному динамічному та інформаційно насиченому комунікативному просторі. Водночас людина більше починає цінувати почуте позитивне й відкарбовувати в пам'яті той голос, який це промовляв.

Аналіз джерел і публікацій. Голос належить до пневмосоматичних (або духовно-тілесних) факторів особистості і її мовного виразу. М. Фуко розглядає еволюцію мови у новоєвропейській культурі (слово-символ, слово-образ, слово-знак, слово, замкнуте на самому собі), визначає його першоприроду, змусити мову говорити із власних її глибин. Звертаючись до метафізики Платона, Х.-Г. Гадамер створює свою теорію діалогу, який ведуть не співрозмовники, а сам Логос, що їх об'єднує. М. Бахтін розглядає текст, як «живу одухотворену мову», звернену до адресата (слухача) і нададресата (Бога). Таким чином, залучення до істини відбувається проникненням у чуже «Я», до того ж важливу роль у філософській антропології Бахтіна відіграє голос. Голос для філософії мови Бахтіна – це актуалізація пневмосоматичного (духовно-тілесного) змісту людини. Бахтін продовжує традиції Платона, який стверджує пріоритет інтонованого Логосу його письмовим втіленням (діалог Федр). У Ж. Лакана проблема «письма-мовлення» і залучення до істини відбувається через розшифрування символів, які пов'язані з невідомим людини, а виявляється це невідоме у спонтанному акті говоріння. У онтологічному аспекті вирішення цієї проблеми Ж. Лакан близький до М. Фуко: «людина говорить, але говорить завдяки символу, який її людиною зробив». Младен Долар спирається на твердження Ж. Лакана, що голос є одним із найвиразніших втілень психоаналітичного об'єкта, зазначаючи, що до застосування голосу як носія значення та як джерела естетичного захоплення додається голос як об'єкт сам по собі, психоаналітичний об'єкт.

© Л. А. Карпець, 2024

Голос як унікальний феномен привертає увагу багатьох науковців. Мелодика голосу як символу аналізується у працях У. Еко, С. Менйнерте, Ю. Лотмана, Г. Глотової, Б. Бірюкова, Д. Горського та інших. Інформаційність впливу голосу на людину подаються в дослідженнях М. Бахтіна, У. Сепіра, Ф. Ніцше, М. Кагана, О. Ромаха, І. Герасимової, Ф. Бередіна та інших. М. Долар аналізує голос-об'єкт у таких площинах: лінгвістика голосу, метафізика голосу, «фізика» голосу, етика голосу тощо. Багатовимірність голосового буття і тиша як умови цього досвіду стала предметом дослідження Є. Мулярчука.

Мета статті: розкрити значення феномену голосу, що постає модусом мови як конструкту констеляції буття та людини в екзистенційно-антропологічному й соціокультурному контекстах.

Виклад основного матеріалу досліджень. Голос у просторі тематизації мови у фундаментальній онтології та екзистенціальній аналітиці М. Гайдеґґера здійснюється через звернення до феномену присутності. Людина у зв'язку з цим постає як «пастух буття», що слухає його глибинний голос. У мові коріниться для людини можливість здійснення її призначення – «сказати буття». Водночас мова постає як «дім буття»: у мові буття знаходить сферу своєї презентації, у мові буття перебуває. Здається протиріччя – мова водночас і «дім буття» і місце людської екзистенції – насправді виявляється умовою можливості і мови і людської істоти: у мові буття перебуває, а людина здійснюється. Для того, щоб «дати слово мові як мові», потрібно слідувати «мандрівному ланцюжку мови», оскільки в самій мові виявляється щось таке, що є «допущення самосказання». Визнання онтологічної самореферентності мови означає, що початковою основою осмислення досліджуваного феномена є вона сама. У ній самій до будь-якої можливої думки вже укладено власні конститутивні умови. Мова тільки тоді може бути основою самої себе, коли вона єдина у собі самій, тотожна собі. Шлях до мови, що початково прояснює самототожність мови, обертається не замкненістю, а міццю єднання «взаємоналежних» буття та людини [10].

Голос сумління, голос совісті – це базові етичні фігури. «Голос, який підтримує моральний закон, називали божественним у цілій традиції від Сократа до Руссо і навіть у філософії Канта, і цей божественний трансцендентний закон водночас поміщався у найінтимнішому ядрі суб'єкта» [4, с. 147].

Початковий зміст існування полягає у постійному виході межі сущого до Ніщо, до буття. Те, що допомагає людині знайти себе – голос совісті. Совість – це феномен Dasein, що розмикає, що звільняє від світу анонімності і дає можливість розуміти. Совість проявляється як голос турботи. Совість та голос совісті вкорінені в основі людського існування, в основі свого буття – турбота. Голос – це модус мови. Голос совісті закликає Dasein стати самим собою, знайти свою справжність. Совість водночас передбачає як голос, так і відповідь, можливе вчування-воля мати совість. Якщо публічний, повсякденний стан людини у світі анонімності, голосно, захоплено балаканиною, двозначністю, інформацією, то поклик кличе безшумно, мовчазно, без голосу. Голос кличе від мене і все ж таки понад мене. Dasein, приймаючи поклик, приймає виклик, оголює свою здатність екзистенціювати, вибирає себе. До того ж вибирає не совість, хоча нею викликається здатність вибору себе, але свобода хотіти-мати-совість. У голосі совісті оголюється провина. Буття-винним – це не просто певний етичний стан, а онтологічна характеристика як буття-підставою-для, тобто, онтологічна умова для можливості існування самої совісті. Буття-винним означає буття-задіяним, бути-у-світі. Бути-винним – це і є власне бути. Рішучість – це людське існування у його сутнісному бутті-винному, у його розкритті совісті та всієї структури турботи. Рішучість виводить до феномену часу, тимчасовості, темпоральності. У будь-якому структурному моменті, модусі турботи лежить модус часу як тимчасовість. Буття до смерті, совість, поклик совісті, вина і рішучість – модуси турботи. Сама ж турбота можлива як тимчасовість. Турбота є лише модальністю тимчасовості. Тимчасовість – основа турботи, вона конституює структуру турботи. Сенс присутності Dasein – тимчасовість, історичність людського існування. Голос між буттям і екзистенційним прагне осягти людину в просторі і часі, а падше буття в «Man», прагне замовчати факт конечності людського існування, прагне замовчати смерть [9]. Покликання людської особистості у метафізичному сенсі – стати голосом буття, метафорично повторити шлях Христа – «і слово стало плоттю і вселилося в нас». Проблема мови у філософії імені розгортається у вимірах слово (стосовно Богу) та ім'я (стосовно особистості). У контексті релігійного досвіду християнська філософія орієнтована на ціннісне знання, що є мотивом у розвиток етики як морального ставлення до Іншого.

Голос ще від самого початку був засобом зв'язку між матір'ю і дитиною. Перебуваючи в лоні матері, дитина може чути приглушені звуки, що лунають від тіла матері, а також голоси й музику. До народження дитина не промовляє звуків. Перший крик дитини лунає після народження, коли відбувається глибоке дихання, яке допомагає дитині перейти від прийому кисню через кров матері до самостійного дихання. Хоча й невідомо, що саме може чути дитина, вимірювання ритмів серця на сьомому місяці вагітності

показали, що пульс дитини частішає, коли вона чує голос матері. Це дає підставу вважати, що вона його впізнає. Вже немає жодних сумнівів у тому, що плід може також розпізнавати вібрації голосів і музики. Ж. Абітболь наголошує, що діти зберігають у пам'яті тембр і вібрацію голосу їхньої матері, який ще чули в лоні [6, с. 31]. М. Долар зазначає, що «белькіт немовляти» включає всі модальності дитячого експериментування зі своїм голосом. Сама назва розкриває сутність: не-мовля (той, хто не може говорити). Перший крик, белькотання – це як привітання до хорошого слухача [4, с. 208].

Ще на одну кровну спорідненість, пов'язану з голосом, варто звернути увагу, – це голос крові. Кров як фактор і символ життєтворення свідчить про спільність витоків, долю людського роду. Вона, як вважає Л.Газнюк, свідчить про «універсалізацію всього в одному і одного в усьому. Кров символізує життя, це субстанція активності й цінності. Кров, як складова соматичного буття людини, «кров у своїй символічній багатоманітності маркує життєві ситуації, серед яких сама цінність життя, як священного дару, здоров'я і гармонійної довершеності, як повнокровність, людина на межі життєвої напруги і щирості – клятва крові, родинні зв'язки – однієї крові, генетична й соціальна спадковість – знатна кров, злочин, смерть, всілякі негаразди – пролита кров» [2, с. 138].

Кров підтверджує онтологічну спорідненість усіх людей і єдність їх по крові. Хоча як тоді розуміти вислів Кіплінга вустами Мауглі: «всі ми брати по крові?» Брати по природі, природному бутті? Кров як джерело життя істоти й людини? Спільність у тому безумовному факті, що й дитя людини й тварини про своє народження сповіщають світ криком, голосом як першим кроком? Спорідненість людей голосом крові інтерпретується і в художній літературі. Як приклад: «Почути голос предків, почути голос крові!» (Олександр Положинський «Голос крові»); «Голос Крові лунає у грудях, Благовістом священним дзвенить, Я ніколи й ніде не забуду, Хто я є ні на день, ні на мить» (Г. Голка).

Голос – це характер, це особистість. Багатство голосу – це багатство почуттів та думок мовця. Голос звучить і утворює певну мелодію. Одразу уявляєш внутрішній світ персонажа, його почуття, настрій. М.Хвильовий голосом своєї героїні тонко передає не просто настрої персонажів, а й ставлення до них: «В її голосі прозвучало одразу кілька ноток: була тут і нотка поваги до того, до кого вона зверталася, і нотка ледве помітного страху, і навіть нотка якоїсь тривоги». У Лесі Українки:

«Ти говорив так просто і спокійно,
Щось в голосі тремтіло, мов сльоза,
Та полиском сухим світились очі,
– Як завжди…
(*Леся Українка*
«Я бачила, як ти хиливсь додолу…»)

Мелодика голосу як основа комунікативної діяльності, першопричиною якої є інформація у різних проявах, зокрема: інформаційний пласт зовнішнього смислового повідомлення, інформація про внутрішній підтекст, який характеризується мелодійністю голосу та інформація про того, хто говорить. Мовна взаємодія безпосередньо підпорядковується фактору ситуативності, тобто мелодика голосу людини так або інакше пов'язана з комунікативною ситуацією, яка розглядається як сукупність умов, в яких розгортається мовна діяльність і являє собою різні модифікації голосу. Одним із таких явищ є голос у кінематографі. «Не слід також уважати, що роль голосового озвучування, що є тілесним явищем, ми начебто хочемо знизити до простого чуттєвого в мові, піднісши йому на противагу те, що називають значеннєвим змістом мовленого і що як духовне високо підносить дух мови» [4, с. 174]. Для акторської гри застосовують різні прийоми роботи з голосом, інтерпретації його під час виконання ролі. Важливо зуміти продемонструвати психоемоційний стан персонажа через використання незвичних принципів роботи мовного апарату в звичайних життєвих ситуаціях. «Задля створення атмосфери неспокою, некомфортності, жаху абсолютно не обов'язково використовувати надмірну кількість візуальних ефектів, чи демонструвати криваві сцени вбивства, спотворені тіла та обличчя. Справжній саспенс, справжнє відчуття жаху досягається за допомогою тонкого та рафінованого поєднання візуальних ефектів зі звуковими [7]. У 1982 році французький кінотеоретик та композитор експериментальної музики Мішель Шіон видав книгу «Голос у кіно». Це цікаве дослідження про голос в екранному мистецтві. У цій та наступних книгах Шіон розробив переконливу теорію, яка дискутує про можливості голосу в кіно та їхню наративну силу. Шіон використовує поняття «акусметра» «звук, який чути без видимої причини або джерела». Беручи цей опис за основу, Шіон синтезує грецьке ακουστός (чутний) та французьке être (бути), що об'єднується в кінотермін акусметр – це повноцінний герой драматичного фільму, якого чути, але не видно. Глядач може майже нічого не знати про його зовнішність і характер, тому сприймає такого героя за голосом [1]. Саме в такий спосіб багато режисерів в історії кіно маніпулювали глядачем, підтримуючи саспенс і таємницю сюжету до найдраматичнішого моменту. Якісний дубляж фільму – запорука успіху. Коли актор знає й відчуває те, про що говорить, тоді голос робить все, що потрібно. Є різні за складністю фільми: бувають

легкі, коли актор приходить і в той же день пише звук. Є фільми, до яких актор готується, дивиться заздалегідь в оригіналі, розбирає за пунктами, а є надзвичайно складні проєкти, над якими працювали світові режисери. В них взагалі заздалегідь немає картинки, тільки ліпсінг, скрипти та діалоги, які ще потрібно розшифровувати. Отже, як бачимо, голос – це запорука успіху в кінематографі, розкриття внутрішнього світу персонажа в естетичній та художній творчості.

Мелодика й ритм у мові споріднені співу: «мова звучить, дзвенить і вібрує, ширяє й тріпоче [3, с. 174]. «Звучання бере свій початок із дзвону, збирання, що кличе, що відкрите відкритому, дає світові з'явитися в речах. Те,що звучить у голосі, підпорядковане відтак уже не лише тілесним органам. Воно вийняте з кругозору фізіологічно-фізичного пояснення простого фонетичного фонду [3, с. 177].

Голос – це ще й музичний інструмент, що звучить по-різному. Є Майстер, який може на ньому влучно й красиво грати. І цю майстерність можна відшліфовувати упродовж років.

Уже багато тисячоліть нашим «інтелектуальним поводирем» є голос. За допомогою голосу й думки ми здобуваємо знання, здійснюємо наукові відкриття. У освітній діяльності та культурі інформаційного суспільства важливе значення має голос. Його мелодика є складним поліфункціональним енергетичним явищем, сутність і вплив якого залежить від багатьох факторів. Це трансформує його у феномен культури, наділений вираженою символікою, механізмами впливу на людину. В освітній реальності голос є інтонаційною й тембровою основою акту діяльності, мелодика голосу активно впливає на конкретну ситуацію, посилюючи, знижуючи або акумулюючи її ефективність. Це відбувається переважно у процесі комунікації, є сферою застосування голосової модуляції людини, яка залучає присутніх у поле звукової голосової резонації людей, вираженому енергоінформаційному впливу. Індивідуально-суб'єктивна природа людини, яка говорить через емоційно-чуттєвий стан, певний настрій, і ставлення того хто говорить і того, хто сприймає, що сукупно призводить до прояву людського потенціалу у голосовому еквіваленті.

У період дистанційного навчання важливим чинником є голос. Щоб успішно донести інформацію необхідно не тільки знати що і як подавати під час занять, але й уміло застосовувати інтонаційні прийоми усного мовлення. Голос учителя, викладача – це не просто інструмент, з допомогою якого передається повідомлення слухачам. Існує твердження, що близько 40% інформації слухачами не засвоюється, якщо інтонація оратора «не та». Дух оратора, переконаність в правоті своїх слів, і навпаки, невпевненість, слабкодухість, сумніви – все це засвідчує голос оратора. З цього випливає, що кожна людина повинна знати свій голос, його сильні й слабкі сторони, знати шляхи розвитку голосу й робити це. Бо неважливо, який голос від народження, завдяки практиці можна поставити бажаний голос: сильний, рухливий, гнучкий, звучний, з широким діапазоном. Варто зауважити, що покладати надії лише на технічні вправи марно. Неможливо «придбати» собі якийсь новий, «правильний» голос. Правильного голосу не існує, будь-який голос відображає, репрезентує індивіда у соціокультурному світі, де вирує людський гамір, концентрація якого зростає в урбанізованому середовищі, наповненому безліччю подій і ситуацій, які потребують взаємодій та комунікації. Важливо, якою інтонацією ми доносимо певне значення, «адже специфічний тон голосу, його специфічна мелодія та модуляція, його темп та наголос можуть визначити значення. Інтонація може перевернути значення певного речення навспак; вона може перетворити його на власну протилежність» [4, с. 34]. Втримати персональний простір на цьому інформаційному, звуковому, мовному, психологічному тлі досить складно. І людина змушена виокремлювати бажане й потрібне, організовувати фон своєї діяльності.

У сучасному соціокультурному просторі тиша та мовчазність для людини здається чимось незвичним. Окрема людина може уникати її, не бажаючи, щоб вона викрила її самотність та непевність у соціокультурному світі, а можливо, й відсутність життєвої мети. Шум, багатоголосся змінює тиша, яка потрібна, щоб зберегти у собі здатність чути той поклик, який спонукатиме відповідати за себе та перед іншими. Сприймати тишу і мовчання, голос і багатоголосся наповненими екзистенційно-антропологічними і соціокультурними смислами і не вважати їх випадковими, а отже мати віру; почути в них потребу Іншого – це виявити власний моральний обов'язок [5].

Висновок. Отже, голос є невід'ємною частиною нашого минулого й майбутнього. Голос упродовж багатьох століть є інструментом переконання, маніпулювання, погрозою, втіхою тощо. Він відображає індивідуальність і сутність кожного. Голос проявляє свою владу у різноманітності людської діяльності: політичної, юридичної, кінематографічної, освітньої, художньої тощо. У сучасному інформаційному суспільстві необхідність залучення до комунікативного процесу значного масиву інформації змінює ритміку мови. Проблемні ситуації насичуються її негативною емоційністю, агресивністю, нівелювання регістрів. Освітня реальність як комунікативна сфера діяльності, ефективність якої часто пов'язана з мелодійністю і мовною культурою, призводять до необхідності дослідження, формування методик, технологій розвитку мелодики голосу і вико-

ристання їх у освітній практиці. Мелодика голосу може підсилювати або повністю перекривати інформативність мови. Семантичні, семіотичні й технологічні аспекти голосу підкреслюють індивідуальність людини, що особливо важливо в освітній практиці. Мова у її словесній і мелодійній позиції є важливою частиною сучасного інформаційного суспільства, здатного зберегти, відновити, транслювати й розвивати культуру у всій її багатоманітності.

Література

1. Вселюбська С. Як голос за кадром стає головним героєм у кіно. URL: https://skvot.io/uk/blog/how-a-voice-over-becomes-the-main-character-in-a-movie.
2. Газнюк Л.М. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття: [монографія] Київ : ПАРАПАН, 2008. 368 с.
3. Гайдеґґер Мартін. Дорогою до мови: пер. з нім. В. Кам'янець. Львів:Літопис, 2007. 232 с.
4. Младен Долар. Голос і більш нічого: пер. з англ. Павла Шведа. Київ: Комубук, 2022. 304 с.
5. Мулярчук Є. Феномен поклику: голоси і тиша у досвіді покликання. *Філософська думка*, 2019, № 4. С. 93–102.
6. Jean Abitbol. Le pouvoir de la volx. Allary Editions. Paris, 2016.
7. Kelleghan F. Sound Effects in SF and Horror Films. Talk held at the International Conference on the Fantastic in the Arts 21 March 1996.
8. Lacan Jasques. The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analusis (Seminar XI, ed. J.A. Miller). Harmondsworth: Penguin [1964].
9. Heidegger M. Sein und Zeit. Siebzehnte Auflage. – Germany: Max Neimeyer Verlag, 1993. 120 p.
10. Heidegger M. Was heist Denken? 4. Auflage. Germany: Max Neimeyer Verlag, 1984. 176 p.

Анотація

Карпець Л. А. **Феномен голосу: екзистенційно-антропологічні та соціокультурні смисли.** – Стаття.

Голос розглядається як модус мови, як тканини людського буття і пізнання. Питання про сутність мови виявляється водночас питанням про сутність людини. Саме Дар мови відрізняє людину від інших живих істот, формуючи її екзистенційно-антропологічні й соціокультурні смисли. Людина не була б людиною, якби не мала здатності комунікувати з Іншими, говорити і слухати, говорити про все, і слухати, розрізняти та впізнавати голоси. Зрозуміти природу мови, її сутність означає для людини зрозуміти свою власну природу та можливість здійснення свого буття. Почути поклик буття і багатоголосся світу у ситуації техногенного часу – означає уникнути небезпеки втрати власної індивідуальності, з'ясувати умови можливості буття мови як онтологічну самореферентність. Можливість тематизації мови та голосу в фундаментальній онтології здійснюється у зверненні до феномену присутності: мова є буттєвою можливістю Dasein, яка полягає в тому, щоб робити явним Dasein у його відкритості й давати перебувати буттю. Напрямки аналітики голосу як модусу мови – світ, простір комунікації, самість, буття-в, що зосереджені у феномені присутності. Зазначається, що у мовній реальності інформаційного суспільства, особливо сучасних ЗМІ натрапляємо на негатив, що відображається у траєкторії голосу та призводить до руйнування внутрішньої гармонії як того, хто говорить, так і того, хто слухає. У освітній діяльності важливе значення має голос, він є інтонаційною й тембровою основою акту діяльності, мелодика голосу активно впливає на конкретну ситуацію, посилюючи, знижуючи або акумулюючи її ефективність. Індивідуально-суб'єктивна природа людини, яка говорить, через емоційно-чуттєвий стан, певний настрій, і ставлення того хто говорить і того, хто сприймає, що сукупно призводить до прояву людського потенціалу у голосовому еквіваленті.

Ключові слова: модус мови, мовлення, мелодика, поклик буття, анонімність, слухач-адресат, вчування, голос совісті, голос крові, інтонація.

Summary

Karpets L. A. **The phenomenon of voice: existential-anthropological and sociocultural meanings.** – Article.

The voice is examined as a mode of language, as the fabric of human existence and cognition. The question of the essence of language emerges simultaneously as a question about the essence of humanity. The gift of language distinguishes humans from other living beings, shaping their existential-anthropological and sociocultural meanings. A human would not be human without the ability to communicate with Others, to speak and listen, to talk about everything, and to discern and recognize voices. Understanding the nature of language, and its essence, means for humans to understand their nature and the possibility of realizing their existence. Hearing the call of existence and the polyphony of the world in the situation of technological time means avoiding the danger of losing one's individuality, clarifying the conditions of the possibility of language existence as ontological self-reference. The possibility of thematizing language and voice in fundamental ontology is realized by turning to the phenomenon of presence: language is the existential possibility of Dasein, which consists of making Dasein explicit in its openness and allowing it to dwell in being. Directions of voice analysis as a mode of language – world, space of communication, selfhood, being-in, are concentrated in the phenomenon of presence. It is noted that in the linguistic reality of the information society, especially in modern media, we encounter negativity reflected in the trajectory of the voice, leading to the disruption of inner harmony both for the speaker and the listener. In educational activities, the voice holds significant importance; it is the intonational and timbral basis of activity, the melody of the voice actively influences the specific situation, enhancing, diminishing, or accumulating its effectiveness. The individual-subjective nature of the speaking human, through the emotional-sensory state, certain mood, and attitude of the speaker and the perceiver, collectively leads to the manifestation of human potential in vocal equivalence.

Key words: mode of language, speech, melody, call of existence, anonymity, listener-addressee, empathy, voice of conscience, voice of blood, intonation.

УДК 378.035.09
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.11

О. А. Кузнецов
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-6337-3696
доцент, кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії, технології та автоматизації металургійних процесів
Українського державного університету науки і технологій

В. І. Гуцалова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2959-1097
старший викладач кафедри теорії, технології та автоматизації металургійних процесів
Українського державного університету науки і технологій

ФІЛОСОФІЯ В ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ ВНЗ

У сучасному світі, коли криза духовності, культури та освіти виявилися досить виразно, перед філософською думкою все виразніше стає проблема пошуку способів і методів протидії катастрофі, що настає, у сфері духовного життя суспільства. Виявивши проблеми у сфері технократичних форм соціального та наукового мислення, філософи звернули увагу на сьогоднішній стан освіти, тому що саме її тип, характер та напрямки створюють той захід культури людини, що надає необхідний рівень духовності та моральності суспільству. Понад те, процес реформування українського суспільства, інтеграція до Європейського Союзу гостро ставить проблему кадрового забезпечення. Для цього потрібна наявність своєї національної інтелігенції. Для цих завдань необхідна прогресивна, відповідна часу система вищої освіти та культура. Національна культура є сукупністю моральних і духовних цінностей, а також практикується етнічною спільнотою основних способів взаємодії з природою і соціальним оточенням. Національна культура, як відомо, проявляється у діяльності суспільства, держави, його соціальних інститутів, а також у національних традиціях, духовних цінностях, стилі мислення та настановах, моральних нормах, стереотипах та зразках міжособистісної та міжгрупової поведінки та самовираження, особливостях мови та способу життя.

Актуальність дослідження. Сьогодні людство зіткнулося з наростанням найрізноманітніших криз – екологічної, інформаційної, культурної, демографічної, національної та ін. І воно змушене звертатися до запобіжно адаптаційних можливостей освіти. Вирішення цих проблем передбачає зміну людського менталітету, ціннісних орієнтацій, способів діяльності, поведінки та способу життя як в індивідуально особистісному, так і в загальнолюдському масштабі, їхнє рішення пов'язане зі зміною світогляду особистості. Особливої актуальності набувають завдання гуманізації та гуманітаризації вищої освіти. Філософія як навчальна дисципліна має унікальні можливості для розвитку рефлексивного, творчого, самостійного, гнучкого мислення, формування світогляду особистості.

В основу професійної освіти будь-якого фахівця закладено ідею його фундаменталізації – глибини та широти загальнонаукових, філософських, загально-культурних та спеціальних знань. З опорою на минулі знання через справжню пізнавальну активність до майбутніх професійних ситуацій – така парадигма сучасного типу навчання. Поєднавши в собі виховання, навчання та розвиток особистості кожної людини, створивши умови для формування світогляду особистості, що відповідає складним реаліям розвитку соціуму, система освіти здатна вивести суспільство на якісно новий рівень її розвитку. При цьому освіта досі носить дисциплінарно орієнтований характер та дисциплінарну відособленість, найчастіше має характер своєрідного «дресирування», націлене досі на передачу готових знань. Мало уваги приділяється формуванню вміння критично, творчо мислити, ставити проблему, перемикатися, поєднуючи різні професійні сфери діяльності, шукати раціональні рішення за умов невизначеності, ефективно спілкуватися з іншими людьми, керувати собою, не вчать толерантності, нонконформізму, сумніву в догмах.

Актуальність проблеми формування світогляду особистості студента у процесі вузівського навчання філософії обумовлена низкою протиріч:

По-перше, необхідністю здійснювати гуманізацію та гуманітаризацію вищої технічної освіти при недостатній опрацьованості концепцій та технологій, що забезпечують їх реалізацію.

По-друге, важливістю формування світогляду особистості студента -майбутнього спеціаліста, що відповідає реаліям розвитку сучасного суспільства, та слабкою розробленістю питання структурних компонентів світогляду особистості спеціаліста, педагогічної технології здійснення процесу його формування.

© О. А. Кузнецов, В. І. Гуцалова, 2024

І, нарешті, по-трете, недостатністю наукових та практичних знань про формування світогляду особистості спеціаліста засобами філософії як навчальної дисципліни за умови затребуваності даних технологій у системі сучасної вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В багатьох науково-методичних розробках, присвячених проблемі що розглядається, поряд із представниками різних гуманітарних напрямків, визначальним залишається філософія. У зв'язку з цим для філософії в силу її специфіки відкривається більша ніша в системі сучасної освіти. Мета філософії – допомогти співвідносити, узгодити різнорідні світоглядні пласти індивідуальної свідомості, подолати розірваність та еклектичність знань, уявлень, ціннісних орієнтирів. Ґрунтовні дослідження проблеми формування світогляду особистості студента у процесі вузівського навчання філософії займають провідне місце у працях українських вчених Р. Арцішевського [1], Л. Губерського, В. Андрущенка [2], Ю. Стребкової [3], С. Гончаренка [4], О. Базалука [5], С. Клепка [6], Т. Турчина [7], В. Лутай [8], І. Бургуна [9] та інші.

Відомий дослідник С. Гончаренко визначає світогляд як форму «...суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому. Світогляд формується внаслідок практичного освоєння духовної культури суспільства (науки, літератури, мистецтва), пануючих у ньому політичних, моральних, естетичних, правових, релігійних (або атеїстичних), філософських та інших поглядів, а також духовних почуттів – громадянських, моральних, естетичних тощо, на які спираються віра й переконаність у реальності відповідних громадянських, моральних, естетичних і пізнавальних ідеалів, надія на їхнє здійснення» [4, с. 299].

Заслуговує на увагу думка, яку висловила Л. Корміна. Вона підкреслює, що «актуальним завданням вищої школи є формування світогляду майбутнього фахівця, який відповідає сучасній добі культурно-історичного розвитку, що виводить на перший план необхідність оновлення змісту знань як його базового елементу. Вирішення даної проблеми сприятиме процесу світоглядного становлення молодої людини, яка живе в умовах багатофакторного світоглядного впливу, існування різних світоглядних систем, плюралістичних ціннісних орієнтирів та має право на вільний вибір світоглядних поглядів, на вироблення власної філософії світорозуміння» [10, с. 82]. І далі, «Формування цілісної системи світоглядних знань сучасного студента передбачає створення такої системи, яка являє собою сукупність філософськи осмислених, обгрунтованих, узагальнених знань про природу, суспільство, людину, Всесвіт, у центрі якої знаходиться сам студент, особистісне – Я» [10, с. 84].

В дослідженні проблеми формування світогляду особистості студента у процесі вузівського навчання філософії займають провідне місце залучилися представники педагогічної науки. Так, наприклад, Бургун І.В. у своєму дослідженні доводить, що формування наукового світогляду являє собою трансформацію знань, що лежать в основі наукової картини світу, у погляди і переконання учнів, виділяючи їх як рядопокладні поняття. Створена психологопедагогічна схема формування наукового світогляду передбачає наступні етапи: формування початкових уявлень про наукову картину світу -> конкретизація філософських принципів наукової картини світу на природничому навчальному матеріалі -> узагальнення, систематизація природничих знань до рівня філософських принципів, їх трансформація у погляди і переконання [9].

У статті Семенишеної Р. обґрунтовано одне із завдань вищої освіти, а саме, формування наукового світогляду студентів в вузівському навчальному процесі. Автор робить спробу обґрунтувати навчальний процес як цілеспрямований процес засвоєння студентами знань, оволодіння вміннями і навичками, визначає, що можливості формування наукового світогляду закладено в навчальному процесі, адже кожна наука, в тому числі і курс філософії, вивчає закономірності явищ певної галузі об'єктивного світу і, відповідно, кожний навчальний предмет робить свій внесок у формування наукового світогляду [11].

Таким чином, огляд літератури з очевидністю показує, що значна частина робіт вітчизняних дослідників присвячена формуванню діалектико-матеріалістичного, наукового світогляду засобами різних навчальних предметів. При цьому слабо вивчено проблему формування світогляду особистості у вищому навчальному закладі та в технічному ВНЗ зокрема. Дуже обмежений перелік робіт, присвячених проблемі формування світогляду особистості майбутнього фахівця у процесі вивчення філософії. Теоретичні розробки у сфері методики її викладання у деяких своїх аспектах втратили свою актуальність, недостатньо вивчено специфіку викладання філософії у технічних вузах, студентам, позбавленим фундаментальної гуманітарної підготовки. У зв'язку з цим виникає необхідність уточнити поняття «світогляд» та проаналізувати існуючі уявлення про структуру світогляду особистості, визначити ефективні педагогічні технології його формування та розробити модель формування світогляду особистості майбутнього спеціаліста у процесі навчання філософії у технічному вищому закладі.

Метою дослідження є спроба розробити та науково обґрунтувати модель формування світогляду особистості спеціаліста у технічних вищих навчальних закладах. Дослідити, який зміст поняття «світогляд особистості» і які компоненти у його структурі можна назвати, якими є педагогічні можливості впливу навчальної дисципліни «філософія» на процес формування світогляду особистості майбутнього фахівця в технічному вуз, а також, якою має бути модель формування світогляду особистості спеціаліста.

Об'єкт дослідження: формування світогляду майбутнього фахівця, високо інтелектуальної особи, спеціаліста у вищій школі в процесі оволодіння філософії.

Предмет дослідження: модель формування світогляду особистості майбутнього спеціаліста у технічному вузі у процесі вивчення філософії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Очевидною особливістю сучасності є зміна ціннісних орієнтацій, формування нових стандартів та видів діяльності, нові вимоги до фахівців різних професій. Усе це передбачає як наявність глибоких знань і навичок, постійне самовдосконалення у професії, а й певне ціннісне ставлення до того, що відбувається. Ціннісне ставлення до світу є одним із найважливіших складових компонентів світогляду. Світогляд являє собою сукупність найзагальніших уявлень про світ, це система поглядів, принципів, цінностей, переконань, що визначає ставлення до дійсності та способи взаємодії з нею.

Світогляд людини складається під впливом соціальних умов, виховання та освіти. Важлива роль становленні світогляду належить саме філософії у межах навчального процесу у вузі.

Філософія – одна з найскладніших, і безумовно, вищих форм духовної творчості, причому творчості, переважно індивідуальної. Вона покликана відображати життя у всій його повноті, у всій його різноманітності форм та засобів.

Саме філософії належить роль провідника формування світогляду. Тому проблема перебудови освіти та її соціальних функцій залежить, передусім, від зміни змісту та значення у ній філософії.

Однак величезна проблема виховання полягає у відсутності дійсно ефективних методик навчання, де розуміння стояло б вище зубріння. Важлива роль у негативному сприйнятті студентами дисциплін філософського циклу полягає у відсутності мотивації до вивчення даного предмета. Дисципліна вважається другорядною та необов'язковою, а вимоги викладача сприймаються як завищені та необґрунтовані. Необхідно відмовитися від спроби уявлення філософії як елітарної галузі знань та науки, яка доступна лише розвиненому рівню інтелекту. Філософія має виступити як світоглядна настанова конкретних наук, тобто як філософія науки; у методологічному аспекті – це наукознавство, вступ до системи наукового мислення, вступ до спеціальності. У ціннісно-ідеологічному плані – це розуміння гуманістичного характеру знань, його суспільно-моральної суті та культурних наслідків.

Крім того, філософію необхідно сприймати і як світогляд різних типів культури та особистостей. Сприйняття філософії у формі сприйняття всього світу, історичної парадигми світогляду передбачає вираження філософської думки через історію та культуру цивілізації. При цьому необхідно брати до уваги такі обставини: сама собою філософія як спосіб і тип національної самосвідомості не усвідомлюється, її якість і значення виявляються через відносини з іншими формами світогляду, з іншими історичними паралелями культури, що дозволяє зрозуміти рідкість і унікальність цього філософського змісту. Крім того, розкриває себе повністю в єдності з літературою – не буде перебільшенням сказати, що філософія – це думка історії, її зміст, а література – її душа. Тому, на наш погляд, вивчення, наприклад, історії філософії, філософської думки в Україні розумно подавати через загальну історію або через історію та літературу народу.

Існує велика суперечність між вимогами професійної підготовки та прагненням до людського вдосконалення у сенсі формування «високої свідомості». Університет у сучасних ринкових умовах стає конвеєром, який випускає фахівців з різних напрямків, де головним завданням стає насичення їх необхідними знаннями та вироблення загальнообов'язкових навичок. Крім того, спостерігається така негативна закономірність: чим вищий престиж викладача або навчального закладу, тим вищий рівень пасивності та навіюваності студентів, які не піддають сумніву те, чого їх навчають. Адже давно відомо, що лише внутрішнє міркування веде до справжнього розуміння. Надлишок інформації, передбачений у програмі, коли кількість годин скорочується, а обсяги матеріалу, якого необхідно донести збільшується, призводить до оглушення та пересичення розуму та ще більшого негативного ставлення до дисципліни.

Сучасний підхід до освіти перетворює людей на прості сховища інформації. Головні помилки сучасного виховання полягають у наступному. По-перше, знеособленість, коли всі студенти підрівнюються до єдиного стандарту. По – друге, знання даються великими блоками, щоб встигнути розкрити всі передбачені навчальним планом дидактичні одиниці. Навчання має лише інформаційний характер і спрямоване на запам'ятовування, а не на глибокі роздуми. По-третє, у зв'язку з цим, основним завданням викладача має стати не викладати, а заохочувати учня до самостійного навчання з використанням інформації викладача. Інформація з філософії не повинна

виступати як автономна інформація, її призначенням є стати складовою світогляду майбутнього фахівця, сприяти формуванню його переконань та ціннісних орієнтацій.

Філософія, узагальнюючи культурно-історичний досвід людства, має залучати молодих людей до людських соціокультурних цінностей. При цьому філософія не дає конкретних рекомендацій, вирішення філософських проблем не є остаточним. А всі концепції унікальні, як і позиція того, хто вивчає філософію. Вивчаючи цю дисципліну, студент засвоює навички логічно аргументованого мислення, навчається веденню діалогу, усвідомлює свою відповідальність за результати своєї професійної діяльності. У разі сучасного суспільства це особливо актуально, оскільки не новина, що споживчо-утилітарне ставлення до навколишнього світу та людей загрожує самознищенням людської цивілізації.

Саме філософія є найважливішим компонентом професійної підготовки фахівця практично у всіх галузях людської діяльності. Викладання філософії покликане сформувати моральну культуру фахівця, допомогти сформувати йому основні сенсожиттєві орієнтири. У цьому плані філософія виконує свою світоглядну, гуманістичну та прикладну функції, допомагаючи молодій людині зорієнтуватися в категоріях добра і зла та навчитися реалізовувати на практиці вищі цінності. У вільному та відкритому суспільстві викладання філософії – не повідомлення безперечних істин, не нав'язування власної позиції, а створення можливості та атмосфери вільного судження у сфері світоглядних проблем та вільного вибору світоглядної культури.

Філософськи підготовлена людина має більше шансів до успішної адаптації у світі, найповнішої самореалізації. Інформаційна та комунікативна компетентності, що дозволяють людині інтегруватися у будь-який вид предметно-практичної діяльності, найбільш успішно формуються у процесі вивчення філософії.

Це можна пояснити тим, що курс філософії, з яким знайомиться студент на заняттях з історії філософії, української та західної філософії, філософії науки і техніки дає йому не тільки знання про світ та людину, він насамперед вчить його розуміти складну для студента інформацію – ідеї, концепції, висловлені найрозумнішими людьми – філософами, яких шанує весь освічений світ.

Вивчення філософського матеріалу прищеплює студентам найкращі зразки мовної, пізнавальної та комунікативної практики людства. Залучення до філософського діалогу дозволяє студенту освоїти історично вироблені парадигми мислення, розвинути прийоми логічного обґрунтування та спростування, освоїти напрацьовані людством тактики та стратегії мовного спілкування.

У зв'язку з цим, завданням педагога є ознайомлення студента з величезним обсягом знань, накопичених у галузі філософії, представивши матеріал цілісно та впорядковано. Специфіка філософії у тому, що це особлива сфера знання. Її не можна вивчити як сукупність формул. Це постійний рух думки, це прагнення осмислити, зрозуміти, змінити щось у собі, стимул працювати над собою. Філософія не залишає життя майбутнього фахівця з отриманням оцінки за іспит. Оцінка лише констатація того факту, що студентом отримано та засвоєно певний обсяг знань. Протягом життя вона продовжує формувати його світогляд, коригуючи та доповнюючи його.

Філософія як раціонально-теоретична форма світогляду, що синтезує інформаційний досвід людства, розширює кругозір студента, формує його світорозуміння та світовідчуття, дозволяє йому усвідомлено виробити свою власну систему цінностей, визначити життєві пріоритети. Все це, у свою чергу, робить майбутнього молодого фахівця більш впевненим, компетентним та щасливим у його «дорослому» житті. Безумовно, це сприяє кар'єрному зростанню, об'єктивної самовпевненості, творчого натхнення.

Методами, якими можна досягти цих завдань, є наступні. По-перше, філософський дискурс, відноситься до текстів підвищеної мовної відповідальності. Філософські категорії та поняття, що дозволяють студенту міркувати про світ, людину і так далі, вимагають від нього усвідомленого вивчення та запам'ятовування їх змісту, не допускають вільного трактування у використанні філософських понять та категорій при інтерпретації різних проблем. Студент починає розуміти, що у висловленні своїх думок він залежить від «засвоєних» ним понять і чим більший понятійний запас, тим змістовніше та цікавіше його промова. Таким чином, у студента виробляється «повага» до понять – як основа мовної діяльності.

По-друге, філософські тексти, що є рефлексією граничних підстав про мир, людину, пізнання, мислення тощо, вони є текстами підвищеної складності для студентів технічних вишів.

Розуміння таких гуманітарних текстів не лише збагачує інформаційний потенціал студента, працює на змістовну складову його мовної практики, а й створює основу для самостійної інтерпретації, тлумачення, осмислення тих проблем, з якими стикаються студенти у реальному житті.

Розуміння подібних текстів, а потім публічний виступ з реферативними повідомленнями перед однокурсниками на семінарських заняттях, дозволяють надалі розвивати та накопичувати мовний, комунікативний досвід студентів, водночас наочно показуючи, які навички та вміння у студента відсутні.

По-третє, вміння розуміти і слухати іншого, сформулювати і поставити питання, чи погодитись чи не погодитись з пропонованою інтерпретацією філософської проблеми, відстояти свої судження, не перебивати однокурсника, бути терпимим до іншої точки зору – все це є затребуваним на семінарських заняттях, під час дискусійних обговорень проблемних тем, питань з філософії, історії філосовії.

Перераховані комунікативні навички викликають труднощі у студентів, які проявляються в тому, що при обговоренні філософських проблем студент «скатується» на побутову або «сленгову» мову, що не дозволяє розкрити сутність філософських питань, що обговорюються.

Обмежений поняттєвий словниковий запас, відсутність належної мовної практики при викладанні гуманітарних проблем, робить його неуспішним у висловленні своїх думок та сприйнятті його мови іншими.

Правильне використання в освітньому процесі неуспішного досвіду студента дає змогу посилити його мотивацію до навчання. Переконавшись на практиці в тому, що осмислена мова, логіка, мислення, переконлива аргументація не дається людині в готовому вигляді, а є результатом бажання і наполегливої праці, студент з великим розумінням відноситься до необхідності розвивати навички змістовного мовного спілкування.

По-четверте, робота студентів над філософськими творами в процесі підготовки до семінарських занять, написання доповідей дозволяє їм познайомитися з кращими зразками існуючих мовних (письмових) тактик та стратегій створення текстів, засвоїти найважливіші вимоги до якості інформації.

Вміння будувати свою мову або створювати текст семантично, синтаксично і прагматично адекватно напрацьовується на найбагатшому філософському матеріалі, але може успішно застосовуватися під час створення текстів будь-якої проблематики.

По-п'яте, розвиток толерантності через діалогову форму спілкування на заняттях з філософії дає змогу успішно сформувати комунікативну компетенцію студента, затребувану часом.

Навички ведення конструктивного діалогу, а не суперечки, досвід «управління словом», що призводить до «точок дотику» при вирішенні спірних проблем, пошук компромісів та спільних рішень успішно напрацьовуються студентами в курсі сучасна західна філософія.

Таким чином, різноманітність альтернативних суджень про сучасний світ, людину, її проблеми не лише розширюють інформаційну культуру студента, а й показують «модель» цивілізованої взаємодії різних культур та менталітетів, що є у світі. Дізнатися, усвідомити та зробити правильний вибір для себе – ось що у результаті дає філософська підготовка студенту технічних вузів.

Література

1. Арцішевський Р. Роль самосвідомості у становленні соціального суб'єкта. *Соціальні студії.* Луцьк: ІСН, 2000. №1. С. 2–9.

2. Андрущенко В. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – 2-ге вид., допов. Київ : Знання України, 2008. 819 с. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти / Л. Губерський, В. Андрущенко. Київ, 2008. 541 с.

3. Стребкова Ю. Формування наукового світогляду майбутніх інженерів: проблеми та виклики / Ю. Стребкова. Філософія науки, техніки і архітектури в гуманістичному вимірі : матеріали 2-ої всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 29–30 листопада 2019 року). Київ: КНУБА, 2019. С. 112–115.

4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. Київ: Либідь, 1997. 376 с.

5. Базалук О. А. Філософія освіти в світлі нової космологічної концепції: Підручник. / О.А. Базалук. К.: Кондор, 2010. 458 с.

6. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко – Полтава: ПОІППО, 2006. 328 с.

7. Турчина Т.В. Формування наукового світогляду вищих навчальних закладів // Матеріали VIII Міжнародної наук.-практ. Конференції, 17–25 січня 2012 р., м.Софія. Педагогічні науки. 2018. Т. 13. С. 29–33.

8. Лутай В. Філософія сучасної освіти: Навч. посібник/ В.Лутай. К.: Центр «Магістр – S», 1996. 256 с.

9. Бургун І.В. Формування наукового світогляду учнів основної школи у навчанні фізики: дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Бургун Ірина Василівна; Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2001. К., 2001. 304 с.

10. Кормина Л. Методичні основи формування світоглядних знань студентів в навчання: емоційно-особистісний аспект. Педагогічний часопис Волині. № 1(4). 2017. С. 82–87.

11. Семенишена Р. Формування наукового світогляду студентів в процесі виконання лабораторних робіт/ Р.В. Семенишена/ Науковий часопис Національного університету імені М. П. Драгоманова : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Серія 3: Фізика і математика у вищій і середній школі, Вип. 15. С. 106–113.

Анотація

Кузнецов О. А., Гуцалова В. І. **Філософія в формуванні світогляду студентів технічних ВНЗ.** – Стаття.

У статті розглядається роль філософії як найважливішого компоненту професійної підготовки фахівця практично у всіх галузях людської діяльності. Викладання філософії покликане сформувати моральну культуру фахівця, допомогти сформувати йому основні сенсожиттєві орієнтири. У цьому плані філософія виконує свою світоглядну, гуманістичну та прикладну функції, допомагаючи молодій людині зорієнтуватися в категоріях добра і зла та навчитися реалізовувати на практиці вищі цінності. У вільному та відкритому

суспільстві викладання філософії – не повідомлення безперечних істин, не нав'язування власної позиції, а створення можливості та атмосфери вільного судження у сфері світоглядних проблем та вільного вибору світоглядної культури.

Одним із пріоритетних завдань педагога є ознайомлення студента з величезним обсягом знань, накопичених у галузі філософії, інших гуманітарних дисциплін, представивши матеріал цілісно та впорядковано. Специфіка філософії у тому, що це особлива сфера знання. Її не можна вивчити як сукупність формул. Це постійний рух думки, це прагнення осмислити, зрозуміти, змінити щось у собі, стимул працювати над собою. Філософія не залишає життя майбутнього фахівця з отриманням оцінки за іспит. Оцінка лише констатація того факту, що студентом отримано та засвоєно певний обсяг знань. Протягом всього життя вона продовжує формувати його світогляд, коригуючи та доповнюючи його.

Філософія як раціонально-теоретична форма світогляду, що синтезує інформаційний досвід людства, розширює кругозір студента, формує його світорозуміння та світовідчуття, дозволяє йому усвідомлено виробити свою власну систему цінностей, визначити життєві пріоритети. Все це, у свою чергу, робить майбутнього молодого фахівця більш впевненим, компетентним та щасливим у його «дорослому» житті. Безумовно, це сприяє кар'єрному зростанню, об'єктивній самовпевненості, творчому натхненню, розширює можливості спеціаліста в розробці методичних та нормативних документів, пропозицій та заходів щодо виконання розроблених проектів і програм. Протягом всього освітнього періоду в ВНЗ, коли формується світогляд майбутнього фахівця, формується також впевненість в необхідності постійної самоосвіти, професійного зростання.

Ключові слова: філософія, світогляд, мораль, культура, комунікативна компетентність, гуманізм.

Summary

***Kuznetsov O. A., Gutsalova V. I.* Philosophy in shaping the worldview of students of technical higher educational institutions.** – Article.

The article examines the role of philosophy as the most important component of professional preparation of a facist in almost all areas of human activity. This philosophy helps to formulate the moral culture of the leader, helping to formulate his basic sensory guidelines. In this regard, philosophy acquires its enlightening, humanistic and applied functions, helping young people to understand the categories of good and evil and learn to realize in practice the highest values. The free and open success of this philosophy is not the knowledge of immutable truths, not the imposition of a position of power, but the creation of the possibility and atmosphere of a free judgment in the sphere of luminous problems and a free choice luminous culture.

One of the priority tasks of the teacher is to make the student aware of the great wealth of knowledge accumulated in the field of philosophy and other humanities disciplines, presenting the material completely and in order. The specificity of philosophy is that it has a special sphere of knowledge. It cannot be considered as a collection of formulas. This is the constant flow of thoughts, this is the effort to comprehend, understand, change what you have in yourself, the incentive to work on yourself. Philosophy does not deprive the life of a future fakhivtsa from deducting a grade for his health. The assessment is simply a statement of the fact that the student has lost and acquired a great deal of knowledge. Throughout his life, he continues to shape his light-gazing, shaping and re-shaping it.

Philosophy as a rational-theoretical form of light, which synthesizes the informational evidence of mankind, expands the student's horizons, shapes his light-mindedness and light-sensitivity, allows him to be aware of the world and your own value system, meaning life priorities. All the same, in my opinion, to make the upcoming young fakhivtsy more respectful, competent and happy in his "mature" life. Insanely, it corresponds to career growth, objective self-efficacy, creative intensity, expands the capabilities of a specialist in the development of methodological and normative documents, proposals and approaches to the conclusion of separate projects and programs. Over the course of the entire modern period in the World War II, as the light of the future fakhivtsa takes shape, the need for steady self-enlightenment and professional growth also takes shape.

Key words: philosophy, worldview, morality, culture, communicative competence, humanism.

УДК 316.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.12

В. В. Мельничук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1569-3201
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук
Поліського національного університету

ЦІННІСНА ПАРАДИГМА ВІРТУАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Буття людини в сучасному суспільстві значно відрізняється від її існування у всі попередні історичні епохи. Сьогодні з'явився новий вимір людської життєдіяльності – віртуальний. У таких умовах виникає багато нових можливостей (доступ до величезної кількості інформації, розширення соціальної комунікації, навчання онлайн, робота незалежно від місця перебування) і водночас з'являються численні небезпеки (інтернет-залежність, кіберзлочинність, кібербулінг). Відтак важливим є пошук перспектив гармонійного поєднання реального та віртуального буття, які можуть взаємодоповнювати одне одного або вступати в суперечність. У цьому контексті особливої актуальності набуває аксіологічний вимір віртуального існування, адже від особливостей та рівня сформованості ціннісних орієнтацій особистості залежить її поведінка як в реальному, так у віртуальному світі. Людина, що має стійку систему цінностей, відповідно до яких аналізує та осмислює будь-яку інформацію, потенційно здатна до її використання для вдосконалення, а не для руйнування особистості. Оскільки віртуалізація впливає на ціннісні трансформації, то дослідження аксіологічних засад існування людини у віртуальному просторі є актуальною проблемою для розвитку сучасного суспільства.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Віртуальний світ є об'єктом дослідження багатьох вчених, які звертають увагу на різні аспекти його функціонування, а також на специфіку існування у ньому людини. Процес соціалізації та трансформації людини у віртуальному просторі розглянуто І. Девтеровим та О. Онищук. Праці А. Краснякової і О. Немеш присвячено впливу віртуальної реальності на особистість людини. В. Богом'я та А. Гудзь проаналізували використання штучного інтелекту і його роль у функціонуванні нинішнього суспільства. Дослідження специфіки формування цінностей людини у віртуалізованому суспільстві здійснено такими науковцями як О. Прудникова, А. Стьопкіна, А. Стьопкін, І. Трубник, Г. Падалка.

Метою дослідження є аналіз особливостей формування ціннісних орієнтацій людини у віртуалізованому суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людина, потрапляючи у віртуальний світ, може використовувати вже сформовані власні світоглядні орієнтації або ті, які пропонуються у віртуальному просторі. Внаслідок цього може виникати подвійне сприйняття цінностей, які виявляються у реальному житті, а у віртуальному – зазнають змін. За таких умов особа може або не сприймати цієї подвійності, адже віртуальний світ є не справжнім для неї, або вона може втрачати зв'язок з реальністю, здійснюючи перенесення цінностей віртуального простору у реальне життя, таким чином розчиняючись у віртуальному просторі, створюючи нове ім'я і загалом існування [8, с. 44]. Зважаючи на це, важливим є вміння розмежовувати різні виміри людської життєдіяльності, а також формування стійкої системи ціннісних орієнтацій, що здатна запобігати втраті відчуття реальності.

У віртуальному просторі цінності можуть набувати уявного характеру, втрачаючи свій справжній онтологічно-екзистенційний сенс [8, с. 48]. Аксіологічний аспект віртуального буття людини заслуговує на особливу увагу, оскільки відбувається зміна ієрархії її цінностей. Особа опиняється в умовах вибору ціннісних орієнтирів між новими, які пропонує віртуальна реальність, і традиційними, які існують у реальному житті. Під загрозою опиняються такі цінності як приватність, інтелектуальна власність, ідентичність, відповідальність [2]. Необхідно звернути увагу на те, що саме зазначені цінності відіграють важливу роль у соціокультурному житті людини.

Зауважимо, що інформаційно-технологічний контекст у нинішньому світі значною мірою визначає особистісні характеристики. Інтенсифікація соціальних трансформацій зумовлює зміни механізмів залучення людини в різноманітні соціальні спільноти. Фрагментарність соціуму визначає необхідність включення в різні смислові й ціннісні системи, вироблення соціальної мобільності та адаптивності, подолання суперечностей між традиційним та інноваційним, ідеалом та симулякром, що може призвести до формування фрустрованого типу особистості.

Медіатизація та віртуалізація життя зумовили появу явища ескейпізму, сутність якого полягає

© В. В. Мельничук, 2024

у втраті зав'язків з реальним світом та людьми. Ескейпізм можна вважати своєрідним актом самоідентифікації. За таких умов виникає небезпека того, що людина ідентифікує себе з багатьма «Я», які у віртуальному просторі можуть бути суперечливими і легко знищуватися. Вона втрачає зв'язок з іншими, сприймаючи їх такими, що обмежують свободу, заперечуючи соціальні зв'язки [5, с. 36–37]. Відтак людина може намагатися подолати свої проблеми шляхом втечі від реальності у віртуальний світ, хоча це не лише не сприятиме їх вирішенню, а й зумовлюватиме загострення існуючих протирічь.

Віртуальна реальність за таких умов може стати середовищем протистояння цінностей та антицінностей. Хоча антицінності віртуального світу є продовженням антицінностей реального, проте вони мають особливості реалізації. Антицінностями віртуального світу є насильство, агресія, звуження свободи особистості, що виникають внаслідок виникнення кіберзалежності, що спричиняє знецінення відповідальності за свої дії [7, с. 53]. З метою запобігання створення таких ситуацій особливої значущості набуває аналіз цінностей, якими керується людина у віртуальному просторі.

Передусім варто зосередити увагу на такій цінності як свобода, яка набуває нових форм реалізації у віртуальному світі. Особа може самостійно обирати, з ким спілкуватися, з яких джерел використовувати інформацію, приймати або не приймати правила, які встановлюються у певних групах. Також існує можливість анонімної взаємодії з іншими суб'єктами, тобто існує можливість не вказувати свою соціально-демографічну, професійну приналежність, а також виконувати ролі, які не характерні їй у реальному житті, тобто виражати свободу самореалізації [9, с. 367–368]. Таким чином будь-які обмеження можуть заперечуватися і віртуальне буття людини розглядається як більш привабливе, ніж реальне.

Проте віртуальність може спричиняти обмеження свободи, адже вплив кіберзалежності на людину є руйнівним, що створює ілюзію свободи, яка може сформувати звичку до порушення норм поведінки (моральних, правових, культурно-релігійних) не лише у віртуальному, але й у реальному житті. У віртуальному світі поширеним є явище правового та морального нігілізму, на якому здебільшого ґрунтуються кіберзлочини. У такому контексті нігілізм варто розглядати як антицінність, що негативно впливає на особистість, її інформаційну культуру, адже відбувається підміна свободи вседозволеністю [7, с. 51]. У людини за таких умов формується викривлене розуміння свого існування та цінностей.

Оскільки у сучасному суспільстві значущою є «цінність статусу», який пов'язаний зокрема з лідерством та авторитетом, то саме віртуальний світ є простором, де демонстрація досягнення успіху та статусу є простішою, ніж в реальному житті [9, с. 370]. Тому віртуальний простір і є таким привабливим, не зважаючи на небезпеки пов'язані з ним.

Цифровізація та інформатизація життя у нинішньому світі впливає на всі сфери суспільства й суспільних відносин, а також на існуючі ціннісні орієнтири. Сучасна людина стала мобільною, відкритою, глобальною. Такі цінності як колективізм, масовість і практичність замінюються індивідуалізмом, креативністю й естетизмом. Водночас зазнає змін система матеріальних цінностей, навіть обираючи роботу, людина орієнтується на свободу дій, ненормований робочий день, роботу поза офісом, можливість більше часу приділяти сім'ї, своїм захопленням, навчанню, подорожам, розвагам. Внаслідок цього також формуються нові духовні цінності. Проте існують і певні негативні явища в цьому контексті, зокрема втрата відчуття реальності, самотність, втрата «особистого» [6, с. 142]. Таким чином, отримуючи нові цінності, людина може втрачати ті, які були наявні раніше, що набуває особливого прояву у процесі спілкування.

Комунікація у віртуальному просторі характеризується анонімністю та безособовістю, інтерактивністю, інтеграцією та персоналізацією. Така комунікація загалом спрямована на самопрезентацію людини за допомогою різних засобів.

Сучасні емпіричні дослідження доводять, що найпопулярнішими способами самопрезентації у віртуальному світі є створення акаунта в соціальних мережах, вибір аватара, який стає відображенням зовнішніх та внутрішніх характеристик особи, що визначають його індивідуальні особливості у віртуальному просторі, НІКа (є популярними здебільшого серед геймерів, блогерів). Проте створення електронної адреси та електронного підпису користувачами не сприймається як самопрезентація. Однією з найефективніших практик респонденти визнали резюме, але якщо воно відповідає дійсності.

Таким чином, Інтернет-середовище стає новим соціальним простором самопрезентації особистості, форми якої, норми, цінності та стиль комунікації кожен суб'єкт взаємодії визначає самостійно. У віртуальному просторі виникає змішана модель ідентичності, яка залежить від конкретних потреб і мотивів людини, а також від прийнятих у цьому середовищі норм [3, с. 294–295]. Взаємовідносини в онлайн-форматі відрізняються від реальних, тобто відсутній безпосередній контакт. Недостатність візуальної взаємодії може компенсуватися необхідністю дізнатися більше інформації про співрозмовника. Відтак можливою є швидка побудова взаємовідносин [4, с. 211–213].

Цим спілкування у віртуальному просторі є привабливим, проте воно може призводити і до негативних наслідків.

Завдяки тому, що у віртуальному просторі комунікація характеризується дистанційністю та анонімністю з'являються нові аспекти самоідентифікації, проте водночас можуть виникати небезпеки для людини, яка перебуває в пошуку ціннісних орієнтирів, не має сформованої системи цінностей. В умовах зосередженості людини на постійному пошуку інформації, з'являється загроза зменшення її здатності до творчого мислення [2]. Оскільки у сучасному віртуалізованому світі інформація набула ціннісного виміру, то важливою навичкою повинно бути не лише вміння її пошуку, а передусім – аналізу. Адже формування гармонійної особистості є неможливим в умовах підміни реального життя віртуальним, а також без сформованої стійкої системи цінностей, які не будуть знівельовані віртуальною реальністю.

Актуальною окреслена проблема є в контексті використання штучного інтелекту, адже необхідно розуміти, що він є не рішенням, а лише інструментом для покращення процесу прийняття рішень людиною або підвищення ефективності в певних сферах. Важливим є осмислення алгоритму, на якому ґрунтується дана технологія, а також усвідомлення етичних та юридичних наслідків використання штучного інтелекту. Відтак варто акцентувати увагу на відповідальному його впровадженні, на вирішенні проблеми упередження, на захисті конфіденційності. Необхідною є співпраця фахівців різних сфер задля того, щоб реалізація цих технологій відповідала потребам і цінностям усіх зацікавлених сторін.

Використання штучного інтелекту відіграє значну роль у сучасному світі, він впливає на взаємодію з навколишнім середовищем, сприяє впровадженню наукових досліджень та інновацій у науці та бізнесі. Водночас із ним пов'язані певні ризики та етичні проблеми. Тому необхідною є розробка етичних та правових меж для штучного інтелекту, які забезпечать відповідальне та безпечне використання цієї технології. Адже штучний інтелект може стати однією з найбільших трансформаційних технологій сучасного світу, що впливатиме на забезпечення потреб соціуму [1, с. 16]. Тобто в умовах існування людини у віртуалізованому суспільстві потребує переосмислення така цінність як відповідальність, зокрема у контексті використання новітніх технологій.

Зважаючи на те, що цінності реального життя вимагають підпорядкування нормам та правилам поведінки, вони передбачають існування певних обмежень. Дотримання яких обумовлює можливість адаптуватися до умов реального існування. Відтак у людини, особливо у молоді, виникає зіткнення цінностей тих, що виникають у віртуальному світі і тих, що існують в реальному житті. Хоча необхідно зауважити, що у нинішньому суспільстві ці цінності можуть поєднуватися, наприклад, віртуальний світ формує вміння здійснювати вибір, що є важливим у сучасному світі [9, с. 368].

Одним з вагомих факторів формування суспільних відносин та соціалізації є візуалізація, що відбувається за допомогою телебачення, Інтернету, реклами, преси. Досить часто візуальні образи утверджуються в свідомості людини без чіткого розуміння самих понять. Таким чином, зміна засобів комунікації та її розширення до глобального простору впливає на трансформацію людини і суспільства. Це створює можливості для формування глобальної системи культури на основі новітніх технологій, небезпека якої полягає у можливості контролю над особистістю та маніпулювання її свідомістю. Віртуалізація зумовлює конструювання нових феноменів, які можуть ставати домінуючими, проте характеризуються нестійкістю.

В умовах існування віртуальної реальності та мережевого суспільства відбуваються зміни особистості, що є наслідком соціальної мобільності через глобалізацію соціокультурних процесів та становлення транснаціональної фрагментарної відкритої культури. Механізмами, які сприяють цьому процесу є деформація мови, змішування інформації, її фрагментарність, зменшення емоційної складової комунікації.

У цьому процесі можна виокремити позитивні та негативні моменти. З одного боку, відбувається розширення можливостей ідентифікації, а з іншого – характерна відсутність чітких соціальних норм формування позасоціальної людини. Інтернет – це середовище, що є основою віртуального комунікативного простору, в якому людина стає гіпертекстовою, як система посилань до нових шарів ідентичності. Також відбувається підвищення адаптивності, що ґрунтується на динамічності Інтернету, відбувається заміна соціальних традиційних норм на індивідуально побудовані смисли [5, с. 38–39]. О. Немеш у своєму дослідженні звертає увагу на те, що у віртуальному спілкуванні існує кореляція між збільшенням особистого самоконтролю із зниженням публічного самоконтролю. За таких умов людина стає не деіндивідуалізованою, а саморегульованою. Анонімність, яка характерна для людини у віртуальному світі, внаслідок відсутності зосередженості на собі, призводить до активізації соціальних ідентичностей. Це зумовлює регуляцію поведінки особи на основі норм певної соціальної групи [4, с. 210–211].

Зважаючи на вищезазначене, в сучасному світі можна розглядати таке явище як ацентризм, коли

людина втрачає ціннісні орієнтації. Оскільки у віртуалізованому суспільстві значення традиційних цінностей змінюється, домінує прагматичність, то це впливає на те, що починає формуватися новий тип людини, яка намагається віднайти нові способи самовираження. Однією з ознак сучасної особистості є намагання вийти за межі суб'єктивного світобачення, що є наслідком інтелектуально-психологічного залучення в глобальні життєві процеси. Відтак значущість особистості визначається гнучкістю мислення, вмінням реагувати на зміни [5, с. 37].

Існування у віртуальному просторі є частиною буття людини в сучасному суспільстві, тому важливо, щоб воно базувалося на таких цінностях як свобода, відповідальність, рівність, самореалізація. Особливо це є актуальним в умовах появи небезпеки поширення антицінностей, зокрема вседозволеності, безвідповідальності, агресії [8, с. 49]. Зважаючи на це, необхідним є вивчення особливостей формування системи ціннісних орієнтацій у віртуалізованому суспільстві з метою їх узгодження з вже існуючими.

Висновки. Отже, віртуалізація буття людини у сучасному суспільстві зумовлює зміни у всіх сферах її життєдіяльності, зокрема відбуваються трансформації ціннісних орієнтацій. Існуюча система традиційних цінностей зазнає змін відповідно до вимог та потреб сьогодення. Віртуальний простір надав значні переваги для людини – нові форми та перспективи самовираження, самореалізації. Проте це є можливим за умови вмілого поєднання реального та віртуального існування, що значною мірою залежить від рівня сформованості ціннісних орієнтацій та їх стійкості. Адже надаючи нових вимірів вже існуючим цінностям, важливо не втратити їх зміст, а доповнити. Такі цінності як відповідальність, свобода, право на самовираження у віртуальному просторі розширюють своє значення та набувають нових інтерпретацій.

Людина може по-іншому проявити та реалізувати себе завдяки віртуальному спілкуванню, проте, набуваючи нових ролей, важливо не втратити себе як реальну особистість, своє власне «Я». Оскільки віртуальне буття може спричиняти появу антицінностей (безвідповідальності, агресії тощо), то розширення меж існуючих цінностей повинно відбуватися без втрати вже наявних смислів, що є важливим для реального буття людини, розкриваючи нові позитивні їх аспекти у віртуальному просторі.

Література

1. Богом'я В.І., Гудзь А.С. Штучний інтелект: сучасний стан і перспективи застосування. Modern Information Technologies in the Sphere of Security and Defence. 2023. № 1(46). С. 13–17.

2. Девтеров І.В. Соціалізація людини у кіберпросторі: монографія. Київ: НТУУ «КПІ», ВПІ ВПК «Політехніка», 2012. 360 с. URL: https://ela.kpi.ua/items/5d029ec6-957b-4d2d-9004-defc8254f93b.

3. Краснякова А.О. Інтернет-середовище як новий комунікативний простір самопрезентацій особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології.* 2016. Вип. 38. С. 286–297.

4. Немеш О.М. Віртуальна діяльність особистості: структура та динаміка психологічного змісту: Монографія. Київ: Слово, 2017. 391 с.

5. Онищук О. Сучасна людина у просторі віртуальної реальності: особливості соціокультурної трансформації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Філософські науки.* 2014. № 780. С. 34–39.

6. Падалка Г.М. Соціокультурна диференціація і динаміка цінностей у сучасному інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2021. Вип. 32. С. 138–143.

7. Прудникова О.В. Антицінності віртуального простору: філософський аналіз. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2017. № 3 (34). С. 47–56.

8. Прудникова О.В. Інформаційна культура суб'єктів віртуальних комунікацій. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2018. № 3 (38). С. 43–52.

9. Стьопкіна А., Стьопкін А., Трубник І. Інтернет як засіб впливу інформаційних технологій на ціннісні орієнтації молоді. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології,* 2021. № 4 (108). С. 362–372.

Анотація

Мельничук В. В. **Ціннісна парадигма віртуалізованого суспільства.** – Стаття.

У статті досліджено особливості впливу віртуальної реальності на формування ціннісних орієнтацій людини у сучасному суспільстві. Обґрунтовано, що цінності, сформовані у реальному світі, можуть або доповнюватися у віртуальному просторі, або нівелюватися. В умовах інтенсифікації віртуальної комунікації важливим є вміння розмежовувати реальне та віртуальне буття, чому сприяє чітка система ціннісних орієнтацій людини. Віртуальне спілкування характеризується анонімністю, сприяє швидкому налагодженню взаємовідносин та набуттю нових ідентичностей, що може спричинити появу явища ескейпізму, тобто втрату людиною зв'язку з реальністю. Таким чином, віртуальна реальність може стати простором протистояння вже існуючих цінностей та тих, що виникають під впливом віртуалізації.

Проаналізовано цінності, які зазнають найбільших трансформацій у віртуальному просторі. Особлива увага у цьому контексті зосереджена на такій цінності як свобода, яка у даних умовах змінює форми вияву. З'являються нові можливості для свободи самореалізації, водночас виникає небезпека її перетворення у вседозволеність.

Розглянуто особливості віртуальної самопрезентації особистості, яка також відрізняється від реального життя. Віртуальний простір розширює можливості людини, але саме від її цінностей залежить прийняття

чи не прийняття існуючих норм поведінки певних груп, а також надання достовірної чи недостовірної інформації про себе. Наголошується на тому, що водночас із значними можливостями віртуальний простір націлює людину на постійне споживання великої кількості інформації, що може негативно впливати на реалізацію її творчого потенціалу. Актуалізовано увагу на цій проблемі у процесі використання штучного інтелекту. Аргументовано особливу значущість у цьому контексті відповідальності як цінності. Доведено, що недостатня сформованість системи ціннісних орієнтацій особистості може призводити до нівелювання існуючих цінностей, а її стійкість є умовою використання віртуального простору для саморозвитку, вияву нових форм самопрезентації та самоідентифікації.

Ключові слова: цінність, ціннісні орієнтації, віртуалізоване суспільство, віртуальна реальність, свобода, відповідальність.

Summary

Melnychuk V. V. **Valuable paradigm of virtualized society.** – Article.

The article examines the peculiarities of the influence of virtual reality on the formation of human value orientations in modern society. It is substantiated that the values formed in the real world can either be supplemented in the virtual space, or neutralized. In the conditions of the intensification of virtual communication, the ability to differentiate between real and virtual existence is important, which is facilitated by a clear system of human value orientations. Virtual communication is characterized by anonymity, facilitates the rapid establishment of mutual relations and the acquisition of new identities, which can cause the emergence of the phenomenon of escapism, that is, a person's loss of connection with reality. Thus, virtual reality can become a space of confrontation between existing values and those arising under the influence of virtualization.

Values that undergo the greatest transformations in virtual space are analyzed. Special attention in this context is focused on such a value as freedom, which in these conditions changes the forms of expression. New opportunities for freedom of self-realization appear, at the same time there is a danger of its transformation into permissiveness.

The peculiarities of the virtual self-presentation of an individual, which also differs from real life, are considered. Virtual space expands a person's capabilities, but it is precisely on his values that the acceptance or non-acceptance of existing norms of behavior of certain groups, as well as the provision of reliable or unreliable information about himself, depends. It is emphasized that, at the same time as having significant opportunities, the virtual space aims a person at the constant consumption of a large amount of information, which can negatively affect the realization of his creative potential. Attention to this problem in the process of using artificial intelligence has been updated. The special significance of responsibility as a value in this context is argued. It has been proven that the insufficient formation of the system of value orientations of the individual can lead to the leveling of existing values, and its stability is a condition for using virtual space for self-development, the emergence of new forms of self-presentation and self-identification.

Key words: value, value orientations, virtualized society, virtual reality, freedom, responsibility.

УДК 130.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.13

Р. М. Поліщук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2900-2427
кандидат філософських наук,
доцент кафедри олімпійської освіти
Львівського державного університету
фізичної культури імені Івана Боберського

ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СПОРТУ: МАРКСИСТСЬКІ ТЕОРІЇ

Постановка проблеми і мета. Філософські теорії спорту приймають описові або нормативні форми. Якщо коротко окреслити їхню суть, то описові теорії мають на меті надати певне розуміння концепцій спорту, а нормативні теорії намагаються пояснити, яким має чи мав би бути спорт. Нормативні теорії спорту загалом класифікуються як «екстерналістські» (зовнішні) або «інтерналістські» (внутрішні).

«Екстерналізм, пише Лоланд, – це віра в те, що спорт є засобом досягнення кінцевої мети, будь то політична, комерційна чи навіть просто фізична, у випадку спорту для фітнесу» [13, p. 111–121]. Тобто, у даному випадку мова йде про інструментальний характер спорту.

Інструменталізм – це екстерналістська ідея про те, що спорт сам по собі не має цінності. Ігри проводять не заради рекорду чи для того, щоб перевірити можливості окремого спортсмена чи суспільства, а скоріше для досягнення мети принести користь зацікавленим «агентам», будь то особа, корпорація чи країна. Екстерналістичні теорії у спорті запропоновані здебільшого представниками «лівих теорій», які розглядали його як засіб для досягнення інших цілей.

Тому, ***мета*** даної статті розглянути екстерналістський підхід до визначення поняття спорту, що в подальшому допоможе вибудувати цілісну картину дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми свідчить про те, що в Україні дана проблематика не є розробленою, а деякі наукові доробки спрямовані на однобічне бачення спорту. Філософські рефлексії щодо спорту мають досить недавнє походження. В Україні дослідження спорту серед філософського напряму на даному етапі тільки розвивається. Лише низка науковців, зокрема І. Ібрагімов, В. Білогур, А. Коваленко, В. Джунь, Компанієць Ю.А., Завальнюк О.В. та ін, запропонували певні концепції розвитку філософії спорту як окремої галузі наукових досліджень. Розвідки цих науковців вказують на те, що теоретиками й практиками усвідомлюється необхідність критичного філософського аналізу попередніх фундаментальних досліджень у галузі спорту.

Основний матеріал. Карл Маркс створив всебічну та послідовну теоретичну модель людського суспільства та його розвитку. Хоча сам розвиток цієї теорії питання складне і неоднозначне. Вона має міждисциплінарний підхід і об'єднує філософські, антропологічні, історичні та економічні дослідження. Проте, варто розрізняти кілька напрямів і етапів теоретичного і практичного розвитку, зокрема: сама марксистська теорія та її ортодоксальні інтерпретації й триваючі дискусії та дослідження марксистської теорії вченими, які дотримуються різних марксистських парадигм. Український філософ Євген Бистрицький зазначає: «Зіткнення двох понять – Марксового поняття ідеології і поняття комунікації – містить у собі очевидну суперечність. Маркс є радикальним критиком ідеології як хибної свідомості, яка приховує класову суперечність, що має бути подолана. Натомість поняття комунікації очевидно свідчить про інше – про позитивні наміри людей, спрямовані на взаєморозуміння, отже, на соціальну інтеґрацію» [1, с. 6–12].

Марксизм як політична ідеологія застосовувався до тлумачення різних суспільних конфігурацій і соціальних процесів, наприклад, політичних партій, культурних установ, державотворення, розвитку спорту; спроби синтезу марксизму і марксистських ідей з іншими науковими теоріями та політичними ідеологіями.

Основна політична і наукова проблема марксизму у його догматичному трактуванні історичних і суспільних процесів. Епістемологічні труднощі виникають через позицію абстрактного реалізму, яка методологічно пов'язана з припущенням марксизму як «єдиної дійсної теорії». Незважаючи на це – існують інші теорії, які претендують на виключну достовірність – як згадувалося вище, марксистська теорія містить ідеї сутності разом із теоретичними та емпіричними характеристиками, які є достатньо методологічно важливими для застосування та розвитку в дослідженнях спорту.

Варто підкреслити, що Маркс розробив теорію суспільного розвитку, яка базується на дослідженні соціально-економічних і політичних відносин, взаємозалежностей і дисбалансу влади.

© Р. М. Поліщук, 2024

Він писав, що «людина в безпосереднім розумінні є zoon politicon, є не тільки товариською твариною, а ще й твариною, що ізолюватися може тільки в суспільстві» [3, с. 9]. Маркс також припускає, що «Суспільство не складається з індивідів, а виражає суму тих зв'язків і відношень, в яких ці індивіди перебувають один до одного.

Загалом, марксистська теорія зосереджена на економічній діяльності та відносинах – «*базис*», та їхньому впливі на інші соціальні інститути, такі як політика та культура – «*надбудова*». Маркс пише: «Сукупність виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості» [2, с. 6].

Теоретики марксизму наголошують, що суспільний розвиток зумовлений економічними процесами, зокрема будь-якою зміною способу виробництва, тобто структурованими відносинами між засобами виробництва та способом залучення людей до цього процесу. Економічні умови капіталізму автоматично породжують соціально-економічний конфлікт між «власниками виробництва» і «безпосередніми виробниками». Обидві суспільні групи найкраще зрозуміти в термінах класів, які змагаються за владу, оскільки власники засобів виробництва експлуатують безпосередніх виробників фінансово і пригнічують їх політично. Цей дисбаланс сил також характеризується зростаючим зубожінням і відчуженням працівників, а також фазами високого безробіття. Як неминучий результат, класова боротьба перетворюється на революції, керовані робітничим класом з метою створення соціалістичних або комуністичних суспільств. Тобто, історія людства – це історія класового конфлікту. Маркс і марксистські теоретики стверджують, що такий класовий конфлікт веде до появи комуністичних суспільств і що їх слід розглядати як найвищий рівень людського культурного розвитку.

Не менш важливим у ряді марксистських концепцій є надбудова, термін, який відноситься до всіх соціальних і культурних форм, крім економіки. Це тому, що надбудова має фундаментальне значення для розвитку суспільства. З марксистської точки зору, саме економіка має визначальний вплив на надбудову. Однією з ключових функцій надбудови – це роль каркасу для ідеологій, які виправдовують і стабілізують способи виробництва та споживання за капіталізму. Через залежність надбудови від базису між ними, зрештою, виникне відношення повної відповідності. Отже, надбудова відтворює ключові ідеології капіталістичної системи та підсилює соціальну реалізацію останньої. Як частина цієї організації, культурні практики, процеси та відносини повністю інтегровані та злиті в надбудову, але все ж відрізняються один від одного, наприклад, освіта, дозвілля, засоби масової інформації, мистецтво, релігія, наука, політика, держава, правова система і спорт. Участь у цих практиках і процесах вимагає структурованих форм соціалізації, цілі та завдання яких базуються на ключових ідеологіях капіталістичної економіки.

Зародження інтересу до соціально-філософських досліджень спорту марксистами. Спорт у його сучасному розумінні виник у контексті цивілізаційних процесів, що відбувалися в європейських суспільствах у вісімнадцятому та дев'ятнадцятому століттях: посилення демократизації, індустріалізації, раціоналізації, підвищення стандартів соціального контролю, емансипації та свободи. На даний час спорт є глобальним явищем, розвиток якого переплітається з культурними, політичними та економічними фазами суспільного розвитку, що переживає весь світ. Це підтверджує Грант Джарві: «Вивчення спорту, культури та суспільства більше не є молодою та наївною сферою академічних досліджень. Вивчення спорту, культури та суспільства сьогодні є менш периферійним елементом у соціальних науках та інших предметних областях, включаючи філософію, політологію та історію. Потенційне еклектичне висвітлення ідей разом із чітким розумінням самого спорту забезпечує стимулюючий шлях не лише до розвитку спорту, але й до його аналізу, демістифікації та, зрештою, до спроби зробити внесок у соціальні зміни та втручання у світ, у якому ми живемо» [11, p. 3].

Можна зазначити, що задовго до появи інтересу до спорту серед вчених-марксистів члени соціалістичного та комуністичного рухів у континентальній Європі розвинули гострий інтерес до спорту ще в другій половині дев'ятнадцятого та на початку двадцятого століття. Вони вважали «спорт соціальною практикою великого політичного значення».

Марксистська теорія «фізичної культури» та спорту була заснована в другій половині двадцятого століття вченими-марксистами, які різними способами підтримувалися соціалістичними та комуністичними організаціями та урядами. Їхні дослідження базуються на припущенні, що спорт є соціальним та історичним явищем. Посилення впливу науки на «фізичну культуру» і спорт відбулося після того, як були зроблені перші кроки для реалізації цих видів діяльності на практиці: «Цей процес, або, можна сказати, метод, є частиною функціонально концептуалізованого відношення та взаємозалежності між теорією та практикою, віддаючи пріоритет останній у соціалістичній політиці та марксистській науці» [14, p. 28–47].

Відомий німецький соціолог спорту Беро Рігауер виокремлює чотири приклади ранніх процесів дослідження спорту в цей період, які більш чітко

це продемонструють. Усі чотири тематичні дослідження зосереджені на розвитку спорту робітничого класу між 1850 і 1930 роками, і їх слід розглядати на фоні досить послідовного набору домінуючих ідеологій:

1) Дослідники відзначають, що інтерес і участь у спорті членів робітничого класу зросли в цей період у Британії. З одного боку, участь робітників у спортивних змаганнях розглядалася як вид розваги та некритичного споживання, але водночас також як цінна форма фізичного відпочинку, пов'язана зі зростаючим значенням змагальних командних видів спорту. Тому те, що люди сприймали як «робітничий спорт», ставало дедалі більшою частиною так званого середнього класу або буржуазної спортивної культури. З іншого боку, цей розвиток піддавався критиці з боку невеликої групи освічених соціалістів середнього класу, які мали власні мрії про створення більш піднесеної «високої» культури мас, включаючи спорт [10, p. 364–388]. Вони «відмовлялися сприймати комерційний спорт як автентичний елемент культури робітничого класу», тому що це створило б політичну пасивність. Вони припустили, що спорт був «*деморалізований і проклятий капіталізмом*» [14, p. 28–47]. Як наслідок, виникло неоднозначне ставлення до спорту загалом, різне трактування його соціально-політичних якостей і функцій. «Відсутність соціалістичної альтернативи, брак уяви принаймні частково пояснюється низьким пріоритетом, який лідери робітничого руху надавали питанням культури в широкому сенсі» [9, p. 81]. Тому спорт у Великобританії так і не став ідеологічним інструментом соціалістичного руху і залишився маргінальним у сфері соціалістичної діяльності. Організація занять спортом вважалася досить аполітичною, відбувалася у вільний час людей і передбачала одночасну відмову від капіталістичної цивілізації та культури та адаптацію до них [14, p. 28–47].

2) Однією з найважливіших передумов зародження робітничого спортивного руху був розвиток економіки в 19 ст. Ефективність праці та пов'язана з нею продуктивність були покращені не за рахунок подовження робочого дня, а за допомогою певних заходів з раціоналізації, які вплинули на методи виробництва в різних компаніях. Таке спрощення праці збільшило вільний час робітників і дало можливість засновувати робітничі гімнастичні та спортивні товариства.

З 1850-х років у Німеччині робітничий рух організував щось на кшталт «протоспортивних клубів» (Turnvereine), наприклад, у Лейпцигу. Цей рух чинив опір політичній владі (наприклад, монархії та аристократії) і був відповідальним за заснування Асоціації робітничої гімнастики – у 1893 році, яка в 1919 році була перетворена на – Асоціацію робітничої гімнастики та спорту. Ця зміна назви чітко відображає відкритий і фундаментальний ідеологічний конфлікт між Turnen і «English Sports». До початку нового століття політично та ідеологічно орієнтований робітничий гімнастичний і спортивний рух перебував під сильним впливом СДПН та її соціалістичної програми. З початку двадцятого століття і далі, особливо під час Веймарської республіки (1919–1933), комуністична ідеологія мала дедалі більший вплив на рух і спричинила поділ робітничого спортивного руху на Соціалістичну партію і секції Комуністичної партії. Цей ідеологічний конфлікт тривав аж до ліквідації націонал-соціалістами робітничого спортивного руху та його організацій у 1933 році. У період між 1850 і 1933 роками варто виділити наступні риси робітничого гімнастично-спортивного руху: Наявність тісного політичного, ідеологічного та організаційного зв'язку з СДПН і КПД та їхні цілі; Критичний підхід до буржуазного ідеалу, який вважався частиною капіталістичного спорту (критика спорту означала критику капіталізму); Спроби виправдати та розвинути соціалістичні/комуністичні цілі та форми спортивної практики; Посилення ідеологічних суперечностей між прихильниками соціалістичної і комуністичної концепцій спорту; Зростаюча ідеологічна адаптація до буржуазної концепції змагального спорту (наприклад, олімпійського руху, високих досягнень і змагального спорту). У цьому контексті буржуазно-орієнтована німецька традиція Kultur (Turnen) дедалі більше переймалася як керівна ідеологія спорту, тоді як сучасна концепція цивілізації (демократичне індустріальне суспільство) була досить знехтуваною [7, p. 109–146; 12].

Отже, німецький спортивний рух робітничого класу був політично, ідеологічно та організаційно інтегрований у соціалістичний/комуністичний рух робітничого класу, який також сформував основу для його революційної програми (робітничий спорт як класова боротьба).

3) У СРСР перший соціалістичний/комуністичний спортивний рух, організований державою, виник одразу після революції 1917 року. Спорт організовувався та практикувався в основному для покращення фізичної підготовки нації під час періоду «воєнного комунізму», між 1917 і 1920 роками. Як пише Володимир Третяк: «Спорт у Радянському Союзі став потужною зброєю в рамках пропаганди соціалістичного ладу та побудови суспільства, де кожен громадянин у разі війни міг стати до лав армії, маючи вже певну воєнну підготовку» [6, с. 148–151].

Професор Тимошенко Ю. зазначає: «Від середини 1920-х рр. комуністична партія бере на себе організацію спортивних фестивалів і свят із метою зафіксувати у них той сенс, мету, що вона прагне

реалізувати у фізичній культурі» [5, с. 92–97]. У цей період виникли три різні напрямки спорту. На них вплинула «нова економічна політика», яку підтримували три різні комуністичні групи, тобто вчителі, науковці та політики. Це були:

«Концепція пролетарської культури»: окрім внеску спорту у важливі політичні події, «Концепція виробничої гімнастики» була впроваджена у світ праці для підвищення продуктивності робочої сили.

«Концепція гігієни»: спорт розглядався як життєво важлива частина медико-санітарної освіти, а певні види спорту, такі як бокс, футбольна асоціація, гімнастика та важка атлетика, відкидалися як такі, що сприяють травмам і шкодять здоров'ю адже є надто конкурентоспроможні.

«Концепція спартацтва»: неспеціалізоване та непрофесійне заняття спортом високих результатів та змаганнями [4].

Можна підсумувати, що ці три концепції мали спільну мету: критика буржуазно-капіталістичної концепції змагального спорту; розвиток і організація галузі фізичної культури комуністичною інтелігенцією та комуністичною ідеологією (КПРС); інструменталізація спорту для вирішення соціальних проблем (алкоголізму та хвороб); емансипації жінок; розвиток та оновлення концепції «фізичної культури». Можна вважати, що це перша спроба застосувати та інституціоналізувати марксистські ідеї та концепції у світі спорту [15; 16, P. 19–27].

4) Після Першої світової війни європейські спортсмени з робітничого класу почали організовуватися на національному та міжнародному рівнях: у 1920 році вони заснували «Люцернський соціал-демократичний спортивний інтернаціонал» (ЛСІ). Через рік виник комуністичний «Червоний спортивний інтернаціонал» (ЧСІ). У Франкфурті-на-Майні (1925), Відні (1931) та Антверпені (1937) Міжнародний соціалістичний рух робітничого класу організував «Робітничу олімпіаду», намагаючись підкреслити свій політичний опір. Через різні демократично-соціалістичні та марксистсько-ленінські концепції спорту виникли ідеологічні конфлікти між цими рухами.

Аспекти, взяті з чотирьох вищенаведених прикладів, допоможуть висвітлити історичну та емпіричну основу марксистської теорії спорту. Саме вони в другій половині дев'ятнадцятого століття та перших трьох десятиліттях двадцятого століття мають вирішальне значення для осмислення марксистської теорії спорту: центральне значення має робітничий клас (пролетаріат); спорт також дає можливість розвивати автономну, антибуржуазну концепцію спорту як частини пролетарської культури; будучи складовою частиною революційної класової боротьби, робітничий спортивний рух політично звільниться; пролетарський спорт упереджений, відповідно з соціалістичною/комуністичною політикою; спортивний робітничий рух має міжнародне спрямування та виявляє міжнародну солідарність і бере участь у міжнародній класовій боротьбі; радянська модель спорту виконує такі соціалістичні функції як фізичне та культурне виховання, охорона здоров'я, підвищення працездатності і продуктивності людини, воєнізована підготовка, акцент на змагальному спорті вищого рівня, рекреаційна діяльність, вирішення соціальних проблем, емансипація жінки, політична та ідеологічна соціалізація.

Більшість цих соціальних і політичних елементів можна спостерігати в розвитку марксистських теорій спорту в 1920-х і 1930-х роках. Майже всі вищезазначені виміри формують історичну та емпіричну базу для марксистських теорій спорту. У зв'язку зі збільшенням диференціації спорту як у капіталістичному, так і в комуністичному суспільствах, особливо після Другої світової війни, науковці почали систематично досліджувати спорт. Цей розвиток розпочався насамперед у СРСР та інших суспільствах з добре розвиненими марксистськими академічними традиціями, наприклад, у Великій Британії, Франції, Італії та Німеччині.

Саме в 1930-х роках була в основному сформована модель радянського спорту, яким ми його знаємо сьогодні, і були визначені його головна роль і чіткі функції в суспільстві. Першим кроком було створення 3 квітня 1930 року Всесоюзної ради фізичної культури – фактично міністерства спорту – до повноважень вирішувати всі питання організації спорту. Другим кроком партії було переведення всіх первинних спортивних гуртків на місця роботи. Надалі всі місцеві спортивні клуби мали бути організовані за виробничим принципом, причому всі працівники певного заводу, установи чи коледжу (і члени їхніх сімей) мали право бути членами спортивного «колективу» за місцем роботи [16, p. 23].

Іншими словами, спорт був приведений у відповідність до загальноприйнятої моделі діяльності того часу, став ієрархічною державною організацією. Однак до середини 1930-х років спортивний рух став більш складним. Одна справа – залучати працівників до профспілкових спортивних колективів, а зовсім інша – підтримувати їхній інтерес, влаштовуючи змагання з іншими робочими командами. Існувала також проблема, що робити (і навіть як знайти) досвідчених спортсменів: як найкраще тренувати їх і влаштовувати для них змагання у вищому дивізіоні. Тому в 1935 році було прийнято рішення про створення добровільних спортивних товариств на основі профспілок. Заводські колективи повинні були залишитися на рівні виробництва як первинні ланки спортивного руху, але тепер вони повинні були входити до

спеціального профспілкового спортивного товариства [16, p. 23].

Основи для розвитку марксистсько-ленінської «теорії фізичної культури» В СРСР також були закладені в 1920–1930-х роках. У цей період було засновано низку наукових установ, які перебували під управлінням держави або Комуністичної партії: наприклад, «Державний інститут фізичної культури» (1920 р., Москва) та «Центральний науково-дослідний інститут Фізкультура» (1933, Москва). Після Другої світової війни вся структура установ дедалі більше диференціюється. Цей зразок організаційної структури був скопійований європейськими «народними республіками», такими як Албанія, Болгарія, Чехословаччина, Східна Німеччина, Польща та Румунія, а також неєвропейськими державами під впливом Радянського Союзу, такими як Китай і Куба. Усі ці держави об'єднує те, що їхні наукові дослідження спорту базувалися на марксистсько-ленінській ідеології. У них марксизм-ленінізм визначався як єдино прийнятна політична парадигма, що призвело до догматичного впливу на наукові дослідження та теоретичні дискусії [14, p. 28–47].

На основі вищезазначених суспільно-історичних та ідеологічних розробок виникла марксистська (а також маоїстська) «теорія фізичної культури і спорту». Термін «соціалістична фізична культура» був у центрі кожної концепції. Форми та зміст людського руху було поділено на різні фізичні та культурні аспекти і в першу чергу пов'язане з політичними функціями. Усі цілі, завдання та зміст (аспекти теорії та дослідження) були інтегровані в ідеологію марксизму-ленінізму.

Якщо ж повернутися до попереднього обговорення теорії суспільства Маркса, стає очевидно, що історичний та сучасний розвиток фізичної культури та спорту залежить від соціальних та матеріальних умов життя людини, як це відображено в відмінності основи-надбудови. Засновані на науці, вони можуть бути політично сплановані та реалізовані через «науковий соціалізм і централізоване планування». У центрі всіх революційних завдань стоїть не окрема особа, а колектив, соціальна функція якого полягає в диференціації соціалістичних/комуністичних форм суспільства та інтеграції практики фізичної культури та спорту.

У цілому марксистсько-ленінська «Теорія фізичної культури і спорту» характеризувалася науковістю, економічним детермінізмом і догматизмом. На тлі ідеологічних впливів, яких зазнали науковці, можна виділити два академічні напрямки. З одного боку, були менш ідеологічно упереджені природні та технічні науки, такі як спортивна медицина, біомеханіка, теорія навчання та тренування, а також виробництво спортивного обладнання, які досягли хорошої міжнародної репутації завдяки своїм якісним дослідженням. З іншого боку, були ідеологічно заангажовані гуманітарні та соціальні науки, такі як філософія, педагогіка, психологія, соціологія та історія, які через свій догматизм так і не змогли досягти високих міжнародних стандартів.

Марксистсько-ленінська теорія фізичної культури претендувала на метатеоретичне лідерство в науковому аналізі спорту. Очікувалося, що всі інші спортивні науки відіграватимуть підлеглу роль. Диференціація на окремі субдисципліни допускалася лише в дуже обмеженому колі предметів, таких як історія, педагогіка, медицина та теорія навчання, але повністю відкидалася для психології та, зокрема, для філософії й соціології, оскільки вони сприймалася як «буржуазна академічна дисципліна». Філософські та соціологічні дослідження спорту виникли лише в 1960-х роках, зокрема у Німецькій Демократичній Республіці. Це ж стосується і соціології спорту в НДР.

Згідно з баченням дослідників Граса та Рейнхардта, центри емпіричних досліджень і побудови теорії спорту в колишньому Східному блоці можна помістити в такі області: об'єкти, завдання та функції марксистсько-ленінської теорії спорту; соціологічні дослідження суспільних умов життя та їх впливу на активне заняття спортом в організованих і неорганізованих сферах (повсякденна фізична культура і спорт для всіх); соціологічні дослідження щодо вдосконалення розвитку спорту вищих досягнень; соціологічні дослідження для диференціації спортивних організацій, управління та планування; соціологічні погляди на спорт як основа диференційованої спортивної інформаційної системи; соціологічні дослідження в інших відповідних сферах, які мають вплив на спорт (наприклад, соціологічні дослідження молодіжних культур, дослідження процесів соціалізації); критична оцінка окремих концепцій і теорій «буржуазної» соціології спорту; крім того, інші відповідні сфери, такі як групова динаміка в спорті, добровільна робота в спорті, розвиток спорту, пов'язаний із соціальними, ідеологічними, економічними та культурними факторами в цілому [8, p. 39–49].

Дослідження та теорії спорту в колишній Німецькій Демократичній Республіці зосереджувалися на таких ключових питаннях: розвиток марксистсько-ленінської соціології спорту, включаючи критичний ідеологічний аналіз так званої буржуазної соціології спорту (зокрема, у Західній Німеччині); емпіричні дослідження розвитку спорту в НДР, з особливим наголосом на загальних соціологічних питаннях, таких як соціальна діяльність, мотивація, соціалізація, ідеологія, досягнення, здоров'я, професіоналізація, вік, стать, і дуже специфічних питаннях, таких як

організаційна структура спорту, управління та планування; міждисциплінарні дослідження, що вивчають педагогічні, біологічні, медичні, антропологічні, психологічні та соціологічні питання [8].

Розвиток теорії спорту в НДР між 1945 і 1989 роками можна розглядати як типовий і репрезентативний вплив на розвиток наук у східному блоці СРСР: орієнтуючись на розвиток суспільства, спорт і його соціальні функції були концептуально інтегровані в модель відносин бази і надбудови як частину соціалістичної фізичної культури; стверджувалося, що як елемент базових і надбудовних відносин спорт сприяє соціальному, тобто фізичному і психологічному, відтворенню суспільства; якщо припустити, що в соціалістичних суспільствах класові конфлікти припинилися, спорт мав сприяти політичній соціалізації людей у соціалістичних цінностях і нормах і, таким чином, розвитку соціалістичної особистості [14, p. 28–47].

У цьому контексті наукова і політична функція теорії спорту полягала в тому, щоб встановити і сприяти розвитку спорту через теоретичну основу і емпіричне дослідження. Відповідно, здається логічним стверджувати, що марксистсько-ленінська теорія спорту представила та розрізнила структурно-функціональні та емпіричні елементи в епістемологічних рамках догматичної парадигми. Як наслідок, виникла парадоксальна суміш між марксизмом і «буржуазним» функціоналізмом.

Висновки. Можна підкреслити, що екстерналістське бачення спорту – це віра в те, що він є засобом досягнення кінцевої мети: політичної, комерційної чи навіть просто фізичної. Однією з перших відомих теорій цього напрямку була марксистська. Прибічники марксизму наполягали на тому, що спортивні атрибути та цінності виникають всередині соціально-політичних та економічних структур влади. Вони переплітаються з патріархальним, гомонормативним, расистським та імперіалістичним способами життя. Підкреслено, що ця теорія, перш за все, мала на меті критику «капіталістичного спорту» і головною її тезою було те, що спорт за капіталізму і пов'язані з ним цінності слугують вузьким інтересам, які зрештою роз'єднують і пригнічують людей.

Марксистська теорія спорту є невід'ємною частиною марксистської академічної традиції. Її теоретичне та емпіричне посилання на історичні та суспільні події відкриває ряд цікавих сторінок для дослідження. Завдяки міждисциплінарному підходу ці сфери можна розширити та інтегрувати в теорію фізичної культури і спорту. Однак через догматичний характер марксизму та його різновидів, його претензії бути ексклюзивною метатеорією в рамках соціалістичного розвитку науки з 1917 по 1990 рік, усі епістемологічні аспекти були політично функціональні та цензуровані державою. Як наслідок, потенціал марксистської теорії та марксизму загалом не можна було повністю використати та розвинути. Хоча в подальшому представники нових поколінь використовували цю теорію для осмислення спорту та його значення, що ми спробуємо окреслити в наступних дослідженнях.

Незважаючи на критичну риторику щодо «капіталістичного спорту», як ми можемо зауважити з нашого дослідження, для марксистської ідеології спорту на першому місці був її інструментальний характер: насправді була важлива перемога за будь-яку ціну та самопожертва, оскільки ці цінності підвищують репутацію в аматорському полі та підтримку суспільної організації.

Література

1. Бистрицький Є. Ідеологія і комунікація: Маркс і далі. Філософська думка. № 2, 2018. С. 6–12.

2. Маркс К. До критики політичної економії. Повне зібрання творів: у 50 т. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1963. Т. 13.

3. Маркс Карл. До критики політичної економії. Харків: Державне видавництво України, 1926. 198 с.

4. Основні постанови, накази та інструкції з питань радянської фізичної культури і спорту. 1917–1957. М., 1959. 302 с.

5. Тимошенко Ю.О. Фізична культура в умовах становлення радянської тоталітарної культури (1920-ті рр.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія : Історія. 2012. Вип. 20. С. 92–97.

6. Третяк В. Розвиток спортивного руху в СРСР та Києві у передвоєнний період. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф. Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010*. С. 148–151.

7. Giesler, Horst Sportpolitik und Alltagserfahrungen: die oberhessische Arbeitersportbewegung zur Zeit der Weimarer Republik. *Mitteilungen des Oberhessischen Geschichtsvereins Gießen* 81, 1996. 109–146 p.

8. Gras, F. and Reinhardt, B. 'The situation and developmental tendencies of Marxist–Leninist sport sociology in the German Democratic Republic (GDR)', *International Review of Sport Sociology,* 22, 1997. P. 39–49.

9. Hargreaves, J. Sport, Power and Culture. Cambridge: Polity Press. 1995. P. 81.

10. Huggins, Mike. Sport and the British upper classes c.1500–2000: a historiographic overview. *Sport in History*, 28 (3), 2008. p. 364–388.

11. Jarvie Grant. Sport, Culture and Society: An IntroductionPsychology Press, 2006. 414 p.

12. Krüger Arnd, James Riordan (Hrsg.): The Story of Worker Sport. Human Kinetics, Champaign, IL 1996. 200 p.

13. Loland Sigmund. Normative Theories of Sport: A Critical Review, *Journal of the Philosophy of Sport*, 31:2, 2004. P. 111–121

14. Rigauer Bero. Handbook of Sports Studies. Editor: Jay Coakley & Eric Dunning. Sage Publishing. 2000. P. 28–47.

15. Riordan James Sport in Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR. CUP Archive, 1977. 435 p.

16. Riordan James. Sport Under Communism. Montreal: McGill-Queens University Press, 1978. P. 177.

Анотація

***Поліщук Р. М.* Філософські підходи до концептуалізації спорту: марксистські теорії.** – Стаття.

У нашій розвідці підкреслено, що екстерналістський підхід в осмисленні феномену спорту розглядає його як засіб чи інструмент досягнення певної мети. Було зосереджено увагу на марксистській теорії спорту. Примітно, що ця теорія, перш за все, мала на меті критику «капіталістичного спорту» і головною її тезою було те, що спорт за капіталізму і пов'язані з ним цінності слугують вузьким інтересам, які зрештою роз'єднують і пригнічують людей. Відповідно основним принципам, її прихильники висловлювали думку про те, що спортсмени та спортивні команди виконують роботу під наглядом «капіталіста», а продукт цієї праці залишається у власника засобів виробництва (щось на кшталт того, як в Стародавній Греції перемогу у змаганні колісниць здобував її власник). Тобто, кінцевою метою цього процесу є отримання прибутку чи реклами.

Зазначено, що міждисциплінарний підхід марксистської теорії можна було б інтегрувати в теорію фізичної культури і спорту з метою розширення її світоглядних обріїв. Проте, догматичний характер марксизму та його різновидів були політично функціональні та цензуровані державою. І хоч представники цієї теорії не визнавали цього, але, у більшій мірі, також використовували спорт в інструментальному руслі, як це яскраво простежується на прикладі Радянського Союзу.

Дана стаття повинна стати ще одним внеском у те, що можна вважати класичною темою соціальних і гуманітарних наук про спорт, а саме зв'язок між спортом і культурою. Цю розвідку можна розглядати як продовження філософського дискурсу з різних питань, особливо простеження різниці між екстерналістською точкою зору, згідно з якою спорт розглядається як віддзеркалення або забезпечення дотримання цінностей всього суспільства, та варіантами інтерналізму, прихильники якого розглядають спорт як такий, що має значний ступінь нормативної автономії та як джерело цінності в собі.

Ключові слова: спорт, фізична культура, ліві, марксистські теорії, концептуалізація спорту, філософія спорту.

Summary

***Polishchuk R. M.* Philosophical approaches to the conceptualization of sport: Marxist theories.** – Article.

In our investigation, it is emphasized that the externalist approach in understanding the phenomenon of sport considers it as a means or a tool for achieving a certain goal. The focus was on the Marxist theory of sport. It is noteworthy that this theory, first of all, was aimed at criticizing "capitalist sports" and its main thesis was that sports under capitalism and the values associated with it serve narrow interests that ultimately divide and oppress people. According to the basic principles, its supporters expressed the opinion that athletes and sports teams perform work under the supervision of a "capitalist", and the product of this work remains with the owner of the means of production (something like how in ancient Greece the victory in the chariot race was won by its owner). That is, the ultimate goal of this process is to make a profit or advertise. It is noted that the interdisciplinary approach of Marxist theory could be integrated into the theory of physical culture and sports in order to expand its worldview horizons. However, the dogmatic character of Marxism and its varieties were politically functional and censored by the state. And although the representatives of this theory did not admit it, but, to a greater extent, they also used sport in an instrumental way, as can be clearly seen on the example of the Soviet Union. This article should be another contribution to what can be considered a classic topic in the social sciences and humanities about sport, namely the relationship between sport and culture. This exploration can be seen as a continuation of the philosophical discourse on various issues, especially tracing the difference between an externalist view, according to which sport is seen as reflecting or enforcing the values of society as a whole, and variants of internalism, whose proponents see sport as having a significant degree of normative autonomy and as a source of value in itself.

Key words: sport, physical culture, leftists, Marxist theories, conceptualization of sport, philosophy of sport.

УДК 1.94
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.14

С. Рачук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2486-0366
аспірант
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ІСТОРИЧНЕ ПІЗНАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ФІЛОСОФІЇ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ

Постановка проблеми: Історичне пізнання подекуди виступає в якості безликого процесу, для якого характерна загальна універсальність розвитку людства. При цьому здійснюється ігнорування особистісного вектору розвитку людини, саме тому постає за необхідне проаналізувати роль та значення філософії екзистенціалізму для пізнання історії, яка містить в собі потенціал до антропологічного повороту в історичному пізнані.

Аналіз останніх публікацій. Основними дослідниками які вивчали філософії екзистенціалізму на історичне пізнання були: О. Тополь, В. Лях, В. Пазенок, М. Шлемкевич, В. Артюх.

Формулювання мети статті. Виявити місце, роль та значення філософії екзистенціалізму в контексті історичного пізнання. Для досягнення мети дослідження необхідно:

По-перше, проаналізувати напрацювання представників філософії існування в царині історичного пізнання. По-друге, визначити співмірність між екзистенціальною філософією та історичним пізнанням. По-третє, окреслити роль та значення філософії існування для пізнання минулого.

Виклад основного матеріалу: Філософія екзистенціалізму, яка подекуди вважається філософією кризових станів, здійснила чималий вплив на різні сфери пізнання, зокрема і на історичне, поставивши у центр свого дослідження проблему людського існування (Existentia). Класично засновником філософії існування вважають С. К'єркегора. Новизна філософа полягає в зміні «предмета» філософування та введення нової категорії у процес пізнання, зокрема екзистенції як найважливішого питання у царині філософії. Як зауважує О. В. Тополь, «К'єркегор упровадив у філософію поняття екзистенції, протиставив суб'єктивне унікально неповторне існування (екзистенцію) людини об'єктивному існуванню світу речей» [8, с. 1]. Екзистенціалісти розглядають історію не з позицій універсальних глобальних законів, які подекуди відображають і тлумачать хід історичного процесу, а з позиції індивідуального та неповторного переживання людини через власні екзистенційні прояви життя. Для представників філософії існування особистісне сприйняття та переживання подій завжди важливіше та цінніше, ніж колективне. Це обумовлено тим, що індивідуальне ми переживаємо як безпосередню частину свого власного досвіду, а колективне як елемент чужого, що є недоступним, на відміну від власного досвіду. Тут простежується найбільша відмінність між історико-науковим та екзистенційним пізнанням минулого. Філософія існування «вписує» роль та значення окремого досвіду особистості як самоцінного історичного факту на арені історичного пізнання.

Поєднання історичного й екзистенційного пізнання відображається на проблемності людиномірних цінностей та їх ролі в історії. Ідеєю поєднання всезагальної й особистісної історичності займався філософ Карл Ясперс, який у своїй праці «Про сенс історії» окреслює спільні характеристики тлумачення історичного процесу як для істориків, так і для екзистенціалістів і резюмував: «Людина конечна, незавершена і не може бути завершеною, вона повинна у своєму перетворенні у часі пізнавати вічне, і вона може сягати цього таким чином. Незавершеність людини і її історичність – одне й те саме» [6, с. 187]. Для філософії К. Ясперса «проекти» людини, та і людства загалом, є тільки проектом, який втілюється у власному існуванні, власній діяльності і ніколи не виходить за її межі. Під поняттям «проект» філософ убачає цілеспрямовану діяльність, мета якої полягає в створенні того, що було заплановано. Вся діяльність людини є нічим іншим, як її історією, тобто подією яка вже відбулася, яка завжди є минулим, а не майбутнім. Отже, людина може говорити про себе як про закінчений проект, тільки дивлячись на минуле, що є завершеним часовим актом. У той же час теперішнє і майбутнє не є тими екзистенційними вимірами часу, які можуть щось відобразити про людське існування. Тут простежується вагоме значення історичного процесу для самопізнання особистості.

Формування проєкту буття людини та її розкриття відбувається тільки в часовому вимірі. Підтвердженням цієї думки є теза В. Артюха: «Оскільки все суще може існувати лише в часі, то воно є лише потік безперервних змін, тобто все воно «історичне» [3, с. 148]. Усвідомлення особою власної індивідуальної значущості можливе через її залученість у завершену екзистенцію, тобто історію. Ба більше, пізнання людиною своїх бажань і потреб можливе через усвідом-

© С. Рачук, 2024

лення власної історичної екзистенції: «Людина є те, чим вона є, тільки разом зі своїм минулим, історія – її єдина основа, і вже тому людина історична» [3, с. 148]. Отже, спільним для історичного пізнання і філософії екзистенціалізму є предмет дослідження – питання пошуку витоків самопізнання людини та її буття. В історичному пізнанні, зокрема в історіософії, сенс існування особистості не задавався наперед, тлумачився з колективних позицій, а саме загальнолюдського плину історії. Для філософії екзистенціалізму сенс існування розглядався завжди особистісно й індивідуально, ідейні засади людського життя ніколи не задавалися наперед, а тільки людина в ході свого життя їх творить, усвідомлює та живе згідно з ними. І відповідальність за чийсь сенс життя несе тільки одна людина – та, яка його створила власноруч. Якщо в історичній науці питання сенсу історії не підіймалося взагалі, тому що це виходить за межі предметного поля дослідників, а в історіософії воно носило національний або релігійний характер, то в філософії екзистенціалізму сенс історії формувала людина, яка проживає власне життя, адже проживання свого життя відповідно до власних особистісних норм є найвища цінність у філософії існування. Існування людини передує створенню його сенсу. Як зауважував Ж-П. Сартр, «існування передує сутності» [1, с. 50]. На думку французького філософа Ж.-П. Сартра, «людина тому й не піддається визначенню, що спочатку нічого не становить. Людина вона стає лише згодом, причому такою, якою вона себе створить себе сама» [1, с. 51]. Ідея про те, що людина сама себе формує кардинально відрізняється від історіософських підходів, у яких людина є нічим іншим, як наслідком історичного процесу. Одним зі способів, які можуть пояснити протиріччя між підходами, є їх об'єднання з позиції багатовекторного погляду на людську особистість. Людина хоч і є народжена в певну епоху, але відповідальність за свої дії завжди лежить на тому, хто діє. Уміння брати відповідальність за свої дії є однією з основних ознак усвідомлення людиною власної екзистенції. Ж.-П. Сартр центральною проблемою представляв таку онтологічну категорію, як свобода. Для філософа вона нерозривно пов'язана з категорію відповідальності, оскільки саме у відповідальності людини реалізується її свобода.

В історичному пізнанні поступ людства як усвідомлення власної свободи розглядався у творчості В. Ф. Гегеля. Згідно з ним свобода можлива тільки за умови відповідальності. Але водночас питання відповідальності залишається в межах екзистенціалізму, а не в межах філософії історії. Якщо історію розглядати як поступ усвідомлення власної свободи, то постає необхідність увести поняття відповідальності в історичне пізнання як неодмінну складову усвідомлення та реалізації власної свободи.

Однією з центральних категорій філософії екзистенціалізму є поняття «абсурду». Його тлумачення активно розвив філософ А. Камю у своїй праці «Міф про Сізіфа». Як зауважує сам філософ, «не існує жахливішої кари, ніж марна й безплідна праця» [5, с. 105]. В Енциклопедії Сучасної України поняття абсурду тлумачиться як одна з основних категорій у філософії екзистенціалізму, яка вживається для характеристики невідповідності, несумірності особистісного існування людини і безособистісного буття світу [2]. Для абсурду, як і для історичного процесу, характерна віддаленість діячів історії від своїх результатів праці. Так, політик, який проводить реформи, не завжди за життя може побачити їх наслідки чи науковець, життя якого може не вистачити, щоб побачити кінцеві наслідки власної наукової діяльності. Сізіф, як і людина діяльності, ніколи не зможе побачити остаточних результатів своєї праці, проте Сізіф не покидає свого каменю, а людина своєї діяльності. «Людина абсурду каже «так», і її зусиллям не буде більше кінця», – зауважує Камю [5, с. 105]. Для А. Камю найкращим способом боротьби з абсурдом є його прийняття та діяти, не дивлячись на те, що діяльність може бути беззмістовна, а зусилля марними.

У процесі історичного розвитку та філософії екзистенціалізму окреслюється взаємодія, де, з одного боку, історичний процес творить мікроісторію, а з іншого, мікроісторія формує всезагальний історичний поступ. До того ж проблеми існування людської особистості постають як всезагальні історичні проблеми. Як зауважує В. Артюх, «проблематичність історії – це проблематичність самої людської екзистенції» [3, с. 148]. Діяльність особистості та поступ людства у цьому випадку стають співмірними, проте не вся діяльність людини є продуктивною, а наслідки її діяльності корисними. Так, не всі філософи розглядали поступ людства як благо, наприклад, М. Гайдеггер, для якого вся історія людства – це відхід від автентичної екзистенції та її підміна на штучну. Також філософ створює власну історичну періодизацію: «За Гайдеґґером, історія буття має декілька періодів. Це давньогрецька епоха, коли все відбувалося ніби на відкритій сцені, де люди та світ спільно грали свої трагедії і комедії; тоді людина усвідомлювала всевладдя та повноту буття, яке залишалося для неї чимось таємничим. У християнські часи буття було пов'язано з Богом, а у нову добу воно перейшло до «наступального просування» [7]. Для дослідника буття розвиток людства – це відхід від індивідуально-особистісного існування до колективного, де сенс буття недосяжний для власного існування та непідвладний особистості, яка його переживає.

Напротивагу песимістичному тлумаченню розвитку людства М. Гайдеггера, з'являється засновник «позитивного (оптимістичного) екзистенціалізму» Н. Аббаньяно [9, с. 3]. Важливою особливістю «позитивного екзистенціалізму» є наявність людської ініціативності. «В житті завжди можна проявити ініціативу, – зауважує М. Тофтул, – із різних можливостей вибрати таку, яка стане основою здорового і стабільного буття, і нести відповідальність за свій вибір, свої вчинки, загальний історичний розвиток суспільства і людства» [9, с. 3]. Позиція Н. Аббаньяно має паралель із позицією Ж.-П. Сартра в питанні людської свободи та відповідальності, а саме в трактуванні наявності трьох основних засад людської екзистенції: свободи, ініціативності та відповідальності.

Своє відображення філософія існування знайшла і в творчості українських філософів, які часто розглядали питання національного відродження та історичного поступу крізь призму особистісного існування людини. Однією з центральних фігур українського екзистенціалізму є М. Шлемкевич із його працею «Загублена українська людина» (1954), у якій автор розглядає ідеї свободи як ключового компоненту для формування національного духу: «Ми у вільному світі, хочемо, чи не хочемо стаємо тим, чого так боявся В'ячеслав Липинський – нацією духа» [10, с. 50]. Свобода трансформується з індивідуально-особистісного компоненту в колективно-національний, без якого неможливе існування як особистості, так і цілої нації. Історичне пізнання дозволяє людині усвідомлювати цінність і значення власної екзистенції. Як зауважує В. Артюх, «використання фактів історії для конструювання власної людської ідентичності на основі екзистенціальних прозрінь» [3, с. 153]. Отже, історичне пізнання прямо пов'язане з філософією екзистенціалізму та з індивідуальним підходом до ролі та значення людини в історичному процесі. Відбувається взаємовплив історичного пізнання на особистість, а особистість у свою чергу формує історичний процес. Проте людська діяльність виходить не тільки з історичного пізнання, але й із власної екзистенції людини, з її внутрішніх мотивів, які подекуди базуються не тільки на історичному розвитку, хоча містять у собі історичність як характеристику в значенні протяжності в часі, а і на власній онтологічній складовій. Саме тому історичний процес нерозривно пов'язаний з існуванням людини, оскільки «історія природи має сенс лише стаючи *частиною людського світу*, лише *в присутності* (реальної чи уявної) людини, лише як сфера людської діяльності» [4, с. 2]. Отже, історія – це хронологічні різновиди людської діяльності, які відображають внутрішні мотиви особистості. Історичний поступ формується на основі наслідків цієї діяльності.

Висновки: історичний процес, як і історичне пізнання, нерозривно пов'язане з людиною та людською діяльністю, у якій історичний процес формує людину, а людина у свою чергу формує історичний процес та його пізнання. Розрізняється два підходи до тлумачення історичного процесу. Якщо для класичного гегеліанського пізнання історичного процесу характерна його безликість і надмірна раціональність, то філософія екзистенціалізму характеризується антропологічним зворотом і акцентом на мікроісторії. Для поглядів представників філософії існування характерне надання цінності індивідуальному буттю людини такої ж ваги, яку мають події в історичному розвитку людства, адже людина завжди переживає власне буття, після чого воно вже стає всезагальною історією.

Перспектива подальшого дослідження полягає в необхідності вивчення співмірності між екзистенційним пізнанням історичного процесу та сучасними візіями історичного пізнання.

Література

1. Sartre J.-P. Existentialism is a humanism. *Psihologiâ i suspil'stvo*. 2022. Т. 2, № 2022. С. 49–65. URL: https://doi.org/10.35774/pis2022.02.049 (дата звернення: 13.01.2024).

2. Абсурд. *Енциклопедія Сучасної України ЕСУ*. URL: https://esu.com.ua/article-42250 (дата звернення: 13.01.2024).

3. Артюх В. Філософія історії екзистенціалізму та її українські аналоги. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер.: теорія культури і філософія науки. Харків, 2014. Вип. 49. С. 148–154. *Academia.edu – Share research*. URL: https://www.academia.edu/ (дата звернення: 13.01.2024).

4. Бичко І. Сенс історичного пізнання: екзистенційний підхід. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bychko_Ihor/Sens_istorychnoho_piznannia_ekzystentsiinyi_pidkhid.pdf?PHPSESSID=qbnmadf9o5urruhjqesrfbknj3 (дата звернення: 13.01.2024).

5. Камю А. Міф про Сізіфа. URL: *https://chtyvo.org.ua/*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kamiu_Alber/Mif_pro_Sizifa.pdf (дата звернення: 13.01.2024).

6. Лях В.В., Пазенок В.С. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. 384 с.

7. Мартін Гайдеґґер про мислення, буття та нудьгу. *Києво-Могилянська Бізнес Школа (KMBS) – лідер у галузі бізнес-освіти*. URL: https://kmbs.ua/ua/article/martin-heidegger (дата звернення: 13.01.2024).

8. Тополь О.В. Philosophy of life and death: existential approach. Proceedings of the National Aviation University. Series: Philosophy, Cultural. 2009. Т. 9, № 1. URL: https://doi.org/10.18372/2412-2157.9.2286 (дата звернення: 13.01.2024).

9. Тофтул М. Сучасний словник з етики : internet archive. *Internet Archive*. URL: https://archive.org/details/etyka2014 (дата звернення: 13.01.2024).

10. Шлемкевич М. Загублена українська людина. *Diasporiana.org.ua*. URL: https://diasporiana.org.ua (дата звернення: 13.01.2024).

Анотація

Рачук С. **Історичне пізнання крізь призму філософії екзистенціалізму.** – Стаття.

У статті висвітлено основні філософські ідеї та напрацювання атеїстичного крила екзистенціалістів у контексті пізнання історичного процесу, зокрема таких представників, як С. К'єркегор, К. Ясперса, Ж-П. Сартра, А. Камю, Н. Аббаньяно. Здійснено аналіз і порівняння різних поглядів представників екзистенціалізму та їх внесок у філософію історичного пізнання. Окреслено особливості історичної гносеології з позицій філософії існування та визначено вплив екзистенціалізму на вихідні методологічні засади історичного пізнання. Так, для представників філософії існування відповідальність як за власне життя, так і за життя суспільства, в якому живе особистість, завжди лежить на людині, а не на економічних чи політичних силах. Встановлено, що філософія екзистенціалізму й історичне пізнання мають спільний предмет дослідження: людину та її діяльність. Водночас є певне розрізнення в акцентах, яке здійснюють філософи існування та дослідники минувшини. Якщо для істориків основу пізнання минулого складає історичний процес у всій його повноті та раціональній закономірності, то для представників філософії існування найважливішим є людське буття як об'єкт пізнання, що наділене в певній мірі ірраціональною чуттєвою сферою, яка вносить корективи у людську діяльність, а як наслідок – у розвиток історичного процесу. На думку філософів-екзистенціалістів, історичний процес формується саме через призму індивідуального буття людини. Основна різниця між тлумаченнями історичного процесу істориків та екзистенціалістів полягає в тому, що для перших людина є нічим іншим як результатом історичного процесу, а для других людина – це причина історії. Проте тільки в контексті людського існування є важливість та значення історичного процесу. Представники філософії екзистенціалізму здійснили чималий внесок у історичне пізнання, що їм вдалося завдяки інкорпоруванню цінності індивідуального людського буття в канву історичного процесу, крізь призму якого вони і розглядали роль та значення історії.

Ключові слова: екзистенціалізм, історичне пізнання, сенс історії, екзистенція, колективне та індивідуальне, методологія науки, філософія науки.

Summary

Rachuk S. **Historical knowledge through the lens of the philosophy of existentialism.** – Article.

In the article he main philosophical ideas and developments of the atheistic wing of existentialists in the context of cognition of the historical process have been reflected, in particular representatives such as S. Kierkegaard, K. Jaspers, J-P. Sartre, A. Camus, N. Abbagnano. The analysis and comparison of different views of representatives of existentialism and their contribution to the philosophy of historical cognition have been carried out. The features of historical gnoseology from the perspective of the philosophy of existence have been outlined and the influence of existentialism on the foundational methodological principles of historical cognition has been determined. The representatives of the philosophy of existence consider that responsibility for both one's own life and the life of the society, in which an individual lives, always rests on the individual rather than economic or political forces. It has been established that the philosophy of existentialism and historical cognition share a common subject of the study: the individual and their activity. However, at the same time, there is a certain difference in emphasis made by existentialist philosophers and researchers of the past. While historians consider the historical process in its entirety and rational regularity as the basis of cognition of the past, existentialist philosophy places the greatest importance on human existence as an object of cognition, and this human existence is imbued to some extent with an irrational sensory sphere that affects human activity and, consequently, the development of the historical process. According to existentialist philosophers, the historical process is shaped through the prism of individual human existence. The main difference in the interpretations of the historical process between historians and existentialists is that, for the former, the individual is nothing more than a result of the historical process, while for the latter, the individual is the cause of history. However, the historical process is important and crucial only in the context of human existence. The representatives of existentialist philosophy have made a substantial contribution to historical cognition, which they have achieved by incorporating the value of individual human existence into the framework of the historical process, through which they have examined the role and significance of history.

Key words: existentialism, historical cognition, meaning of history, existence, collective and individual, methodology of science, philosophy of science.

UDC 141/378+372.881.111
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.15

O. O. Savchenko
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0085-7189
PhD, Associate Professor, Foreign Languages Department
Ivan Kozhedub National Air Force University

THE RATIONAL APPROACH TO LINGUODIDACTICS

Introduction. The theory of rationality has always attracted the attention of researchers in various fields of scientific knowledge, including those who work in the sphere of pedagogy since rationality is always associated with reasonable, expedient, and more perfect concepts. That is why the theoretical foundations of the rational approach to education are still of significant interest. Taking into account the changes that are taking place in modern education, primarily due to the transition from the knowledge-based paradigm of education to the competence-based one, philosophers and educators put forward a question of what notions should direct modern pedagogical thought, and what ideas should lie in the heart of modern education today.

Recent research and publications analysis shows that the various aspects of the theory of rationality draws quite extensive attention of both foreign scholars (M.S. Bedke, R.M. Dawes, M. Hashamdar, R.K. Hastie, C. Huenemann, G.F. Schueler, K.E. Stanovich, R.F. West, M. E Toplak, S. Svavarsdóttir, and others), and Ukrainian researchers whose studies are devoted to researching the criteria of rationality and approaches to defining its types (O. Dolska, R. Martynov, M. Bilous, T. Pavlova, Y. Bekh, O. Riabeka, V. Vashkevych, V. Zinkevych, Yu. Chepurenko, S. Yagodzinsky, and others). However, despite quite numerous scientific works, there is a shortage of scientific studies that focus on the target phenomenon in the context of education whereas the issues of the interrelation of education and types of rationality are essential both from theoretical positions and due to social demand, since education does not only interpret and promote scientific knowledge but also illustrates how well students master scientific knowledge and practical competencies.

The main objectives are to review and specify the historical types of scientific rationality, explore the interactions and interdependencies of scientific rationality and education, outline some prospects for designing the rational methodology for teaching and learning foreign language learning in the context of the modern educational paradigm aiming at the development of foreign language communicative competence (FLCC).

Presentation of the main material. Taking philosophy as the phenomenon which although "cannot change the world but can comprehend it in a more radical manner than any other science since is capable of aiming at the totality of facts" [24, p. 484], we will attempt to apply some philosophic provisions to research the rational approach to education, particularly, to the methodology for developing FLCC, focusing on the rational, cognitive, normative, and productive aspects.

Philosophy interprets the concept of rationality differently. Applied studies understand rationality (from the Latin *ratio* – reason) as an appeal to human reason as a way of obtaining knowledge and consider it as something more improved, and more productive. Most often, rationality is interpreted as something that corresponds to the laws of reason – the laws of logic, methodological norms, and rules. What corresponds to the logical and methodological standards is rational; anything that violates these standards is not rational or even irrational. Rationality is the quality of being guided by reasons or being reasonable or, in other words, this is the method for solving problems with logic and well-structured thinking. Often, rationality is understood as usefulness: that which contributes to the achievement of the goal and is practically worthwhile is rational, what prevents this is irrational [22].

Until recently, science and the activity of a scientist were believed a model of rationality. All other spheres of human activity were thought rational only if they were based on scientific knowledge and methods. Scientific rationality was considered a research method that enabled assessing certain scientific statements. Nowadays each field of activity is considered to have its own standards of rationality, which do not always coincide with scientific ones, so it is possible to talk about rationality in art, politics, management, and so on [32]. Within this article, we will try to extrapolate the provisions of the philosophy of rationality to linguodidactic issues, particularly, to developing FLCC, and start with reviewing some philosophic postulates first.

Scientists have paid great attention to the problem of rationality, as well as the problem of education since classical antiquity. Rationalism is rooted in the philosophy of the ancient Greek thinker Socrates, who believed that before knowing the world, people must know themselves through

© O. O. Savchenko, 2024

rational thinking. Plato considered the reason and the thirst for knowledge the basis to assess all moral, legal, aesthetic, political, and other social values. Aristotle contributed to rationalism laying the foundations of syllogistic logic, which he regarded as the key instrument of rational explanation saying that humans interpret particular facts by bringing them under general principles in the course of reasoning. Such scientists as F. Bacon, R. Descartes, G. Leibniz, B. Spinoza understood rationality as something related to the mind, based on the belief that the mind comprehends the being and that this is its true essence, which guarantees objectivity [15, p. 4]. Unlike, rationalists who believed that the justification of some important claims did not rely upon experience but upon reason, I. Kant did not believe that the application of the principles of rationality were sufficient to arrive at substantive conclusions but he certainly regarded some formal principles of reason as "necessary conditions of reasoning because they are the fundamental principles of reason" [16, p. 116]. In the philosophy of G. W. F. Hegel, rationalism is combined with dialectics, which acts as the universal logic of the self-knowledge of reason, or the absolute idea, and at the same time as the fundamental theory of knowledge [21]. According to M. Weber, rationality is a precise calculation of adequate means to achieve a set goal. In his studies of activity, he singled out two rational types – the value-relevance, based on conscious beliefs, and the objectivity-based, associated with the free choice of goals and appropriate means to achieve them, and within the framework of the activity approach to society, he built a certain hierarchy of rationalities based on various sociocultural peculiarities [18].

At the beginning of the XX century, humanity faced (in a certain sense) the crisis of a classical attitude to the surrounding reality, history, culture, human thinking, and so on. This made researches related to the problem of scientific rationality of more significance. Actually, K. Popper, one of the 20th century's most influential philosophers of science, formulated the problem of scientific rationality. He associated this term as an attempt to separate the sphere of scientific knowledge from various non-scientific sources a particular study relies on, and from the entire non-scientific sphere in general. K. Popper holds that scientific theories and any other claims to knowledge can and should be rationally criticized [28]. T.S. Kuhn, a respected American philosopher, argues that transformative ideas do not arise from the gradual process of experimentation and data accumulation but due to revolutions in science or breakthrough moments that occur outside of normal science, and disrupt accepted thinking and offer unanticipated ideas [24].

Postmodern scholars such as E. G. Husserl, M. Horkheimer, T. W. Adorno, M. Heidegger, J. Habermas, M. Foucault, and others, criticized rationality focused on pure scientific knowledge; they appealed to the phenomenon of tradition, the world of values, and the individual responsibility of a scientist and thinker. This type of rationality denounced methodological solipsism, destroys monologism, and unilineal historicism, destroys claims for universal constructions in science, politics, and education, and establishes the pluralism of cultures [31]. V. Bouzov claims that "the contemporary philosophy of science has not been successful in proving convincingly that rationality of scientific knowledge might be perceived of as one keeping up to rigid methodological rules" and cites P. Feyerabend who thought that "such type of rationality is a holdback in the feasible advance in science; it imposes limitations on human freedom. Scientific progress makes headway through breaking up the constraint of methodological rules" [7, p. 249]. J. Mosterín singles out theoretical rationality and practical rationality. He considers reasoning as a psychological faculty, while rationality is an optimization strategy. He reduces the formal component of practical rationality to the decision-making theory, while the material component is based on human nature. According to him, practical rationality determines theoretical, and not vice versa [26]. M.S. Bedke argues against the conceptual primacy of rationality and goal-seeking in favour of the conceptual primacy of motives. He defines rationality as procedural rationality associated with seeking a goal, the goal being rational is a human has the motivation to act following it. The rational influence of motives determines rational reflexivity [5]. C. Rovane believes that a human is not just rational, they have complete reflexive rationality which is the way of actions and thoughts that clarifies the internal picture of the world in the human mind so that it better matches the real environment. In other words, this is a rational way of thinking that leads to rational decision-making [30], which should take into account the following factors: (1) the current state of things, as well as the psychological, social, and emotional state of a human; (2) probable consequences of the choice; (3) the choice is based on the benefit derived from the consequences of each possible choice [14].

J. Habermas who through a combination of conceptual analyses, systematic reflections, and critical reconstructions of such predecessors as Marx and Weber, Durkheim and Mead, Horkheimer and Adorno, Schutz and Parsons developed a sociological theory of action that stresses the need to coordinate action socially via communication [12]. M. Karwowski and B. Milerski developed a tetragonal model of educational rationality that distinguishes between four types of rationality: praxeological, hermeneutic, emancipatory,

and negational. Praxeological rationality has a technological nature and is oriented at practical skills. Hermeneutic rationality has an existential and interpretative nature and aims to understand oneself and the world. Emancipatory rationality has a critical nature and is oriented at empowerment and self-determination of an individual in a social context. Negational rationality is connected to rejecting the sense of education per se [19, p. 184].

The above principles are to a certain degree applicable to developing FLCC. But, there is another methodological postulate stating that the rational method of developing FLCC is implemented by both rational and irrational actions of the teacher and the student, and what is irrational in philosophy can be productive in learning foreign language. This is so since a modern student is pragmatic, rational, and irrational at the same time in their educational activities. In fact, foreign language learning is far from being always rational. Often there is a so-called false rationality when the student thinks they are very rational, but in reality, they are not. A typical example of the false rationality of learning activities is the transliteration of a foreign language text with Cyrillic letters. However, the choice of teaching tools and methods is more rational since the teacher selects such pedagogical situations which help students learn. Anyway, to formalize pedagogical reasoning, we assume that learners and teachers act rationally. For example, R. Shafto and N.D. Goodman understand rational teaching as an opportunity for the teacher to minimize their intervention while teaching. In addition, according to the authors, learning is rational if students use the information provided by the teacher in the most rational way with the help of logical conclusions and inferences [34].

Generalizing the theoretical provisions for understanding the impact of the philosophy of rationalism on the sphere of education, it seems feasible to refer to R. Farrell who wrote that "at the heart of [rationalism] is the contention that to be rational is to follow a set of rules in an algorithmic, or procedurally structured manner. Moreover, these rules are usually construed as necessary, universal, and atemporal... In his own words, "logic is to be the model that which, (a) our thinking should conform to, and (b) provides the structure of our knowledge" [11, p. 8].

In light of the above, we can argue that the institution of education is one of the most rational in human culture; rationality lies in the ways of storing and transmitting socially significant knowledge. In the context of foreign language teaching and learning, there are certain principles that make the learning process a rational and, that is of primary importance, normative system, since the learning process itself, its results, and means, tools, and techniques used in it, are subject to certain norms. Therefore, considering rationality from a methodological perspective, we can speak about the need not just to search for rational methods and techniques in teaching and learning foreign language, but also its normative foundations.

J. Raz in his *The Roots of Normativity* considers that understanding normativity is understanding the roles and structures of normative reasons which, when they are reasons for action, are based on values. J. Raz's value-based account of normativity is brought to bear on many aspects of the lives of rational beings and their agency, and in particular, their ability to form and maintain relationships, and to live their lives as social beings with a sense of their identity [29]. However, not only values can become a means of substantiating normativity. According to C.M. Korsgaard, normativity is not confined to principles and obligations (that is values). She believes that normative claims are relevant to action rather than to knowledge and holds that it is reflexivity that provides a vindicable source of normativity [23]. B. Keisewetter considers the term 'normative' to refer not just to any standard or requirement, but only to those that are necessarily accompanied by reasons for conformity. He claims that "rationality comes with standards, but it does not by itself mean that rationality is normative" [20, p. 4]. J. Broomes treats normativity as "a property that a person may possess, like rationality: I shall say that a person is normative if she does whatever she ought to do, believes whatever she ought to believe, wants whatever she ought to want, and so on" [8, p. 294]. Extrapolating the concept of normativity to the process of language learning, we should emphasize that we can find this normativity in various textbooks, manuals, examination materials and tests, programs and syllabi, and so on. This illustrates the possibility of applying normativity to the methodology of foreign language teaching and learning, when individual facts and separate teaching actions in the educational process are transformed, on the one hand, into its normative categories, and, on the other hand, regulate it, which is a fact of rationality.

Rationalists hold the belief that the human mind has a key role in language learning, they recognize the internal elements like the mind and reasons and disclaim that language learning is just a verbal behaviour. They deal with the theory and research in linguistics shifting from treating language as an insubstantial essence that is external to the human to cognitive biolinguistics – the study of language as a human cognitive system embedded within the mind/brain of each individual [17].

The above considerations emphasize the mutual dependence of the categories of rationality and cognitivity, since rationality is interpreted in direct connection with cognitive processes, which are reflected in the student's mental activity, conscious forms, and methods of organizing learning activity.

This fact indicates that it is feasible to consider the category of cognitivity as a determinant of rationality. Cognitive mechanisms provide different levels of implementation of rational methods, since they contribute to: (1) understanding that individuals bring various learning experiences to the learning situation which can affect learning outcomes; (2) determining the most effective ways to organise and structure new information to engage the learners' previously acquired knowledge, abilities, and experiences; and (3) arranging practice with feedback so that the learner's cognitive structure can effectively and efficiently assimilate and/or accommodate new information [27].

Cognitivity and rationality in linguodidactics are the basis for cognitive learning technologies since all cognitive processes in any intellectual activity are based, first of all, on the nature of thinking and its mechanisms: the processes of understanding, the formation of concepts, the solution of mental problems, the evolutionary development of thinking, and its relationship with speech. This is directly linked with the necessity to rationalize the methodology for teaching and learning foreign language and developing FLCC from the cognitive learning perspective. This was the reason why in 1980s the Cognitive Academic Language Learning Approach (CALLA) was developed. According to this approach, learners are mentally active participants in the teaching-learning interaction. The mental activity of learners is characterized by the application of prior knowledge to new problems, the search for meaning in incoming information, higher level thinking, and the developing ability to regulate one's own learning. The CALLA model suggests ways in which the teacher can capitalize on this mental activity by asking students to reflect on their own learning, and develop a strategic approach to learning and problem solving [9].

N.C. Ellis, the CREED (Construction-based, Rational, Exemplar-driven, Emergent, Dialectic) theorist, states that "second language acquisition is governed by general laws of human learning, both Associative (the types of learning first analyzed within the Behaviorist Tradition) and Cognitive (the wider range of learning processes studied within Cognitive Psychology, including more conscious, explicit, deductive, or tutored processes)" [10, p. 101].

Language learning involves the acquisition of structures that reflect the linguistic form and function of linguistic phenomena. FLCC mastery results from a dynamic system determined by the frequency of repetition of target patterns/constructions and their use in exercises, which is a dynamic contextualized activation. Frequency, recency, and context are the three most fundamental factors influencing the acquisition of linguistic phenomena. Rationality is manifested in the optimal ways of mastering a foreign language. The associative foundations of language allow language learners to be rational in the sense that their mental models of language experience are optimal.

N.C. Ellis considers the category of rationality in close connection with cognitivity as the ability for cognitive activity, which updates the perception and processing of external information [10]. Cognitive mechanisms ensure the process of developing FLCC, moreover, cognitivity is the student's feature who is an active subject of cognition guided by goal-oriented activities and focused on achieving the required result. Thus, the students' use of rational or irrational learning actions is based on cognitive processes. Their actualization in the learning process becomes a prerequisite for the student to become a rational person actively involved in the cognitive process. To select rational ways of solving problems that are possible in specific circumstances (are useful) and lead to the best results, students should base on instrumental rationality, which implements the principles of effectiveness and consistency.

N.M. Savchuk et al., following Professor A.V. Rubtsova, emphasize that students show productivity in learning due to activities based the rational methodology and claim that "productivity not only ensures the achievement of the desired result, but also "includes generalized methods of learning activity and general methods of studying such a language: a reflexive assessment of its capabilities and results, the correlation of real needs with the learning task, the evaluation of their linguistic speech experience, the reflection of the learning experience and the techniques used and the forms efficient individual style of mastering the language" [32, p. 63]. Productivity is relevant to the direction to achieve the result, but with the most rational methods of activity. Productivity in the context of the methodology of teaching native languages broadens the possibilities of presenting learning goals, differentiating them into internal and external ones [32]. Therefore, speaking about productivity as an element for developing FLCC, on the one hand, and a teaching tool, on the other hand, we can conclude that productivity is an integral part of the rational methodology since it enables students to achieve the desired result based on effective methods of acquiring FLCC, gives them the opportunity to consistently and convincingly assess their capabilities in foreign language learning as well as the results of educational activities, comparing them with the goals and objectives of learning framed by the educational programme and syllabus. The efficient educational activity in the context of foreign language learning as the student's ability to manage the educational and cognitive process of language learning autonomously is a consequence of

the rational organization of the educational process, in which the autonomy of students plays a significant role. This becomes the basis for differentiating rational techniques following learning goals, objectives, conditions, and so on.

Conclusions. The study of the philosophical concept of rationality, the foundations of cognitive linguistics, and the main provisions of the productive approach allows us to state that they can serve as a theoretical justification for a rational methodology for teaching foreign languages to students of non-linguistic, and particularly military specialties since rationality is the main strategy for optimizing the processes of teaching/learning/mastering foreign language communicative competence.

The study of the categories of rationality, normativity, cognitivity, and productivity indicates their interdependence, which determines the need to take into account the provisions of cognitive pedagogy and the concepts of productive learning when developing a rational methodology for language learning. At the same time, this proves the complexity and versatility of the phenomenon of rationality in the linguodidactics.

The above analysis makes it possible to formulate the following theoretical justification of a rational methodology for teaching foreign language communicative competence, namely: a methodology can be considered fully rational if it involves rational teaching aids and materials, on the one hand, and learning capabilities on the other, in particular: (1) organized, classroom learning with the teacher who provides students with the materials which give them an opportunity to learn and practice all four language skills, and who determines exactly what and how well students must perform in order to master the language competency; (2) self-learning of students in accordance with their individual educational route and the speed of progress in learning, when students take an active part in their own learning and work toward being autonomous learners, they learn to think critically and to adapt and transfer knowledge through a variety of means.

Bibliography

1. Дольська О.О. Концептуалізація раціональності: плюралізм світоглядних пропозицій. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2010. № 4, С. 39–47. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/8bf95555-614a-4098-9259-73d1b1216322/content.

2. Мартинов, Р.С., Білоус, М.А. Раціоналістична парадигма в освіті: переваги та недоліки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 2017. № 5, С. 118–124.

3. Павлова Т.С. Класична раціональність та соціальна філософія. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник. Філософські науки»*. 2020. № 152, С. 177–179. URL: https://www.researchgate.net/publication/339299333_Klasicna_racionalnist_ta_socialna_filosofia/link/5e49afeb458515072da4541a/download.

4. Ягодзінський С.М. Наукова раціональність і раціоналізм в освіті. *Практична філософія*. 2010. № 2, С. 62–69. URL: https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/9480/1/%D0%AF%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B7%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%A1.%20%D0%A0%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC%20%D0%B2%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%96%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.%202010.pdf

5. Bedke M.S. Practical Reasons, Practical Rationality, Practical Wisdom. *Ethical Theory and Moral Practice*. № 11(1), 2008. 85–111. URL: https://www.researchgate.net/publication/225645972_Practical_Reasons_Practical_Rationality_Practical_Wisdom.

6. Bekh Y., Riabeka O., Vashkevych V., Zinkevych V., Chepurenko Y. Historical Types of Rationality and Irrationality in the Structure of Post-Modernist Consciousness. *Postmodern Openings*. 2020. № 11(3), 195–206. URL: https://doi.org/10.18662/po/11.3/207

7. Bouzov V. Scientific rationality as normative system. *Logos and Episteme*. № 1(2), 2010. С. 247–256. URL: https://logos-and-episteme.acadiasi.ro/wp-content/uploads/2015/02/SCIENTIFIC-RATIONALITY-AS-NORMATIVE-SYSTEM.pdf

8. Broome J. Rationality versus Normativity. Australian Philosophical review, 4(4), 2020. 293–311. URL: https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/24740500.2021.1964236?needAccess=true

9. Chamot A. The CALLA Handbook: Implementing the Cognitive Academic Language Learning Approach. Pearson Education ESL. 2009. 336 p.

10. Ellis N.C. Cognitive perspectives on second language acquisition: The associative cognitive CREED. *AILA Review*. 1, 2006. 100–121. URL: https://sites.lsa.umich.edu/nickellis/wp-content/uploads/sites/933/2021/07/AILA-CREED.pdf

11. Farrel R.P. Feyerabend and Scientific Values. Springer, 2013. 269 p.

12. Habermas J. The Theory of Communicative Action, Volume 1: Reason and the Rationalization of Society. Beacon Press. 2015. 516 p.

13. Hashamdar M. Rationality and Rational Learner in Second Language. *European Journal of Scientific Research*. 2010. 41(4), 482–489. URL: https://www.researchgate.net/publication/293117100_Rationality_and_rational_learner_in_second_language_acquisition

14. Hastie R.K., Dawes R.M. Rational Choice in an Uncertain World: The Psychology of Judgment and Decision Making. Sage. 2009. 374 p.

15. Huenemann C. Understanding Rationalism. Routledge. 2008. 192 p.

16. Guyer P. Kant on the Rationality of Morality (Elements in the Philosophy of Immanuel Kant). Cambridge University Press. 2019. 77 p.

17. Isac D., Reiss C. I-Language: An Introduction to Linguistics as Cognitive Science. Oxford: University Press. 2013.384 p.

18. Kalberg S. Max Weber: Readings and Commentary on Modernity. Wiley-Blackwell. 2005. 432 p.

19. Karwowski M., Milerski B. Educational Rationality: Measurement, Correlates, and Consequences. Educ. Sci. 11, 2021.1 82–197. URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1293420.pdf

20. Keisewetter B. The Normativity of Rationality. Oxford University Press, 2021. 328 p.

21. Kervegan J-F. The Actual and the Rational: Hegel and Objective Spirit. University of Chicago Press, 2018. 416 p.

22. Knauff M., Spohn W. (Eds.). The Handbook of Rationality. MIT Press, 2021. 880 p.

23. Korsgaard C.M. Realism and Constructivism in Twentieth-Century Moral Philosophy. *Journal of Philosophical Research*. 28, 2003. 99–122 URL: https://www.pdcnet.org/jpr/content/jpr_2003_0028Supplement_0099_0122

24. Kuhn T.S. 2012. The Structure of Scientific Revolutions. University of Chicago Press. 264 p.

25. Marcuse H. The Rationality of Philosophy. *New Political Science*. 38 (4), 2016. 476–484. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07393148.2016.1228576

26. Mosterín J. Anthropic Explanations in Cosmology. *Logic, Methodology and Philosophy of Science: Proceedings of the 12th International Congress of the LMPS*. London: King's College Publications. 2005. 441–473. URL: https://philsci-archive.pitt.edu/1658/1/Anthropic_Explanations_in_Cosmology_.pdf

27. Newby T.J., Stepich D. Educational Technology for Teaching and Learning. Pearson. 2019. 337 p.

28. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. Routledge. 2002. 544 p.

29. Raz J. The Roots of Normativity. Oxford University Press. 2022. 320 p.

30. Rovane C. Rationality and Persons. In: The Oxford Handbook of Rationality. OUP. 2004. 320–342.

31. Ruf H.L. Postmodern Rationality, Social Criticism, and Religion. Paragon House. 2011. 280 p.

32. Savchuk N.M., Khlystun I.V., Shuliak S.A. Rationality principles in teaching the native language at the 21ST century higher education. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser.: Philology*. № 38, Vol. 1. 2019. p. 61–65. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/11540/1/rationality_principles.pdf

33. Schueler G.F. Reasons and Purposes: Human Rationality and the Teleological Explanation of Action. Oxford University Press. 2005. 186 p.

34. Shafto P., Goodman N.D. Teaching games: statistical sampling assumptions for learning in pedagogical situations. *Proceedings of the Thirtieth Annual Conference of the Cognitive Science Society*. 2008. 1632–1637. URL: https://cocolab.stanford.edu/papers/ShaftoGoodman2008-Cogsci.pdf

35. Stanovich K.E., West R.F., Toplak M.E. The Rationality Quotient: Toward a Test of Rational Thinking. The MIT Press. 2018.478 p.

36. Svavarsdóttir S. The Virtue of Practical Rationality. *Philosophy and Phenomenological Research*. 77(1), 2008. 1–33. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1933-1592.2008.00174.x

Summary

***Savchenko O. O.* The rational approach to linguodidactics.** – Article.

The issues of studying a foreign language by students in the context of higher education do not lose their relevance due to the insufficient effectiveness of the process of mastering foreign language communicative competence. This emphasizes the need to create a rational methodology for teaching a foreign language and emphasizes the fact that teaching methods must take into account real conditions and factors that affect the success of learning. Today, when many scientists recognize that each sphere of activity has its standards of rationality, it is interesting to extrapolate the provisions of the philosophy of rationality to linguodidactic problems, namely, to identify and emphasize the signs of rationality in the methodology of teaching foreign languages. In the article, the author focuses on one of the reliable ways to rationalize the process of learning a foreign language, which, she believes, is the use of a rational methodology based on the philosophy of rationality, the main concepts of which are rationality, cognitivity, normativity, and productivity, which, being extrapolated to linguodidactics, are transformed into rational methods of teaching foreign language communicative competence in the conditions of classroom study under with the teacher and rational methods of autonomous study. As a methodological basis for a rational methodology for teaching foreign language communicative competence, the author considers the key aspects of the philosophy of rationality, formulates the basic principles of a rational methodology, determines linguodidactic means of its implementation, and identifies indicators of rational methodology. Emphasizing that the goal of a rational methodology is to use rational educational means and actions in the process of mastering foreign language communicative competence, the author notes that a general characteristic of rationality in the process of learning a foreign language is a focus on patterns of successful cognitive and speech activity which is considered rational if it contributes to the achievement of a goal.

Key words: rational approach, linguodidactics, rationality, cognitivity, normativity, productivity, foreign language communicative competence.

Анотація

***Савченко О. О.* Раціональний підхід до лінгводидактики.** – Стаття.

Проблеми вивчення іноземної мови студентами в контексті вищої школи не втрачають своєї актуальності через недостатню результативність процесу оволодіння іншомовною комунікативною компетенцією. Це наголошує на необхідності створення раціональної методики навчання іноземної мови та підкреслює той факт, що методика викладання має враховувати реальні умови та фактори, що впливають на успішність навчання. Сьогодні, коли багато вчених визнають, що кожна сфера діяльності має свої стандарти раціональ-

ності, вважається цікавим спробували екстраполювати положення філософії раціональності на лінгводидактичні проблеми, а саме виявити та акцентувати ознаки раціональності в методиці навчання іноземних мов. У статті автор акцентує увагу на одному з надійних способів раціоналізації процесу вивчення іноземної мови, яким вважає застосування раціональної методики, що ґрунтується на філософії раціональності, основними концептами якої є раціональність, когнітивність, нормативність, продуктивність, які, будучи екстрапольованими на лінгводидактику, трансформуються в раціональні прийоми навчання іншомовної комунікативної компетенції в умовах організованого навчання в аудиторних заняттях під керівництвом викладача та раціональні прийоми самонавчання. В якості методологічної основи раціональної методики навчання іншомовної комунікативної компетенції розглянуто вузлові аспекти філософії раціональності, сформульовано основні засади раціональної методики, визначено лінгводидактичні засоби її реалізації, виявлено індикатори раціональності. Підкреслюючи, що мета раціональної методики полягає в тому, щоб студенти в процесі оволодіння іншомовною комунікативною компетенцією, користувалися раціональними навчальними діями та засобами, авторка відмічає, що загальною характеристикою раціональності в процесі вивчення іноземної мови є орієнтація на зразки успішної пізнавальної та мовленнєвої діяльності, оскільки дія вважається раціональною, якщо вона сприяє досягненню мети.

Ключові слова: раціональній підхід, лінгводидактика, раціональність, когнітивність, нормативність, продуктивність, комунікативна компетентність.

UDC 130.2:141.7:001
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.16

I. A. Sajtarly
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8253-4898
D.Sc., Professor,
Professor of the Department of Philosophy of Humanities
Taras Shevchenko National University of Kyiv

O. M. Ishchenko
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3832-2403
Ph.D. (Philosophy), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy of Humanities
Taras Shevchenko National University of Kyiv

AN OVERVIEW OF THE CIVILIZATIONAL PARADIGM FROM THE ANGLE OF STRUCTURALIST IDEAS

Problem setting. As well-known, the issue of correlation between social and cultural formations is of a particular interest in contemporary "academic world", especially due to the observation on the part of many thinkers of the increasing "decline" of conventional norms and values under conditions of the so-called "mass society".

But we would like to dwell on the two vivid phenomena in contemporary social theory, since it is these phenomena that enable us to grasp the true reasons of incoming sociocultural crisis, spreading to both advanced and non-advanced societies, and they help us to trace the logic of development of leading approaches in sociocultural studies throughout the whole 20th century. We believe that all the above only improve possible studies in this area.

So, as far as the logic of modern sociocultural thought is concerned, we can observe two clear trends, related, primarily, to civilizational approach and structuralist strategy. First, the obvious attempt of leading thinkers of 20th century, in particular, the developers of civilizational paradigm to avoid the term "society" altogether, substituting it with the term "civilization." And second, we can see a quite clear tendency on the part of adherents of structuralism to identify the term "society" with the terms "social structure" and "social system". Therefore, the **direct aim of this paper** to reveal the true intentions of representatives of these trends in terms of clarifying their basic "intuitions". To achieve this goal, we should reveal the ideological content of both conceptions.

The first that we can find out in the above context that both structuralists and representatives of the so-called civilizational approach regard "cultural code" as a foundation for function of the entire society, including its economic basis. However, when they turn to the quite "metaphysical" question about "prime cause" of very "code", they inevitably meet to a certain complexity.

Analysis of recent research. Let us, briefly, recall the main ideas, which were offered by developers of civilizational paradigm. They paid, primarily, attention to the significance of the cultural background in social development, precisely, in national development, since in their deep conviction, it is nation that is direct embodiment ("personification") of the corresponding "cultural code".

In other words, the representatives of given direction, namely Osvald Spengler, Max Weber, Samual Huntington, etc. share a common belief in decisive influence of a certain "spirit" ("gestalt", "habitus", "soul", etc.) of culture on the historical "destiny" of nation, including its social order, basic value system and economic life. In addition, according to a lot of them, this "spirit" is initially mediated by religious creeds.

It would seem that supporters of civilizational paradigm turn to this idea due to the impossibility of any explanation of specifics (variety) of civilizations, their various historical path, especially, the religious creeds, which are laid the basis for these civilizations. And, in fact, we can hardly answer these questions.

But the works of the most prominent proponents of the civilizational argument testify that, firstly, they are extremely focus not only on the "nations", which are more and less successful in historical term. Their authors, largely, concern with the "destiny" of civilization, titled as "western". Secondly, when referring to the issue of materialization of this "spirit", "its deep cultural implication in history" [9, 172–173], *they inevitably realize the necessity of returning to the social context as the determining factor of culture.*

For example, most developers of the civilizational paradigm share common views on the core of Western "culture", associating it with the so-called "rationality", treated differently – in dependence

© I. A. Sajtarly, O. M. Ishchenko, 2024

on various contexts. Nevertheless, it is known for certain, that over the centuries, pre-capitalist Western communities ("civilization") had a completely different structure with a powerful influence of Christianity on all spheres of public life, but with a low threshold of affective self-control, and therefore with a high level of violence and cruelty both in interpersonal and legal practices. Inhuman executions and torture were commonplace in everyday life. It is no coincidence that the structuralist Foucault, for instance, had to describe them only as "bloody", "gloomy festival of punishment", "the theatrical representation of pain" [2, 14], although, in contrast to Guattari and Deleuze, he denied their libidinal nature.

Along with that, a prominent researcher of 20th century Norbert Elias no less convincingly argued that the so-called "rationality" of "western civilization", emphasized so frequently on the part of Spengler and Weber, *is a historical achievement due to the emergence of such pattern of society ("figuration") as Absolutism.* And it does not matter, in what terms this rationality is considered – in ethical terms, that is, from perspective of strong restraint imperative, or in economic terms, that is, from perspective of "the saving", "strict calculating between profits and expenses" [10, 21–12].

Indeed, Spengler and other researchers, related to the civilizational approach, overlook the fact that the so-called "western civilization" in its cultural development went through several stages with their inherent characteristics. This civilization also differs from others in its equally specific social history in terms of its constant structural transformation.

But even though the original core of culture is sacred, therefore is incomprehensible, some of developers of civilizational arguments conscious that the cultural "core' is closely related to ethics, rather than to "creeds". It is noteworthy, Spengler, for example, clearly conceived that cultures or civilizations "live" as long as they are socially organized in terms of keeping some social stability ("order"), exercising by elites due to development and implementation of mechanisms of mass control to achieve relative equilibrium between themselves and other "strata".

Furthermore, in his deep conviction, it is elites who are the true embodiment of cultural code, particularly, an aristocracy solely "works out the Destiny of a nation, there is a minority, which in the name of all represents and fulfils its history" [9, 172–123]. That is the reason why communities (peoples), which have not such aristocracy, or has lost it due to essential transformation, are doomed to cultural "death", hence to "decline" of their identity.

Main material. In contrast to widespread statements, we believe that in the works of outstanding representatives of civilizational paradigms is present a serious concern, and even a kind of foresight of the future of Western civilization, rather than an attempt to substantiate its cultural dominance. It is primarily referring to the studies, which belong to O. Spengler ("The Decline of the West"), M. Weber ("The Protestant Ethics and The Spirit of Capitalism"), S. Huntington ("The Clash of Civilizations, and the remaking of World Order"), and there are many other, no less vivid thinkers, who tend to civilizational "anxiety".

Furthermore, at the end of the above treatises, almost every author focuses on the destructive influence of advanced capitalism, namely the growth of extended production and corresponding extended consumption as an essential condition for the expansion of the mass society. For both Spengler and many other prominent thinkers, the phenomenon of mass society is directly associated with an obvious decline of social structure, that is, with the loss of clear social differentiation and the ability to create stable social connections (the factor of social equilibrium), resulted in the mentioned-above "death" and hard cultural consequences. As soon as the "mass" becomes the main factor of social development, the profound spiritual and moral "decomposition" begins, and nation inevitably turns into the "mob". In other words, the "mass" transforms nations in such a way, that they become to be not able to reproduce its cultural code, that is, their civilizational identity.

According to structuralists, any human community is largely determined by social characteristics (certain models of relationships and interdependences), which affect the peculiarities of culture, especially when there is talking about the normative one: "The starting point must be the concept of a society, defined as a collectivity, i.e., a system of concrete interacting human individuals, which is the primary bearer of a distinctive institutionalized culture and which cannot be said to be a differentiated subsystem of a higher-order collectivity oriented to most of the functional exigencies of a social system... *a hierarchy of generality of the patterns of normative culture* institutionalized in a social system, *one that corresponds to the general hierarchical relations of its structural components. Each subunit of the society, as collectivity, will have its own institutionalized values, which should be conceived as specifications, at the appropriate level, of the more general values of the society"* [7, 433].

In general, structuralists refer to the fact that any cultural code exists in the form of certain conventional "patterns", which depend on a complex of social determinants, including the characteristics of very "social system", mainly the system of "social sanctions", related to the so-called repressive machine and reward system. Furthermore, they

also pay great attention to the issue of deviation ("transgression"), that inevitably leads to the need for consideration of so-called affective context of "ethics", which is currently associated with social relationships, rather than with the "creeds".

It also refers to affective control as a certain component and direct function of culture, including control over human instincts. In other words, the most prominent scholars in the modern humanities argue, that many human affects and impulses are subject to social modeling, which Norbert Elias, for example, marks with the word "refinement", "purifying desire". Furthermore, ethics (morality), and along with it the affective culture depend on the level of personal incorporation of an individual into any community, union, etc., and finally, on the mode of production.

Thus, when following this logic, we can say about the existence of "societies", which are ascetic or hedonistic, peaceful or, *vice versa*, aggressive, collectivist or individualistic, advanced or, conversely, non-advanced. These patterns can be various, depending on alternative criteria, therefore, we can obtain various classifications of social systems.

Parsons, for example describes the society (social system) in dependence on so-called "subsystems", namely, he focuses on the religious system, the systems of power and production relations etc., since in his deep conviction "*the over-all collectivity structure cannot be divorced from political organization, oriented to maintaining commitments to this order and to the jurisdictional functions associated with it, in relation both to its own population and to other societies*... The primary area in which the problems of value-commitment are played out is that of religion; for most societies, the paramount over-all collectivity has been at the same time a religious collectivity and a political collectivity, both a "church" and a "state". "*Law, we may say, has tended to stand in the middle, to be legitimized by religion and enforced by political authority* ..." [7, 434]. In general, the social analysis here is mostly reduced to descriptive analysis, directed to finding and conceptualizing social patterns (the structures), irrespective of the issue of their historical modifications within frameworks of a particular civilization.

It is noteworthy, a lot of prominent sociologists and anthropologists of modernity insist on some variability and relativity "normative cultures", especially, in relation to current experience. In this regard, the structuralist doctrine of cultural dependence on social structure (basic institutions) in poststructuralism will be completed by the principle of development, or *vice versa*, the principle of "involution" with references to economic determinants.

It is well known that Nietzsche, for example, was the first to ground the dependence of ethics on social structure, relying largely on the history of ancient civilizations, despite of his reducing this structure to only upper-class and "bottoms". To be more precise, he stated about existence only two "ethos" – the aristocratic, which Nietzsche associated with his concept of the "Overman" and the morality of herd, which, according to him, symbolizes the "virtues" of the common humans.

In general, there are three main discoveries of Nietzsche, which can be considered as the most significant for further humanitarian studies; firstly, his thesis that it is solely fear of punishment that promotes the formation of moral feelings, secondly, power has a libidinal basis, which explains the phenomenon of superfluous cruelty, for example, the practices of "the most disgusting mutilations". And finally, the idea of the economic origins of morality, in particular the statement of dependence of the views on moral duty on its expediency.

It appears that this Nietzschean theory, especially his statement about dominant role of ruling class in creating both the cultural patterns ("values") and "destiny" of the entire community had been borrowed by many thinkers. Suffice it to mention Spengler's' studies, the works of Zigmund Freud and Norbert Elias, including the representatives of post-structuralism.

As for the structuralism, its direct aim to substantiate the correlation between the social structure and so-called normative culture, in particular the dependence of national development on a certain model of social relationships. And the representatives of civilizational approach had to admit the obviousness and validity of this statement.

But, when referring to such brilliant thinkers of modernity as N. Elias and M. Foucault, we can grasp that according to their deep conviction, it is the pattern of power, i.e. social control system ("discourses of powers") that is "primary", whereas the cultural system is even "tertiary", rather than "secondary". Either way, one can conclude that cultural code is not a constant, thus it is subject to historical transformation, caused by a profound transformation of the entire system of social relations, especially, of the power system.

At first glance, structuralists demonstrate a rather negative attitude towards the principle of historicity in social theory, especially towards "evolutionism". Nevertheless, starting with Elias and ending with developers of poststructuralist strategies, they admit the essential structural transformation of advanced societies, influenced by the "spirit of capitalism" with an emphasis on the mode of production.

It is quite clear that in the so-called pre-modern period of the civilizing process, a fundamental role in

society belonged to familial institutions, or in put it in structuralist term, to *kinship institutions.* That is the reason why the cultural core here was composed of the "relational values", i.e. the values, which were relevant to interpersonal relationships, hence to specific morality in terms of conventional system of behavioral imperatives. A pattern of relationships, which was here dominant, was determined by request to comply with the conventional hierarchal order, accompanied by a rigid affective-emotional self-constraining.

In this case, the society was a very complex system of interdependences and coercions – *the figuration* (Elias), which was firmly determined by the pattern of social statuses (stratification), related primarily to the system of power, various unions, estates, guilds, etc. These societies were societies of strong families, connections and alliances. And only in a more later period of development the above social model is transformed into an individualistic society of production and consumption.

To put it differently, structuralism deals with such social "objects", within which the regulation and ordering of relationships are performed, therefore functions of exchange and distribution of "facilities" in dependence on the established "pecking order" and conduct rules. The cultural "core" here relates to the moral sphere, which representatives of civilizational paradigm no less convincingly insist on, *since it is quite clear that any cultural "gestalt", "soul", "habitus", "ethos", etc. at the same time is a certain understanding the "good" and "evil", therefore a certain system of prohibitions.*

Furthermore, it is this statement that combines of representatives both structuralism and civilizational approach in their vision of the nature of the human communities: a society, or civilization can reproduce itself if it is able to reproduce of culture, namely, to control of deviant behavior.

In the conditions of post-industrial formation an essential transformation of the over-all social structure occurs, both classes and institutions, mediated by the dragging of "masses" into the area of production and consumption, spreading these practices on the global scale.

As a result, not only mass society dominates, but also the institutions, which perform the functions of production, accumulation distribution of "goods", and in fact – financial "flows". It is production discourse that mostly prevails. Production itself, as Guattari claims, has become "desiring", which can produce any desire, as long as it strives for profits.

Thus, a relativity monolithic society emerges, primarily oriented toward consumption with a high degree of both social and interpersonal alienation. As for as the system of production is concerned, it is captured by the power of "the symbolic value" of fictious capital, by the production of digital technologies.

All the above-mentioned contributes to the genesis of a certain type of personality, who from the point view of prominent postmodern anthropologies is largely considered as "narcissistic" (J. Lipovetsky), necrophilic (E. Fromm) or schizoid types (F. Guattari), i.e. as a Subject, who is mostly destructive and defective in moral term, concerned primarily with "objects, rather than persons", including the virtual ones.

It is obvious that moral alienation, emphasized on the part of both developers of the civilizational approach and the structuralist discourse, lead to affective arbitrariness as a shared pattern of behavior, therefore the violence in social relationships is only increasing. It is difficult for such a society to reproduce itself in terms of keeping some fixed connections and relationships, since its fundamental institutions are largely "declining".

Conclusions. It is extremely difficult to contest the statement about dependence of society on the state of its culture. But, as for as very culture is concerned, most of developers of the civilizational paradigm tend to reduce it to characteristics of "religious creeds", which are incomprehensible in their core. Within the framework of the above paradigm, it turns out that it is these "creeds" that determine a certain destiny of the community, which is called here as "race", "nation", or "civilization", rather than just "society".

Structuralists rationale for the idea of a direct correlation between certain society and its culture. But finally, both structuralists and adherents of civilizational approach had to recognize of historical variability of cultural "code" due to the full awareness of the crisis of "civilizations" under conditions of incoming "mass". Put it another way, they had to admit the influence of postmodern social formation, called *the consumer society* on the transformation of the cultural "habitus" of civilizations with their gradual spiritual "decadence".

Presumably, due to this reason both structuralists and explores of "civilizing process" have focused on the issue of capitalism, its nature and possible modalities. Similar to developers of social critical theory, these discourses are no less concern with "revolt of the masses" (Jose Ortega y Gasset) or "mass society" as a shared topic for a lot of social researchers of the end of 20th century.

Bibliography

1. Elias N. (2000). "Shame and Repugnance" (VI), "Increasing Constraints on the Upper Class" (VII), [in "The Civilizing Process: sociogenetic and psychogenetic investigations"], translated by Edmund Jephcott with some notes and correcrions by the author and corrections by Eric Dunning, Johan Goudsblom, and Stephen Mennell. Blackwell Publishing. Pp. 414–436.

2. Foucault, M. (1977). Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Pantheon Books (in English), translated from the French by Alan Sheridan. 333 p. Retrieved from https://architecturalnetworks.research.mcgill.ca/assets/disciplineandpunish-min.pdf (date of access: 23.01.24)

3. Huntington, S. (2011). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order/ English: Simon & Schuster; 386 p.

4. Leitao, R. (2018). Recognizing and Overcoming the Myths of Modernity / Renata Leitao:, in Storni, C., Leahy, K., McMahon, M., Lloyd, P. and Bohemia, E. (eds.), Design as a catalyst for change – DRS International Conference 2018, 25–28 June, Limerick, Ireland. Retrieved from https://doi.org/10.21606/drs.2018.468 (date of access: 23.01.24)

5. Nelson, R. (2014). Civilizational Paradigm Change / The modern industrial case/ Ruben Nelson: ERUDITO. – e-journal of the World Academy of Art & Science., September 16. Retrieved from https://eruditio.worldacademy.org/issue-5/article/civilizational-paradigm-change (date of access: 23.01.24)

6. Nietzsche, F. (2010). On the genealogy of Morality, [in] Ethics: The Essential Writings (ed), Gordon Marino, The Random House Publishing: Pp. 274–292.

7. Parsons, T. (1961). An Outline of the Social System, Pp. 36–43, 44–7, 70–2 from Talcott Parsons, Edward A. Shils, Kaspar D. Naegle, and Jesse R. Pitts (eds.), *Theories of Society* (New York: Simon & Schuster, The Free Press).

8. Ritzer, G. (2010). Sociological theory / George Ritzer. – Published by McGraw-Hill, a business unit of The McGraw-Hill Companies, New York., 3rd ed.: 664 p.

9. Spengler, O. (1928). The Decline of the West Perspectives of Word-History. – [Translation with notes by Charles Francis Atkinson], LONDON Georg Allen & Unwin LTD. Ruskin House, Vol.II., Pp. 165–186.

10. Weber, M. (1950). The Protestant Ethics and The Spirit of Capitalism. – [Translated by Talcott Parsons], Harvard University NEW YORK: Charles Scribner's Sons, LONDON: Georg Allen & Unwin LTD, Pp. 13–78.

Summary

***Sajtarly I. A., Ishchenko O. M.* An overview of the civilizational paradigm from the angle of structuralist ideas.** – Article.

This article examines the issue of the social fundamentals of culture in the context of the ideas of the leading trends in contemporary sociocultural thought, namely structuralism and so-called civilizational paradigm. This largely refers to such prominent thinkers, who laid the solid foundation for the further development of the entire social theory and theory of culture, particularly Osvald Spengler, Max Weber, Norbert Elias, Talcott Parsons etc.

When examining the above issue, it was revealed that the developers of the so-called civilizational approach in the theory of culture and some adherents of structuralism share a common view on the determining role of social structure, namely they constantly emphasize that there is a certain correlation between its transformations and the state of the values system, therefore the "civilization" *per se*.

It was also turned out that both structuralists and developers of civilizational arguments had to admit the corrupting influence of spreading mass society on original "intuition" of cultures-civilizations, which is accompanied by enforcing profound economic and political transformations, which essentially transform the entire social system of postmodernity.

According to most scientists, the postmodern cultural era and the corresponding social formation are characterized by an enhanced massification, which significantly reduces the influence of cultural tradition, in particular, religious creeds and relevant ethics. In other words, the established ethical core of culture is emasculated by the total economic discourse of production and consumption.

All the above leads to both the social crisis in term of inability of the subject of social relations to create the fixed connections or alliances and an extreme increase of the so-called destructiveness as a direct threat for the entire sociality. That is the reason why, many outstanding thinkers, including the above-mentioned, refer to the issue of mass society, considered it as the main source of cultural decomposition, which, according to them, unavoidably results in both social and civilizational "decline".

Key words: advanced society, civilization, cultural code, culture, ethics, mass society, nation, normative culture, social structure, social system.

Анотація

***Сайтарли І. А., Іщенко О. М.* Огляд цивілізаційної парадигми з точки зору структуралістських ідей.** – Стаття.

У статті розглядається питання соціальних засад культури в контексті ідей провідних напрямів сучасної соціокультурної думки, а саме структуралізму та так званої цивілізаційної парадигми. Багато в чому це стосується таких видатних мислителів, які заклали міцну основу для подальшого розвитку всієї сучасної соціальної теорії та теорії культури, зокрема Освальда Шпенглера, Макса Вебера, Норберта Еліаса, Талкотта Парсонса та ін.

При розгляді вищезазначеного питання було виявлено, що розробники так званого цивілізаційного підходу в теорії культури та ціла низка прихильників структуралізму поділяють спільну точку зору щодо визначальної ролі соціальної структури, а саме, вони постійно наголошують на існуванні певного зв'язку між її трансформаціями та станом системи цінностей, отже, «цивілізації» як такої.

З'ясувалося також, що як структуралістам, так і розробникам цивілізаційної аргументації довелось визнати руйнівний вплив поширення масового суспільства на початкову «інтуїцію» культур-цивілізацій з подальшим проведенням глибоких економічних і політичних трансформацій, які істотно змінюють усю соціальну систему постмодерну.

На думку більшості науковців, постмодерна культурна доба та відповідна їй соціальна формація, вирізняються підкресленою масовизацією, що суттєвим чином нівелює вплив культурної традиції, зокрема релігійних віровчень і відповідної їм етики. Іншими словами, усталене етичне ядро культури вихолощується всеохоплюючим економічним дискурсом виробництва та споживання.

Усе вищезазначене призводить як до соціальної кризи у вигляді неспроможності суб'єкта суспільних відносин створювати фіксовані зв'язки чи союзи, так і до надзвичайного зростання так званої деструктивності як прямої загрози для всієї соціальності. Саме тому низка видатних мислителів, зокрема згадані вище, звертаючись до проблеми масового суспільства, розглядали його як головне джерело культурного розпаду, яке, на їхню думку, неминуче призводить як до соціального, так і до цивілізаційного «кінця».

Ключові слова: розвинене суспільство, цивілізація, культурний код, культура, етика, масове суспільство, нація, нормативна культура. соціальна структура, соціальна система.

УДК 001.12:165:316.42
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.17

Б. В. Сковронський
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5413-6630
кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ІНТЕГРАЦІЯ НАУКИ ТА МИСТЕЦТВА В АНТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПОШУК ПІДХОДУ ДО РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНУ

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку світової цивілізації є свідченням інтегративних процесів, які можна спостерігати у багатьох сферах життєдіяльності суспільства. Насамперед, одним із найпомітніших серед таких можна назвати глобалізацію сучасного суспільства як процес соціальної та культурної інтеграції. Причини останньої у значній мірі можна пояснити, виходячи із іншого подібного феномену – інтеграції науки та техніки, оскільки сучасна цивілізація поза сумнівом є цивілізацією технологій. В даному сенсі, вибух технологій який відбувся за останні сто років став причиною неймовірного пришвидшення процесів комунікації як на індивідуальному, так і на глобальному рівнях, що призвело до багатьох змін як у повсякденному житті індивіда, так і в мисленні сучасної людини.

Так, М. Маклюен ще у середині XX століття передбачив тенденцію до перетворення сучасного суспільства на «глобальне село», завдяки поширенню технологій «миттєвої» електричної передачі інформації. Технології комунікації, в даному сенсі, змінюють не лише соціальну структуру, стаючи засобами глобалізації суспільства, вони змінюють сприйняття реальності, зокрема змінюється співвідношення сенсорних ознак: зображення, які починають «говорити», рухатись завдяки технологіям, об'ємні форми, призначені для швидкісного пересування у просторі та інші подібні феномени призводять до виникнення нових жанрів та видів мистецтва, яке вже по-суті не можна називати мистецтвом у традиційному розумінні слова, а скоріше продуктом синтезу мистецтва і технології, а отже, інтеграції науки і мистецтва. Таким є мистецтво реклами, кліп-арту, моушн-дизайн, арт-дизайн, інженерне мистецтво, яке включає в себе дизайн промислових виробів, автомобілів і т.п. Характерною ознакою такого взаємопроникнення науки, технології та мистецтва є з'явлення у наукових роботах таких термінів як «арт-технології», «арт-практики», «артизація» [1; 2; 3], що вказує на те, що сучасне суспільство все більше відходить від категорій класичної естетики, для якої був притаманним чіткий розподіл між наукою і мистецтвом, поняттєвим та чуттєвим, логікою та інтуїцією. Ми опинилися в ситуації, коли мистецтво і наука переплітаються, утворюючи певний особливий тип практики, який потребує осмислення.

Весь описаний комплекс явищ спонукає до проведення історичних паралелей, зокрема до пошуку аналогій у минулому цивілізації. Однією із можливих аналогій, в даному сенсі є культура давньої Греції. До останньої варто звернутися з декількох причин. По-перше, це схожі суспільні умови: адже давньогрецька культура, будучи інтерактивною культурою колоній теж створила мережу комунікацій, що в результаті призвело до розповсюдження її впливу на сусідні народи, і, як наслідок, глобалізацію античного світу. Із усією очевидністю ця тенденція проявилася у добу еллінізму, що довершила римська епоха із формуванням «римського світу». По-друге, варто звернути увагу на синтез техніки, науки і мистецтва, який був характерною ознакою цивілізації античного суспільства. В даному сенсі важливо не лише виявити факти взаємодії науки і мистецтва в античну епоху, необхідно переосмислити їх саме як феномен інтеграції, а також зрозуміти засади даного феномену. В останньому полягає **мета** даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. В епоху античності не існувало принципового розподілу між мистецтвом і наукою. За О. Ф. Лосевим, для давньогрецької культури, починаючи із її раннього періоду, про що вчений робить висновок із творів Гомера, була притаманна тотожність мистецтва та життя з одного боку, і ремесла та науки – з іншого. Для давніх греків не існувало поняття естетичної насолоди окремо від поняття життєвої корисності. Для них існувало лише поняття творчості або творення і поняття життя або існування, що поєднувалося у понятті буття як такого. Це означає, що саме життя розглядалося як творчий принцип який застосовується у однаковій мірі як до ідей та думок, так і до речей та предметів. Творити річ, відповідно до сказаного, означає одночасно творити ідею речі, а користуватися річчю, відповідно, означає насолоджуватися нею (із цього і зворотній зв'язок: річ повинна бути такою, щоб нею можна було насолоджуватися, звідси потяг до краси у античній культурі). Цей зв'язок можна

© Б. В. Сковронський, 2024

побачити вже у тому, що слова "techne" і "ticto" (народжувати) – є однокорінними, а отже поняття "techne" ототожнюється із усім, що ми творимо в житті, тобто красивим і корисним, матеріальним і духовним. Більше, того, в даному контексті чотири останні теж не підлягають принциповому розподілу: у світосприйнятті давнього грека створення предметів побуту – це створення ідей та образів, оскільки для того, щоб створити матеріальну річ, необхідно думати, уявляти, користуватися попередньо набутим досвідом і водночас опановувати новий, а крім того, це пов'язано також із фізичними зусиллями, тілесною напругою і т.п. "Techne", як творча діяльність, за словами О.Ф. Лосева «буває у греків не лише чоботярська, гончарна, теслярська, ковальська, але вона буває також і арифметична, геометрична, діалектична, логічна <...> навіть найбільш абстрактні науки грек розуміє не як відсторонену предметність чистого мислення, а обов'язково як більш або менш напружене, життєве, і у певному сенсі тілесне намагання і творчість, як певну технічну і ремісничу вправність» [6, с. 244].

У відповідності до сказаного, мистецтво розглядалося як "techne" у самому безпосередньому значенні даного слова, тобто як певного роду вміння або навичка у якій реалізується та набувається досвід, що може застосовуватися в однаковій мірі в якості творчої діяльності та як практика пізнання. Прикладом такого підходу є вчення про число, яке розроблялося школою піфагорейців. Число для Піфагора і його послідовників є універсальним принципом зв'язку між речами та засобом поєднання протилежностей. Так, число може бути цілим і одночасно сукупністю елементів (структурою). Відповідно до цього число є тим, що дозволяє відрізняти речі одна від одної, але разом з тим і поєднувати їх у структури, надаючи їм оформленого вигляду. Форма для піфагорейців – це одночасно ідея певної речі та її образ. Подібний підхід дозволяє знайти засоби для опису властивостей та явищ природи на основі показників кількості та якості. Зокрема, за Філолаєм «природа і сила числа діє не тільки у демонічних та божественних речах, але також всюди, у всіх людських справах і відношеннях, в усіх технічних мистецтвах та музиці» [6, с. 290]. Вирішальне значення при цьому має гармонія, тобто те, яким чином поєднуються числа. Не число як таке, а відношення між числами утворює нову якість – річ. В даному сенсі гармонія «існує в самих речах і є їх структурою, їх ритмом і симетрією, тобто з досократівської точки зору – їх душею» [6, с. 293]. Гармонія, з даної точки зору, полягає у різних способах комбінації чисел: їх поєднанні, протиставленні, порівнянні, поділі, множенні і т.п., саме це дає можливість певним чином конструювати речі в мисленні.

Можна побачити, що даний підхід спирається на арифметичні аналогії, з огляду на те, що арифметика та її візуальний вимір – геометрія були у достатній мірі розроблені Піфагором та його послідовниками. Необхідно зазначити, що піфагорейці, в даному сенсі, були першими хто змогли побачити моделюючий потенціал числових закономірностей арифметики та застосувати останню саме як моделюючий принцип, створивши на основі числових відношень цілісну модель світобудови. Це була модель, здатна з одного боку дати загальне уявлення про явища дійсності, а з іншого – створювати їх аналоги, здатні відображати будову речей у вигляді числових структур. В даному відношенні, одним з найбільш характерних моделюючих засобів античної науки є піфагорейсько-платонівське вчення про пропорції, назва якого ("proportio") власне є латинським перекладом який у свій час дав Ціцерон грецькому слову «аналогія» [6, с. 296].

Пропорція, виходячи із сказаного, є вченням про принципи зв'язку складових елементів в рамках цілого, що сформувалося у піфагорейській школі насамперед як арифметичне вчення про три типи відношень між числами: арифметична пропорція (у вузькому сенсі слова), геометрична пропорція та гармонічна пропорція. На основі принципів, покладених в основу цих базових закономірностей, формувалися всі інші пропорційні відношення: візуальні пропорції п'яти правильних геометричних тіл, акустичні пропорції звукових тонів у межах октави в музиці, пропорції фізичних елементів – землі, води, повітря і вогню [6, с. 295, 301]. До сказаного необхідно додати, що ті ж числові структури реалізовані у різновидах пропорцій застосовувалися у давньогрецькій культурі до архітектури, скульптури, вжиткових виробів, тобто до всього спектру "techne". Даний чинник можна назвати основоположним для інтеграції науки та мистецтва епохи античності. Зокрема для Філолая, Гіппаса, Архіта та інших піфагорейців, а вслід за ними також для Платона, не існує різниці між абстрактними числовими відношеннями в арифметиці і геометричними та фізичними тілами, складовими чого б вони не були: частинами тіла людини, зображеннями предметів, об'ємними формами, компонентами сумішей і т.п. Мистецтво є наукою в даному сенсі, аналогічно як і наука – мистецтвом. В достатній мірі чітке визначення такого синкретичного підходу формулює Сикст Емпірик: «ніяке мистецтво не існує поза пропорцією, а пропорція засновується на числі, відповідно, будь-яке мистецтво виникає при допомозі числа. Це означає, що у пластиці існує певна пропорція, однаково як і в живописі, за допомогою уподібнення їй твори мистецтва отримують правильний вигляд і вже жодний із них не існує без узгодженості. І, гово-

рячи в загальному, будь-яке мистецтво є системою, яка складається із відношень, а ця система є число. Відповідно має рацію міркування, що «числу все подібно», тобто розуму, що здійснює судження, який є однорідним з числами які влаштували все. Це стверджують піфагорейці» [6, с. 295, 296]. Сказане відображає основну ідею числового вчення піфагорейців: думка, як акт мислення, що оперує числом тут уподібнюється самим речам, із якими здійснюється оперування. Так, у Платона «analogia» першопочатково є думкою або видом мислення, яке здійснює порівняння одних речей з іншими [6, с. 297]. Зокрема, розуміння «речей», якими у піфагорейській школі є числа, здійснюється через візуальне вираження числа у геометричних побудовах.

За Дж. Сартоном, «візуалізація» в античній математиці має цілком практичне походження і пов'язана з тим, що у часи Піфагора ще не виробилося позначення чисел за допомогою літер. З даної причини розрахунки здійснювалися за допомогою крапок на піску або камінців, що розкладалися на землі. В обох випадках число вибудовувалося у вигляді геометричної фігури – трикутника або чотирикутника, який в залежності від парної чи непарної кількості елементів утворював побудови які відрізнялися насамперед за візуальною формою та співвідношенням сторін. Таким чином число приймало видимої форми у одному та двох вимірах: лінії та площини. Саме з такими візуальними «числами» здійснювалися математичні операції [8, с. 204, 205]. Пропорційне відношення, в даному сенсі є однією із форм візуалізації такої математичної операції, яке дозволяло розв'язувати завдання з числами наочно. Так, за Ф. Даненманном, пропорція, за відсутності спеціальних цифрових та математичних символів, виконувала в античному світі функцію, яку в сучасній математиці виконують рівняння, тобто була свого роду «мовою», що дозволяла у доступній для візуального сприйняття формі моделювати відношення між числами і оперувати з ними [4, с. 88].

Оскільки Платон у «Тимеї» зображує устрій космосу за аналогією із живою істотою – тілом, яке складається із частин на основі пропорції, остання, за Платоном, наділяється тілесними характеристиками, тобто це не є відношення абстрагованих від матерії форм, які переходять від одного виміру до іншого лише кількісно, завдяки нарощенню складових елементів [7]. В даному сенсі, числові операції з геометричними фігурами розглядаються як перетворення елементів матерії. Так, трансформація площинної фігури у об'ємну – це у буквальному сенсі створення нової сутності, тобто якісне перетворення. Перетворення плаской фігури у об'ємну, за Платоном, із необхідністю передбачає не лише зміну виміру, але і зміну матеріальної якості: «бути побаченим ніщо не може без посередництва вогню, таким же чином і відчутним на дотик ніщо не може бути без того, що є твердим, твердим же ніщо не може бути без землі» [7, с. 56]. Це означає, що видимість (яка реалізується на у лінійних та площинних геометричних побудовах) повинна із переходом до об'єму, набувати також відчутності на дотик. Наведена цитата з діалогу «Тимей» показує не лише загальну логіку міркувань Платона, в ній важливо побачити методологічну специфіку античної науки. До природних якостей вогню відноситься випромінювання світла, – саме у цьому полягає специфіка зорової речовості [6, с. 301]. Аналогічним чином принцип відчутності на дотик полягає у специфічному типі тактильної речовості, тобто твердості, якою наділяється земля. Таким чином кожному виду сенсорної чуттєвості людини відповідає тип матеріальної субстанції у природі. О. Лосєв, у даному значенні вказує на те, що «вогонь» і «земля» тут є лише образами, яким відповідає певне відчуття субстанції: «світло», «твердість». Можна побачити, що чуттєве, при цьому, пов'язується з тілесним, з одного боку, і з природним, з іншого. Такий підхід дозволяє не лише сприймати, але й мислити явища дійсності відповідним чином «перекладаючи» їх на «мову» чуттєвих модальностей людського організму.

В контексті подібних міркувань, Платон знаходить пропорційне співвідношення між зоровою і тактильною якостями, для чого між двома останніми розміщуються ще два типи матеріальної субстанції, необхідні для того щоб виконувати функцію зв'язкової ланки між відчуттям зору і відчуттям дотику (за О. Лосєвим – це геометрична пропорція). Так до світла додається *додаткова зорова якість* – колір, а до твердості *додаткова тактильна якість* – важкість [6, с. 436]. Феноменологічно *колір*, при цьому, виглядає як світло, яке наповнює товщу повітря, тоді як *важкість* є не що інше як опір матерії, тобто відчуття маси, яке виникає завдяки м'язовому зусиллю (або внаслідок земного тяжіння або при зануренні твердого тіла у рідке середовище). Таким чином до сенсорних якостей зору і дотику додається *м'язово-рухове відчуття*, у якому пропорційно взаємодіють тактильне відчуття поверхні і м'язове відчуття маси. Через дану пропорцію, до взаємодії із дотиком залучається також зір, оскільки відчуття поверхні предмету може даватися також посередництвом очей, в процесі руху, а колір, разом з тим, є візуальним аналогом важкості.

Таким чином можна побачити, що антична наука створює свого роду «феноменологію», залучаючи за допомогою пропорції до співвідношення образи основних елементів матерії та їх чуттєві прояви – вогонь (світло), повітря (простір), землю (твердість), і воду (важкість). Колір та маса, при цьому виникають із пропорційного відношення

двох перших до двох останніх. Аналогічно співвідносяться і основні сенсорні якості людини – зір, відчуття на дотик, м'язове відчуття (де останнє знаходиться у пропорційному відношенні до двох перших). В даному контексті, важливо звернути увагу на розуміння простору в античній науці. Повітря, як можна зрозуміти зі сказаного, теж мислиться субстанційно: воно має товщу (через неї проходить світло), а відповідно і об'єм (саме наповнене світлом, тобто *об'ємне* повітря утворює нову якість – колір). Відповідно простір, у розумінні античної науки, не є пустим: він є видом певної матерії, яка може бути доступною для сприйняття як на дотик та зір, так і на слух (адже повітря як об'єм, може наповнюватися не лише світлом, але й звуком та іншими субстанціями).

Виходячи зі сказаного потрібно розуміти і принципи взаємодії античної науки із мистецтвом, так як творча діяльність у будь-якому матеріалі, з точки зору підходу, описаного вище, є числом яке набуває певного роду субстанційності через втілене у доступній для сприйняття формі пропорційне відношення. Це реалізується як через відношенні звуків у музиці, так і через відношення частин будівлі в архітектурі або відношення складових скульптурного твору.

Так, Платон, аналізуючи числові відношення звукових інтервалів – октави, квінти, кварти, тону, знаходить у них наявність пропорцій. «Так як октава дорівнює 2, квінта – 3/2 і кварта 4/3 і так як 2 : 3/2 = 4/3 : 1, то наявність пропорцій у відношеннях тонів між собою, з точки зору Платона є очевидною: октава відноситься до квінти, як кварта до початку октави. А те, що пропорція передбачає між квінтою і квартою наявність цілого тону 8 : 9, це зрозуміло із відношення 4/3 : 3/2» [6, с. 310]. Отже, тут можна побачити як геометричну пропорцію, так і симетрію у співвідношенні тонів. Відповідно і кожний музичний твір є, з точки зору піфагорейського вчення, пропорційним відношенням звукових інтервалів, аналогічним до того, яке можна спостерігати у будові геометричних фігур. Наведений приклад чи не найкраще ілюструє синкретизм в плані нероздільності науки і мистецтва, притаманний для античної культури. Аналогічним є також підхід інших античних теоретиків. Зокрема І. Адо показує, що Феон Смирнський, Нікомах Гераський, Ціцерон та інші розглядали музику на рівні з геометрією, арифметикою, граматикою та риторикою, а саму музику, при цьому, відносили до циклу дисциплін, заснованих на арифметиці – арифметики, геометрії та астрономії (які Нікомах називав «єдністю чотирьох математичних наук») [5, с. 29, 61, 74–76, 79]. Чотири останні дисципліни були пізніше внесені Боецієм (при перекладі у VI ст. н.е. «Вступу до арифметики» Нікомаха) до так званого «quadrivium» – відомого «квадривія» вільних мистецтв який під даною назвою вивчався у європейських навчальних закладах до пізнього середньовіччя.

Ще однією особливістю, на яку варто звернути увагу є те, що для послідовників піфагорейської школи, у тому числі також для Платона, звукові відношення є в однаковій мірі просторовими. Це не важко зрозуміти вже з того, що як перші так і останні в однаковій мірі засновуються на числових гармоніях, які, у свою чергу, як було сказано вище, є також базовими для геометричних побудов, що робить їх, у такому випадку, аналогічними звуковим побудовам. Це означає, що пропорційні співвідношення звуків – октави, квінти, кварти, тону і т.п. – є аналогічними пропорційним співвідношенням частин простору, а відповідно, будові геометричних фігур. Таким чином, аналогічно до того як звук, будучи неоднорідним, і, набуваючи різного ступеню концентрації (напруженості) утворює різні співзвуччя (інтервали), простір теж утворює «згущення» і «розрідження», тобто є неоднорідним у подібній мірі. Так, за Гераклітом поняття «tonos», тобто «натягнутість», характеризує все буття як таке: не речі характеризують простір, будучи згущеннями речовини, а саме простір є різною мірою концентрованим, утворюючи речі через їх форму, тобто даючи їм «місце» [6, с. 311].

В даному контексті, характерним прикладом інтеграції античної науки із мистецтвом є застосування «пропорційного» мислення у скульптурі та архітектурі. Показовим, у даному відношенні є скульптурний твір «Дорифор», автор якого Поліклет став відомим також завдяки теоретичному трактату «Канон», у якому скульптор дає технологічний опис створення своєї скульптури на основі пропорційного співвідношення частин тіла людини. По-перше, «Канон» Поліклета, показує технологічне застосування числових відношень тогочасної арифметики та геометрії в мистецтві, що знайшло втілення у системі пропорцій, на основі яких вираховується «правильна» будова людського тіла у композиції «Дорифора» (який створювався у якості взірця для будь-якої антропоморфної скульптури). По-друге, виходячи із аналізу пропорційної будови даного скульптурного твору, можна виділити такі фундаментальні для античного мистецтва категорії як «симетрія» та «співрозмірність». Останні, як показують античні коментатори «Канону», є втіленням гармонії, заснованої на співвідношенні чисел. Так, Гален пише про це наступним чином: «Як це написано в Каноні Поліклета? Саме виклавши усім нам симетрію тіла в даному творі, Поліклет підтвердив своє слово справою шляхом побудови скульптури у відношенні до вказівок свого вчення», яка «знаходить схвальні відгуки» тому, що «містить

у собі точну взаємну симетрію усіх своїх частин» [6, с. 329, 330]. Отже, мова йде про те, що симетрія полягає саме у співрозмірності окремих частин, що дотримується у їх взаємному відношенні. Останнє, у свою чергу, обумовлено наявністю центра у композиційній побудові «Дорифора». Центр, при цьому, є основою усієї побудови тому, що остання геометрично вписується у квадрат. Таким чином ми приходимо до того, що основою системи вимірів у пропорційній співрозмірності частин за Поліклетом є «ідеальна» геометрична фігура піфагорейців – квадрат, що пізніше було прийнято за стандарт для багатьох творів античного мистецтва. Дещо іншим був скульптурний канон Лісіппа, відмінність якого за Плінієм полягала у тому, що основою співрозмірності у ньому виступав не квадрат, а прямокутник: «Лісіпп застосував нову і не використовувану до того манеру побудови фігур замість квадратних як це робили старі майстри», «людину він робив меншою, а саме тіло тоншим і більш сухим», при цьому «симетрії Лісіпп дотримувався із особливою ретельністю» [6, с. 333]. Останнє не заперечує сказаного вище, а лише говорить про іншу пропорційність, яка давала більш динамічне співвідношення складових частин.

На думку дослідників, саме до канону Лісіппа апелює Вітрувій у своєму трактаті про архітектуру, коли описує пропорційні відношення частин тіла людини [6, с. 365]. При цьому за геометричну основу для співрозмірності Вітрувій бере піфагорейський квадрат, у який, за словами античного теоретика «якщо виміряти відстань від підошви ніг до тім'я і прикласти ту ж міру до розкинутих рук» вписується фігура людини [9, с. 61]. Саме такого роду співрозмірність, засновану на числових відношеннях, Вітрувій застосовує при описі пропорцій будови усіх типів архітектурних споруд, які він наводить у своєму трактаті.

Висновки. Виходячи із здійсненого вище огляду настанов піфагорейської школи та їх проникнення у мистецтво античної доби, можна стверджувати, що феномен інтеграції науки і мистецтва без сумніву мав місце у культурі античності. Можна сказати, що передумовами даної інтеграції були самі світоглядні засади античного суспільства, коли межа між мистецтвом і наукою, у всякому випадку на рівні практики, не проводилася, оскільки практика у будь-якій сфері діяльності тогочасного суспільства розглядалася як творчість.

Щодо засад на яких відбувалася інтеграція науки і мистецтва у зазначеному вище контексті, потрібно говорити про методологічний підхід, розроблений піфагорейською школою, який відрізнявся насамперед універсальністю, а саме, можливістю застосування у прикладних сферах діяльності. В чому ж полягала універсальність піфагорейської наукової методології? Відповідь на це питання можна, на нашу думку, побачити у наступному.

Вище вже йшлося, про те, що антична наука пов'язувала феномени навколишнього світу, тобто «речі», із їх відображеннями у свідомості людини через субстанційні образи землі, води, повітря і вогню. Проте у піфагорейській версії цього вчення не варто вбачати лише довільні метафори чи міфологеми. Варто звернути увагу на те, що опосередковуючими ланками даного зв'язку були з одного боку модальності сприйняття людського організму, а з іншого – логіка у формі числових відношень, що виражалися через пропорції. Таким чином, тогочасна наука використовувала для отримання емпіричних даних єдиний доступний для неї апарат – природний перцептивний апарат відчуттів людини. Числові відношення, у той же час, дозволяли у найбільш достовірний спосіб моделювати структуру явищ дійсності, створюючи їх аналоги із застосуванням перцептивного досвіду людини, у вигляді образів різного роду субстанційної тілесності. Така методологічна техніка виявилася в однаковій мірі ефективною – як при моделюванні властивостей чисел у вигляді геометричних фігур, викладених із камінців на піску, так і при моделюванні пластики людського тіла у скульптурі, відношень маси і простору в архітектурі чи інтонаційних відношень в музиці.

Література

1. Віллок Девід. Реальність як предмет перемовин: хаотичні атрактори нашого розуміння. *Масова культура : сучасні західні дослідження*. Харків, 2005. С. 21–41.

2. Підлісний М.М. Феномен масової культури. *Філософія. Культура. Життя* : *Міжвузівський збірник наукових праць*. 2010. № 34. С. 70–80.

3. Adorno T. The Culture Industry. Selected essays on mass culture. London and New York : Routledge Classics, 2001. 207 p.

4. Dannemann Fridrich. Die Naturwissenshaften in Ihrer Entwicklung und Ihrer Zusammenhange. Leipzig : W. Engelmann, 1920. Bd. 1. 432 s.

5. Hadot Ilsetraut. Arts Liberaux et Philosophie Dans la Pensee Antique. Contribution à l'histoire de l'éducation et de la culture dans l'Antiquité. Paris : Etudes Augustiniennes, 1984. 475 p.

6. Losev A.F. The History of Classical Aesthetics / translated by O.V. Bychkov, ed. D.L. Tate. Munich; Berlin; Washington : Verlag Otto Sagner, 2013. 600 p.

7. Plato. Timaeus / translated with an introduction by H.D.P. Lee. Ringwood, Victoria, Australia : Cox & Wyman LTD, 1965. 128 p.

8. Sarton George. Ancient Science Through the Golden Age of Greece. New York : Dover Publications Ink, 1993. 646 p.

9. Vitruvius. Ten Books on Architecture by Vitruvius Pollio. New York : Cambridge University Press, 1999. 333 p.

Анотація

Сковронський Б. В. **Інтеграція науки та мистецтва в античному суспільстві: пошук підходу до розуміння феномену.** – Стаття.

Дане дослідження присвячено передумов інтеграції науки і мистецтва в античну епоху та осмисленню даного феномену через пошук розуміння його концептуальних засад.

В епоху античності мистецтво розглядалося як «techne» у самому безпосередньому значенні даного слова, тобто як певного роду вміння або навичка у якій реалізується та набувається досвід, що може здійснюватися в однаковій мірі як практика та її осмислення. Прикладом такого підходу є вчення про число, яке розроблялося школою піфагорейців. Вирішальне значення при цьому має гармонія, тобто те, яким чином поєднуються числа. В даному відношенні, одним з найбільш характерних моделюючих засобів античної науки є піфагорейсько-платонівське вчення про пропорції, що дозволяє не лише сприймати, але й мислити явища дійсності відповідним чином «перекладаючи» їх на «мову» відчуттів людського організму. Антична наука пов'язує феномени навколишнього світу, тобто «речі», із їх відображеннями у свідомості людини через субстанційні образи землі, води, повітря і вогню. Проте у піфагорейській версії цього вчення не варто вбачати лише довільні метафори чи міфологеми. Варто звернути увагу на те, що опосередковуючими ланками даного зв'язку були з одного боку модальності сприйняття людського організму, а з іншого – логіка у формі пропорційних відношень, заснованих на числових закономірностях. Таким чином, тогочасна наука використовувала для отримання емпіричних даних єдиний можливий на той час апарат – природний перцептивний апарат відчуттів людини. Пропорційні відношення, у той же час, дозволяли у найбільш достовірний спосіб моделювати явища дійсності, відтворюючи їх аналоги на основі чуттєвого досвіду, у вигляді різного роду образності. Така методологічна концепція виявилася в однаковій мірі ефективною – як при моделюванні властивостей чисел у вигляді геометричних фігур, так і при моделюванні властивостей людського тіла у скульптурі, властивостей простору в архітектурі чи властивостей звуку в музиці.

Ключові слова: наука, мистецтво, інтеграція, культура, суспільство, пропорція, число, сприйняття, мислення.

Summary

Skovronskyi B. V. **Integration of science and art in ancient society: search for an approach to understanding the phenomenon.** – Article.

This study is devoted to the preconditions for the integration of science and art in the ancient era and the comprehension of this phenomenon through the search for an understanding of its conceptual foundations.

In antiquity, art was considered as "techne" in the most direct sense of the word, that is, as a certain kind of skill or skill in which experience is realized and acquired, which can be carried out equally as practice and its comprehension. An example of this approach is the doctrine of number, which was developed by the Pythagorean school. Harmony, that is, how the numbers are combined, acquires, in this sense, a key significance. In this concern, one of the most characteristic modeling tools of ancient science is the Pythagorean-Platonic doctrine of proportions, which allows not only to perceive, but also to think the phenomena of reality in an appropriate way, "translating" them into the "language" of the sensations of the human body. Ancient science connects the phenomena of the surrounding world, i.e. "things", with their reflections in human consciousness through substantial images of earth, water, air and fire. However, in the Pythagorean version of this doctrine one should not see only arbitrary metaphors or mythologemes. It is worth noting that the mediating links of this connection were, on the one hand, the modalities of perception of the human body, and on the other hand, logic in the form of proportional relations based on numerical regularities. Thus, the science of that time used the only apparatus possible at that time to obtain empirical data – the natural perceptual apparatus of human sensations. At the same time, proportional relations made it possible to model the phenomena of reality in the most reliable way, reproducing their analogues on the basis of sensory experience, in the form of various kinds of imagery. Such a methodological concept has proven to be equally effective in modeling the properties of numbers in the form of geometric shapes, as well as in modeling the properties of the human body in sculpture, the properties of space in architecture, or the properties of sound in music.

Key words: science, art, integration, culture, society, proportion, number, perception, thinking.

УДК 574:1+316.42
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.18

В. Д. Хавроненко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0919-6620
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Київського національного університету будівництва та архітектури

І. І. Прудченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8547-7104
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Київського кооперативного інституту бізнесу і права

Р. В. Множинська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8459-3496
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та культурології
Київського національного університету технологій та дизайну

ЕВОЛЮЦІОНУВАННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У КОНТЕКСТІ ПОСТМОДЕРНІЗМУ: НОВІ ВИКЛИКИ ТА ФІЛОСОФСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

Постановка проблеми. У сучасному світі, в якому зміни швидко стають нормою, освітній процес не лише адаптується до нових реалій, але й переосмислюється з погляду філософії постмодернізму. Постмодерністська парадигма вносить свої унікальні виклики у сферу освіти, примушуючи нас переглянути традиційні уявлення про процес навчання та його цілі. Сьогодні важливо розуміти, як саме еволюціонує освітній процес у контексті постмодернізму, які нові виклики стають актуальними, та які філософські рефлексії надають нового сприйняття освіті в сучасному світі. Початок епохи постмодернізму супроводжується переосмисленням усіх сфер життя, включаючи й освіту [3, с. 67]. Поняття істини, знання та авторитету стають релятивізованими, що відкриває шлях для розвитку альтернативних підходів до навчання та виховання, своєю чергою це породжує не лише нові методи та стратегії навчання, але й ставить під сумнів усталені уявлення про сам процес освіти та його цілі.

Один із головних викликів, який постмодернізм ставить перед освітою, полягає в розумінні та врахуванні різноманітності методів навчання. Індивідуалізація навчання, врахування потреб кожного здобувача освіти та стимулювання його унікальних здібностей стають необхідністю для забезпечення ефективності освітнього процесу.

Постмодерністські філософські концепції також привертають увагу до питань влади та владності у сфері освіти. Критика інституційної влади над навчанням змушує переосмислити ролі викладача та здобувача освіти, ставити під сумнів традиційні ієрархії та пошукати способи демократизації освітнього процесу [1, с. 156]. У світлі постмодерністських ідей, освіта перестає бути лише передачею знань та вихованням у заздалегідь визначених рамках. Вона стає простором для творчості, самовиявлення та критичного мислення, що відкриває нові можливості для розвитку особистості та суспільства в цілому.

Актуальність теми еволюції освітнього процесу у контексті постмодернізму надзвичайно висока в сучасному світі. З одного боку, швидкі технологічні зміни та глобалізація створюють нові вимоги до освіти, вимагаючи адаптивності та гнучкості. З іншого боку, постмодерністська філософія вносить свої власні виклики до усталених уявлень про навчання та виховання. Релятивізація істини та розмаїття перспектив у постмодерністському світогляді ставлять під сумнів універсальність та об'єктивність знань, що вимагає перегляду традиційних підходів до навчання. Індивідуалізація та диференціація стають ключовими аспектами, оскільки різноманітність методів навчання потребує гнучкості та персоналізації підходів до навчання.

Крім того, постмодерністська критика інституційної влади та нормативних систем змушує переосмислити ролі викладача та здобувача освіти, а також ставить під сумнів стандартизовані оцінювання та змагальність у навчанні. Натомість акцент зрізається на сприянні розвитку критичного мислення, творчості та соціальній взаємодії. У світлі цих викликів і перспектив, розгляд еволюції освітнього процесу у контексті постмодернізму має велике значення для розуміння та адаптації освітніх систем до сучасних вимог та цінностей.

© В. Д. Хавроненко, І. І. Прудченко, Р. В. Множинська, 2024

Від цього залежить якість підготовки майбутніх поколінь і їх здатність ефективно функціонувати у сучасному глобалізованому світі.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Публікації у сфері аналізу еволюції освітнього процесу у контексті постмодернізму виявили значний інтерес до цієї проблематики та розкрили декілька ключових тенденцій. Дослідники наголошують на необхідності перегляду традиційних підходів до навчання та виховання з урахуванням релятивізації істини та розмаїття індивідуальних перспектив. Борова Т., Ведь Т., Горішна Н., Джексон Л., Пітерс М., Тесар М., Хашим М. відзначають, що постмодерністська філософія викликає потребу в персоналізованих та гнучких підходах до освіти, які б враховували унікальні потреби кожного здобувача освіти.

Додатково, аналіз попередніх досліджень вказує на важливість вивчення ролі влади та владності у сфері освіти в умовах постмодерністського світогляду. Горбунова Л., Кієн Г., Красний К., Серл Р., Слеттері П., Фенвік В. звернули увагу на критиці інституційної влади та пошукають способи демократизації освітнього процесу, щоб забезпечити рівні умови для здобувачів освіти різних соціальних та культурних контекстів. Бех В., Гуревич Р., Кокс Д., Покровська Н., Роляк А., Шеффер С. вказують на те, що в контексті постмодерністських перспектив освіта перестає бути виключно передачею знань та стає простором для творчості та критичного мислення. Це відкриває нові можливості для розвитку особистості та відображається на методології та підходах до організації освітнього процесу.

Мета дослідження полягає у виявленні впливу постмодерністських тенденцій на еволюцію освітнього процесу та виявленні нових викликів і філософських рефлексій, що виникають у зв'язку з цим.

Виклад основного матеріалу. Поява постмодернізму в другій половині XX століття пов'язана з пошуком нових відповідей на виклики, які стояли перед людством. Постмодернізм виходив із визнання нелінійності мислення та його інтерпретували як комунікативний акт, дискурс, що зрозуміло при спостереженні за тенденціями розвитку сучасної культури [6, с. 18]. Постмодерністське бачення реальності адекватно відображає розвиток повсюдного використання Інтернету та інших подібних технологій. Сучасна людина занурена в нову віртуальну реальність, і її дискурс у загальному відношенні відповідає глобальній інформаційній мережі.

Зміна різних культурних форм і практик, філософських ідей, художніх течій свідчить про фрагментарність сучасної культури та свідомості людини, про обов'язковість єдиних критеріїв оцінки моральних явищ, про перехідний характер суспільства і культури. Не існує загального принципу, який би об'єднував різних людей, а є еклектичне змішування філософських, наукових концепцій, життєвої мудрості, соціальних міфів, національних стереотипів, з допомогою яких сучасна людина намагається осмислити змінну реальність в умовах радикальної невизначеності та тенденції загальної інформованості й підвищеної внутрішньої небезпеки [10].

Радикальна зміненої ситуації у світі й нове самоусвідомлення, яке народилося на фоні звичних форм модерності, було зафіксовано філософами терміном «постмодернізм», який інтерпретувався переважно як відповідь культурній ситуації світовідчуття сучасної епохи [2, с. 100].

Постмодерністи вважають, що нове уявлення про освіту базується на «постформальному мисленні». Тобто, постмодерністське уявлення характеризується прагненням до створення нового знання і самореалізації, а не відтворенням попереднього. Постформальне мислення дозволяє розглядати зв'язки між протилежними явищами, розглядати їх у відповідному контексті [14, с. 29]. Для нього характерна нелінійна інтерпретація причинності, розгляд світу як тексту, а ноосферна інтерпретація зв'язку розуміється як біосферна. У сфері утворюється роль здобувача освіти, який отримує знання від «інтерпретатора», міняється, і утворення не просто дає знання, а вказує напрям розвитку. Раніше утворення розумілося статично, то тепер це процесуально [11, с. 6].

Постмодерністи йдуть настільки далеко, що, враховуючи змінність світу, його нестабільність, виводять метафізичну відсутність абсолютної істини, а також, виходячи з цього, відкидають уявлення про теорію як закінчений етап. Якщо «теорія є господарем» одного дискурсу, то теоретизування робить легітимними багато різних дискурсів.

Відзначимо, що науковці та філософи, постмодерністські моделі утворення знання, класифікують за різними видами. Основні з них включають конструктивізм, соціокультурний підхід, деконструктивізм, плюралізм і постструктуралізм [5, с. 21]. Наприклад, конструктивізм підкреслює активну роль індивіда в процесі утворення знань на основі власного досвіду та взаємодії з довкіллям, а от соціокультурний підхід розглядає знання як соціально конструйоване явище, що формується у взаємодії з культурними та історичними контекстами. Деконструктивізм аналізує історичні, культурні та лінгвістичні конструкції, піддавши сумніву однозначний смисл істинності, а от плюралізм визнає різноманітність та множинність перспектив на одну проблему чи явище. Постструктуралізм зосереджується на аналізі влади, відмінностей та дискурсів у процесі утворення знань [4, с. 67]. Кожен із цих підходів вра-

ховує унікальні аспекти та перспективи на процес утворення знань у постмодерному контексті.

Постмодерністські моделі утворення знань відрізняються від традиційних, оскільки вони враховують комплексний характер сучасного світу, де істинність і знання розглядаються як відносні та контекстуальні, а саме:

1. Постмодерністські моделі ставлять під сумнів ідею централізованого джерела знань або авторитету. Замість цього, знання розглядається як результат взаємодії різних джерел та перспектив, які можуть бути різними та конфліктними.

2. Постмодерністські моделі підкреслюють розмаїття та множинність перспектив на одну проблему чи явище. Знання в цьому контексті стає результатом взаємодії різних культур, ідеологій та досвіду.

3. Постмодерністські моделі визнають, що інтерпретація знань є суб'єктивним процесом, який залежить від контексту, досвіду та індивідуальних переконань.

4. Постмодерністські моделі відхиляють ідею єдиного метанаративу, який визначає істинність чи знання. Замість цього, розглядається існування багатьох незалежних метанаративів, які можуть конкурувати один з одним.

5. Багато постмодерністських моделей також критикують традиційні концепції та авторитети, що створюють знання [8, с. 17].

Ми вважаємо, що еволюція освітнього процесу у контексті постмодернізму створює нові виклики та філософські рефлексії, що впливають на його організацію та мету (табл. 1). Релятивізація істини вимагає переосмислення традиційних підходів до навчання, оскільки визнання різноманітності перспектив учасників навчального процесу породжує необхідність у гнучких та індивідуалізованих методах навчання. Демократизація влади в освіті викликає питання про розподіл владних повноважень між викладачем та здобувачем освіти, а також про роль студентського самоврядування у визначенні навчальних програм. Творчість та самовиявлення стають центральними аспектами в освітньому процесі, який сприяє не лише передачі знань, а й розвитку індивідуальності. Критичне мислення стає необхідною навичкою в умовах постмодернізму, оскільки здобувачі освіти повинні бути здатні аналізувати, оцінювати та

Таблиця 1

Ключових аспектів, які впливають на еволюцію освітнього процесу у світлі постмодерністських тенденцій

Аспекти	Опис
Релятивізація істини	Релятивізація істини є однією з ключових концепцій у постмодерністському філософському дискурсі. Згідно з цією концепцією, істина не є абсолютною та необхідною, але вона різноманітна і залежить від контексту, культурних уявлень та індивідуальних переконань. У постмодерністському уявленні, істина стає різноманітною та плинною, інтерпретація якої може змінюватися залежно від суб'єкта та його перспективи. Релятивізація істини означає, що в освітньому процесі необхідно враховувати різноманіття поглядів та точок зору. Вона ставить під сумнів традиційні підходи до передачі знань, оскільки показує, що істина може бути інтерпретована по-різному залежно від контексту та індивідуальних особливостей.
Індивідуалізація	Індивідуалізація в контексті освіти у постмодерністській парадигмі виявляється як перспектива, що наголошує на унікальності кожної особистості та її індивідуальних потребах і можливостях. В цьому відношенні освіта стає не лише засобом передачі загальних знань, але й платформою для розвитку індивідуальних талантів, інтересів та характеристик кожного здобувача освіти. У постмодерністському підході індивідуалізація освіти означає переходити від стандартизованих навчальних програм та методик до персоналізованих підходів. Це може охоплювати індивідуально підготовлені програми навчання, диференційовані завдання, а також використання різноманітних методів та підходів для кожного здобувача освіти. Такий підхід вимагає від педагогів більшої уваги до потреб кожного здобувача освіти, сприяючи розвитку їхнього самовизначення та самореалізації. Відповідно, освітні заклади можуть впроваджувати програми, які надають здобувачам освіти можливість обирати свій шлях навчання, зосереджуючись на їхніх індивідуальних інтересах та метах.
Творчість та самовиявлення	Освіта як простір для розвитку творчості, самовиявлення та критичного мислення.
Розмаїття перспектив	Визнання різноманіття поглядів та досвіду кожного здобувача освіти, що впливає на формування навчальних програм.
Інтерактивність навчання	Зміна у підході до взаємодії між викладачами та здобувачами освіти, акцент на колективному навчанні та співпраці.
Гнучкість програм	Підлаштування навчальних програм до потреб ринку праці та змін в суспільстві.
Інформаційна технологія	Використання сучасних технологій для поліпшення доступності та ефективності освіти.
Критичне мислення	Наголос на розвитку у здобувачів освіти навичок аналізу, оцінки та критики інформації.
Культурна різноманітність	Врахування та вивчення різних культурних підходів та перспектив в навчальному процесі.
Соціальна відповідальність	У контексті постмодернізму та еволюції освітнього процесу, питання соціальної відповідальності стає ключовим аспектом. Сучасне суспільство все більше усвідомлює свою відповідальність перед іншими людьми, природою та майбутніми поколіннями.

Джерело: власна розробка авторів

критикувати інформацію відповідно до сучасних соціальних та культурних реалій.

Гнучкість програм відкриває можливості для постійного адаптування навчальних планів до змін у суспільстві та технологіях, а інтерактивність навчання стає важливим аспектом, що сприяє активній участі здобувачів освіти у навчальному процесі та сприяє збільшенню ефективності навчання. Соціальна відповідальність в освіті стає актуальною, оскільки освітні заклади відіграють важливу роль у формуванні громадянської свідомості та активної громадянської позиції здобувачів освіти.

Сучасна загальна постмодерністська модель утворення виходить із визнання рівноправ'я між викладачем та здобувачем освіти у формувальному процесі, залишаючи позаду жорсткий диктат, категоричність викладача, визнаючи релятивізм у пізнанні [7, с. 123]. На перший план виходять діалогічні форми навчання, інновації, приділяється увага змісту утворення, асимілюється роль здобувача освіти у власному конструюванні знань. У процесі навчання індивіди комунікують між собою, і таким чином відбувається процес самоорганізації. Нове культурне середовище, світові мережі, де відбуваються процеси комунікації, включаючи та навчання, відрізняється принциповою відкритістю, відсутністю закритості, що призводить до появи нових освітніх процесів.

Під час такої комунікації індивіди знову виражають свою ідентичність у нескінченному числі особистих самоорганізацій і консолідацій з метою спільних цілей, цінностей, завдань загального розвитку, які виступають, згідно з синергетичною парадигмою, як параметри порядку. Взаємодія, синергія наявних форм соціальної суб'єктності призводить до формування стабільного режиму у системі освіти [15, с. 8].

Відповідно до вище відзначеного, еволюція освітнього процесу у контексті постмодернізму може бути розглянута з декількох перспектив, оскільки постмодернізм вносить ряд важливих впливів на спосіб, як ми сприймаємо знання, навчання та освіту:

1. Постмодернізм відкидає ідею абсолютності та універсальності в культурі та знанні й це призводить до розмиття меж між дисциплінами та галузями знань в освіті. Наприклад, інтердисциплінарні програми стають більш популярними, оскільки вони дозволяють студентам отримати більш глибоке розуміння проблеми з різних перспектив.

2. У постмодерному світі увага також звертається на процес навчання, а не лише на результат. Відкритий діалог, самоорганізація та постійне переосмислення стають важливішими елементами навчального процесу.

3. Постмодернізм ставить під сумнів традиційні авторитети та норми. У зв'язку з цим освітні програми стають більш спрямованими на розвиток критичного мислення, допомагаючи студентам аналізувати, оцінювати та критикувати інформацію.

4. У постмодерному світі більша увага приділяється індивідуальним потребам та можливостям здобувачів освіти. Освітні програми стають більш гнучкими, дозволяючи студентам обирати шляхи навчання та відповідати їхнім особистим інтересам.

5. Постмодернізм сприяє використанню сучасних технологій у навчанні. Це охоплює використання онлайн-ресурсів, інтерактивних методів навчання, віддалене навчання [9, с. 371].

На нашу думку, в сучасному освітньому процесі постмодернізм надає величезний вплив на формування викликів та філософських рефлексій, адже постмодерністський підхід визначає освіту як постійний процес переосмислення та переоцінки знань та ідентичностей. У цьому контексті виникає першочергове питання про сутність та природу знань, а також про їхню об'єктивність й відкриваються нові простори для дослідження понять, які раніше були «абсолютними». Освітній процес стає не просто передачею інформації, але й дослідженням різноманітних ідей та поглядів.

Науковці відзначають, що у постмодерністській освіті виникає питання про місце та роль індивіда в суспільстві й це спонукає до розгляду критичних аспектів культури, стереотипів та установлених суспільних норм. Освіта стає майданчиком для вільного обміну думками та відчуттями, де кожен студент має можливість висловити свої унікальні погляди та переконання [13, с. 80].

Постмодерністська освіта також ставить під сумнів традиційні методи навчання та оцінювання. Замість строгої ієрархії знань виникає концепція «багатозначності» інтерпретації інформації [12, с. 71], а це вимагає від педагогів нового підходу до формулювання завдань та оцінювання успішності студентів.

Одним із ключових аспектів постмодерністської освіти є акцент на критичному мисленні та творчому підході. Студенти стимулюються до аналізу наявних ідей та концепцій, а також до формулювання власних, інноваційних підходів до проблем. Нарешті, постмодерністська освіта відкриває шлях для розуміння культурної різноманітності та взаємозв'язків між різними культурами. Вона сприяє розвитку толерантності та відкритості до інших поглядів, що є надзвичайно важливим у сучасному глобалізованому світі.

Висновки. Еволюція освітнього процесу у контексті постмодернізму відкриває нові виклики та ставить перед філософською спільнотою ряд рефлексій. Постмодернізм, з його акцентом на релятивізмі, розмитті меж і відмові від метанаративів, вносить суттєві зміни у сприйняття

й розуміння освіти. По-перше, у контексті постмодернізму освітній процес переосмислюється як динамічний інструмент, спрямований не лише на передачу знань, але й на формування критичного мислення, самоідентифікації та розуміння різноманітності. Освіта стає більш орієнтованою на індивідуальні потреби й інтереси студентів, визнаючи їх унікальність та контекстуальність. По-друге, постмодерністські ідеї спонукають до переосмислення влади й авторитету в освіті. Авторитет викладача більше не сприймається автоматично, а має бути заслуженим шляхом стимулювання діалогу, співробітництва та взаєморозуміння. По-третє, у зв'язку з розмиттям меж та відмовою від універсальних норм, постмодерністська освіта наголошує на важливості включеності й різноманітності. Це означає активне врахування різниць у культурному, соціальному та гендерному контексті при проєктуванні освітніх програм і методик.

Застосування постмодерністських моделей утворення знань дозволяє активізувати навчальний процес та підвищити зацікавленість здобувачів освіти у вивченні матеріалу. Постмодерністські підходи сприяють розвитку критичного мислення, що є важливим для формування їх аналітичних навичок та креативного підходу до розв'язання проблем, а використання постмодерністських моделей утворення знань стимулює розвиток творчості та самовираження здобувачів освіти, сприяючи їхньому особистісному зростанню та розвитку.

Також, постмодерністський підхід до освіти дозволяє враховувати різноманітність індивідуальних потреб та особливостей, стимулюючи їх активну участь у навчальному процесі. Організація навчання за постмодерністськими моделями сприяє формуванню у здобувачів освіти критичного ставлення до інформації, що допомагає їм відповідно оцінювати отримані знання та застосовувати їх у різних ситуаціях.

У цілому, використання постмодерністських підходів у навчальному процесі може сприяти покращенню якості освіти та підготовці здобувачів освіти до успішного функціонування в сучасному світі.

Література

1. Борова Т.А., Ведь Т.М. Теоретичні основи сутності поняття трансверсальні компетентності в постмодерністській освіті. *Інноваційна педагогіка.* 2020. Випуск 21. Т. 3. С. 154–158.

2. Горбунова Л. Ключові компетенції у транснаціональному освітньому просторі: визначення та імплементація. *Інститут вищої освіти НАПН України, НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2016. № 2 (19). С. 97–117.

3. Горішна Н. Розвиток категорії інклюзивна освіта у філософсько-освітніх концепціях та сучасному науковому дискурсі. *Social Work and Education.* 2020. Vol. 7. №. 1. С. 65–75.

4. Bekh V., et al. Education as a way of human existence in a postmodern society. *Postmodern Openings.* 2021. № 12.3. P. 1–14.

5. Cox D., et al. Theoretical frameworks in social work education: A scoping review. *Radical Challenges for Social Work Education.* 2022. P. 18–43.

6. Fenwick W. Still searching for leadership in educational leadership: A postmodern analysis of the social justice discourse within the field. *Handbook of social justice interventions in education.* 2020. P. 1–25.

7. Gurevych R., et al. Using augmented reality technology in higher education institutions. *Postmodern Openings.* 2021. № 12.2. P. 109–132.

8. Hashim M., et al. Emergent strategy in higher education: postmodern digital and the future? *Administrative Sciences.* 2022. №12.4 (196). P. 1–24.

9. Kien G. Postmodernism trumps all: The world without facts. *Qualitative Inquiry.* 2021. № 27 (3–4). P. 374–380.

10. Krasny K., Slattery P. Postmodern curriculum. *Oxford Research Encyclopedia of Education.* 2021. URL: https://www.researchgate.net/profile/Karen-Krasny/publication/350609023_Postmodern_Curriculum/links/60686953a6fdccad3f6c572e/Postmodern-Curriculum.pdf .

11. Peters M., Tesar M., Jackson L. After postmodernism in educational theory? A collective writing experiment and thought survey. What Comes After Postmodernism in Educational Theory? *Routledge.* 2020. P. 3–12.

12. Pokrovskaia N., et al. Intellectual analysis for educational path cognitive modeling: digital knowledge for post-modern value creation. *Wisdom.* 2020. № 1, 14. P. 69–76.

13. Roliak A., et al. Problem-based learning in pedagogic tertiary education: european context through denmark environment. *Independent Journal of Management & Production.* 2021. № 12.3. P. 71–84.

14. Searle R. Postmodernism and the western rationalist tradition. Campus Wars. *Routledge.* 2021. P. 28–48.

15. Shaeffer S.F. Inclusive education: A prerequisite for equity and social justice. *Asia Pacific Education Review.* 2019. P. 1–12.

Анотація

Хавроненко В. Д., Прудченко І. І., Множинська Р. В. **Еволюціонування освітнього процесу у контексті постмодернізму: нові виклики та філософські рефлексії.** – Стаття.

У контексті сучасного світу, який характеризується стрімким розвитком технологій та поширенням глобальних комунікаційних мереж, питання формування освітнього процесу набуває особливої важливості. Освіта стає ключовим фактором успішного функціонування суспільства і розвитку індивідуумів. В цьому контексті виникає потреба у нових підходах до організації навчання, зокрема використанні постмодернистських моделей утворення знань. Актуальність дослідження полягає в необхідності вивчення та розуміння можливостей застосування постмодерністських

моделей утворення знань в сучасній освіті. У зв'язку з швидким розвитком технологій, змінами у суспільстві та глобалізацією, потреба у нових підходах до організації навчального процесу стає вкрай важливою. Використання постмодерністських моделей може сприяти покращенню ефективності навчання, розвитку критичного мислення, формуванню творчих навичок та готовності до життя в сучасному інформаційному суспільстві. Тому вивчення цього питання має значення для подальшого розвитку освіти та підготовки молоді до життя у сучасному світі. Мета. Дослідження спрямоване на виявлення можливостей застосування постмодерністських моделей утворення знань у сучасному освітньому процесі. Основна увага зосереджена на розгляді діалогічних форм навчання, інноваційних підходів та взаємодії учасників навчального процесу.

У результаті дослідження виявлено, що застосування постмодерністських моделей утворення знань сприяє активізації навчального процесу, підвищує зацікавленість здобувачів освіти у вивченні матеріалу, розвиває їх критичне мислення та сприяє формуванню творчих навичок. Висновки. Використання постмодерністських моделей утворення знань є перспективним напрямом для сучасної освіти. Вони сприяють покращенню якості навчання та відповідають вимогам сучасного інформаційного суспільства. Такий підхід до організації освітнього процесу може стати ефективним інструментом для підготовки молодого покоління до життя у складних умовах сучасного світу.

Ключові слова: освітній процес, постмодернізм, постмодерністські моделі, філософські рефлексії, критичне мислення, діалогічні форми навчання, індивідуалізація, диференціація.

Summary

Khavronenko V. D., Prudchenko I. I., Mnozhynska R. V. **The evolution of the educational process in the context of postmodernism: new challenges and philosophical reflections.** – Article.

In the context of the modern world, characterized by rapid technological development and the proliferation of global communication networks, the issue of shaping the educational process assumes particular importance. Education becomes a key factor in the successful functioning of society and the development of individuals. In this context, there is a need for new approaches to organizing learning, including the use of postmodernist models of knowledge formation. The relevance of the research lies in the necessity to study and understand the possibilities of applying postmodernist models of knowledge formation in contemporary education. Due to the rapid advancement of technology, changes in society, and globalization, the need for new approaches to organizing the educational process becomes extremely important. The use of postmodernist models can contribute to improving the effectiveness of learning, developing critical thinking, fostering creative skills, and preparing individuals for life in modern information society. Therefore, studying this issue is significant for further development of education and preparing youth for life in the modern world. The purpose. The research aims to identify the possibilities of applying postmodernist models of knowledge formation in the modern educational process. The main focus is on examining dialogical forms of teaching, innovative approaches, and interaction among participants in the educational process.

As a result of the research, it has been found that the application of postmodernist models of knowledge formation contributes to the activation of the educational process, increases students' interest in studying material, develops their critical thinking, and fosters the formation of creative skills.

The use of postmodernist models of knowledge formation is a promising direction for modern education. They contribute to improving the quality of learning and meet the requirements of modern information society. Such an approach to organizing the educational process can become an effective tool for preparing the younger generation for life in the complex conditions of the modern world.

Key words: educational process, postmodernism, postmodernist models, philosophical reflections, critical thinking, dialogical forms of teaching, individualization, differentiation.

УДК 165.194.3(324)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.19

В. І. Штанько
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5245-3173
доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри філософії
Харківського національного університету радіоелектроніки

Г. Г. Старікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3229-1442
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Харківського національного університету радіоелектроніки

НЕЯВНІ ЗНАННЯ ЯК НЕУСВІДОМЛЕНИЙ КОМПОНЕНТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Участь неусвідомлених компонентів у науковому пізнанні стала об'єктом досліджень епістемологів в середині XX століття і вже наприкінці XX століття стало очевидним, що ігнорувати роль суб'єктивно-особистісних чинників в діяльності науковців неможливо, ці чинники, як виявилось, можуть суттєво впливати на хід та результати пізнавальної роботи науковців. Дослідження довели, що неусвідомлені складові пізнання формуються під впливом культурно-історичного оточення, у якому формується особистість вченого. Результатом можуть стати теоретичні вподобання та упередженість вченого, які виникають в процесі професійної підготовки і є результатом приналежності вченого до певної наукової школи. Крім того, виявилось, що на структуру та процес мислення впливає, з одного боку, національно мовна картина світу, а з іншого – особистісні ціннісні й емоційні чинники, притаманні суб'єкту дослідницької діяльності.

Однією з найважливіших складових цієї неусвідомленої когнітивної сфери є неявні знання – особливий компонент неусвідомленої когнітивності, який вперше було проаналізовано у роботі М. Полані «Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy» [1]. Як показали дослідження останніх років, різні типи неявного знання приймають участь майже у всіх науково-пізнавальних діях вчених, тому їх дослідження залишається досить актуальним і важливим на сучасному етапі розвитку епістемології.

Аналіз досліджень та публікацій. Вищезгадана робота Полані стала базовою для подальших досліджень в цьому напрямку. Серед послідовників Полані слід згадати М. Малкея, Дж. Гільберта, Т. Куна, які, втім, пішли дещо іншим шляхом. Вони сконцентрували свою увагу на соціокультурних чинниках особистісних упереджень, науково-теоретичних вподобань тощо.

Пізніше до аналізу цих проблем звернулися відомі вчені Дж. Уоткінс, К. Пейперт та М. Мінський [2], які не використовували термін «неявні знання», але фактично теж розглядали особливості неусвідомленої когнітивної сфери. Зокрема, концепцію фреймів, запропоновану М. Мінським, можна використовувати для аналізу загальної структури неявних знань [3]. Наступний розвиток цієї проблематики знову привів до зміни напрямку досліджень. Наприкінці XX – початку XXI століть увага вчених і філософів сконцентрувалася на більш прикладних специфічних аспектах функціонування неявних знань. Загальнотеоретичні дослідження поступилися місцем роботам, які присвячені розгляду місця й ролі неявних знань у конкретній професійній або практичній діяльності. Поширилися дослідження ролі неявних знань у таких вузьких сферах, як навчання іноземним мовам, практика перекладу, прийняття економічних рішень, менеджмент та реклама. Здійснюються також спроби пов'язати функціонування неявних знань з іншими ментальними процесами та дослідити їх зв'язок з мовними компонентами розуму, розглядаючи, зокрема, місце неявних знань в концепції генеративної граматики Н. Хомського [4, 5]. Внесок у розвиток цього напрямку внесли й вітчизняні дослідники, наприклад, М. Мельничук запропонував підхід до постнекласичного розуміння неявних знань [6], а А.В. Фурман розробив цілу концепцію так званої освітології, яка базується на можливості використання неявних знань в процесі навчання [7].

Але й досі майже не існує робіть, в яких досліджувалася б участь неявних знань у найбільш теоретичному, раціональному і, як здається, повністю усвідомленому процесі – в процесі наукового дослідження. Ми вважаємо, що таке дослідження може спиратися, перш за все, на результати самоаналізу та рефлексії самих вчених – учасників наукового процесу. Роздуми видатних вчених про роль неявних знань в їх власному пізнавальному процесі, про вплив цих знань у досягненні певних наукових результатів може

© В. І. Штанько, Г. Г. Старікова, 2024

стати основою для подальших теоретичних узагальнень. Відомо, що багато видатних науковців XX століття, наприклад, А. Ейнштейн, А. Пуанкаре, Ж. Адамар, цікавилися питанням про неусвідомлені чинники у власному пізнанні, тому ми пропонуємо звернутися до аналізу їх текстів та розглянути роль різних типів неявного знання на окремих етапах науково-дослідницького процесу.

Слід підкреслити, що будь-яке наукове дослідження поділяється на певні етапи: вибір напрямку дослідження та формулювання його гіпотези; визначення базової методології дослідження; отримання емпіричних даних та їх інтерпретація; теоретичне обґрунтування отриманих результатів; творчий етап пошуку і формулювання нового знання. В нашому дослідженні ми зосередили увагу на етапі інтерпретації та розуміння отриманих даних. Отже, **мета** дослідження полягає в з'ясуванні ролі та місця неявних знань в науково-дослідному процесі, зокрема, у процесі інтерпретації емпіричних результатів.

Основний матеріал. В концепції М. Полані розглядався, в основному, один тип неявних знань, який можна назвати практично-дієвим. Але подальші дослідження цього феномену показали, що існує багато різновидів неявних знань, які можуть відрізнятися як своїм походженням, рівнем неусвідомленості, так і особливостями і специфікою свого змісту. У подальшій роботі ми будемо використовувати типологію неявних знань, яка, на наш погляд, є найбільш розгалуженою та надає змогу проаналізувати функціонування найрізноманітніших видів неявного, імпліцитного знання. Ця типологія представлена у роботі «Сучасні підходи до розробки типології неявних знань» [8, с. 23–24] і включає до себе наступні види неявного знання: периферичне (маргінальне); інструментальне; неявне знання, яке існує у практично-діяльнісній формі (умінь, навичок тощо); об'єктивоване і парадигмальне, системне; контекстне; редуковані, або «сховані» неявні знання; асоціативне; підсвідоме (або витіснене); неявні знання, що неусвідомлено приховуються; «антипарадигмальне», «хибне» й ненаукове неявне знання; передумовне; загальновідоме, «таке, що саме собою розуміється». На різних етапах наукового дослідження активуються різні типи неявних знань і, як правило, не один тип, а відразу кілька з них приймають участь у виборі та формулюванні гіпотези дослідження, визначенні методології, проведенні емпіричних дій та фіксації результатів, в інтерпретації та теоретичному обґрунтуванні цих результатів та відкритті нового знання.

Слід сказати, що багато видатних науковців XX століття звертали увагу на наявність і значну роль у науково-дослідницькій діяльності позасвідомих і неусвідомлених компонентів, серед яких значне місце посідають і неявні знання. Так, А. Пуанкаре у статті про математичну творчість підкреслює важливу роль неусвідомленої роботи на різних етапах математичного дослідження. На його думку, багато відкриттів було зроблено саме завдяки тривалій неусвідомленій роботі, результат якої «неочікувано з'явився перед математиком... повністю незалежно від усвідомленої роботи, яка відіграє лише роль механізму, що пов'язує дані і тим самим переводить неусвідомлені результати у свідому форму» [9, с. 140].

Взагалі при будь-якій інтелектуальній діяльності одночасно і паралельно з вербалізованим розумовим процесом йде підсвідома робота над інформацією або проблемою, яка стоїть перед вченим. При цьому в силу специфіки структури і функціонування неусвідомленого в ньому можливо одночасне здійснення різних процесів на різних рівнях підсвідомого. Наочний приклад такого «паралельного» здійснення кількох процесів у неусвідомленому приводить Ж. Адамар. Щоб впізнати знайоме обличчя, необхідно зібрати воєдино сотні характеристик, кожна з яких окремо не представлена у свідомому вигляді. Однак всі вони знаходяться в «безсвідомому розумі» (за словами Адамара), який і здійснює одночасне порівняння і синтез багаточисленних деталей, що й забезпечує усвідомлене впізнання. Спираючись на ці міркування, Адамар висловлює гіпотезу про те, що цей неусвідомлений механізм є одним з можливих пояснень феномену гештальта [10, с. 37]. У своєму дослідженні Адамар приходить до висновку, що «важливою якістю неусвідомленого є множинний характер його процесів: у ньому різні й багаточисленні процеси можуть і повинні здійснюватися одночасно на відміну від усвідомленого «я», яке єдине» [10, с. 26]. Про цей неусвідомлений процес розповідають вчені у своїх спогадах. Так, цікавий випадок розповів відомий хімік Типль, який лише через півгодини помітив, що він працював над питанням, навіть не помічаючи цього на рівні свідомості, й він був у такому стані, що навіть не помітив того факту, що прийняв ванну, і збирався прийняти другу. За думкою Адамара, це особливий випадок неусвідомленого процесу, тому що мислитель не усвідомлював своєї розумової роботи, доки вона йшла, але помітив її, коли вона закінчилася [10, с. 37]. Крім того, Адамар у своїй роботі здійснює спробу визначити механізм і змістовні складові такої неусвідомленої діяльності. Він одним з перших поставив питання про те, чим «оперує», що використовує неусвідомлене в процесі пошуку відповіді, якщо поняття в ньому відсутні. Адамар свого часу намагався визначити місце для «крайових» знань, які можна вважати попередниками поняття «неявні знання».

На важливу роль неусвідомлених компонентів у процесі наукового пізнання вказували й інші

відомі дослідники-науковці. Деякі з них навіть стверджували, що при аналізі певних наукових питань досить часто вони «думають без слів». Так, відомий генетик Френсис Гальтон впевнено заявляв, що його думки ніколи не супроводжуються словами, і дане твердження він базував на тривалому, багаторічному спостереженні за власним процесом мислення. Як він писав, це завжди було для нього значною перепоною при необхідності зафіксувати результати досліджень і ставало ще більшою проблемою при намаганні щось пояснити усно. У своєму листі до Адамара А. Ейнштейн також стверджував, що «слова, які написано або промовлено, не відіграють ніякої ролі у механізмі мого мислення» [11, с. 80].

Тепер розглянемо більш детально участь неявних знань в процесі інтерпретації, розуміння і пояснення отриманих результатів. Слід підкреслити, що присутність в цих процесах неусвідомлених когнітивних елементів майже не аналізувалась дослідниками попри те, що самі вчені, науковці-практики неодноразово згадували про роль неявних, позасвідомих і невербальних компонентів на цьому етапі наукового дослідження.

Майже всі теоретичні положення мають своїм джерелом емпіричний матеріал. Але якщо в науці класичного періоду процедура збирання, подальшої обробки й теоретичного обґрунтування емпіричного матеріалу сприймалася як досить однозначна, цілеспрямована й «лінійна», то у сучасних наукових дослідженнях інтерпретація, розуміння і пояснення отриманих даних стало особливою проблемою, яка однаково цікавить як методологів науки, так і вчених найрізноманітніших наукових шкіл й дисциплін. Інтерпретація у найзагальнішій трактовці розуміється в наш час як надання смислу будь-яким проявам духовної діяльності людини. Наукова інтерпретація при цьому розуміється як сукупність значень/смислів, які надаються певним чином елементам конкретної теорії (висловлюванням, формулам, окремим словам-термінам), хоча в реальній науково-пізнавальній практиці поняття «інтерпретація» іноді використовується лише у зв'язку з проблемою осмислення отриманих експериментальних даних.

Слід підкреслити, що деякі особливості інтерпретаційних процесів залежать від способу отримання й, як наслідок, особливостей емпіричних результатів. Згідно до такого підходу можна виокремити наступні різновиди інтерпретаційних дій:

– Інтерпретація безпосередньо-чуттєвих даних спостереження;

– Інтерпретація опосередкованих даних спостереження, отриманих за допомогою приборів, інструментів тощо;

– Інтерпретація фактів, отриманих в процесі експерименту у безпосередньо-чуттєвому вигляді, й те ж саме – в опосередкованому;

– Інтерпретація даних, отриманих в ході мисленого експерименту (математичне моделювання) з математичними моделями;

– І, нарешті, інтерпретація суто математичних процедур експерименту, коли експериментальні дані піддаються математичній обробці вже у процесі їх отримання.

Оскільки кожний з перелічених випадків має свої специфічні особливості, то і неявні знання по-різному включаються до участі в цих пізнавальних процедурах. Найчастіше зустрічається випадок, коли здійснюється інтерпретація безпосередньо-чуттєвих даних. Навіть в епоху Нового часу видатні природознавці усвідомлювали відносний характер наукових фактів, отриманих в результаті безпосереднього спостереження. Наприклад, у Галілея емпіричні факти перестають бути незмінним, абсолютним фундаментом наукового знання, яким вони постають для «здорового глузду». Зокрема, Галілей демонструє, наскільки складний характер має так звана очевидність. Захищаючи теорію Коперника, Галілей доводить, що аргументація супротивників цієї теорії спирається на хибну інтерпретацію чуттєвого спостереження, а основою цієї помилки є невірні теоретичні передумови про співпадіння руху, який ми бачимо, і реального руху. Так, рух каменю повинен розглядатися лише як відносний, оскільки як на башту, так і на спостерігача впливає рух Землі. Той факт, що результати спостережень фіксують не лише об'єктивне становище речей, але й включають до себе суб'єктивні погляди дослідника, вироблені раніше теоретичні уявлення і навіть деякі погляди, що є компонентами не самої системи знання, а більш широкого інтелектуального фону розвитку цієї системи, призводить до того, що «разом з результатами експериментів і спостережень (на перший погляд абсолютно надійними і достовірними) в процесі підтвердження теорій... вводяться явно не сформульовані погляди й теорії, які можуть виявитися помилковими» [цит. за 10, с. 42–43].

В інтерпретації безпосередньо-чуттєвих даних приймає участь багато різноманітних неусвідомлених і напівсвідомих компонентів, окрім власне неявних знань. Можна звернути увагу на роль такої складової чуттєвого пізнання, як апперцепція, що базується на «звичках» сприйняття, фізіологічних особливостях органів чуття конкретного індивіда, швидкості психічної реакції, повсякденних і, навпаки, суто наукових установках, звичках і переконаннях тощо. Всі вони взаємно впливають один на одного, й тому досить складно виділити своєрідну роль у цьому процесі саме неявних знань. Перш за все, як і на всіх ета-

пах пізнавального процесу, слід звернути увагу на участь глибинних пластів інтепретативних схем, які утворюють картину світу індивіда, з якою, в свою чергу, співвідносяться всі отримані чуттєві дані. Роль цього фрагменту на даному етапі особливо значна, оскільки саме невідповідність чуттєвої інформації базовим уявленням, схованим в інтерпретативній схемі, може призвести (і часто приводить) до того, що дослідник «не бачить», не помічає тих об'єктивно існуючих даних, які протирічать його глибинним переконанням. Так, М. Голдстейн відмічав, що дослідник може вплинути на результат експерименту своєю упередженістю, «його очікування впливають на те, що саме він бачить, й він привносить у ситуацію риси, яких у неї насправді немає» [цит. за 10, с. 117]. Іноді під час запису результатів він робить помилки, які підтверджують упередженість його думки про результат дослідження тощо.

Наведені особливості функціонування неявних знань характерні переважно для безпосередньо-чуттєвого етапу пізнання, оскільки суб'єктивні особливості спостерігача не мають такого значення при фіксації результатів спостережень або експериментів за допомогою приладів. Тим не менш, якщо зафіксовані в експерименті факти протирічать базовим, фундаментальним положенням, то у суб'єкта підсвідомо виникає потреба інтерпретувати їх як помилкові, по'язані з похибками виміру, порушеннями у роботі приладів, некоректними умовами проведення дослідження тощо. Така відмова від власне наукової інтерпретації отриманих фактів досить часто зустрічається в експериментальній практиці науковців.

На наступних етапах до процесу інтерпретації доєднаються також і більш спеціалізовані «фактологічні» неявні знання, джерелом яких є професійна діяльність вченого. Цей тип неявних знань впливає на відбір фактологічного матеріалу для наступного аналізу й інтерпретації. Цей момент досить часто залишається поза увагою дослідників-методологів наукового пізнання. Між тим очевидно, що вибір даних для подальшої роботи з ними є не менш важливим як джерело теоретичних узагальнень, ніж процес їх опису і пояснення. Як правило, вербалізовані критерії такого відбору даних виглядає достатньо обґрунтовано, однак за ними стоять й інші, неявні критерії вибору. Саме спираючись на ці неявні критерії, суб'єкт здійснює первинний відбір фактів, що не протирічать уявленням індивіда.

Неявна специфіка даного етапу (як і усвідомлений його фрагмент) спирається на мету, що стоїть перед дослідником. Як правило, ця мета – експериментальний доказ і перевірка первинної гіпотези. Отже, той факт, що від цього етапу вимагається підтвердження раніш висунутих припущень, тільки «погіршує» ситуацію. Існує певна можливість внесення творчого елементу навіть в цей рутинний процес, особливо за наявності значного творчого потенціалу у суб'єкта пізнання. В таких випадках у дослідника від самого початку сформовано установку не лише на переважно творчий, новаторський результат, але й на нетривіальність підходів до його отримання. Одним із наслідків такої установки стає прагнення перетворити методи і способи отримання нового знання, використовувати у процесі пізнання новаторські прийоми пізнавальної діяльності. В цьому випадку механізм функціонування неявних знань подібний до того, що діє в момент інсайту.

Висновки. Проведений аналіз показав, що матеріали самоспостережень видатних вчених за власним процесом пізнання може стати інформативним джерелом для досліджень ролі й місця неусвідомлених чинників, зокрема, неявних знань, у науково-пізнавальній діяльності. Згідно до цих спогадів та самоспостережень, у пізнавальних діях науковця приймають участь не лише ті види неявних знань, про які свого часу писав М. Полані (практично-дієві, інструментальні тощо), але й багато інших типів цих знань. Можна вважати доведеним, що неявні знання відіграють певну роль на всіх етапах наукового дослідження, при цьому на різних етапах активуються різні типи неявних знань. Зокрема, на стадії інтерпретації отриманих результатів важливе значення мають парадигмальне, системне; контекстне і асоціативні типи неявних знань.

Ми вважаємо, що запропонований в даній роботі підхід до аналізу ролі й місця неусвідомлених компонентів у науково-пізнавальній діяльності дозволяє визначити нові напрямки у дослідженні феномену неявної когнітивності. Один з таких напрямків може бути пов'язаний з впливом природної мови на наукові формулювання. Очевидно, що будь-які результати дослідження фіксуються, описуються, а потім інтерпретуються та теоретично обґрунтовуються за допомогою певних символів-інструментів наукової мови. Але наукова мова, у свою чергу, ґрунтується на мові природній, яка завжди має свою особливу національно-мовну картину світу і включає до себе значну кількість неусвідомлених компонентів, наприклад, фонові знання, безеквівалентну лексику, позалінгвістичні знання тощо. У подальших дослідженнях такий підхід можна використати, порівнюючи способи й методи інтерпретації даних вченими не лише різних наукових шкіл, але й носіями різних мов.

Взагалі робота над питанням про неусвідомлені компоненти наукового пізнання не тільки залишається актуальною для сучасної епістемології, але й має великі перспективи, попри значні складності, пов'язані з принциповою неявністю

цих феноменів. Ми вважаємо, що сфера неусвідомленої когнітивності, зокрема, неявні знання, потребує подальших наукових і філософських досліджень.

Література

1. Polanyi M. Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy. University of Chicago Press. 1958. 215 p.
2. Minsky M.L. Framework for Representing Knowledge. Winston Press (Ed.): The Psychology of Computer Vision, McGraw-Hill. 1975. P. 135–218.
3. Старікова Г.Г. Фрейми як форма буття неявних знань. Науково-практичний журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології». 2023. № 43. Одеса. С. 108–112.
4. Davies M. Tacit knowledge and semantic theory: Can a five per cent difference matter? Mind, 96. 1987. P. 441–462.
5. Davies M., Stone T. Mental simulation, tacit theory, and the threat of collapse. Philosophical Topics, 29. 2001. P. 127–73.
6. Мельничук М.І. Неявне знання як аналог апріоризму в некласичній парадигмі епістемології. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Філософія»*. Вип. 603. 2012. С. 36–40.
7. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування багаторівневості і парадигмальних досліджень у соціальній психології. *Психологія і суспільство.* № 4. 2012. С. 78–125.
8. Старікова Г.Г. Сучасні підходи до розробки типології неявних знань. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки.* 32. № 1. Дніпро. 2023. С. 19–27.
9. Poincare H. Science et Method. Paris Ernest Flammarion, Edteur 26, rue Racine. 1920. 196 p.
10. Hadamard J. An Essay on the Psychology of Invention in the Mathematical Field. Hadamard Press. 2008. 164 p.
11. Einstein A. The Evolution of Physics: The Growth of Ideas from Early Concepts to Relativity and Quanta. Cambridge University Press. 1938. 218 p.

Анотація

Штанько В. І., Старікова Г. Г. **Неявні знання як неусвідомлений компонент наукового дослідження.** – Стаття.

Статтю присвячено аналізу ролі неявних знань у науково-дослідницькому процесі. Дослідження довели, що неусвідомлені складові пізнання можуть суттєво впливати на хід та результати пізнавальної роботи науковців. Одним з елементів неусвідомленої когнітивності є неявні знання, які приймають участь в процесі пізнання майже на всіх етапах наукового дослідження. Метою статті став розгляд місця і ролі неявних знань, зокрема, на етапі інтерпретації емпіричних результатів. Для цього автори звернулись до спогадів та мемуарів, які залишили видатні науковці XX століття. У своїх спогадах вчені аналізували вплив неявних знань та інших неусвідомлених компонентів на їх власну науково-пізнавальну діяльність. Такі видатні вчені, як А. Ейнштейн, А. Пуанкаре, Ж. Адамар, постійно звертали увагу на наявність у своїй, здавалося б, суто раціональній діяльності певних неусвідомлених елементів, які мали велике значення і для формулювання гіпотези, і для визначення методології дослідження, і навіть у процесі отримання емпіричних результатів. Інтерпретація цих результатів також не може обійтись без участі неявних знань. Слід підкреслити, що існують різні типи неявних знань, і на різних етапах дослідження участь в ньому приймають різні типи цих знань: від парадигмальних при висуненні гіпотези до практично-дієвих на емпіричному етапі та системних, контекстних і асоціативних неявних знань в процесі інтерпретації та теоретичного узагальнення отриманих результатів. Ми вважаємо, що запропонований в даній роботі підхід до аналізу ролі й місця неусвідомлених компонентів у науково-пізнавальній діяльності дозволяє визначити нові напрямки у дослідженні феномену неявної когнітивності. Взагалі робота над питанням про неусвідомлені компоненти наукового пізнання не тільки залишається актуальною для сучасної епістемології, але й має великі перспективи, попри значні складності, пов'язані з принциповою неявністю цих феноменів. Проведений аналіз показав, що сфера неусвідомленої когнітивності, зокрема, неявні знання, потребує подальших наукових і філософських досліджень.

Ключові слова: неусвідомлені компоненти пізнання, неявне знання, етапи наукового дослідження, інтерпретація емпіричних результатів.

Summary

Shtanko V. I., Starikova H. G. **Implicit knowledge as an unconscious component of scientific research.** – Article.

The article is devoted to the analysis of the role of tacit knowledge in the research process. Studies have proven that unconscious components of cognition can significantly influence the course and results of cognitive work of scientists. One of the elements of unconscious cognition is implicit knowledge, which takes part in the process of cognition at almost all stages of scientific research. The purpose of the article was to consider the place and role of tacit knowledge, in particular, at the stage of interpretation of empirical results. For this, the authors turned to memories and recollections left by outstanding scientists of the 20th century. In their memoirs scientists analyzed the impact of implicit knowledge and other unconscious components on their own scientific and cognitive activity. Such outstanding scientists as A. Einstein, A. Poincare, J. Hadamard constantly drew attention to the presence of certain unconscious elements in their seemingly purely rational activity, which are of great importance both for the formulation of the hypothesis and for determining the research methodology, and even in the process of obtaining empirical results. The interpretation of these results cannot do without the participation of tacit knowledge. Mare sure that you are investigating the types of tacit knowledge, and at different stages of the research, different types of these types of knowledge take part in it: from paradigmatic in the formulation of hypotheses to practical-active in the empirical stage and systemic, contextual, associative tacit knowledge in the process of interpretation and theoretical generalization

of the obtained results. We believe that the approach proposed in this work to the analysis of the role and place of unconscious components in scientific and cognitive activity allow us to determine new directions in the study of the phenomenon of implicit cognition. In general, work on the issue of unconscious components of scientific knowledge not only remains relevant for modern epistemology, but also has great prospects, despite significant difficulties associated with the fundamental invisibility of these phenomena. The conducted analysis showed that the field of unconscious cognition, in particular, implicit knowledge, requires further scientific and philosophical research.

Key words: unconscious components of cognition, tacit knowledge, stages of scientific research, interpretation of empirical results.

УДК 316.648:316.35
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.20

Е. В. Щербенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8706-9195
кандидат філософських наук,
докторант Інституту філософії
імені Г. С. Сковороди НАН України

ГЛОКАЛІЗАЦІЯ Й ГЕНЕРАЦІЯ: ЕВРИСТИКА ТЕМПОРАЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Стаття продовжує ряд праць, присвячених дослідженню концепту відповідальності у суспільно-політичному дискурсі українського перехідного суспільства, зокрема в аспекті темпоральності, що виявляє підвалини «естафети генерацій», яка уможливила здійснення українського демократичного транзиту. В цьому контексті, звернення до моделі глокалізації виявляється евристичним у плані врахування особливостей «гібридної» доби, зі зміною викликів, за їх постійного ускладнення, що де факто стимулює виявлення прихованих ресурсів модернізації української громади.

Аналіз попередніх публікацій. Концепція глокалізації, яка з'являється в ході обговорення процесу глобалізації, його нелінійних аспектів, актуалізації регіональних особливостей, запиту на збереження місцевої автентики замість її зникнення, завдячує своїм походженням японським мікромаркетинговим дослідженням 1980-х, у подальшому набуваючи популярності завдяки працям соціологів Р. Робертсона й У. Бека.

Для нас у контексті дослідження важливо, що вона, між іншим, дозволяє при побудові теоретичних моделей модернізації взяти до уваги чинник антиглобалізаційних процесів, вводячи таким чином у теоретичну картину складник боротьби у досягненні (не)остаточного балансу сил, зберігаючи відкритою перспективу подальшого розвитку світ-системи в горизонті модерну як незавершеного проекту.

Знаходження при цьому особливої міри універсального й одиничного для певного суспільства й доби відкриває широкий горизонт дослідницького пошуку, уникаючи крайнощів суто нормативістського підходу, як і релятивістського безмежжя емпірики. Важливе в цьому сенсі зауваження Ю. Габермаса щодо нової постнаціональної констеляції [1], яка передбачає, поряд із новою відкритістю, також виникнення нових зон закритості.

Мета дослідження. В роботі передбачається дослідити пояснюючі можливості концепту глокалізації в аспекті виявлення евристики генераційного підходу при вивченні суспільно-політичного дискурсу перехідного суспільства.

Виклад основного матеріалу. В ретроспективі завершення українського демократичного транзиту, в наших попередніх роботах ми виявили ряд положень, які засвідчують евристичність генераційного підходу при вивченні суспільно-політичного дискурсу, зважаючи на його роль як носія інституційної пам'яті демократичного транзиту.

Зокрема, звернення до літератури, присвяченої проблемам ідентичності та соціалізації в українському перехідному суспільстві, засвідчило, що перше покоління вітчизняних суспільствознавців зафіксувало складання протягом років Незалежності важливої зв'язки «студентство плюс середній клас» (те, що ми назвали «українським інваріантом») [2]. У критично значущі для збереження вектору демократичних реформ моменти саме вона виступила соціологічним підмурівком розгортання «гібридної» (р)еволюційної гри (феномен Майдану), яка щоразу поновлювала курс країни на євроінтеграцію.

Водночас, мобілізація потенціалу згаданої зв'язки в форматі «революційного свята» (М. Озуф), із залученням щоразу іншої констеляції мереж довіри (прикладом чого може служити солідаризація усіх політичних сил 2004-го та релігійних деномінацій 2013–2014-го), у підсумку потребувала вписування сюжету пострадянської «наздоганяючої» модернізації до горизонту великого часу модерну, зокрема в плані опозиції відкритого й закритого типів суспільства, за Поппером [3].

Залучення в даному випадку концепту глокалізації дозволяє вибудувати когерентний наратив українського демократичного транзиту, відповідно до триетапної схеми «лібералізація, інституціоналізація, консолідація», де момент опрацювання травм модернізації (Чорнобиль, Голодомор, «ленінопад») виступає завершенням циклу. Водночас, це проливає світло на причини чергового зриву російських реформ (котрий можемо представити тут як порушення циклу); що йде корінням в особливості російсько-радянського проекту модернізації двох останніх століть, з амбівалентністю його модерних/антимодерних рис. Симптоматичним свідченням останньої можуть служити фігури «російського хлопчика» (Достоєвський) і «країни-підлітка» (Маяковський).

На цьому фоні, у критично важливі моменти 1991, 2004, 2014 років виявляється певний алго-

© Е. В. Щербенко, 2024

ритм розриву вітчизняної громади зі згаданим російсько-радянським «підлітковим» трендом, що віднаходимо у суттєво подібних свідченнях представників різних когорт креативного класу, згідно з пізнішим терміном. Визнані публічні інтелектуали щоразу артикулюють той самий пункт урядової спроби повернути вектор реформ (по суті, дорослішання суспільства), який виступає для громади спробою відняти у країни перспективу, що її ми позначили як *Євромрію* [4].

М. Жванецький (про реакцію громади на спробу серпневого путчу – 91): «Кооператори й рекетири, демократи й домушники, молоді вчені й майбутні емігранти... всі раптом відчули, що їм є що втрачати».

Д Яневський (2004): «Вони» програли «нам» тоді, коли заперечили «наше» право на вибір. А це право нам стали поволі давати з часів Горбачова. Право вибирати – за кого голосувати, які газети читати, яку горілку пити, яку музику слухати, займатися бізнесом чи ні – далі перераховувати немає потреби, ви і так знаєте. До цього права, права вибирати, «ми» поволі, зі скрипом, з крепатурою мозку, з неймовірними душевними муками звикали майже два десятки років. І коли ну практично звикли, почули: «казли». Сказано це було «ними», почули це «ми». Почули ДО виборів. Це було більше, ніж злочин – це була помилка» [5, с. 198].

І. Бекешкіна (2013): «Влада так старанно переконувала цю молодь, що Україна йде в Європу, що ми підпишемо Угоду про асоціацію і навчатися і працювати там стане легше, а згодом, можливо, з'явиться й безвізовий режим... І молодь покладала на це свої життєві плани. Адже в самій Україні, на жаль, зараз сформовано глуху ситуацію для самореалізації. Соціальні ліфти не працюють, всюди корупція, нагору проходять тільки «свої». Відтак молоді люди сподівалися на полегшення можливості реалізуватися за кордоном. Це не просто припущення. Ми нещодавно проводили опитування, не лише серед студентів, а й поміж громадян узагалі, стосовно того, що найбільше не влаштовує українців у нашій вищій освіті. Так ось, претензій багато, але на першому місці те, що наші дипломи не визнаються у світі! І в таких умовах раптом виявляється, що Україна вже нікуди не йде. Такий «облом». Молодь цим обурилася – не в тому навіть сенсі, що в неї відібрали мрію, а в тому, що їй поламали плани на майбутнє» [6].

Нездатність чергової верстви правлячого класу видобути урок із попереднього досвіду, зверненням до ultima ratio в одну мить консолідуючи проти себе всі прореформістські сили із синергетичним (соборним) ефектом спільної дії, ми позначили як «зомбі-аргумент» [7].

У контексті дослідження, звернемо увагу на такий аспект темпоральності переходу, як саморефлексія громади. Підсумовуючи по гарячих слідах враження від «помаранчевих» подій, один із впливових часописів тієї доби виносить на початок ключового матеріалу наступний пасаж: «Тоді нам інколи здавалося, що ще трохи – і ми не витримаємо таких фізичних і нервових перевантажень. А вже сьогодні нам гостро бракує настільки сильних відчуттів. Нам сумно від того, що Майдан закінчується. Схоже відчуття знайоме кожному, хто в дитинстві збирав речі, готуючись до від'їзду з піонерського табору. Всім серцем відчуваючи неминучість розлуки, ми обмінювалися адресами й телефонами, домовлялися про майбутні зустрічі та фотографувалися на пам'ять, намагаючись при цьому заглушити смуток, який нас огортав. Ми вже сумуємо за тобою, Майдане! За твоїми очима, за твоїми піснями, за твоїми руками і за твоїм неповторним духом» [8].

Звернемо увагу, що перед нами, по суті, момент народження в дискурс-наративі когорти – 2004, першої української «несіченої» генерації, нової реалії: емерджентного актора. На початку розгортання вісімнадцятиденного харизматичного руху його лідер, нагадаємо, ще говорить до громади про необхідність лишатися «на цьому майдані» (з маленької літери), визначаючи останній лише звичайною локацією. Поява в наведеному вище пасажі великої літери (Майдан) за підсумками (р)еволюційної гри, в цьому сенсі, маркує самоконституювання відповідальної спільноти дорослішання (пор. пізніший мем «я крапля в океані»): отже, нової стильової домінанти (стиль – людина).

В світлі сказаного вище, відзначимо тут «матричний» ефект, відтворюваний за наступного циклу; коли солідаризація мереж довіри, що на початку творять парасолькову спільноту протесту (майже флеш-моб), відбувається під знаком «останнього обгрунтування», за Апелем: хіт «Разом нас багато», в зв'язці з національним гімном, оприявнює зв'язок естафети генерацій, засвідчуючи відмінність людей від «зомбі», яким пісня не потрібна.

Перейдемо тепер від глокалізації, котра задає єдність горизонту досвіду транзитної громади пострадянської доби, до великого часу модерну, що його стало можливим розглядати в ретроспективі конституювання генерації 1968 як першої глобальної. Американська й Французька революції, які визначили тренд переходу до нової парадигми суспільного розвитку, символічно позначають його начало «Зоряно-смугастим стягом» і «Марсельєзою». В цьому плані, кожна нова уявлена спільнота, що народжується як емерджентний актор, репрезентує себе, подібно Конституції, національним гімном (показово, що суттєва частина їх оспівує свободу як засадничу цінність модерної доби).

У зв'язку з цим, вкажемо наступний момент темпоральності: постаючи, як правило, в боротьбі за незалежність, що далі конституюється в суверенітеті члена ООН, нові уявлені спільноти мають передумовою осміювання віджилого минулого («весело розстаючись із ним», за Марксом). Проте сміх має амбівалентну природу. За травматичного стану суспільства не виключений сценарій, коли вістря цієї зброї обертається в ньому не проти сильного, викриваючи ілюзорність його влади як морально застарілої, але проти *слабкого* (класичні випадки суд над Сократом і Христом). Якщо нова «когорта-підліток», у момент доленосного вибору, (не) перебродивши, рушає за вождем, який робить ставку на стихію ресентименту, подібне моральне самогубство постає історично незворотним.

Чи відрефлектований у вітчизняному суспільствознавстві подібний сценарій, який дозволяє помислити масштаб відповідальності актора за долю кількох поколінь, що можуть за певної констеляції стати заручниками невдалого вибору? Попри безсумнівні свідчення, в обговореннях 2004 і 2013–2014 рр., на користь усвідомлення акторами ваги вибору громадою вектору розвитку мінімум на десятиліття вперед, вітчизняний інтелектуальний клас у цілому виявив неспроможність відрефлектувати принциповий характер згаланого виклику.

Про це свідчить, зокрема, неконцептуалізованість проблеми генерації (протягом трьох десятиліть Незалежності їй не присвячено жодного дисертаційного дослідження). Іншим подібним свідченням може служити слабка розробленість уявлення про *само*виховання й *само*освіту: не тематизовані вони, приміром, у репрезентативному двотомнику «Україна освітня», який охоплює проміжок від Київської Русі до модерної доби [9].

Отже, проговорюючи (й розв'язуючи на практиці) проблему конституювання «несіченої» генерації, її самовизнаяення в ході пошуку відповіді на виклики «наздоганяючої» модернізації, які поставали перед громадою у 1990–1991, 2004, 2013–2014 рр., українське пострадянське суспільство як уявлена спільнота демонструє дивний «пробіл у розумінні» в осягненні масштабу проблеми та пов'язаних із нею ризиків.

Пояснення цього парадоксу ми знаходимо в самому горизонті темпоральності перехідного суспільства, суттєвою мірою визначеному травмами модернізації, про які сказано вище. Йдеться, по-перше, про неопрацьованість «афганської» травми (момент якої був упущений за радянських часів); по-друге, «відкладений ефект» ідеологічної індоктринації радянського режиму.

Позначивши процес зміни когорт в українському суспільстві за пострадянської доби через фігури президентів як очільників політичного класу, коли на зміну колишнім членам КПРС приходять ті, які не належали до партійних, а далі комсомольських лав, можна, відповідно до моделі глокалізації, спрогнозувати завершення відповідного циклу з виходом на суспільно-політичну сцену когорти тих, хто не був «охоплений членством» піонерської організації, як і жовтенят.

У цьому пункті ми знаходимо мостик, який дозволяє пов'язати темпоральний горизонт двох глокалізацій, пострадянської та великого часу модерну. Щоразу при цьому йдеться про неможливість «відкласти» момент артикуляції певного суспільного патосу, носієм якого виступає нова когорта-«тінейджер».

Якщо в розвинених суспільствах, за встановленого циклу чергування когорт можна, слідуючи за М. Маклюеном (media is message), до певної міри покластися на природноісторичні процеси саморегуляції, в тому числі, «запоєм» читаючи, дивлячись фільми, бавлячись у гаджети й под.; у суспільстві, яке ще має опрацювати свої травми, зберігається запит на фігуру *вождя* як очільника стихії ресентименту. Коли громада не напрацює критично важливої міри імунітету громадянської гідності, згідно з класичною формулою, видушуючи по краплі раба, за певної констеляції на неї чекає сценарій *і сміх і гріх*, коли вона «весело» розстанеться не з минулим, але майбутнім, давши на черговій стадії глокалізації, по слову поета, себе приспати.

Висновки. Звернувшись до розгляду концепту глокалізації, ми виявили, що його пояснювальні можливості дозволяють виявити евристику генераційного підходу при вивченні суспільно-політичного дискурсу перехідного суспільства як носія інституційної пам'яті демократичного транзиту, зокрема пов'язавши в темпоральнім аспекті горизонти досвіду пострадянської «наздоганяючої» модернізації та великого часу модерну. В обох випадках у фокусі дослідження постає неможливість «відкласти» момент артикуляції певного суспільного патосу, носієм якого виступає чергова когорта-«тінейджер». При цьому, хоча вітчизняна уявлена спільнота на практиці неодноразово знаходила відповідь на виклик, пов'язаний із конституюванням «несіченої» генерації як умовою успішного демократичного переходу, масштаб цього виклику наразі залишається не відрефлектованим інтелектуальним класом.

Література

1. Габермас Ю. Постнаціональна констеляція. Політичні есе. Львів: Астролябія, 2009. 196 с.

2. Щербенко Е. Кризи ідентичності як чинник українського демократичного транзиту. Генераційний аспект. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2022. No. 2. С. 242–248.

3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т. Т. 1. У полоні Платонових чарів. Київ: Основи,

1994. 444 с.; Т. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. Київ: Основи, 1994. 494 с.

4. Щербенко Е.В. Vita narrativa. Євромрія і креативний клас. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. Вип. 40. С. 132–137.

5. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. Харків: Фоліо, 2005. 317 с.

6. Ірина Бекешкіна: «Це європейське покоління». *Тиждень*. 2013. № 50. С. 31.

7. Щербенко Е.В. Революція й авдиторія. Герменевтика дорослішання. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. Вип. 41. С. 69–74.

8. Дмитричева О., Рахманін С., Силіна Т. Анатомія душі Майдану. *Дзеркало тижня*. 2004. 10 грудня.

9. Україна освітня: історія, персоналії, поступ: в 2 т. Т. 1. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2007. 860 с.; Т. 2. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2007. 776 с.

Анотація

Щербенко Е. В. **Глокалізація й генерація: евристика темпоральності.** – Стаття.

У статті аналізується концепт глокалізації, пояснювальні можливості якого дозволяють виявити евристичний потенціал генераційного підходу при вивченні суспільно-політичного дискурсу перехідного суспільства. В цьому контексті артикулюється єдність горизонту досвіду «навздогінної» модернізації пострадянського суспільства, в основі якого виявлена першою когортою дослідників доби Незалежності важлива зв'язка «студентство плюс середній клас». Мобілізаційний її потенціал артикулюється через неспроможність чергової когорти політичного класу видобути урок з досвіду, що спричиняє до неправомірного звернення до ultima ratio («зомбі»-аргумент). Особливим аспектом темпорального виміру проблеми виступає саморефлексія громади, проявом якої стає народження в дискурс-наративі першої «несіченої» генерації мему Майдану. Зв'язок між глокалізацією «наздоганяючої» модернізації пострадянської доби та великого часу модерну виявляється через неможливість відкласти момент артикуляції певного суспільного патосу, носієм якого виступає чергова когорта-«тінейджер». При цьому виявляється роль сміхового начала, завдяки якому людство, згідно з Марксом, «весело розстається зі своїм минулим». У статті показано, що амбівалентність згаданого начала створює ризик сценарію, коли в суспільстві, якому належить опрацювати травми модернізації, затребуваною виявляється фігура вождя, що робить ставку на стихію ресентименту. Якщо нова когорта рушає за подібним лідером, обираючи тим самим шлях ігор із нульовою сумою (zero-sum), таке моральне самогубство постає історично незворотним. Як наслідок, заручниками невдалого вибору можуть стати кілька поколінь. При тому, що вітчизняна громада на практиці не раз успішно знаходила відповідь на виклик, пов'язаний із конституюванням «несіченої» генерації, сам цей виклик залишається не відрефлектованим інтелектуальним класом.

Ключові слова: генерація, глокалізація, «зомбі»-аргумент, ігри з нульовою сумою, темпоральність, травма.

Summary

Shcherbenko E. V. **Glocalisation and generation: the heuristic of temporality.** – Article.

The paper analyses the concept of glocalisation, the explanatory possibilities of which allow revealing the heuristic potential of the generative approach used in the study of the socio-political discourse of a transitional society. In this context, the article articulates the unity of the horizon of the experience of 'catching up' modernisation of post-Soviet society, which is based on the important nexus of 'students plus middle class' identified by the first cohort of researchers of the Independence era. Its mobilization potential is articulated due to the inability of the political class to learn a lesson from experience, which forces it to illegally appeal to ultima ratio ('zombie' argument). A special aspect of the temporal dimension of the problem is the self-reflection of the community, the manifestation of which is the birth of the Maidan meme in the discourse-narrative of the first 'unbeaten' generation. The connection between the glocalization of the 'catching up' modernization of the post-Soviet era and the great time of modernity is revealed due to the inability to postpone the moment of articulation of a social pathos, the carrier of which is a new cohort-'teenager'. In this context, the role of the laughing principle is revealed, thanks to which humanity, according to Marx, 'cheerfully parted with its past'. The article shows that the ambivalence of the aforementioned principle creates the risk of a scenario where a society that has to process the traumas of modernisation finds itself in demand for a leader who relies on the element of resentment. If a new cohort follows such a leader, thus choosing the path of zero-sum games, such moral suicide becomes historically irreversible. As a result, several generations may become hostages of a bad choice. Despite the fact that the national community has repeatedly successfully found a response to the challenge of constituting an 'unbeaten' generation, this challenge itself remains unreflected by the intellectual class.

Key words: generation, glocalisation, temporality, trauma, zero-sum games, zombie argument.

УДК 141.7:316.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.21

О. Л. Якубін
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8898-4563
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В. Л. Якубіна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8747-0336
кандидат філософських наук,
доцент кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ І ЇХ ВИРІШЕННЯ ШЛЯХОМ ЗАСТОСУВАННЯ РІЗНИХ МОДЕЛЕЙ МЕДІАЦІЇ: ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИЙ АНАЛІЗ НА ОСНОВІ ВПЛИВІВ КЛАСИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ Л. КОЗЕРА І Р. ДАРЕНДОРФА

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасному нам світі вже є очевидністю те, що проблематика конфліктології є міждисциплінарною й навіть трансдисциплінарнарною, саме тому фахівці багатьох галузей наук намагаються співпрацювати задля створення ефективних моделей вирішення різноманітних конфліктів, яких, нажаль, стає все більше. Незважаючи на тривалу історію вивчення проблематики, її багатоаспектність та дотичність до багатьох соціальних сфер і динамічний розвиток відносин у суспільстві породжує все нові й нові кейси. Відповідно, у статті **ми поставили за мету** об'єднати фаховий соціально-філософський й соціально-політичний аналіз класичних концепцій соціальних конфліктів, задля простеження розвитку конфліктологічних моделей та їх проявів нині, а також зробили акцент на процедурі медіації, її функціях і складових, акторах й агентах медіації, її евристичності.

Почнемо з того, що окреслимо внесок, який у розвиток теорії конфліктології зробили свого часу американський соціолог Л. Козер та німецько-британський соціальний філософ й політолог Р. Дарендорф, адже наше дослідження активно буде апелювати саме до їх концепцій. Хоча, конфліктологія як наукове пізнання сформувалося ще у 60-х роках XX століття, вітчизняна наука (уточнимо, що мова йде ще про часи УРСР) вперше заговорила про даний феномен із середини 1980-х років [детальніше див.: 10, с. 139].

Очевидно, що певна затримка становлення конфліктології в України призвела до наявності великої кількості суспільних протиріч, пов'язаних з неможливістю завчасно передбачити значну кількість потенційних проблем, а також надалі ефективно їх розв'язати.

Відтак, роботи Л. Козера та Р. Дарендорфа є підґрунтям класичної конфліктології, як окремої науки, розроблені ними теорії, принципи, засади конфліктовирішення відіграють значну роль і зараз в контексті медіації, що ми і простежимо далі у статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У сучасній гуманітаристиці відбуваються досить значущі й цікаві процеси: зсуви й розломи різних пластів соціальної реальності/віртуальності, які пов'язані з постнормальністю нашого часу життя, різними досвідами його проживання і з пошуками нових варіантів вирішення соціально-політичних конфліктів, які набувають глобальних вимірів [детальніше див.: 20].

Сама тема конфліктів супроводжує все історичне суспільне життя людей, починаючи із життя у прадавніх спільностях до сучасного життя у високотехнологічному світі, відповідно, й спроб теоретично осмислити конфлікти також безліч. Серед багатьох класичних соціальних дослідників конфліктології назвемо наразі саме тих, до кого ми, так чи інакше, звернемось у нашій статті: М. Вебер, Г. Зіммель, К. Маркс, З. Фройд, Е. Берн, Л. Козер, Р. Дарендорф. Згадані нами сучасні іноземні й українські дослідники: О. Кюне, Л. Леонарді, В. Боднар, Л. Гуменюк, Ю. Древаль, Г. Єрьоменко, В. Котигоренко, Н. Шишка, О. Якубін.

Названі вище класичні вчені створили теорії, принципи, засади конфліктовирішення, які відіграють значну роль і зараз, в контексті медіації – «ресурсозберігаючої технології», що з'явилась як альтернативний метод конфліктології й є міждисциплінарною і трансдисциплінарнарною сучасною стратегією: саме на цей новітній аспект ми звернемо увагу у статті.

© О. Л. Якубін, В. Л. Якубіна, 2024

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сучасний світ сповнений протиріч, тому в усіх його сегментах, так чи інакше, виникають потреби в успішному вирішені конфліктів: для цього вже недостатньо звичної роботи психологів чи юристів, а, як ми зазначили на початку, є гостра потреба у міждисциплінарності й трансдисциплінарності. Тому стало актуальним питання фахової медіації конфліктів професіоналами, які вміють поєднувати різні знання. Адже, фахівці з медіації використовують різноманітні моделі подолання конфлікту і, там де це можливо, спрацьовує стратегія: *Win-Win.* що є важливим ефектом саме для медіації, адже можливий варіант *Win-Lose* свідчить саме про потребу подальшої медіації конфлікту, бо влаштовує лише одну його сторону.

Звернемось насамперед до відомих психологічних досліджень конфліктів, поданих у психоаналітичному спрямуванні: на думку З. Фройда (спираючись, зокрема, на його лекції, прочитані у 1915–1917 роках, що ввійшли до роботи «Вступ до психоаналізу») причини соціальних конфліктів необхідно шукати у несвідомому, адже людина постійно перебуває у стані внутрішнього і зовнішнього конфлікту як з оточуючими із близьких їй спільностей, так і зі світом у цілому (психоаналітичний концепт-тріада: *Я, Над-Я* і *Воно*). Конфлікт – первинна та стабільна форма зіткнення протилежних принципів, потягів, амбівалентних прагнень, у яких виражається протиріччя людської природи [детальніше див.: 16].

Отже, як бачимо, З. Фройд трансформував ідею цілісної особистості у ідею «розірваної» особистості, яка повсякчас має виборювати своє існування через самореферентність та самовідновлюваність із «конфліктних шматків»; фройдівський суб'єкт прагне до ідеалу, до отого – недосяжного *Над-Я*, а також є «мешканцем» двох світів: мінімального свідомого *Я* та гігантського позасвідомого *Воно*. Для того щоб розібратися як психоаналітичний метод розкриває поняття маси, потрібно звернутися до вихідних засад психоаналізу: психіка людини – це арена конфліктів між свідомими й неусвідомленими актами та між двома сильним інстинктами (йдеться про *Ерос* і *Танатос*). Свідомість керується авторитетністю культури, й пригноблює інстинктивні й чуттєві прояви, але це лишень «верхівка айсбергу». Насправді ареал дії неусвідомленого є настільки значним, що свідомість лише грубими, майже диктаторськими засобами жорстоких утисків, зберігає свої позиції у структурі особистості (може так трапитись, що свідоме взагалі поглинеться «океаном» несвідомого). Протиборство неусвідомленого не проходить безслідно для особи: часом воно породжує напруженість психіки – невроз, котрий руйнує людину зсередини, або ж проявляється у цілком реальний конфлікт у масовій спільності, якщо виходить назовні [19].

А, от наприклад, у роботі іншого психоаналітика Е. Берна «Ігри, у які грають люди» (1964) – конфлікт досліджується досить глибинно та розглядається через призму трансакційного аналізу. Згідно із вказаною теорією, структура особистості поєднує у собі три компоненти – стани: «*дитина*» (джерело спонтанних емоцій, прагнень і переживань), «*батько*» (прагнення до повчання), «*дорослий*» (раціональне і ситуативне ставлення до життя). У процесі взаємодії людей здійснюються трансакції. Якщо трансакції індивідів не пересікаються, спостерігаються безконфліктні стосунки; у протилежному випадку – процес спілкування у спільностях й спільнотах порушується і відтак стає вірогідним конфлікт [резюмовано за: 1].

Специфіка ж більш сучасних підходів до розуміння сутнісної природи конфлікту часто зводиться до розкриття функціональної значимості, відокремлення як позитивного, так і негативного впливу конфлікту на людей і на різні спільності. Що стосується першого показника, то його відображення ми віднаходимо у інтенсифікації тяжіння до самопізнання й пізнання інших; ослабленні особистісної напруги; розвитку мотиваційно-емоційної сфери. Якщо йдеться про певні спільності, спільноти, групи осіб або конфліктуючі сторони в цілому, – то це проявляється, наприклад, у динаміці розвитку ідентифікацій/ідентичностей; підвищеному рівні взаємодії серед «своїх», на відміну від «чужих».

На фахову думку дослідників Л. Герасіної й М. Панова, негативний вплив конфлікту на особистість може проявлятись: у підвищенні особистісної напруженості; зниженні самооцінки та ефективності діяльності; негативній дії на психічний стан учасників конфлікту, що може призвести до їх травмування; формує негативний образ опонента, котрий сприяє виникненню негативних установок по відношенню до опонентів. Негативна дія конфлікту на групову спільність проявляється у порушенні системи комунікації, стимулюванні процесу формування негативного соціально-психологічного клімату [детальніше про погляди цих авторів на конфліктологію див.: 3].

Звернемось далі до аналітики класичних робіт Л. Козера та Р. Дарендорфа, які, як ми зазначили на початку, є осердям класичної конфліктології.

Зазначимо, що класик соціальної конфліктології Л. Козер, автор книги «Функції соціального конфлікту» (1956) визначає соціальний конфлікт як ідеологічне явище, що відображає прагнення й почуття соціальних груп або індивідів у боротьбі за об'єктивні цілі: владу, зміну статусу, перерозподіл статусу, перерозподіл доходів, переоцінку

цінностей. На думку Л. Козера, боротьба між групами сприяє зменшенню напруги, виходу негативних емоцій; у такий спосіб сторони більше пізнають одне одного. Іншими словами, з позиції вченого, конфлікт виконує так звану тестуючу функцію, однак для цього він має бути керованим [детальніше див.: 21].

Л. Козер притримувався думки про те, що в суспільстві систематичним є стан напруги, який обумовлений індивідуальною природою взаємовідносин, а також конфліктним сприйняттям світу певними групами та індивідами. Конфлікти провокуються непереборним дефіцитом різноманітних ресурсів і, насамперед, владою. Дефіцит існував і завжди існуватиме, як і породжена ним напруга, що й призводить до різних соціальних конфліктів. Боротьба за владу, ресурси чи дефіцитний статус – нормальні соціальні процеси, які приносять відчутну користь конфліктуючим сторонам. Таким чином, визначення, запропоноване Л. Козером, є доволі універсальним. Воно адаптоване до конфліктів будь-якого рівня, починаючи з міжособистісних і закінчуючи міждержавними. У будь-якому конфлікті бажання однієї сторони здобути дефіцитний ресурс доповнюється прагненням нейтралізувати, дискредитувати або «придушити» протилежну сторону як суперника, що бажає здобути оцей дефіцитний ресурс.

Необхідно підкреслити, що у питанні групової інтеграції і консолідації конфлікт, з позиції автора, може мати амбівалентний характер. З одного боку, група, в котрій присутні внутрішні суперечності, згуртовується в тому разі, коли їй загрожує зовнішній ворог. Таким чином, конфлікт справді виконує позитивну функцію, зміцнюючи внутрішньогрупову солідарність спільності, спільноти чи групи. З іншого боку, зовнішній ворог може бути відсутнім. У цьому випадку, починається пошук ворога всередині самої групи, що призводить до її роз'єднання.

У відкритих суспільствах, де групи вільно структуровані, конфлікт виконує функції стабілізації та інтеграції. Аналізуючи роботи Л. Козера можна стверджувати, що конфлікт сприяє адекватному пристосуванню соціальних норм до обставин, котрі постійно змінюються. А у закритому суспільстві (наприклад, тоталітарний, авторитарний політичні режими) із жорсткою соціальною системою все діаметрально протилежно: придушення конфлікту блокує попереджувальний «маячок» небезпеки, що надалі лише посилить його негативні наслідки. Отже, можна виокремити наступні тези щодо причин конфліктів:

– чим більшими є сумніви спільноти щодо законності розподілу ресурсів, які є дефіцитними, тим більший ризик виникнення конфлікту;

– невелика кількість каналів, якими групи можуть користуватися для трансляції свого невдоволення існуючим порядком, мінімізує сумніви щодо законності й справедливості дій влади;

– чим менше у групах наявно організацій, між якими розподіляється емоційна енергія членів цих груп, тим більш ймовірно, що групи, які не мають інших приводів для скарг, повинні засумніватися у законності;

– ризик того, що представники середнього класу, котрі зайняли керуючі позиції, правитимуть без дотримання вимог законності – досить високий;

– приріст зубожіння певних груп призводить до збільшення ймовірності того, що саме ці групи виступатимуть причиною конфлікту [детальніше: 2, с. 9–10].

Таким чином, конфлікт за Л. Козером постає у вигляді «страхувального клапану», який випускає негатив, при цьому не допускаючи розвалу суспільної системи. Дослідник усвідомлював, що не кожний конфлікт виконує позитивні функції. Ідея про позитивну функціональність стала своєрідною реабілітацією конфлікту, який тривалий час сприймався лише як девіація неґативної спрямованості, як щось шкідливе і небезпечне. Вочевидь, багато положень Л. Козера актуалізують ідеї Г. Зіммеля, щодо подвійної природи конфлікту (за взірцем переплетеної дихотомії «інь-ян») [25].

У 50-ті роки XX століття до проблеми соціального конфлікту звернувся також і німецький соціальний теоретик Р. Дарендорф. Так само як і Л. Козер, науковець зіткнувся з режимом нацизму, навіть перебував у концентраційному таборі. Ці обставини життя вплинули на його світогляд і надалі він виступав проти будь-яких форм насильства над людьми. До проблеми соціального конфлікту Р. Дарендорф наблизився, коли вивчав класову теорію К. Маркса, і дійшов висновку, що багато умовиводів теорії К. Маркса застаріли і їх не можна повною мірою застосовувати для аналізу конфліктів сучасного суспільства.

У 1957 році було видано німецькою мовою монографію Р. Дарендорфа «Соціальні класи і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві». На відміну від праці Л. Козера, монографія Р. Дарендорфа не мала суттєвого резонансу читачів. Другий англомовний варіант книги, виданий в Англії 1959 року під назвою «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві», мав більший успіх [22]. Зазначимо, що Р. Дарендорф розглядав соціальний конфлікт як важливий феномен життя суспільства, він вважав, що саме в ньому міститься джерело суспільних змін. Причиною виникнення соціальних конфліктів Р. Дарендорф вважав владу і панування.

Так, якщо Л. Козер доводив позитивну роль конфліктів, які сприяють досягненню соціальної єдності, то Дарендорф упереджено вважав, що в кожному суспільстві присутні дезінтеграція

і конфлікт, що в симбіозі являють собою перманентний стан соціального організму. Ключові тези концепції цього соціального філософа виглядають наступним чином:

– будь-яке суспільство піддається систематичним змінам, а в ньому безперервно присутні соціальні конфлікти;

– соціальні зміни відбуваються повсюдно;

– кожен суб'єкт в суспільстві (прямо чи опосередковано) сприяє змінам, які відбуваються.

Окрім зазначеного, слід наголосити, що Р. Дарендорф, у критиці положень структурного функціоналізму, розвинув свою концепцію набагато детальніше, у порівнянні із основними положеннями вчення Л. Козера. Він вважав, що Л. Козер надто великого значення надавав функціональності соціального конфлікту та розкрив особливості саме цього соціального явища, зосередивши свою увагу на аналізі локальних соціальних конфліктів. От тому, Р. Дарендорф спрямовує свою увагу до аналізу соціально-політичних конфліктів, які відбуваються на макрорівні [детальніше див.: 4].

Слід зазначити, що Р. Дарендорф великою мірою політизував вивчення соціальних конфліктів і у своїй теорії спирався на досвід соціально-політичної боротьби в різних країнах. Л. Козер був зосереджений на конфліктах, котрі відбуваються на рівні невеликих соціальних груп. Частково, це можна пояснити тим, що теоретичним підґрунтям робіт Р. Дарендорфа виступають праці К. Маркса і М. Вебера, а теоретичним підґрунтям робіт Л. Козера є праці Г. Зіммеля. Саме ці вчені, як прихильники альтернативних підходів до врегулювання конфліктів, заклали підґрунтя для розвитку і популяризації таких сучасних явищ як медіація, коучинг, фасилітація [детальніше про фасилітацію див.: 17].

Простежимо тепер етимологічні витоки слова «медіація», спираючись на дослідження Н. В. Шишки. Слово походить від грецького слова "*medos*", від латинського слова "*mediare*" та від іншого латинського слова "*mediatio*". Вказані слова мають різне смислове навантаження: "*medos*" (означає «нейтральний», «посередник», «не залежний від сторони») вказує на якість суб'єкта (медіатора, посередника), а от "*mediare*" (означає «посередничати», «займати середину між двома точками зору або сторонами», «пропонувати середній шлях», «триматися нейтрально», «неупереджено», «бути посередником у спорі») розкриває суть самої діяльності суб'єкта (медіатора, посередника) [детальніше див.: 15].

Медіація сьогодні є найбільш універсальним способом вирішення конфлікту, це особлива форму зв'язку процедур посередництва та примирення. Ми маємо в Україні Закон про медіацію, де вона визначена таким чином: «Медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів» (Закон України про медіацію. Документ 1875-IX, чинний, поточна редакція – Прийняття від 16.11.2021 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX). Цей Закон визначає правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою. Отже, ми, як і усі українські дослідники медіації, так чи інакше (хоча, й не всі з нас, звісно, є юристами), також звертаємо увагу на положення цього Закону [6].

Цікаво, що дослідник Л. Гуменюк зазначає: «Медіація як метод і процес урегулювання конфліктів за допомогою посередника на перший погляд є доволі новим явищем для України. Водночас перші медіатори в рамках різноманітних міжнародних проектів пройшли підготовку понад 10 років тому. (тобто, така підготовка розпочалась ще у 1994–1995 роках – *уточнення наше В. Л. і О. Л.*) Впродовж цього часу в Україні було підготовлено до 2000 медіаторів. 1994 року в Україні розпочав свою роботу Український Центр Порозуміння як представництво міжнародної організації *Search for Common Ground* («Пошук порозуміння»). У березні 2002 р. управлінням юстиції м. Києва зареєстровано благодійну організацію «Український Центр Порозуміння». При Києво-Могилянській Бізнес Школі започаткований Український Центр Медіації (УЦМ) з метою створення інституції, яка б стала рушійною силою для розвитку альтернативних способів вирішення спорів в Україні шляхом проведення навчання та надання послуг дійсно незалежних медіаторів» [4, с. 512].

Зазначимо, також що у трактуванні нинішньої керівниці та викладачки Українського Центру Медіації [*kmbs*], Г. Єрьоменко, акцент робиться саме на участі медіатора в переговорному процесі. На професійну думку дослідниці, медіація – це комунікаційний процес, у якому для вирішення конфлікту залучається медіатор (посередник), що організовує переговори між сторонами, вислуховує їх аргументацію відносно суті спору та активно допомагає сторонам оцінити можливість прийняття компромісного і самостійного рішення для задоволення інтересів усіх учасників переговорів [детальніше: 7, 8].

Наступну методику означують як *комбінацію «системи стримування та противаг»*, тобто – пошуки більше компромісу, аніж повноцінного консенсусу. Не доцільно буде застосовувати комбінацію «системи стримування та противаг»

у випадку, якщо мова йде про конфлікт принципів сторін, проте, це цілком виправдано у випадку, коли ситуація із перемовинами зайшла у глухий кут. Домовитися до чого-небудь краще, ніж безрезультатно завершити процес переговорів. У даному випаду зі сторони медіатора має проявлятися особлива пильність, адже не припустимо, щоб кінцева (можливо і не цілком задовільна) згода, значно пригнічувала інтереси хоча б одного із суб'єктів конфлікту. Важливим принципом тут буде навіть часткове врегулювання конфлікту, але без явних порушень прав сторін.

Консультації, діалоги, партнерство, співробітництво, креативні дискусії активно застосовуються медіатором, варіюються і видозмінюються залежно від того, яким чином відбувається комунікаційний процес. Загалом, всі вони зводяться до пошуку варіантів погодження інтересів протилежних сторін. Так, вищезазначені процеси відбуваються шляхом проведення спільних переговорів. Вони мають свою стилістику, тому в залежності від цього виділяють *жорсткий* та *м'який підходи*. Варто підкреслити, що використовуючи жорсткий стиль перемовин, не слід розраховувати на досягнення взаєморозуміння і швидке вирішення конфлікту. Складається враження, що його використання взагалі не має на меті налагодження відносин і це більш функціонує як спосіб доведення власної правоти. Протилежно характеризується м'який стиль, що застосовується тоді, коли суб'єкти не готові закрити очі на окремі аспекти, і відстоювання власної правоти не настільки важливе, як, наприклад, відновлення дружніх чи партнерських стосунків.

Разом з цим, прийнято виділяти *співробітницьку* і *торгову технологію* в рамках медіації, яка, досить популярна при вирішенні політичних, військових, сімейних спорів. Остання із зазначених, дійсно досить нагадує структуру ринкових відносин, адже один із суб'єктів ладен йти на поступки своєму контрагенту взамін потребуючи від нього задоволення особистих інтересів. Подолання жорсткого супротиву опонента – це, мабуть, одна із ключових цілей, що ставиться при виборі співробітницького стилю; а компроміс, який більшою мірою влаштовує обидві сторони, – фігурує як результат медіаційного процесу.

Безпосередня позиція медіатора, як незацікавленого та незалежного суб'єкта доволі часто проявляється у виборі ролей, які приміряє на себе фахівець:

1. «Модель рятівника». Вказану модель раціонально використовувати у тому випадку, коли мова йде про несуттєві за змістом конфлікти, а їх рішення – перебуває на поверхні.

2. Модель, в якій медіатор відіграє роль посередника та являється третьою стороною у спорі. До функцій останнього належить створення умов конструктивної співпраці, фахівець опікується відношенням однієї сторони до іншої, докладає максимальну кількість зусиль для реалістичної оцінки ситуації сторонами, відповідно і прийняття спільного адекватного рішення.

3. Модель, де медіатор для вирішення конфлікту може використовувати будь-які засоби та способи врегулювання проблеми, в тому числі і маніпулювати сторонами.

4. Модель, де спеціаліст із конфліктології – це «організатор» вирішення конфлікту (найпоширеніша сучасна модель) [12, с. 15].

Таким чином, медіаційний процес з позиції фахівця виглядає наступним чином: сторони починають перемовини, демонструючи суть конфлікту та висуваючи власні позиції; медіатор обирає техніку вербальної взаємодії; в залежності від напрямку, в якому рухається процедура вирішення конфлікту, посередником здійснюється пошук найбільш вдалої моделі (ролі), яку йому доречно буде приміряти на себе [13, с. 181].

Вищеописані медіаційні техніки є класичними, часто використовуються фахівцями. До більш сучасних відносять, наприклад, *вербальну техніку перефразування та уточнення (наративна модель медіації)*, адже в такий спосіб досягається одностайне розуміння озвучених фраз. Медіатор використовує конструкції по типу «ви кажете, що», або «ви маєте на увазі, що» та їх аналоги. Саме в такий спосіб здійснюється переклад агресивних фраз або нецензурної лексики на коректну, нормальну мову. Ще однин із відомих медіаторам способів – *рефреймінг* – метод сприйняття ситуації під іншим кутом зору. Використовується медіатором коли: 1) потрібно змінити оцінку події іншою людиною; 2) необхідно модифікувати ставлення однієї сторони до поведінки іншої; 3) доцільно змістити сторону від вияву позиції до її інтересу; 4) потрібно для переоцінки деяких подій; 5) звучить критичне, надмірно грубе зауваження.

Ще ряд психолого-лінгвістичних методик вказують на ефективність технік *резюмування* (відтворення медіатором суті висловлювань у стислому й узагальненому вигляді) і *відображення* (робота із емоційною палітрою сторін). Варто відмітити, що вчасно проведене медіатором резюмування та розстановка вірних акцентів дає можливість інтенсивно рухатись вперед у процесі вирішення конфлікту, а не ходити ніби «зачарованим колом».

Окрім вищезазначених технік активного слухання, у своїй практичній діяльності спеціаліст використовує інші психологічні технології та інструменти з таких напрямів, як: *гештальт-терапія, ехо-техніка* чи *логічний наголос* (медіатор повторює слова, які почув від сторін), *техніка екстраполяції* (забування поганих спогадів);

психолінгвістика: уміла постановка «правильних» запитань, побудова фраз, лінгвістичні обороти у мові медіатора,– головна запорука успіху; *коучинг*. Отже, значна відповідальність щодо процесу та в певній мірі результату, – покладається на медіатора, а успіх переговорного процесу залежить від фахових компетенцій, розуміння основ та ключових засад вирішення різних соціальних конфліктів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Як бачимо, Л. Козер і Р. Дарендорф зробили значний внесок у розвиток соціології конфлікту і по праву належать до класиків соціології XX століття. Обидва вчені розглядають конфлікти як невід'ємну частину суспільного життя, що може мати різноманітні причини та наслідки; наголошують на важливості аналізу соціальної динаміки, владних структур та інститутів для розуміння природи конфліктів і їхнього вирішення. Їх дослідження не лише сприяють розширенню уявлення про природу конфліктів у суспільстві та можливості їхнього подолання через політичні й філософські підходи, але й заклали основи розвитку альтернативних способів врегулювання спору (як от – медіація).

Отже, наприкінці статті ми резюмуємо основні етапи процесу медіації, як сучасного способу врегулювання соціального конфлікту за участі третьої сторони: 1) вступне слово медіатора; 2) представлення медіатором сторін; 3) охарактеризування медіатором емоцій сторін; 4) раціональне обґрунтування сторонами почутого і висловлювання коментарів; 5) формування порядку денного переговорів, виходячи з інтересів сторін конфлікту; 6) висловлення пропозицій, їх урахування медіатором й підготовка угоди; 7) вихід з медіації – отримання медіатором зворотного зв'язку від сторін про результати роботи; 8) етап постконфлікту – відстежування подальшого розвитку ситуації, розуміння того, наскільки ефективною була робота медіатора, результативність.

Вочевидь, що цьому складному процесу передує аналітично-синтезуюча робота медіатора (багатовекторні розвідки й розмови) із представниками сторін конфлікту, в якій медіатор використовує знання із різних галузей, тобто, наприклад, він не є лише психологом чи юристом, або консультантом з економічних питань, парламентарем, чи професійним соціологом з певною базою даних: медіатор має застосовувати комплексні стратегії, які дозволяють йому розуміти суть конфлікту, бачити інтереси сторін конфлікту, але бути незаангажованим й не включеним у конфлікт. Тому, власне, медіатор – це не обов'язково один універсальний суб'єкт (чи *superhero*), який усе знає і все може, а часто множинна спільнота різних професіоналів, які, в ідеальній соціальній моделі суспільства (а також в реальному неідеальному світі), намагаються вирішити соціальний конфлікт у стилі Ж.-Ж. Руссо: на підставах взаємовідповідальності сторін у громадянському суспільстві й правовій державі [детальніше про ліберальні й неоліберальні політичні практики і соціально-інституціональні виміри перехідних від конфлікту до миру суспільств див.: 18].

Перспективою розгляду процесів медіації в сучасному мінливому й неоднозначному світі та конструктивних соціально-політичних наслідків, пов'язаних із її застосуванням, може стати таке наступне дослідження, яке буде екстраполювати здобутки класичних теорій Л. Козера і Р. Дарендорфа, втілені нині в процесі медіації, яка доведено ефективно спрацьовує на мезорівні, – на розгляд того, яким чином надалі саме медіація, як концепт й процес, може бути використана глобальними гравцями (державами) у вирішеннях різноманітних складних міжнародних конфліктів, тобто – на макрорівень соціального.

Література

1. Берн Е. Ігри, у які грають люди. Видавництво КСД, 2021. 256 с.

2. Боднар В. Теорія позитивно-функціонального конфлікту Л. Козера. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія.* Вип. 14, 2010. С. 8–12.

3. Герасіна Л.М., Панов М.І. Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз: монографія. АПН України; Ін-т держ. буд-ва та місц. самоврядування. Харків : Право, 2004. 112 с.

4. Гуменюк Л.Й. Соціальна конфліктологія: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с.

5. Древаль Ю.Д. Теорія конфліктів і організація роботи парламентів. Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2008. Вип. 42. С. 40–48.

6. Закон України про медіацію. Документ 1875-IX, чинний, поточна редакція – Прийняття від 16.11.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX.

7. Єрьоменко Г. Медіація як спосіб вирішення спорів. Український центр медіації, 2018. URL: http:// innovations.com.ua/uk/interview/6/39/374.

8. Єрьоменко Г. Перспективи розвитку медіації в Україн. Український центр медіації. URL: https://ukrmediation.com.ua/files/content/Perspectyvy.pdf.

9. Колич О., Сесюк Ю. Поняття та ознаки юридичного конфлікту: соціологічно-правовий аналіз. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. Т. 7, № 1. 2020. 54–60.

10. Котигоренко В. Знання про соціальний конфлікт: абсолют чи відносність? *Політичний менеджмент*, 2003. Вип. 2. С. 137–155.

11. Медіація в Україні. Закон України «Про медіацію». Судова медіація за судовим законодавством / упорядник: Дрозд В. Г. Київ : «Центр учбової літератури», 2022. 158 с.

12. Подковенко Т. Моделі медіації та механізм її здійснення. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 23. 2020. С. 12–20.

13. Протас О. Медіація як технологія соціального супроводу дітей, які перебувають в складних життєвих обставинах. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 52, Т. 3, 2022. С. 178–183.

14. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Укр. пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.

15. Шишка, Н.В. Поняття «медіація» як альтернативна форма вирішення спорів: до проблеми праворозуміння [Електронний ресурс] *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 297–301. URL: http://lsej.org.ua/4_2021/74.pdf.

16. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Переклад з німецької: Петро Таращук. Київ: Основи, 1998. 709 с.

17. Якубін О.Л., Вишневська О.Д. «Вулична фасилітація» як технологія трансформації ненасильницьких конфліктів: практична стратегія. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023, № 43. С. 147–155.

18. Якубін О.; Багінський А.; Коломієць Т. Ліберальний мир, демократичний мир та національне державне будівництво у процесі врегулювання соціально-політичних конфліктів. Issue 1 (23), 2023: The Ideology and Politics Journal (Scopus). URL: http://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2023/05/1.5.-BahinskyiKolomiiets-Iakubin.pdf.

19. Якубіна В.Л. Еволюція концепту масовості: хода від психосоматичного тлумачення до соціально-філософського виміру. *Альманах «Філософські проблеми гуманітарних наук»*, КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ. 2007. № 12-13. С. 194–197.

20. Якубіна В. Л. Нові «виклики» для гуманітаристики постнормальних часів та інтерактивні «відповіді» сучасної філософії історії. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2018. № 1. С. 38–41.

21. Coser L. A. The functions of social conflict. Free Press. 1956. 188 p.

22. Dahrendorf R. Social Classes and Class Conflict in Industrial Society. Stanford: Stanford University Press. 1959. 336 p.

23. Kühne O., Leonardi L. Conflict and Society (Olaf Kühne, Laura Leonardi). Ralf Dahrendorf : Between Social Theory and Political Practice. – Springer International Publishing;Palgrave Macmillan 2020. Pages 41–68.

24. Kühne O., Leonardi L. Individuals and Social Institutions: Contributions to Political Liberalism (Olaf Kühne, Laura Leonardi) // Ralf Dahrendorf : Between Social Theory and Political Practice. – Springer International Publishing;Palgrave Macmillan 2020. Pages 99–134.

25. Simmel G. Sociology : inquiries into the construction of social forms. Vol. 1. / by Georg Simmel ; translated and edited by Anthony J. Blasi, Anton K. Jacobs, Mathew. Brill. 2009. 715 p. // Chapter Four Conflict: Pages 227–305.

Анотація

Якубін О. Л., Якубіна В. Л. **Соціальні конфлікти і їх вирішення шляхом застосування різних моделей медіації: трансдисциплінарний аналіз на основі впливів класичних концепцій Л. Козера і Р. Дарендорфа.** – Стаття.

Стаття підкреслює, що сучасний світ сповнений протиріч, тому в усіх його сегментах, так чи інакше, виникають потреби в успішному вирішені конфліктів: для цього вже недостатньо звичної роботи психологів чи юристів, а є гостра потреба у міждисциплінарності й трансдисциплінарності. Тому є актуальним питання фахової медіації конфліктів професіоналами, які вміють поєднувати різні знання. Адже, фахівці з медіації використовують різноманітні моделі подолання конфлікту і, там де це можливо, спрацьовує стратегія: Win-Win. що є важливим ефектом саме для медіації, адже можливий варіант Win-Lose свідчить саме про потребу подальшої медіації конфлікту, бо влаштовує лише одну його сторону.

У статті показано впливи відомих психологічних досліджень конфліктів, поданих у психоаналітичному спрямуванні З. Фройдом та Е. Берном.

Надалі авторами прояснено, що Р. Дарендорф великою мірою політизував вивчення соціальних конфліктів і у своїй теорії спирався на досвід соціально-політичної боротьби в різних країнах. Л. Козер був зосереджений на конфліктах, котрі відбуваються на рівні невеликих соціальних груп. Частково, це можна пояснити тим, що теоретичним підґрунтям робіт Р. Дарендорфа виступають праці К. Маркса і М. Вебера, а теоретичним підґрунтям робіт Л. Козера є праці Г. Зіммеля. Саме ці вчені, як прихильники альтернативних підходів до врегулювання конфліктів, заклали підґрунтя для розвитку і популяризації таких сучасних явищ як медіація, коучинг, фасилітація.

Медіація сьогодні є найбільш універсальним способом вирішення конфлікту, це особлива форму зв'язку процедур посередництва та примирення. В Україні нині: медіація – це комунікаційний процес, у якому для вирішення конфлікту залучається медіатор, що організовує переговори між сторонами, вислуховує їх аргументацію відносно суті спору та активно допомагає сторонам оцінити можливість прийняття ефективного рішення для задоволення інтересів усіх учасників переговорів.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення спору, громадянське суспільство, держава, класичні теорії конфліктів Л. Козера і Р. Дарендорфа, медіація, медіатор, основні етапи процесу медіації, соціальний конфлікт, Україна.

Summary

Iakubin O. L., Yakubina V. L. **Social conflicts and their resolutions through the application of different mediation models: a transdisciplinary analysis based on the influence of classical concepts of L. Coser and R. Dahrendorf.** – Article.

The article suggests that our world today is full of contradictions and that all segments of the world need to successfully resolve conflicts in one way or another. Traditional work by psychologists or lawyers is no longer enough, and there is an urgent need for interdisciplinarity and transdisciplinarity. Therefore, there is a need for professional mediators who are able to combine different types of knowledge. After all, mediation specialists use a variety of conflict resolution models and, where possible,

a strategy that works: Win-Win. This is an important effect for mediation, as the possible Win-Lose scenario indicates the need for further mediation of the conflict, as it is only satisfactory for one of the parties.

The article shows the influence of well-known psychological studies of conflicts presented in the psychoanalytic direction of S. Freud and E. Berne.

The authors of article also note that the study of social conflicts has been politicised to a large extent by R. Dahrendorf, who based his theory on the experience of social and political struggles in different countries. L. Coser focused on conflicts occurring at the level of small social groups. This can be partly explained by the fact that the theoretical basis of R. Dahrendorf's work is the work of K. Marx and M. Weber, while the theoretical basis of L. Coser's work is the work of G. Simmel. As advocates of alternative approaches to conflict resolution, these scholars laid the foundations for the development and popularisation of modern phenomena such as mediation, coaching and facilitation.

Mediation is the most universal method of conflict resolution today. It is a special form of a combination of mediation and conciliation procedures. In Ukraine today, mediation is a communication process in which a mediator is involved in the conflict resolution process, facilitates negotiations between the parties, listens to their arguments on the merits of the dispute and actively helps the parties to assess the possibility of an effective decision that satisfies the interests of all parties to the negotiations.

Key words: alternative dispute resolution, civil society, state, classical conflict theories by L. Coser and R. Dahrendorf, mediation, mediator, main stages of the mediation process, social conflict, Ukraine.

СОЦІОЛОГІЯ

UDC 316
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.22

Huseynova Zumrud Novruzali gizi
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3912-7263
Doctoral student of the Department of Philosophical and Sociological Problems of Information Society
ANAS Institute of Philosophy and Sociology

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE PROCESS OF MODERNIZATION IN THE POST-WAR PERIOD

Purpose, tasks. The main aim of the research is to sociologically analyze the features of the modernization process in the post-war period. Analyzing the theory of modernization and emphasizing the importance of sustainable development is one of the main aims and tasks.

Methods. During the research, the methodology of comparative analysis between sources related to the topic, as well as content analysis and analytical research method were used. Methods such as generalization, systematic approach, analysis, and synthesis were applied depending on the tasks set in the research.

Main part

"Theoretical analysis of the modernization process in the post-war period"

The post-war era was meant to rebuild Europe's capitals economically and physically and to regroup politically. "Modernization also refers to social change in which developing countries replicate the experience of developed countries to make significant progress in the economy" [1, p. 763–774]. Thus, the development characteristics of modern developed European states are taken as an example in individual developing countries.

Manisha Tripathy Pandey argues that "Modernization, Industrialization and Urbanization are three important processes of social change through which the process of development can be explained. In fact, industrialization and urbanization can be viewed as sub-processes of the modernization process, primarily caused by technological progress" [2].

Researching the foundations of social development in the post-war period, R. Griffin analyzes the reforms carried out in the process of post-war modernization in three stages related to World War II:

In the first stage, "the priority of development is the transition to redistribution, such as economic growth designed to stimulate stagnant economies and traditional societies of underdeveloped countries". In the second phase, "the focus is on economic restructuring and major economic reforms related to the standard of living in Third World countries as a result of economic recession. Disillusionment with the state as a tool for promoting development leads to exploration of opportunities for greater decentralization of government and local mobilization for development" [3].

Since modernization theory is related to dependency theory, many researchers prefer to interpret them together. Thus, the theory of dependence indicates that changes occurring in any country acquire a global character in a short period. Any innovative or technological change is introduced gradually in countries all over the world. In this sense, the theory of modernization includes individual countries and the theory of dependence includes the development characteristics of the entire capitalist "world system". While the modernization theory assumes that the problem of development is the original state of underdevelopment, the dependency theory argues that a single and integrated historical process of world capitalist development has developed some countries and underdeveloped others. While modernization theory suggests that development offers "traditional" societies the opportunity to "catch up" to "modern" societies, dependency theory insists that global development is inevitable under capitalism. "Modernization theory suggests that the elites of "traditional" societies spread modern values, ideas, practices, and institutions to others, while dependency theory suggests that they cooperate with imperialism to underperform. Rather than envisioning the world economy as divided between "traditional" and "modern" societies, dependency theorists note that it is divided between an advanced industrial "core" and a largely agricultural "periphery"" [4]. Dependency theory explains the mutual dependence of different economies on this basis. In a certain sense, it can be

© Huseynova Zumrud Novruzali gizi, 2024

thought that global unity smooths out contradictory development and aims to create a certain harmony. Thus, any modernization aimed at social change in the countries dominated by the industrial economy leads to corresponding transformations in the second level countries dominated by agriculture. In particular, the digital economy regulates interdependent activity in the global network.

K. Willis indicates that the term "modernization" is interpreted as "progress" and "development". He notes that "those who define development as "modernization" approach development more from an economic point of view" [5]. But the term social or societal modernization includes not only economic but also social changes. P. H. Irwin notes that at this time "modernization describes the transition from an undeveloped society to a developed, technologically controlled society and processes that increase the extent of specialization and structural differentiation in society" [6]. According to P.H. Irwin, the level of modernization within society is determined by the complexity of its technology, especially in relation to infrastructure and industry. We can add that in the 21st century, especially in post-war countries, modernization towards technologicalization or digitization is relevant, and economic modernization is also carried out on these bases.

Modernization theorists define this process as the main direction of democratization. At this time, "the main argument of modernization theory is that economic growth promotes structural changes in society that lead to increased political representation and, finally, the creation of democratic institutions". Professors such as Barbara Geddes, James A. Robinson and Fernando Limongi, who have extensively studied the process of modernization, are convinced that democracy is the result of modernization just as modernization is the result of economic development. Thus, "the democratic regime will always live after the country reaches a certain growth limit" [7].

"Sustainable development as the main feature of the modernization process"

Modernization theorists are convinced that the process of modernization should be related to sustainable development. According to Frank Adloff and Sighard Neckel, "modernization, transformation, and control represent three different ideal-typical trajectories, three potentials for social change". The authors note that "...sustainability, which has become a common ideal for social change, appears to be a fairly inevitable development path. ...different sustainability practices are applied in politics, economics, civil society and science. These practices are interdependent with specific structures such as ... material infrastructure or the earth's ecological system. The proposed conceptual framework uses theoretical concepts of imaginaries, practices, and structures to explore the possible futures of sustainability, particularly modernization, transformation, and control, ... possible interdependencies among these developments" [8].

The World Commission on Environment and Development (WCED) established in 1983 published a report in 1987 entitled "Our Common Future". This document was known as the "Brundtland Report" after the chairman of the Commission Gro Harlem Brundtland. The report elaborates the guiding principles of sustainable development. The Brundtland Report stated that sustainable development calls for a strategy that integrates socio-economic development and the environment. Here, sustainable development is defined as follows: "Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" [9]. The concept of sustainable development implies the use of natural resources without waste, considering the future of humanity while realizing its development tendencies of the modern generation, which includes the establishment of harmonious relations with nature. In this sense, sustainable development is a concept of peace put forward against wars. Thus, in wars, the existing social and ecological system collapses, the material and moral values preserved for transmission to future generations lose their importance. The concept of sustainable development is a social concept that includes post-war development. Thus, in the post-war period, in the process of reconstruction or restoration of the economy, there is a need to apply an appropriate development strategy in order not to damage the ecosystem. This is related to the main idea of sustainable development. In the post-war period, the establishment of an economic system, which has often completely collapsed, takes place immediately in a completely destroyed ecosystem. However, according to the concept of sustainable development, the economy to be reshaped should take into account the geographical and climatic characteristics of the area and should not allow environmental changes.

"Indicators of sustainable modernization"

The concept of sustainable development, which is considered as the basis of modern modernization, is "Green economy", "Smart city", "Smart village", etc. pays special attention to the implementation of such projects.

Green economy is a concept with principles embedded in economic, social and environmental fields. The principles of the green economy – envisage the development of the economy, ecological and social environment. The principles related to the economic sphere are related to the understanding

of natural capital and values, integration into economic development models, assimilation of external factors, promotion of resource and energy efficiency, decent work and expansion of green work. Principles related to ecology – protection of biological diversity and ecosystems; investing in and preserving natural capital; understanding and respecting planetary boundaries and ecological limits; refers to issues of advancing international environmental sustainability goals. "The social principles of this project are poverty alleviation, welfare, the benefits of life, social protection and access to basic services; achieve socially inclusive, democratic, participatory, accountable, transparent and stable; fair, it includes the creation of conditions for equal, fair and just relations between and within countries, as well as between generations" [10].

Another project that includes features of sustainable modernization is "Smart City". The terms "smart cities" and "sustainability" are often confused. Smart city planning involves the implementation of environmentally friendly projects that improve the quality of life within the settlement while respecting the environment.

A smart city implies the use of human, collective and technological capital as a successor to the "digital city" and "sustainable city". The concept of "smart city" includes "smart urbanism", "smart economy", "sustainable and smart environment", "smart technology", "smart energy", "smart mobility", "smart health", "smart people", "smart living" and "smart management" etc. covers areas. Caragliu conceptualizes a smart city with the following key features:

a) "Improved administrative and economic efficiency that enables the development of culture and society by using network infrastructures;

b) Emphasis on business-oriented urban development;

c) Strong focus on the goal of social integration of different types of city residents to public services;

d) Emphasizing the important role of high-tech and creative industries in long-term development;

e) The prospect of paying close attention to the function of social and relational capital in urban development;

f) A vision to adopt social and environmental sustainability as an important aspect of smart city development" [11].

A smart and sustainable city has goals that must be achieved in an adaptable, reliable, scalable, accessible and sustainable manner:

– "To improve the quality of life of its citizens;

– Ensure economic growth with better employment opportunities;

– To improve the welfare of its citizens by providing access to social and public services;

– Formation of ecologically responsible and sustainable approach to development;

– Ensuring efficient service provision of basic services and infrastructure such as public transport, water supply and sanitation, telecommunications and other utilities;

– Ability to solve climate change and environmental problems;

– Ensure an effective regulatory and local governance mechanism that ensures equitable policies" [12].

Along with the "Smart City" concept, the "Smart Village" concept also acts as one of the main directions of sustainable modernization.

Like a smart city, a smart village should be based on the use of digital technologies. This concept directly implies the digitization of agriculture. The development of smart villages is based on the massive use of GIS technologies in rural planning and management. At this time, a complex system aimed at the overall improvement of rural living conditions should be taken into account. Smart villages are connected with smart infrastructure, smart service delivery, smart institutions, smart technology and innovation.

The sustainable development of smart villages relies on integrated planning of rural communities through digital technologies aimed at local business, improving education, health and well-being, preventing social exclusion of the elderly and disabled, and digital technologies for democracy and participation. Transport infrastructure and technical infrastructure networks should be connected in smart villages. According to Visvizi and Lytras, a smart village should include:

– precision agriculture;

– various digital platforms (e-learning, e-health, e-governance, transport, astronomy, social services, retail);

– shared economy;

– circular economy that reduces waste and saves resources;

– bio-based economy;

– renewable energy;

– rural tourism;

– rural services and;

– social innovations in entrepreneurship.

At this time, six main dimensions of a smart village should be defined: management, economy, mobility, natural environment, society, quality of life. "These aspects are related to the sustainable social, economic and environmental concept of smart villages" [13, p. 651–660].

As can be seen from the analysis, the concept of sustainable development is directly based on the application of digital development opportunities in all areas. The goals of sustainable development for 2030 are also of great importance in determining

the direction of construction and restoration of the economy in the post-war period. It should be noted that sustainable development includes the process of modernization. Thus, sustainable development acts as the ideological basis of modernization, which includes innovative social transformation in the XXI century. Innovative social transformation implies gradual changes or social reforms. Focusing on sustainable development goals in the process of social reforms makes it possible to form balanced and harmonious relationships in the triad of society – personality – nature, and ensure the coherence of scientific and technical progress. Innovative reforms, which contain the main essence of the modernization process, make the application of intellectual-technological skills relevant, especially in the 21st century. Sustainable development promotes the progress of intellectual-technological achievements based on fair social distribution, which implies the interdependence and unity of the nature-society-innovation system, without depleting natural resources.

The process of modernization of the national economy makes innovative applications especially relevant in the post-war period. In the post-war period, modernization is accompanied by the process of retransformation of social institutions. At this time, modernization is focused on intellectually reorganizing economic mechanisms specific to the pre-war period.

In addition, the acceleration of informatization in society, the expansion of high-tech production and the spread of the "knowledge economy" necessitate the improvement of the intellectual component of human capital, that is, the quality of human creative abilities.

Human capital, which is one of the main concepts of sustainable development, is one of the main factors of the social modernization process. Thus, individual development means new ideas, initiatives, and this is the main source of social progress and modernization. Human capital or personality development involves the development of knowledge, skills and values. Each individual has a unique effect on the successful performance of the team. Modernization of the cultural atmosphere of social organizations and institutions that capitalize on individual development and provide freedom and opportunity for unique individual characteristics is inevitable.

"Constant interaction, exchange, interdependence and reinforcement between the individual and the collective provide human capital with unique opportunities for self-development and self-enhancement. This self-reinforcing feature – "bootstrapping" – explains the evolutionary nature of civilization, particularly from organization, education, and culture. Organization captures the essence of individual experience and creates a structure to encompass many individuals or society as a whole. The ability to improve and evolve itself creates another characteristic of human capital, its unlimited development capacity, the basis of the progressive progress of civilization" [14].

The role of human capital in the modernization and development of agriculture was analyzed in Schultz's work "Transformation of Traditional Agriculture" written in 1964. The author pointed out that "traditional agriculture in developing countries is weak not because producers do not use limited resources efficiently, but because they have a low level of education. The way out of this trap is to produce technology for modern agriculture, as well as invest in agricultural research and education of agricultural workers" [15].

Conclusion. The modernization process ensures the development of the social system in a new direction. In the 21st century, modernization in the direction of technologicalization or digitization is relevant in post-war countries. In this regard, several social projects were proposed in post-war countries. These projects are aimed at eliminating poverty, social marginalization, backwardness in every area of society, environmental degradation, lack of social infrastructure and threats that can arise if the efficiency of the resources used is low, increasing resistance to unexpected events and threats, reducing social inequalities for local development potential creates possible opportunities. Sustainable development plays a key role in this direction. Human capital, which is one of the main concepts of sustainable development, is the main source of social progress and modernization. Human capital refers to the development of knowledge, skills and values.

Bibliography

1. Malcolm Bradbury. What was Post-Modernism? The Arts in and after the Cold War. Vol. 71, No. 4, Special RIIA 75th Anniversary Issue (Oct., 1995), pp. 763–774.

2. Manisha Tripathy Pandey. Modernization, Industrialization and Urbanization. In book: Rethinking Development Publisher: IGNOU, New Delhi, 2021, 135 p.

3. Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler. Oxford: Palgrave Macmillan, 2007, 485 p.

4. Theories of Development. Introduction to International Development, Third Edition © Oxford University Press Canada, 2017. Downloads/Haslam3e_SSG_Chapter3.pdf

5. Wilis K. Theories and Practices of Development, London, Routledge. 2005. URL: http://www.developmentgateway.com.au/jahia/Jahia/pid/3013

6. Irwin P.H.An Operational Definition of Societal Modernization; Ph.D. diss., University of Pennsylvania, 1975.

7. Mark Carl Rom, Masaki Hidaka, Rachel Bzostek Walker İntredaction to Political Science. Houston, Texas: XanEdu Publishing Inc. 2023, 627 p.

8. Frank Adlof, Sighard Neckel. Futures of sustainability as modernization, transformation, and control: a conceptual framework. URL: https://www.researchgate.net/publication/331634913_Futures_of_sustainability_as_modernization_transformation_and_control_a_conceptual_framework

9. Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development. United Nations. 1987. Downloads/our_common_futurebrundtlandreport1987.pdf

10. Advancing an Inclusive Green Economy: Rationale and Context. URL: https://unitar.org/sites/default/files/uploads/egp/Section1/PDFs/1.3%20Definitions%20for%20Green%20Economy.pdf

11. Andrea Caragliu & Chiara F. Del Bo. Smart cities and the urban digital divide. URL: https://www.nature.com/articles/s42949-023-00117-w

12. Evelin Priscila Trindade, Marcus Phoebe Farias Hinnig, Eduardo Moreira da Costa, Jamile Sabatini Marques, Rogério Cid Bastos and Tan Yigitcanlar. Sustainable development of smart cities: a systematic review of the literature. Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity (2017) 3:11, p.p. 2–4. URL: https://d-nb.info/1142026191/34

13. Antonín Vaishar, Milada Šťastná. Smart village and sustainability. Southern moravia case study. Europ. Countrys. Vol. 11 2019 No. 4 p. 651–660.

14. Ivo Šlaus and Garry Jacobs. Human Capital and Sustainability. URL: https://www.researchgate.net/publication/49599352_Human_Capital_and_Sustainability

15. G. Edward Schuh. HUMAN CAPITAL FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT.// DIMENSIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT. Vol. I. https://www.eolss.net/sample-chapters/c13/E1-46B-03.pdf

Summary

Huseynova Zumrud Novruzali gizi. **Characteristic features of the process of modernization in the post-war period.** – Article.

Modernization is distinguished by its revolutionary features in the post-war period. The social historical process indicates that modernization was accompanied by the process of introducing fundamental changes or innovations within the existing social system in the post-war period. The post-war period is characterized primarily by economic upheavals. Thus, the need to implement innovative projects to revive the economy destroyed during the war emerges. The introduction of a future-oriented economic project has a revolutionary character not the economic system characteristic of the pre-war era and perhaps not realized in any country yet.

Modernism is a theory related to the large-scale transformations that took place in Western society in the late 19th and early 20th centuries. Factors that shaped modernism included the development of modern industrial societies and the rapid growth of cities, followed by the horrific reactions to World War I. After World War II, the concept of post-war modernization was formed in Europe. During the Cold War and decolonization, however, the development project of the post-war era was defined, and this project must be understood in the longer historical perspective of the rise of modern capitalism. Since modernization theory is related to dependency theory, many researchers prefer to interpret them together. Thus, the theory of dependence indicates that changes occurring in any country acquire a global character in a short period. Any innovative or technological change is introduced gradually in countries all over the world. In this sense, the theory of modernization includes individual countries and the theory of dependence includes the development characteristics of the entire capitalist "world system". While the modernization theory assumes that the problem of development is the original state of underdevelopment, the dependency theory argues that a single and integrated historical process of world capitalist development has developed some countries and underdeveloped others. While modernization theory suggests that development offers "traditional" societies the opportunity to "catch up" to "modern" societies, dependency theory insists that global development is inevitable under capitalism. “Modernization theory suggests that the elites of "traditional" societies spread modern values, ideas, practices, and institutions to others, while dependency theory suggests that they cooperate with imperialism to underperform. Rather than envisioning the world economy as divided between "traditional" and "modern" societies, dependency theorists note that it is divided between an advanced industrial "core" and a largely agricultural "periphery"” [4]. Dependency theory explains the mutual dependence of different economies on this basis. Modernization in the post-war period has the characteristic of ensuring sustainable development. The concept of sustainable development is considered more appropriate because it enables the development of society in a new direction or the improvement of social institutions in the process of social reconstruction and the public understanding of the complexity that arises in this regard. Any modernization aimed at social change in the countries dominated by the industrial economy leads to corresponding transformations in the second level countries dominated by agriculture.

In a certain sense, it can be thought that global unity smooths out contradictory development and aims to create a certain harmony. Thus, any modernization aimed at social change in the countries dominated by the industrial economy leads to corresponding transformations in the second level countries dominated by agriculture. In particular, the digital economy regulates interdependent activity in the global network.

Societies face major social changes in the process of modernization. These changes are related to the introduction of new models in the current social reality. These models mainly involve demographic, cultural, political and economic reforms, which include social changes. Regardless of the historical moment and social conditions, social changes are inevitable. But it is the historical process that determines the essence of social change related to modernization. Social modernization in the 21st century is directly related to sustainable development.

The main directions of the concept of sustainable development are "Smart city", "Smart village", "Green economy" projects highlight the need to have people who can realize themselves in the newly created digital space becomes urgent. Thus, the realization of the human

capital concept of sustainable development becomes an essential factor.

Green economy is a concept with principles embedded in economic, social and environmental fields. The principles of the green economy – envisage the development of the economy, ecological and social environment. The principles related to the economic sphere are related to the understanding of natural capital and values, integration into economic development models, assimilation of external factors, promotion of resource and energy efficiency, decent work and expansion of green work. Principles related to ecology – protection of biological diversity and ecosystems; investing in and preserving natural capital; understanding and respecting planetary boundaries and ecological limits; refers to issues of advancing international environmental sustainability goals. Another project that includes features of sustainable modernization is "Smart City". The terms "smart cities" and "sustainability" are often confused. Smart city planning involves the implementation of environmentally friendly projects that improve the quality of life within the settlement while respecting the environment.

A smart city implies the use of human, collective and technological capital as a successor to the "digital city" and "sustainable city". The concept of "smart city" includes "smart urbanism", "smart economy", "sustainable and smart environment", "smart technology", "smart energy", "smart mobility", "smart health", "smart people", "smart living" and "smart management" etc. covers areas.

The process of modernization is an integral feature of the social system and includes its development in a new direction. The development laws of social history determine the principles of modernization according to the historical moment and are oriented towards social welfare. In the history of modernization, the post-war period is distinguished by the unique development skills and unique development models of each country and region. Modernization models were the basis for the formation of the theory of modernism. The sustainable development of smart villages relies on integrated planning of rural communities through digital technologies aimed at local business, improving education, health and well-being, preventing social exclusion of the elderly and disabled, and digital technologies for democracy and participation. Transport infrastructure and technical infrastructure networks should be connected in smart villages. According to Visvizi and Lytras, a smart village should include:

- precision agriculture,
- various digital platforms (e-learning, e-health, e-governance, transport, astronomy, social services, retail),
- shared economy,
- circular economy that reduces waste and saves resources,
- bio-based economy,
- renewable energy,
- rural tourism,
- rural services and
- social innovations in entrepreneurship.

At this time, six main dimensions of a smart village should be defined: management, economy, mobility, natural environment, society, quality of life. "These aspects are related to the sustainable social, economic and environmental concept of smart villages" [17].

As can be seen from the analysis, the concept of sustainable development is directly based on the application of digital development opportunities in all areas. The goals of sustainable development for 2030 are also of great importance in determining the direction of construction and restoration of the economy in the post-war period. It should be noted that sustainable development includes the process of modernization. Thus, sustainable development acts as the ideological basis of modernization, which includes innovative social transformation in the XXI century. Innovative social transformation implies gradual changes or social reforms. Focusing on sustainable development goals in the process of social reforms makes it possible to form balanced and harmonious relationships in the triad of society – personality – nature, and ensure the coherence of scientific and technical progress. Innovative reforms, which contain the main essence of the modernization process, make the application of intellectual-technological skills relevant, especially in the 21st century. Sustainable development promotes the progress of intellectual-technological achievements based on fair social distribution, which implies the interdependence and unity of the nature-society-innovation system, without depleting natural resources. The concept of sustainable development implies the use of natural resources without waste, considering the future of humanity while realizing its development tendencies of the modern generation, which includes the establishment of harmonious relations with nature. In this sense, sustainable development is a concept of peace put forward against wars. Thus, in wars, the existing social and ecological system collapses, the material and moral values preserved for transmission to future generations lose their importance. The concept of sustainable development is a social concept that includes post-war development. Thus, in the post-war period, in the process of reconstruction or restoration of the economy, there is a need to apply an appropriate development strategy in order not to damage the ecosystem. This is related to the main idea of sustainable development. In the post-war period, the establishment of an economic system, which has often completely collapsed, takes place immediately in a completely destroyed ecosystem. However, according to the concept of sustainable development, the economy to be reshaped should take into account the geographical and climatic characteristics of the area and should not allow environmental changes. Human capital, which is one of the main concepts of sustainable development, is one of the main factors of the social modernization process. Thus, individual development means new ideas, initiatives, and this is the main source of social progress and modernization. Human capital or personality development involves the development of knowledge, skills and values. Each individual has a unique effect on the successful performance of the team. Modernization of the cultural atmosphere of social organizations and institutions that capitalize on individual development and provide freedom and opportunity for unique individual characteristics is inevitable.

Constant interaction, exchange, interdependence and reinforcement between the individual and the collective provide human capital with unique opportunities for self-

development and self-enhancement. This self-reinforcing feature – "bootstrapping" – explains the evolutionary nature of civilization, particularly from organization, education, and culture. Organization captures the essence of individual experience and creates a structure to encompass many individuals or society as a whole.

Regarding sustainable development, which is considered the development priority of the 21st century, in the "2030 Agenda for sustainable development" put forward by the UN in 2015 – the elimination of poverty, as well as the end of hunger and malnutrition, ensuring health, inclusive and equal quality education creating opportunities to buy, ensuring gender equality, meeting the demand for clean drinking water and improving sanitation, providing sustainable energy, organizing employment and decent work for sustainable economic growth, creating sustainable industry and building innovation-oriented infrastructure, eliminating social inequality, sustainable city and creating communities, building a sustainable consumption system, ensuring sustainable production and responsibility to support sustainable cities and communities, preventing climate change based on the protection of marine and land ecosystems, promoting peace and tranquility as a means of combating war, and individual states in the world community and the expansion of partnership between societies are defined as the development goals of humanity.

The process of modernization of the national economy makes innovative applications especially relevant in the post-war period. In the post-war period, modernization is accompanied by the process of retransformation of social institutions. At this time, modernization is focused on intellectually reorganizing economic mechanisms specific to the pre-war period.

Key words: modernization, social development, social change, post-war, sustainable development.

Анотація

Зумруд Гусейнова Новрузалі гизи. **Характерні риси процесу модернізації в післявоєнний період.** – Стаття.

Модернізація вирізняється революційністю в повоєнний період. Суспільно-історичний процес свідчить про те, що модернізація супроводжувалася процесом запровадження фундаментальних змін або інновацій в рамках існуючої суспільної системи в післявоєнний період. Післявоєнний період характеризується насамперед економічними потрясіннями. Таким чином, виникає необхідність реалізації інноваційних проектів для відродження зруйнованої під час війни економіки. Запровадження економічного проекту, орієнтованого на майбутнє, має революційний характер, а не економічну систему, характерну для довоєнної епохи і, можливо, ще не реалізовану в жодній країні.

Модернізм – теорія, пов'язана з масштабними перетвореннями, що відбулися в західному суспільстві наприкінці 19 – початку 20 століть. Фактори, які сформували модернізм, включали розвиток сучасних індустріальних суспільств і швидке зростання міст, а потім жахливу реакцію на Першу світову війну. Після Другої світової війни в Європі сформувалася концепція повоєнної модернізації. Однак під час холодної війни та деколонізації було визначено проект розвитку післявоєнної епохи, і цей проект слід розуміти в більш довгостроковій історичній перспективі підйому сучасного капіталізму. Оскільки теорія модернізації пов'язана з теорією залежності, багато дослідників вважають за краще трактувати їх разом. Таким чином, теорія залежності вказує на те, що зміни, які відбуваються в будь-якій країні, за короткий період набувають глобального характеру. Будь-які інноваційні чи технологічні зміни впроваджуються поступово в країнах по всьому світу. У цьому сенсі теорія модернізації включає окремі країни, а теорія залежності включає характеристики розвитку всієї капіталістичної «світової системи». У той час як теорія модернізації припускає, що проблема розвитку є початковим станом недорозвиненості, теорія залежності стверджує, що єдиний інтегрований історичний процес світового капіталістичного розвитку призвів до розвитку одних країн і до розвинення інших. Тоді як теорія модернізації припускає, що розвиток пропонує «традиційним» суспільствам можливість «наздогнати» «сучасні» суспільства, теорія залежності наполягає на тому, що глобальний розвиток є неминучим за капіталізму. «Теорія модернізації припускає, що еліти «традиційних» суспільств поширюють серед інших сучасні цінності, ідеї, практики та інститути, тоді як теорія залежності припускає, що вони співпрацюють з імперіалізмом, щоб не досягти успіху. Замість того, щоб уявляти світову економіку розділеною між «традиційним» і «сучасним» суспільствами, теоретики залежності відзначають, що вона поділена між розвинутим індустріальним «ядром» і переважно сільськогосподарською «периферією»» [4]. На цій основі теорія залежності пояснює взаємну залежність різних економік. Модернізація в післявоєнний період має ознаку забезпечення сталого розвитку. Концепція сталого розвитку вважається більш доцільною, оскільки вона дає можливість розвитку суспільства в новому напрямку або вдосконалення соціальних інститутів у процесі соціальної реконструкції та суспільного розуміння складності, яка виникає у зв'язку з цим. Будь-яка модернізація, спрямована на соціальні зміни в країнах, де домінує індустріальна економіка, призводить до відповідних трансформацій у країнах другого рівня, де домінує сільське господарство.

У певному сенсі можна вважати, що глобальна єдність згладжує суперечливий розвиток і спрямована на створення певної гармонії. Отже, будь-яка модернізація, спрямована на соціальні зміни в країнах, де домінує індустріальна економіка, призводить до відповідних трансформацій у країнах другого рівня, де домінує сільське господарство. Зокрема, цифрова економіка регулює взаємозалежну діяльність у глобальній мережі.

Суспільства стикаються з великими соціальними змінами в процесі модернізації. Ці зміни пов'язані з впровадженням нових моделей у сучасну соціальну реальність. Ці моделі в основному включають демографічні, культурні, політичні та економічні реформи, які включають соціальні зміни. Незалежно від історичного моменту та соціальних умов соціальні зміни неминучі. Але саме історичний процес визначає суть соціальних змін, пов'язаних з модернізацією. Соціальна модернізація в 21 столітті безпосередньо пов'язана зі сталим розвитком.

Основними напрямками концепції сталого розвитку є «Розумне місто», «Розумне село», проекти «Зелена економіка» висвітлюють необхідність мати людей, здатних реалізувати себе у новоствореному цифровому просторі. Таким чином, реалізація концепції сталого розвитку людського капіталу стає важливим фактором.

Зелена економіка – це концепція, принципи якої закладені в економічній, соціальній та екологічній сферах. Принципи зеленої економіки - передбачають розвиток економіки, екологічного та соціального середовища. Принципи, пов'язані з економічною сферою, пов'язані з розумінням природного капіталу та цінностей, інтеграція в моделі економічного розвитку, асиміляція зовнішніх факторів, сприяння ресурсо- та енергоефективності, гідна праця та розширення зеленої праці. Принципи, пов'язані з екологією – захист біологічного різноманіття та екосистем; інвестування та збереження природного капіталу; розуміння та повага планетарних кордонів та екологічних обмежень; стосується питань просування міжнародних цілей екологічної сталості. Ще один проект, який містить риси сталої модернізації – «Розумне місто». Терміни «розумні міста» та «стійкий розвиток» часто плутають. Розумне планування міста передбачає реалізацію екологічно чистих проектів, які покращують якість життя в населеному пункті, поважаючи навколишнє середовище.

Розумне місто передбачає використання людського, колективного та технологічного капіталу як наступника «цифрового міста» та «сталого міста». Поняття «розумне місто» включає «розумний урбанізм», «розумну економіку», «стійке та розумне довкілля», «розумні технології», «розумну енергію», «розумну мобільність», «розумне здоров'я», «розумні люди», «розумне життя» та «розумне управління» тощо охоплює сфери.

Процес модернізації є невід'ємною ознакою соціальної системи і включає її розвиток у новому напрямку. Закони розвитку соціальної історії визначають принципи модернізації відповідно до історичного моменту і орієнтовані на суспільний добробут. В історії модернізації післявоєнний період вирізняється унікальними навичками розвитку та унікальними моделями розвитку кожної країни та регіону. Модернізаційні моделі були основою для формування теорії модернізму. Сталий розвиток розумних сіл спирається на інтегроване планування сільських громад за допомогою цифрових технологій, спрямованих на місцевий бізнес, покращення освіти, охорони здоров'я та добробуту, запобігання соціальному відчуженню людей похилого віку та інвалідів, а також цифрові технології для демократії та участі. Транспортна інфраструктура та мережі технічної інфраструктури мають бути об'єднані в розумних селах. За словами Вісвізі та Літраса, розумне село має включати:

– точне землеробство;
– різні цифрові платформи (електронне навчання, електронна охорона здоров'я, електронне урядування, транспорт, астрономія, соціальні послуги, роздрібна торгівля);
– спільна економіка;
– циркулярна економіка, яка зменшує відходи та економить ресурси;
– біоекономіка;
– відновлювальна енергія;
– сільський туризм;
– сільські служби і;
– соціальні інновації у підприємництві.

У цей час слід визначити шість основних вимірів розумного села: управління, економіка, мобільність, природне середовище, суспільство, якість життя. «Ці аспекти пов'язані зі стійкою соціальною, економічною та екологічною концепцією розумних сіл» [17].

Як видно з аналізу, концепція сталого розвитку безпосередньо базується на застосуванні можливостей цифрового розвитку в усіх сферах. Цілі сталого розвитку до 2030 року також мають велике значення у визначенні напрямків будівництва та відновлення економіки в післявоєнний період. Слід зазначити, що сталий розвиток включає процес модернізації. Таким чином, сталий розвиток виступає ідеологічною основою модернізації, що включає інноваційну суспільну трансформацію у XXI ст. Інноваційна соціальна трансформація передбачає поступові зміни або соціальні реформи. Орієнтація на цілі сталого розвитку в процесі суспільних реформ дає змогу сформувати збалансовані та гармонійні взаємовідносини у тріаді суспільство – особистість – природа, забезпечити узгодженість науково-технічного прогресу. Інноваційні реформи, які містять основну суть процесу модернізації, роблять застосування інтелектуально-технологічних навичок актуальним, особливо в XXI столітті. Сталий розвиток сприяє прогресу інтелектуально-технологічних досягнень на основі справедливого соціального розподілу, що передбачає взаємозалежність і єдність системи природа-суспільство-інновації, без виснаження природних ресурсів. Концепція сталого розвитку передбачає безвідходне використання природних ресурсів, врахування майбутнього людства при реалізації тенденцій його розвитку сучасного покоління, що включає встановлення гармонійних стосунків з природою. У цьому сенсі сталий розвиток є концепцією миру, яка висувається проти війн. Таким чином, у війнах руйнується існуюча соціальна та екологічна система, матеріальні та моральні цінності, збережені для передачі майбутнім поколінням, втрачають своє значення. Концепція сталого розвитку – це соціальна концепція, яка включає післявоєнний розвиток. Таким чином, у післявоєнний період, у процесі реконструкції чи відновлення економіки, виникає необхідність застосування відповідної стратегії розвитку, щоб не завдати шкоди екосистемі. Це пов'язано з основною ідеєю сталого розвитку. У повоєнному пер йод встановлення економічної системи, яка часто повністю зазнала краху, відбувається одразу в повністю зруйнованій екосистемі. Однак, відповідно до концепції сталого розвитку, економіка, що перебудовується, має враховувати географічні та кліматичні особливості території та не допускати змін навколишнього середовища. Людський капітал, який є одним із головних понять сталого розвитку, є одним із основних факторів процесу суспільної модернізації. Отже, індивідуальний розвиток означає нові ідеї, ініціативи, а це головне джерело суспільного прогресу та модернізації. Людський капітал або розвиток особистості передбачає розвиток знань, навичок і цінностей. Кожна людина має унікальний вплив на успішну роботу команди. Модернізація культурної атмосфери соціальних організацій та інституцій, які використо-

вують індивідуальний розвиток і забезпечують свободу та можливість для унікальних індивідуальних характеристик, неминуча.

Постійна взаємодія, обмін, взаємозалежність і зміцнення між індивідом і колективом надають людському капіталу унікальні можливості для саморозвитку і самовдосконалення. Ця властивість самопідсилення – «завантаження» – пояснює еволюційну природу цивілізації, особливо від організації, освіта та культура. Організація охоплює суть індивідуального досвіду та створює структуру, яка охоплює багатьох людей або суспільство в цілому.

Що стосується сталого розвитку, який вважається пріоритетом розвитку 21-го століття, то в «Порядку денному сталого розвитку до 2030 року», висунутому ООН у 2015 році, – ліквідація бідності, а також припинення голоду та недоїдання, забезпечення здоров'я, інклюзивна та рівна якісна освіта, що створює можливості купувати, забезпечення гендерної рівності, задоволення попиту на чисту питну воду та покращення санітарії, забезпечення стійкої енергії, організація зайнятості та гідної роботи для сталого економічного зростання, створення стійкої промисловості та розбудова орієнтованої на інновації інфраструктури, усунення соціальної нерівності, стійке місто та створення спільнот, побудова сталої системи споживання, забезпечення сталого виробництва та відповідальності за підтримку стійких міст і громад, запобігання зміні клімату на основі захисту морських і наземних екосистем, сприяння миру та спокою як засобу боротьби з війни та окремих держав у світовому співтоваристві та розширення партнерства між суспільствами визначаються цілями розвитку людства.

Процес модернізації національної економіки робить інноваційне застосування особливо актуальним у післявоєнний період. У повоєнний період модернізація супроводжується процесом ретрансформації соціальних інститутів. У цей час модернізація спрямована на інтелектуальну перебудову господарських механізмів, характерних для довоєнного періоду.

Ключові слова: модернізація, соціальний розвиток, соціальні зміни, повоєнний період, сталий розвиток.

УДК 316.4:316.77
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.23

Е. І. Лопушняк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2299-7692
аспірант факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МЕТОДИКИ ВИМІРЮВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ГІЛОК ВЛАДИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. Проблема розподілу владних повноважень є актуальною в контексті вивчення системи влади демократичних держав. Демократичний розвиток вимагає створення ефективних механізмів взаємодії між гілками влади, які базуються на збалансованій системі взаємних впливів і контролю одна над одною. Це вимагає не лише законодавчого підґрунтя, але й практики застосування елементів системи стримувань і противаг як невіддільної складової демократичного поділу влади. Сучасні дослідження системи стримувань і противаг відбуваються найбільшою мірою в царині конституційного права, оскільки всі головні її елементи закріплено в основному законі держави, окремі елементи – є об'єктом дослідження вчених-політологів зазвичай як певний вияв демократичності. Актуальною в контексті дослідження системи стримувань і противаг залишається можливість застосувати соціологічні підходи для її вивчення та вимірювання. У сучасній західній та українській науці неодноразово робилися спроби застосування різноманітних методик, кожна з яких має власні переваги та недоліки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Станом на сьогодні соціальні науки накопичили великий досвід розробки та застосування різноманітних індексів та підходів до вивчення системи стримувань і противаг (Т. Фрай, Дж. Хелман, А. Кроувел, Дж. Макгрегор, М. Лааксо, М. Шугарт, Дж. Кері, Р. Таагепер та інші). Дослідники розробили методики, за допомогою яких можна зробити математичне обчислення повноважень гілок влади та взаємодії між президентом, парламентом та урядом з метою визначити панівну роль однієї зі сторін в контексті здійснення своїх повноважень. Серед українських дослідників слід зазначити науковий доробок Х. Забавської, яка розробила методику обчислення індексу балансу повноважень між гілками державної влади з урахуванням рівня демократії в державі [2]. Ю. Шемшученко наголошує на проблемі системного розвитку українського законодавства для побудови демократичного суспільства [4]. Н. Гайдаєнко обґрунтовує питання вибору методології для дослідження обсягу повноважень гілок влади [1].

Мета статті – проаналізувати існуючі методики вимірювання повноважень різних гілок влади в демократичних суспільствах в контексті можливості їх застосування для оцінки демократії в Україні.

Виклад основного матеріалу. Попри гострі дискусії та критику практики застосування математичних, статистичних та квантифікаційних методів ці методики набувають все більшої популярності. Поштовхом до таких досліджень став розпад СРСР, утвердження європейських демократій, а також формування демократій у східноєвропейських державах. На сьогодні найбільшого поширення набуло застосування індексування повноважень президента за різних форм правління. Такі індекси для аналізу президентської влади застосовуються як основний інструмент математичних методик вимірювання в західній науці. Вони значно розширили можливості порівняльного аналізу та дозволяють досліджувати функціонування інституту президентства за різних типів республіканського правління.

Можна виокремити декілька груп методик, які зосереджуються на вимірі повноважень тієї чи іншої гілки влади. Найбільш вагомими серед них є методики дослідження *рівня президенталізму*. Так, *індекс повноважень президента,* розроблений М. Шугартом і Дж. Кері на основі інтервального методу дозволяє обчислювати загальне числове значення повноважень президента на основі двох груп: законодавчі та незаконодавчі повноваження за 5 бальною шкалою [16]. Автори пропонують класифікувати політичні системи відповідно до рівня президентських повноважень та ступеня відокремлення джерел підтримки для законодавчого та виконавчого органів влади.

Цікавим є підхід, розроблений Дж. Макгрегором, який отримав назву *метод контрольної таблиці*. В межах цього підходу, автором було запропоновано оцінювати 43 повноваження президента і на основі цього обраховувати два індекси президентської влади – збалансований та незбалансований. Повноваженням президента, Дж. Макгрегор присвоює числове значення – «1»; потім підраховується сума за трьома категоріями: 1) символічні, церемоніальні та процедурні повноваження, 2) повноваження, які стосуються

© Е. І. Лопушняк, 2024

призначення на посади, 3) політичні повноваження; із суми віднімають по «0,5» для кожного часткового, обмеженого або повноваження, яке президент поділяє ще з кимось; обчислюють відсоток отриманої суми від «43» – максимально можливого показника. Як результат цього розрахунку формується незважений індекс президентських повноважень, який вказує на те, наскільки президент повністю використовує свої конституційні повноваження. На прикладі отриманого у 1994 році показника 48% для Албанії автор пояснює, що албанський президент володіє 48% від всіх конституційних повноважень [13]. Але методика Дж. Макгрегора є має свої недоліки, адже в ній всі президентські повноваження розглядають як рівноцінні та диференціювати повноваження президента за їх важливістю та впливовістю на політичні процеси майже неможливо. Щоб уникнути цієї упередженості, автор пропонує, крім незваженого індексу президентських повноважень, також розраховувати зважений індекс. За своїм змістом ця методика спрямована на визначення відсоткового співвідношення наявних у президента повноважень до конституційно можливих. Завдяки своїй простоті методика Дж. Макгрегора набула широкої популярності в західних соціальних науках [13]. Проте, вона дещо однобічно розглядає президентські повноваження без врахування зворотної взаємодії гілок влади з президентом, також автор не дає чіткого обґрунтування отриманим індексам.

Іншим підходом є методики визначення *індексу президентських повноважень*, розроблені Дж. Хелманом та Т. Фраєм. В методиці Дж. Хелмана кожному повноваженню присвоюється номер залежно від того, чи належить воно виключно президентові, чи надається президентові з обмеженнями, чи не надається зовсім. У системах з президентською формою правління оцінку «1» присвоюють виключним повноваженням, «0.5» – повноваженням із застереженнями та оцінку «0» – тим повноваженням, якими президент зовсім не володіє. У парламентських системах з прямими виборами президента оцінки, відповідно, проставляють так: «0.75», «0.35» і «0». У парламентських системах з непрямими виборами президента оцінки інші: «0.5», «0.25» і «0» [10]. Дж. Хелман обґрунтовує ідею залежності обсягу і значущості президентських повноважень від форми державного правління. Методика Дж. Хелмана спрямована на обчислення індексу президентських повноважень на основі суми показників та ранжування країн від найбільшого до найменшого індексів [10].

Дослідник Т. Фрай при розробці власного підходу використав список президентських повноважень, який було запропоновано Дж. Хелманом. Проте він поділяє ці повноваження на дві групи – виняткові повноваження президента і спільні повноваження [9]. До першої групи він зараховує повноваження, які належать лише президентові, – право вето, призначення посадових осіб, право видавати укази, прирівняні до законів, право законодавчої ініціативи. Спільні повноваження – це ті, які президент поділяє з іншим державним органом (парламентом або урядом), і в цьому випадку можливості президента обмежено. Крім того, за президентом закріплюють «залишкові» повноваження, які дістаються президентові після парламенту або уряду (наприклад, президент може видавати декрети-закони, але вони підлягають урядовій санкції) або в специфічних ситуаціях (наприклад, у разі кризи). Якщо президента обирають прямими виборами, виняткові повноваження президента позначають цифрою «1», а спільні повноваження – «0.5». Якщо президента не обирають всенародно, то кожному його повноваженню присвоюють «0.5». Потім всі числові значення сумують, ця сума і є індексом президентських повноважень [9].

Особливістю обробки отриманих результатів є те, що автор прив'язує отриманий індекс до індексу рейтингу свободи «Freedom House», аргументуючи тим, що простежується пряма залежність між рівнем президентських повноважень та рівнем свободи [8; 9]. У своїй праці дослідник доходить висновку, що чим вищий рівень індексу президентських повноважень, тим вищий рівень авторитаризму, тобто нижчий індекс свободи [9]. Проте така аргументація видається дещо упередженою, адже не враховує практичного стану речей у політичній реальності кожної окремо досліджуваної країни.

Методику Дж. Хелмана та методику Т. Фрая в науковій літературі розглядають як подібні. Вони доволі прості в застосуванні, проте найбільш вразливим їх місцем є неврахування «ваги» повноважень президента, адже практично кожне повноваження вони оцінюють рівномірно з іншими, що на практиці не відображає важливості основних повноважень президента, а також не враховує ролі президента під час здійснення спільних повноважень [2].

Індекс президентської влади О. Норгаарда і Л. Йохансена обчислюють, використовуючи кодування за трьома основними групами ресурсів конституційної влади – символічні, ресурси за призначенням і політичні ресурси. Кодують також спосіб президентських виборів (прямі вибори або вибори парламентом) і тривалість президентського терміну. Якщо президент володіє ресурсом у повному, необмеженому обсязі, то проставляють оцінку «1»; якщо його ресурс обмежений – «0.5»; якщо в нього немає такої влади – «0» [15]. Цей індекс доцільно використовувати для типології президентства та аналізу кореляцій і регресій. На

основі порівняльного аналізу дослідники визначили три групи президентів: 1) реактивні символічні президенти - це в основному глави держав, яких обирають парламенти; 2) глави держав із функціями спільного використання виконавчої влади; та 3) виконавчі глави держав. За даними дослідження, із загальної кількості 97 держав, у 38 з них президенти відносяться до реактивних символічних (середній показник ІПВ – 19.6), у 40 – мають функції спільного використання виконавчої влади (середній показник ІПВ – 47.43), та у 19 – є виконавчими главами держав (середній показник ІПВ – 65.13). Здійснено також порівняння середнього показника ІПВ країн за регіонами. Водночас науковці не ранжують показник ІПВ (єдиного розподілу числових показників), що дозволило б конкретизувати тип президентства в державі. Серед недоліків методики варто відзначити доволі складний спосіб обчислення індексу і певну неясність у розподілі показників та їхніх значень [15]. Внаслідок проведеного аналізу кореляцій і регресій вирішується проблема взаємозв'язку між формою державного правління та іншими змінними – економічними (ВВП на душу населення та індекс економічної свободи) і політичними (індекс свободи) [8]. Але після виявлення кореляції між повнотою президентської влади та економічної свободи, у висновках до свого дослідження автори зазначають, що довести пряму залежність між президенталізмом і демократією їм не вдалось. Проте проведене дослідження, як зазначають самі вчені, відкриває можливості для подальших наукових розвідок у цьому напрямку.

Другою, не менш цікавою, є група методик, спрямованих на *порівняння обсягу повноважень президента і парламенту*. Так, А. Кроувел пропонує обчислювати *індекс рівня президенталізму* шляхом аналізу повноважень в межах двох змінних – індексу парламентаризму та індексу президенталізму. Для кодування використано такі числові значення: якщо обчислюють індекс президенталізму, то числове значення «1» присвоюють ознаці, яка однозначно асоціюється з президенталізмом, «0» – якщо цю ознаку жодним чином не можна залучити до президентської системи. Якщо обчислюється індекс парламентаризму, то «1» присвоюється ознаці парламентаризму, «0» – якщо ознака не характерна для парламентаризму. Якщо є випадки неповних і спільних повноважень застосовують «0.5». Наприклад, «0.5» присвоюють, коли президент або парламент ділять повноваження щодо розпуску парламенту з іншим актором. Такі числові значення присвоюються сімом змінним: 1) вибори президента; 2) розпуск парламенту; 3) формування уряду; 4) вотум довіри парламенту; 5) вотум недовіри парламенту; 6) право законодавчої ініціативи та право вето президента; 7) повноваження виконавчої гілки влади [11].

Дослідник А. Сіарофф розробив *комплексний індекс*, спрямований на обчислення президентської влади з урахуванням форми правління. Він пропонує систему індексування, за якої «1» свідчить про наявність ознаки, а «0» свідчить про її відсутність. Індекс обчислюється за дев'ятьма змінними 1) прямі вибори президента; 2) одночасні вибори президента і законодавчого органу; 3) дискреційні повноваження президента щодо призначення; 4) очолення уряду президентом; 5) президентське вето; 6) право президента вводити надзвичайний стан на тривалий період часу або право видавати укази, що рівнозначні законам; 7) визначальна роль президента в зовнішній політиці; 8) головна роль президента у формуванні уряду; 9) право президента розпустити парламент. Цікаво, що змінні 1 і 2 в основному відображають форму правління, що є свідченням того, що методика А. Сіароффа враховує особливості форми правління і може стати підставою для створення комплексного показника [17]. Дослідження А. Сіароффа базується не лише на формальних положеннях конституцій, але й на політичній практиці. Однак сам автор не пояснює, яким чином враховується політична практика.

Погоджуємося з тими дослідниками, які аналізуючи цю методику зазначають, що вона враховує доволі важливі для вимірювання ваги президентської влади змінні [2]. Втім, вагомим недоліком методики є відсутність ранжування показників та їхньої інтерпретації. На основі здійсненого науковцем порівняльного дослідження різних форм правління А. Сіарофф приходить до доволі дискусійного висновку про те, що напівпрезидентської республіки не існує, якщо розглядати крізь призму президентських повноважень. Втім, на наш погляд, це твердження є доволі суперечливим [17].

Третя група – це методики, що стосуються *обчислення парламентських повноважень*. На думку вчених [2] найбільш вдалою та важливою спробою вимірювати повноту повноважень законодавчого органу конкретної держави для здійснення крос-національного порівняльного дослідження є *індекс парламентських повноважень*, розроблений С. Фішем і М. Кроунінгом. Для розрахунку індексу авторами було визначено 32 повноваження парламенту, які включають в себе можливість парламенту здійснювати контроль над президентом, незалежність парламенту від президентського впливу, повноваження парламенту в конкретних сферах та рівень бюрократії. Чим більше показників притаманні тому чи іншому парламентові, тим він сильніший. За кожний збіг присвоюється числове значення «1», числові значення сумуються та діляться на 32 [7]. При цьому автори оцінюють не лише конституційні повноваження парламенту, але й проводять

опитування експертів з кожної країни для підтвердження кожного показника. На основі запропонованої методики автори здійснили глобальне порівняльне дослідження, головною метою якого був комплексний аналіз діяльності парламентів різних країн у період з 2002 по 2006 рр., для аналізу повноти законодавчої влади в кожній державі [6]. Доцільно звернути увагу також на окремі недоліки запропонованої методики: неврахування значної кількості неформальних повноважень парламентів, значний рівень суб'єктивізму і тривалий період здійснення експертного опитування. Водночас критики цієї методики зазначають, що вона може бути основою подальших досліджень балансу між гілками влади в межах системи стримувань і противаг [2].

Вимірювання *індексів ефективної кількості партій* дає змогу оцінити електоральну привабливість політичних сил під час передвиборчої кампанії та їх ефективність під час роботи у вищому органі законодавчої влади. Ефективна кількість партій вказує на ймовірний склад парламенту та безпосередньо надає можливість спрогнозувати, наскільки консолідованою буде взаємодія партій у ньому та як саме буде сформована та функціонуватиме більшість та меншість у законодавчому органі. У сучасній науці існує кілька методик обчислення цього індексу, найбільш вагомими серед яких, на нашу думку є *індекс М. Лааксо і Р. Таагепера,* який обчислюється на підставі визначення розміру підтримки кожної партії під час передвиборчої кампанії. Цей показник є суттєвим для визначення партійної системи в державі, що безпосередньо впливає на партійну конкуренцію в складі парламенту. Цей статистичний показник зазвичай використовують для оцінювання багатопартійності [12]. Індекс ефективної кількості партій М. Лааксо і Р. Таагепера є найбільш популярним, його часто застосовують у порівняльних та прикладних дослідженнях. Подальші індекси виникали як результат критики основного недоліку методики М. Лааксо і Р. Таагепера – обмеженості в кількості досліджуваних партій та переоцінці впливовості найбільшої з них. Станом на 1979 р. (коли автори запропонували цю методику) цей індекс вдало пояснював фрагментацію партійних систем. Проте у сучасному світі існує значна кількість партійних систем, де одна партія має домінуючу політичну силу. У таких умовах використання індексу може призвести до неточних результатів [18].

Дещо іншою є методика Х. Молінара. *Індекс ефективної кількості партій,* який вимірюється при її використанні, в принципі розв'язує питання недоліків вищерозглянутого індексу. Х. Молінар завчасно присвоює найбільшій партії індекс 1, попри той факт, чи була урядова коаліція сформована з участю панівної партії, чи ні, а також окремо враховує ймовірність того, що два випадково обраних виборці проголосують за одну і ту ж партію, яка не володіє найбільшою часткою. Крім іншого, індекс не переоцінює значення розриву між першою і другою партією, не перебільшуючи тим самим кінцеву кількість ефективних партій. Проте цей підхід не став широко використовуваним через ряд недоліків, включаючи складність розрахунків та відсутність чіткого пояснення того, як саме індекс відображає стан та особливості партійної системи [14].

Серед інших методик, які оцінюють партійні системи та основних політичних суб'єктів держави, слід згадати індекс пропорційності Р. Гюнтера, індекс диспропорційності М. Галахера, індекс фракціоналізації Д. Райє, індекс неусталеності вподобань електорату М. Педерсена, індекс «партії, що вирішує» Шеплі-Шубика, спрямований на оцінку впливу кожної політичної партії на хід голосування в парламенті [3].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Вивчення системи стримувань і противаг здебільшого відбувається в контексті юридичної та політичної наук. Окрім того, навіть у сучасній політичній науці існує брак досліджень, які доводять наявність зв'язку між системою стримувань і противаг та рівнем демократичності суспільства, визначення рівня балансу в системі стримувань і противаг. Проте застосування міждисциплінарного підходу з урахуванням інструментів сучасної соціологічної науки значно розширює евристичний потенціал таких досліджень. В сучасній соціальній науці неодноразово здійснювалися спроби застосувати числові підходи до аналізу повноважень гілок влади. Розглянуті методики аналізу шляхом обчислення індексів застосовуються для дослідження повноважень політичних інститутів та спрямовані на аналіз одного з полюсів влади. Кожна з цих методик має однобічний підхід до розгляду повноважень через призму лише певної гілки влади. Вони обмежуються лише юридично закріпленими елементами системи збалансованих владних повноважень та майже не враховують практичної реалізації цих елементів. Узагальнюючи зазначимо, що описані вище методики мають певні недоліки та слабкі сторони, серед яких такі: розгляд повноважень крізь призму функціонування окремих гілок влади; розгляд юридично затверджених повноважень без врахування практичної сторони їхньої реалізації; недостатня увага до взаємного впливу гілок влади; числові значення окремих повноважень гілок влади не враховують форми правління, в яких кожна гілка влади має різну політичну вагу в процесі прийняття політичних рішень; відсутність уніфікованого підходу до ранжування результатів отриманих показників у державах з різною формою правління. Оскільки ефективне функціонування системи збалансова-

них владних повноважень є важливим показником демократії в державі, значенням наділяється застосування методик розрахунку показників, які дозволяють визначати рівень ефективності цієї системи. Тому в подальших дослідженнях слід зосереджувати увагу на виробленні такого підходу, який би дозволив визначати об'єктивний рівень ефективності системи стримувань і противаг між гілками державної влади.

Література

1. Гайдаєнко Н. Система стримувань та противаг в сучасних демократіях. *Автореф. дис. ... канд. політ. наук*: 23.00.02. ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Ушинського». Одеса, 2010. 18 с.

2. Забавська Х.Ю. Особливості становлення та функціонування системи стримувань і противаг між гілками влади в умовах демократизації політичної системи України. *Дисертація на здоб. наук.ступ. доктора філософії за спец. 052 – «Політологія»*. Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2020.

3. Шестак Н. Емпіричні методи дослідження політичних партій та партійних систем. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політичні студії.* 2014. Вип. 5. С. 144–155.

4. Шемшученко Ю.С. Проблеми українського парламентаризму у світлі конституційної реформи в Україні. *Стратегічні пріоритети.* 2008. № 2 (7). С. 99–104.

5. Brams S. Measuring the Concentration of Power in Political Systems. *The American Political Science Review*. 1968. Vol. 62 (2). P. 461–475.

6. Desposato S. The Handbook of National Legislatures by M. Steven Fish, Matthew Kroenig: Review. *Legislative Studies Quarterly*. 2012. Vol. 37. № 3. P. 389–396.

7. Fish S. Kroenig M. Handbook of National Legislatures: a Global Survey. Cambridge University Press. URL: https://www.cambridge.org/core/books/ handbook-of-nationallegislatures/ E069CD547EBAA4FE7D241E 115C18664E.

8. Freedom in the World Index. Official website of the Freedom House. URL: https://www.freedomhouse.org/report/freedom-world

9. Frye T. A Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidencies. *Comparative Political Studies*. Vol. 30 (5). P. 523–552.

10. Hellman J. Constitutions and economic Reform in the Postcommunist transitions. *East European Constitutional Review*. 1996. Vol. 5. P. 46–53.

11. Krouwel A. Measuring Presidentialism of Central and East European Countries. *Working Papers Political Science*. Amsterdam: Vrije Universitet, 2003. № 2. 23 p.

12. Laasko M., Taagepera R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe. *Comparative Political Studies.* 1979. Vol. 12. P. 3–27.

13. McGregor J. The Presidency in East Central Europe. *RFE/RL Research Report.* 1994. Vol. 3 (2) P. 23–31.

14. Molinar J. Counting the Number of Parties: An Alternative Index. *The American Political Science Review.* 1991. № 4. P. 1383–1391.

15. Nørgaard O., Johannsen L. IPA: The Index of Presidential Authority. Explorations into the measurement and impact of a political institution. *Conference: ECPR Joint Sessions of Workshops*. URL: https://www.researchgate.net/ publication/315756690_ IPA_The_Index_of_Presidential_Authority_ Explorations_ into_the_measurement_of_impact_of_a_ political_institution.

16. Shughart M., Carey. J. Presidents and Assemblies. Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.

17. Siaroff A. Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction. *European journal of political research.* 2003 Vol. 42. P. 287–312.

18. Taagepera R. Conservation of Balance in the Size of Parties. *Party Politics.* 2005. Vol. 11. P. 283–298.

Анотація

Лопушняк Е. І. **Методики вимірювання повноважень гілок влади в демократичному суспільстві.** – Стаття.

Статтю присвячено огляду існуючих методик вимірювання повноважень різних гілок влади, які функціонують в демократичних суспільствах в контексті можливості їх застосування для оцінки демократії в Україні. Підкреслено, що для вивчення та вимірювання системи стримувань і противаг в дослідженнях є можливість ефективно застосовувати соціологічні підходи. Здійснено спробу аналізу існуючих методик, розроблених та застосовуваних в західній та українській науці, адже попри гострі дискусії та критику практики застосування математичних, статистичних та квантифікаційних методів, вони набувають все більшої популярності серед науковців. Автором виокремлено декілька груп методик, які зосереджуються на вимірі повноважень тієї чи іншої гілки влади. Зокрема, це методики, які спрямовані на дослідження рівня президенталізму в демократичних країнах; методики, що спрямовані на порівняння обсягу повноважень президента і парламенту та методики, які дозволяють робити обчислення парламентських повноважень. Зроблено спробу проаналізувати їх переваги та недоліки в контексті можливості їх застосування для аналізу повноважень гілок влади в Україні. Автор доходить висновку, що математичні методи аналізу як правило застосовують для вивчення повноважень політичних інститутів і спрямовані на дослідження одного з полюсів влади. Кожній з розглянутих методик притаманний однобічний погляд на повноваження крізь призму діяльності однієї з гілок влади. Всі вони враховують лише юридично закріплені елементи системи стримувань і противаг, майже не враховуючи при цьому практичної реалізації її елементів. Оскільки функціонування системи стримувань і противаг є показником рівня демократії в державі, важливого значення набуває використання таких методик обчислення показників, за якими можна визначати рівень дієвості системи. Тому в статті обґрунтовується необхідність зосередження уваги науковців на виробленні такого підходу, який би дозволив визначати об'єктивний рівень ефективності системи стримувань і противаг між гілками державної влади.

Ключові слова: демократія, демократичне суспільство, влада, гілки влади, повноваження гілок влади,

система стримувань і противаг, вимірювання повноважень гілок влади.

Summary

Lopushniak E. I. **Methods of measuring the powers of the branches of government in a democratic society.** – Article.

The article is devoted to the review of existing methods of measuring the powers of various branches of government that functionate in democratic societies in the context of the possibility of their application for evaluation democracy in Ukraine. Underlined the fact that today there is an opportunity to effectively use sociological research approaches for the study and measure the system of checks and balances. The attempt was made to analyze the existing methodical approaches which were developed and applied in Western and Ukrainian science, because despite the existing sharp discussions and criticism concerning the practice of applying mathematical, statistical and quantitative methods, they are gaining more and more popularity among scientists. The author singles out several groups of methods that focus on measuring the powers of one or another branch of government. In particular, these are methods aimed at researching the level of presidentialism in democratic countries; methods aimed at comparing the extent of powers of the president and parliament and methods that allow calculating parliamentary powers. The attempt was also made to analyze their advantages and disadvantages in the context of the possibility of their application to analyze the powers of the branches of government in Ukraine. The author concludes that mathematical methods of analysis are usually used to study the powers of political institutions and are aimed at researching one of the poles of power. Each of the considered methods is characterized by a one-sided view of authority through the prism of the activities of one of the branches of government. All of them take into account only the legally established elements of the system of checks and balances, almost not taking into account the practical implementation of its elements. Since the functioning of the system of checks and balances is an indicator of the level of democracy in the state, the use of such methods of calculating indicators, which can be used to determine the level of effectiveness of the system, becomes important. Therefore, the article substantiates the need to focus the attention of scientists on the development of such an approach that would allow determining the objective level of effectiveness of the system of checks and balances between the branches of state power.

Key words: democracy, democratic society, government, branches of government, powers of government branches, system of checks and balances, measurement of powers of government branches.

УДК 316.77:32
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.24

А. М. Фесенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5359-1586
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

В. О. Чорна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6205-7163
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Б. Б. Бондарець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2454-9247
старший викладач кафедри соціології та політології
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ІВЕНТИЗАЦІЯ ЯК ОДИН З ПРОВІДНИХ ТРЕНДІВ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Постановка проблеми. Політика навіть в більшій мірі, ніж інші види суспільної діяльності, потребує спеціальних засобів інформаційного обміну, встановлення й підтримці постійних зв'язків між її суб'єктами, що зумовлює існування інституту політичної комунікації.

Така комунікація здійснюється не лише за допомогою вербальних засобів (слів та текстів), а й в інші способи, які несуть в собі потужні комунікативні імпульси, що є не менш ефективними як для передачі інформації, так і для здійснення впливу на її одержувачів. Прикладом цього як раз є «мова подій», яка в політичній комунікації посідає далеко не останнє місце. Її описання у рамках дискурсу івентології як міждисциплінарної галузі знань про комунікативне навантаження подій і пропонується у рамках даної статті.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Тематика політичної комунікації та її складових (пропаганда, реклама, PR, електоральна комунікація, інформаційно-психологічні операції тощо) є доволі традиційною для вітчизняної політичної науки. Серед авторів, що здійснили свій внесок у її розробку – Г. Г. Почепцов, В. В. Різун, В. Ф. Іванов, В. Г. Королько, В. А. Полторак, О. М. Холод, Н. І. Зражевська, Л. П. Макаренко, Ю. С. Ганжуров та ін.

В той же час відверто бракує публікацій, присвячених теоретичному аналізу подієвого формату політичної комунікації (виключенням тут є праці Г. Г. Почепцова), а публікації із використанням щодо них дискурсу івентології взагалі відсутні: зокрема, у того ж Г. Г. Почепцова він описується у категоріальному апараті перформансу. Поняття ж «івент» та похідні від нього (івент-комунікації, івент-менеджмент та ін.) використовуються виключно у літературі з маркетингу та паблік рілейшнз.

Мета статті – сформувати уявлення про івентизацію політичної комунікації як про один з її провідних сучасних трендів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Знаний вітчизняний комунікативіст Г. Г. Почепцов, описуючи влаштування комунікативного простору суспільства, серед його різних вимірів називає подієвий («подієва організація»). Він підкреслює, що подія так само є варіантом повідомлення, як і вербальний текст [3]. При цьому люди вірять подіям більше, ніж словам, оскільки події завжди сприймаються як дійсність, й тому – переконують набагато краще.

Подієві комунікації як різновид соціокультурних комунікацій, де символічно вибудуване дійство є основним способом та формою взаємодії, ґрунтуються на великому історичному досвіді ритуальних та церемоніальних практик, вироблених та успішно задіяних людством.

Подій, які спеціально організовані тими чи іншими соціальними суб'єктами з метою здійснення комунікативного впливу на обрані ними об'єкти-аудиторії, у навколишньому житті чимало: вони чи не щоденно реалізуються у релігійному, громадському, політичному житті, діловій співпраці, сфері дозвілля та розваг. Вони й позначаються як івенти (англ. *event* – подія). Причому поняття «івент» та похідні від нього (івент-комунікації, івент-менеджмент, івент-технології, івент-маркетинг) «без перекладу» увійшли у вітчизняний науковий дискурс; однак, як вже було зауважено, для описання подієвої комунікації у політиці вони до сьогодні не використовувалися.

© А. М. Фесенко, В. О. Чорна, Б. Б. Бондарець, 2024

Головна методологічна засада розуміння івенту – це уявлення про нього одночасно як про: а) подію; б) захід (табл. 1):

Отже, поняття «подія» асоціюється із унікальністю та урочистістю (визначення івенту авторства класика світової івентології Дж. Голдблатта звучить так: івент – «це унікальний відрізок часу, який святкується з використанням ритуалів та церемоній для задоволення особливих потреб» [7, p. 6], а поняття «захід», навпаки, із запланованістю та організованістю.

В той же час в обох випадках захід / івент, «порушуючи звичайний ритм життя» [7, p. 6], вже самим фактом свого здійснення стає джерелом збурення інформаційного середовища та потужних комунікативних сигналів. Зважаючи на те, що порушення звичайного ритму життя спряжене з емоційними переживаннями та враженнями учасників, причетних, комунікативний вплив подій на оточуючих значно більший, ніж від вербальних текстів. Прораховується й суспільний розголос, що в сучасну добу неможливий без участі ЗМІ.

Оскільки івенти є інструментарієм прикладних комунікацій як комунікацій цілеспрямованих, керованих, контрольованих, тут оперують й уточнюючими поняттями «спеціальна подія», «спеціальний захід» *(special event)* – чим підкреслюється їх ініційованість, організованість заради досягнення прагматичних комунікативних ефектів.

Можна виділити наступні комунікативні стратегії організаторів івенту:

- Оволодіння увагою цільової аудиторії;
- Залучення адресата до комунікації;
- Зараження адресата ідеями та почуттями;
- Переконання, навіювання, ідеологічна обробка публіки (сугестія, пропаганда);
- Управління інтеракцією, що включає провокування необхідної відповідної реакції адресата, яка від самого початку закладена у комунікативному проекті.

Івенти є неодмінною складовою пропаганди та паблік рілейшнз: у першому випадку вони виступають насамперед у вигляді політичних та державних ритуалів, розрахованих на широкі маси, на населення, у другому – запланованих заходів для різних груп громадськості задля комунікації саме з ними, а також інформаційних приводів, які мають на меті забезпечення пабліситі (присутності в інформаційному просторі, відомості, популярності,) їх ініціаторів; з такими приводами асоціюється PR у вузькому сенсі цього поняття – PR як непряма реклама та популяризація.

Для уявлення про «піарівський» характер івентів використовується також поняття «псевдоподія», запроваджений свого часу американським істориком та соціологом Д. Бурстіним для позначення того дійства, що є штучним та спеціально розпочатим саме для того, щоб залучити увагу преси, зіграти роль інформаційного приводу. Він наводить наступні PR-переваги «псевдоподій:

- Вони заздалегідь рекламуються;
- Вони більш драматизовані й тому жваво запам'ятовуються;
- Вони швидше поширюються й одержують суспільний розголос;
- Вони стають темою загальних розмов, а обізнаність про них перетворюється для обивателя на показник «продвинутості»;
- При бажанні їх можна повторити, посиливши, таким чином, враження від них;
- Вони в геометричній прогресії плодять інші «псевдоподії» [4].

Загалом, подієва комунікація є різновидом та інструментом переконуючої комунікації, що має на меті здійснення її суб'єктом комунікативного інформаційно-психологічного впливу на реципієнта інформації (аудиторію як колективного реципієнта) як об'єкт з метою спрямування його поведінки у бажане для суб'єкта русло. Такі властивості переконуючої комунікації притаманні пропаганді, рекламі, паблік рілейшнз (PR), які активно використовуються у різних сферах суспільного життя та у політиці зокрема.

Політика, реалізуючи своє призначення як соціальний інститут, завжди використовує найефективніші способи впливу на масову аудиторію, «вмонтовані» у політичні комунікації, що їх цілеспрямовано використовують політичні актори у власних цілях. Не останнє місце тут посідають івенти, які знаходяться «на озброєнні» політики

Таблиця 1

Подія та захід: порівняння

Подія	Захід
Динамічне явище життя, що виходить за межі його повсякденності, усталеного «робочого» ритму й тому: – набуває розголосу, резонансу; – запам'ятовується.	Спеціально зрежисоване, в т. ч. типове та / або офіційне дійство, в якому є: – ініціатори, що організували його з певною метою; – сценарій; – розподіл ролей між ініціаторами та залученими, в т.ч. спеціально запрошеними у якості публіки; – організаційна підготовка та управління під час проведення дійства.

Джерело: складено авторами статті.

весь період існування її як інституту, – починаючи з політичних та державних ритуалів, які сягають корінням давнини.

Однак XX ст., особливо його друга половина, стало свідком зсуву політичних комунікацій: в умовах «масового суспільства» політико-ідеологічна боротьба все більше поступається місцем політичній конкуренції, низький рівень політичної соціалізації та інтелекту середньостатистичної масової людини робить більш вигідним звернення до неї мовою реклами та PR як мовою «картинок», а не мовою ідеологічних конструкцій та вербальних пропагандистських текстів. Крім цього, для підвищення ефективності звернень все більше використовується маркетинговий підхід, що передбачає попереднє сегментування та адресні комунікації з виділеними цільовими групами, що й відрізняє маркетингові комунікації від тієї ж пропаганди.

Політичні паблік рілейшнз (політичний PR), що виконує функції основної політичної комунікації (використання пропаганди, реклами та агітації у політиці є більш вузькоспрямованим), активно використовує як раз івент-комунікації.

Причому основною відмінністю політичного PR від політичної реклами є як раз наголос на використанні мови подій, яка дозволяє одночасно і одержувати громадське пабліситі для потреб упізнаваності (та непрямої реклами), і вирішувати іміджеві завдання, і працювати з різними групами громадськості (не лише з виборцями чи симпатиками політика / партії) та громадською думкою, – і робити все це не лише в контексті політичних кампаній, але й у «режимі повсякденності». Саме подієва, івентивна комунікація більше, ніж будь-що інше, асоціюється з PR як мистецтвом робити пабліситі та управляти враженнями, адже:

- Подія – це новина та інформаційний привід для ЗМІ;
- Подія – комунікативно значно більш потужний інструмент, ніж вербальний текст, причому це відноситься як до самої події, так і до її висвітлення.

Івентивний характер сучасного політичного PR та політичної комунікації в цілому зумовлюється суспільними трендами, що розгортаються протягом останніх десятиліть:

- Масовізація суспільства, внаслідок чого маси остаточно стають провідною соціоструктурною складовою суспільства;
- Розвиток соціокультурних практик «суспільства споживання» та культури постмодерну, внаслідок яких політичні процеси форматуються під стандарти «шоуїзації»;
- Переважне висвітлення політики аудіовізуальними ЗМІ, особливо телебаченням – внаслідок чого на перший план виходить візуалізація, символізація та просторові характеристики комунікації, персоніфікація політичних процесів з наголосом на комунікативних особливостях та візуальних іміджах політиків, лідерів, посадовців.

Г. Г. Почепцов у різних своїх працях аналізує івентивний (подієвий) формат політичної комунікації у термінології політичного перформансу.

Слово «перформанс» увійшло до вітчизняного наукового дискурсу теж без перекладу – так само, як і поняття «паблік рілейшнз» та «івент». В англійській мові воно має кілька основних значень: дійство, видовище, вистава, концерт тощо. Всі конотації вказують на наявність активного начала, що породжує творчий акт та, більш того, роблять пряму відсилку до театрального дискурсу.

Ще на початку XX ст. американський театрознавець та режисер Р. Шехнер розробив універсальну концепцію перформансу. В її рамках було наголошено на суспільному та комунікативному значенні демонстраційного дійства перед аудиторію, публікою та запропоновано наступне визначення даного поняття: це «дія, яку демонструє одна особа чи група людей перед іншою» [1, с. 194], яка реалізується через ігрові й ритуальні елементи комунікації. Приблизно тоді ж у з'являється театрознавча концепція М. М. Євреїнова, яка також дозволяє сформувати уявлення про театральні ефекти у багатьох сферах публічної комунікації [5, p. 57].

Пізніше у рамках теоретичній соціології схожі погляди розвивав І. Гофман, який запропонував драматургічний підхід до аналізу соціальних дій у повсякденності [5, p. 56–57], а соціальний філософ Г. Дебор кваліфікував сучасний соціум як «суспільство вистави» [6].

Можна навести перелік найбільш характерних для перформансу рис, зокрема:

- Ритуальність;
- Розважальність;
- Видовищзність;
- Сценарність, наявність обов'язкових акторів та аудиторії із відповідно розписаними ролями;
- Ігрове начало, елементи свята чи карнавалу;
- Інтерактивність;
- Емоційна заразливість.

Отже, головна мета будь-якого перформансу – привертання уваги та розхитування емоцій своєї аудиторії своєю виразністю, символізмом дійства.

Й саме поняття «політичний перформанс» хоча ще не стало усталеним у академічній політології, проте зайняло свої місце у політології прикладній: у політичній комунікативістиці, у теорії політичного менеджменту, політичного маркетингу, політичних технологій. За визначенням, політичний перформанс – є спеціальною, як правило, символічною, зазвичай ритуальною діяль-

ністю, що здійснюється індивідом або групою осіб із метою справити враження на іншого індивіда, групу або маси людей [1, с. 194].

Головною метою політичного перформансу слід вважати є управління враженнями його безпосередньої аудиторії та подальший гучний суспільний резонанс. Важливо й те, що під час їх організації та проведення легше встановлюються і зв'язки зі ЗМІ (у теорії паблік рілейшнз вони позначаються як «медіарілейшнз»).

Можна сформулювати наступні функції політичних перформансів:

- Забезпечення упізнавання та популяризації політиків, лідерів, державних діячів;
- Забезпечення згуртування й мобілізації (через них політична мобілізація досягає аполітичних верств населення);
- Забезпечення наступності та спадковості політики;
- Забезпечення легітимації та іміжевого піднесення головних діючих осіб;
- Естетизація політики, перетворення її на видовище (за логікою: масам потрібні «хліб та видовища»).

В плані уявлення про перформанс як про фактор комунікативної реалізації політичного лідерства, можна відзначити те, що він дозволяє стати засобом піднесення політика, добудувати образ-імідж політика до ідеального завершення саме включенням в контекст – коли він постає як «образ на тлі» та «образ в дії».

Отже, політичний івент як перформансна подія дозволяє створювати вигідний фон лідеру, символічно реалізувати його іміджеві характеристики, здійснювати, говорячи маркетинговою мовою, його позиціонування. Тому івент-перформанс організується й реалізується так, щоб висувати головну діючу особу політика у найбільш вигідний контекст та у фокус уваги – як головного героя у театрі.

Все це вкладається в логіку політичного PR, який сьогодні завойовує все більше місця в політичній комунікації. Зокрема, той же електоральний вибір в умовах масового суспільства сьогодення здійснюється не після виваженого аналізу, а під впливом емоційного враження – тому й політична боротьба стає «шоу-драмою» персоналій, а не на змаганням політичних програм чи ідеологічних доктрин, фокусується на скандалах і сенсаціях, які викликають необхідний емоційний відгук.

Комунікативний простір перформансу й сам по собі є потужною системою сигналів аудиторії; можна сказати, що локація задає саму комунікацію. Вулиця, площа, міський сад, стадіон, палац – усе це має ту чи іншу форматну специфіку, що несе комунікативні сигнали. Тобто, якщо вербальна комунікація використовує передачі вербальний канал, візуальна – візуальний, то перформанс має своє повідомлення у просторі.

Й неодмінною складовою івентивної комунікації в політиці, облаштуванням політичного перформансу є символізація – як в плані насичення перформансу символікою та символічними посланнями, так і в плані перетворення самого перформансу на символ. Кожна значна подія вимагає свого здійснення у полі реальному, а й у полі інформаційному, й у полі символічному.

Отже, локація політичного івенту-перформансу і насичені символікою, і самі виступають в ролі символу, внаслідок чого він несе в собі заряд символічної енергії, здатної впливати на всіх задіяних в ньому – від самих організаторів та героїв, й до «масовки», натовпів.

Відомий французький соціальний психолог, дослідник мас та масової комунікації С. Московічі висував свою «тріаду» стратегій комунікативного управління масами як раз із наголосом на подієвому, перформантивному характері комунікації з ним:

1) Вистава;
2) Церемоніал;
3) Переконання (переконуюча промова).

В цій системі, за С. Московічі, має місце наступний поділ ефектів:

- Вистава – управляє простором (локацією);
- Церемоніал (як втілення ритуалу) – управляє часом, адже ритуал «тягне» символічний зв'язок з минулого у сьогодення;
- Промова – управляє словом-образом, відповідаючи за навіювання вербальним засобом [8].

Самі ж форматні компоненти вистави чи ритуалу, як особливі музичні композиції, режисована хореографія, зображення, вигукування, заклики, насиченість символікою згуртовує, мобілізує масу (натовп), формуючи колективні неусвідомлені, автоматичні реакції.

Про локацію івенту С. Московічі висловився наступним чином: «Для того, щоб зібратися й діяти, натовпам необхідний простір. Манера видовищ та вистав надає цьому простору рельєфу та форми. Місця дії – собори, стадіони – створюються для того, щоб приймати маси, та, впливаючи на них, отримувати бажані ефекти. Це обмежений простір, де люди разом звільняються від буденності й об'єднуються їх спільною спадщиною надій і вірувань. Кожен, згуртувавшись з іншими, відчуває себе тут більш сильним, упевненим і підтримуваним масою... Ці місця створюють психологічний стан причетності і тимчасовості буття людини. Тут відчуваєш внутрішнє хвилювання, зумовлене виключністю того, що відбувається, та бажання бути учасником цього. Сама грандіозність увіковічує певний порядок: керманич на горі, а натовп знизу; перший – єдиний, але осяжний усім, другий – у безкінечній множині, але

невидимий. Перший має ім'я, яке вигукують усі, другий залишається анонімним. Натовп приховується у численності своєї присутності, вождь демонструє свою самотність». І «ще до появи вождя, до того, як перше слово буде вимовлено, кожен почувається змішаним з цією величезною масою і увага всіх прикута до одного й того місця, поки вільного, але вже позначеного образом того, хто його займе» [8].

Деякі такі локації, які є знаковими для тієї чи іншої національної держави, є, як висловився С. Московічі, «справжніми політичними та історичними театрами» [8].

Символізм локації івенту описано С. Московічі таким чином: «Різні елементи комбінуються тут у справжнє свято символів: прапори, алегорії, зображення, пісні знаменують зустріч вождя і натовпу, прихильність, яку вони відчувають до нього і втілюваної ним ідеї (нація, армія, соціалізм тощо). Кожен із символів та порядок їх появи на сцені мають на меті пробудити емоції і, як кажуть, розпалити атмосферу. Вони спрямовують колективне злиття до його найвищої точки. Потрібна участь кожного, чи йдеться про ходи, співи або вигукування гасел. Це умова початку дії» [8].

Під час самого дійства відбувається наступне розгортання: «Хореографія мас, що супроводжується музикою, яка вітає появу кожної групи (делегації міста, профспілок, партії, якоїсь особи); наростає крещендо. Найвищою точкою стає поява вождя, який представляє всіх гостей. Вона вінчає церемонію, подібно до того, як різні номери мюзик-холу розігрівають публіку, готуючи її влаштувати овацію зірці, для якої вона і дала собі труд стати її публікою. Цей підйом психологічної «температури» паралельно послаблює свідомий контроль, критичне чуття і поступово змушує виникнути автоматичну думку, несвідомі сили. Натовп готовий вірити словам, які він почує, вступити в дію, якого від нього вимагатиме вождь» [8].

Окрім понятійного апарату івентології та теорії перформансу, для описання сучасної політичної комунікації на мові подій можна запропонувати ще одне знакове поняття – «шоу-політика». Така політика є активним впровадженням в політичні та PR-комунікації шоу-технологій, які сьогодні формують способи життєдіяльності масової культури в суспільстві масового споживання.

І шоу-політика є носієм комунікативних технологій, запозичених з таких сфер, як:

а) Театралізована вистава;

б) Шоу-бізнес.

Так, шоу-бізнес та політику поєднує наявність яскраво виражених ринкових відносин, сильного ігрового начала, потужної конкуренції, багатоаспектної системи просування. Тому шоу-політика не може розвиватися без таких засобів та джерел впливу, як ЗМІ, реклама та PR, як постачають ефективні способи впливу на публіку у вигляді шоу-дискурсу.

В цілому, шоу-політику можна характеризувати такими рисами:

- Маркетинговою прагматичністю;
- Видовищністю та ілюзіоністичністю;
- Інтерактивністю;
- Презентаційністю;
- Карнавальністю;
- Гедоністичністю;
- Зірковістю (мається на увазі не тільки участь у політичних шоу зірок шоу-бізнесу, спорту, політики, мистецтва, але саме культивування емоційної прихильності публіки до зірки як до бренду).

Закономірно, що у шоу-політиці має місце переважання візуально-чуттєвого компонента над раціонально-розсудливим.

Говорячи про соціокультурну зумовленість шоу-політики в умовах «масового суспільства» / «суспільства споживання», можна стверджувати наступне: святково-карнавальний характер шоу відповідає певному замовленню такого суспільства, і таким є, зокрема, гедоністичне замовлення, яке, по суті, наркотизує втягнутих у споживання інформаційно-розважального контенту шоу-політики.

Не випадково найважливіша категорія шоу-політики – це «зірка». За допомогою «зірки» «значно простіше та легше продати ідею, покращити імідж партії, рухи, заразити необхідною емоцією масового глядача». «Зірка» політичного шоу виступає як уособлення і носій певних благ для масового споживача (хоча в той же час при цьому вона нерідко розігрує й виставу особистої відданості тій чи інший ідеї або ідеології.

Враховуючи сучасні тренди івентизації та шоуїзації політичної комунікації, можна говорити про справжню «театралізацію» політики.

І сам політичний дискурс досить часто послуговується театральними метафорами, що їх активно використовують і політики, і ті, хто за нею слідкують: наприклад, у разі сумнівів у щирості політика говорять про «політичний фарс» або «добре відрепетирувану виставу»; невдалу комунікацію називаємо «театром абсурду»; певний простір (локація), убрання для політичної зустрічі – йменуються «сценою» та «декораціями», «сценою»; нарешті, таємні домовленості чи непрозоре лобіювання – уявляються через метафору «залаштунки» політики.

Запропонований філософом та письменником середини XX ст. К. Берком драматургічний підхід до соціальної комунікації, зокрема й політичної, дає змогу розглядати політику як театральну символічну взаємодію: вона відбувається на сцені, здійснюється акторами / агентами й передбачає дії з використанням різних комунікативних

засобів. А театрознавець А. Боррека, автор статті "Political Dramaturgy: A Dramaturg's (Re)View", відзначає, що політика стає театром тоді, коли вона маніфестує себе як така, коли її представникам надається сцена, де вони можуть спостерігатися аудиторією, і коли глядач сам зацікавлений у такій комунікації – тоді вистава стає нормою політичної взаємодії як такої [5].

З театром асоціюється насамперед публічна політика. Вона з театром подібні у тому, що в обох випадках:

- Є потреба в аудиторії;
- Є спроба завоювання цієї аудиторії.

Тому результатом єдності цілей стає єдність засобів. І тут, і там розігрується вистава перед глядачами, публікою, а головні герої позиціонуються як на фоні локацій (декорацій), так й на фоні героїв другого плану та «масовки».

Розгорнуті аналогії між політикою та театром ілюструє таблиця з праці Л. Д. Климанської «Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної "кухні"» (табл. 2) [2, с. 29]:

Отже, політика змикається з театром, породжуючи свої політичні «вистави», адже масове дійство має будуватися за однотипними законами, що є принциповим.

Театралізація та шоуїзація політики остаточно стала провідним трендом у телевізійну добу масової комунікації (друга половина XX ст.). Сьогодні чимало реальних подій – від державних ритуалів й навіть до військових дій – навмисно презентуються так, щоб влучно «телевізуватися» та справдити комунікативний ефект на маси за логікою «видовища». З іншого боку, раніше невідомі особи мають можливість дістати «комунікативну владу» тоді, коли вони вчинять щось, що потрапить у новини. Й навпаки, випадіння з публічного комунікативного простору означає, по суті, припинення політичного існування.

Отже, вимоги телевізійності домінують над багатьма політичними та державотворчими подіями, а вимоги телегенічності – над іміджмейкінгом публічних політиків й державних діячів. Телебачення має більшу здатність подати особистість, ніж ідею чи програму. Прикладом цього є виступи політиків на телебаченні: звернення до народу, участь у політичних ток-шоу, передвиборчі дебати. Знаючи це, політичний діяч часто прагне не до того, щоб його висловлювання передавали суть проблеми, а до того, щоб вони справляли враження.

Так аудіовізуальні ЗМІ стають електронними підмостками для політиків-«акторів».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Івенти в політиці є важливою складовою сучасної політичної комунікації.

Типологічно івенти є універсальним інструментом політичної комунікації, посідаючи своє місце як у класичних мобілізуючих, так і у модерних маркетингових комунікаціях:

- В контексті мобілізуючих комунікацій – вони реалізуються в рамках політичної пропаганди, представляючи собою пропагандистські ритуали, суб'єктом яких здебільшого виступає діюча влада, політичний режим та його інституції;
- В контексті маркетингових комунікацій, що активно розвиваються у останні десятиліття, – вони реалізуються в рамках політичного PR, відповідаючи за інформаційні приводи та пабліситі; тут суб'єктом може виступати будь-яка політична сила та окремий політичний діяч, що вступає у конкурентну боротьбу за владу та водночас за інформаційний простір.

Успішні політичні івенти популяризують політичного суб'єкта, створюють «красиву картинку» для сучасних аудіовізуальних ЗМІ та зорієнтовані на те, щоб мати «довгограючий» інформаційний ефект. Вони несуть значне комунікативне навантаження для задоволення потреб їх організаторів та інших діючих осіб.

Політичні івенти можна розділити на три великі групи:

1) Політичні та державні ритуали, які символізують традиційну політичну діяльність та дер-

Таблиця 2

Аналогії між театром та політикою

Компоненти театру	Компоненти політичного дискурсу
П'єса, сценарій, сюжет, драма, комедія, фарс, містерія	Хід політичних подій
Спектакль (вистава) та репетиція	Політичні події
Автор тексту	Спічрайтер, помічник, сам політик
Режисер, сценарист	Організатори подій, лобісти, агенти впливу, «темні» сили за лаштунками
Актори	Політики
Ролі, амплуа	Ролі (функції), публічний імідж
Глядачі	Народ
Реакція глядачів: аплодисменти, свист	Голосування «за» / «проти», акції на підтримку / протест
Глядацький зал, сцена, екран	Трибуна, сцена, екран, зал засідань
Лаштунки	Таємна політика
Декорації, гримери	Іміджмейкери, спеціалісти зі зв'язків з громадськістю

жавотворення, відправлення влади та претензії на неї;

2) Публічні заходи, які є проявами громадсько-політичної активності тих чи інших соціальних груп, широких мас, що використовуються задля політичного представництва чи громадського резонансу тих чи інших соціальних проблем;

3) Політичний акціонізм, який представляє собою креативні форми політичних перформансів, які може ініціювати будь-який учасник громадського чи політичного життя на будь-якій локації, що грає роль «чистого» інформаційного приводу.

Дана класифікація, запропонована авторами статті, може послугувати однією з методологічних засад подальших досліджень у царині політичної івентології.

В цілому можна вести розмову про сам тренд зростання питомої ваги івентивності сучасної політичної комунікації.

Література

1. Ільницька У. Перформансна комунікація як політична технологія. *Військово-науковий вісник.* 2009. Вип. 12. С. 189–200.

2. Климанська Л.Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної «кухні». Львів : Вид-во НУ ЛП, 2007. 332 с.

3. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації. Київ : Видавничий центр «Київський ун-т», 1999. 307 с.

4. Boorstin D.J. The Image: A Guide to Pseudo-events in America. New York : Knopf Doubleday Publishing Group, 2012. 336 P.

5. Borreca A. Political Dramaturgy: A Dramaturg's (Re)View. *The Drama Review.* 1993. Vol. 37, No. 2. pp. 56–79.

6. Debord G. La societé du spectacle. URL: http://sami.is.free.fr/Oeuvres/debord_societe_spectacle_1.html

7. Goldblatt J.J. Special Events. Twenty-first century global event management. 3-rd edition. New York : John Wiley & Sons, Inc., 2002. 459 P.

8. Moscovici S. The Age of the Crowd: A Historical Treatise of Mass Psychology. Cambridge : Cambridge University Press, 1985. 408 P.

Анотація

Фесенко А. М., Чорна В. О., Бондарець Б. Б. **Івентизація як один з провідних трендів сучасної політичної комунікації.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу феномену івентизації як одного з провідних трендів сучасної політичної комунікації. Автори статті наголошують, що сьогодні політична комунікація здійснюється не лише за допомогою вербальних засобів а і за допомогою інших інструментів впливу, одним з яких є «мова подій».

Авторами аналізується місце понять «івент» та похідних від нього («івент-комунікації», «івент-технології» тощо) у вітчизняному та світовому науково-комунікативному дискурсі.

В статті здійснюється порівняння методологічних засад розуміння поняття «івент» як заходу і як події. Окремо авторами статті аналізуються комунікативні стратегії організаторів івентів, а також роль івентів в організації PR-діяльності та PR-комунікацій, робиться наголос на івентивному характері сучасного політичного PR та політичної комунікації.

Автори статті аналізують термін «перформанс» та феномен перфомансу в контексті сучасної суспільно-політичної комунікації, погляди на даний феномен вітчизняних та закордонних науковців. Досліджуються основні функції політичного івент-перфомансу, а також роль символу при конструюванні івентів та івент-комунікації.

Окрема увага приділяється аналізу феномену шоу-політики та її основних характеристик, в контексті інформаційно-комунікативного дискурсу «суспільства споживання», а також феномену театралізації політики і впливу на цей процес новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

В заключній частині статті автори дослідження розглядають роль івентів як елементу класичних мобілізуючих так і модерних маркетингових комунікацій. В результаті автори дослідження доходять до висновку стосовно наявності тренду зростання питомої ваги івентивності в сучасній політичній комунікації.

Ключові слова: політичний івент, політичний перформанс, театралізація політики, шоуїзація політики, політичний PR.

Summary

Fesenko A. M., Chorna V. O., Bondarets B. B. **Inventory as one of the leading trends in modern political communication.** – Article.

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of eventization as one of the leading trends in modern political communication. The authors emphasize that today political communication is carried out not only with the help of verbal means, but also with the help of other tools of influence, one of which is the "language of events".

The authors analyze the place of the definitions as "event", "event-communication", "event- "event-technology" ets. in the national and global scientific and communicative discourse.

The article compares the methodological principles of understanding the concept of "event". The authors of the article separately analyze the communicative strategies of event organizers, as well as the role of events in the organization of PR activities and PR communications, emphasizing the inventive nature of modern political PR and political communication.

The authors of the article analyze the term "performance" and the phenomenon of performance in the context of modern social and political communication, the views of domestic and foreign scientists on this phenomenon. The main functions of the political event-performance are studied, as well as the role of the symbol in the construction of events and event-communication.

Particular attention is paid to the analysis of the phenomenon of show politics and its main characteristics, in the context of the information and communication discourse of the "consumer society", as well as the

phenomenon of theatricalization of politics and the influence of the latest information and communication technologies on this process.

In the final part of the article, the authors consider the role of events as an element of classic mobilizing and modern marketing communications. As a result, the authors of the study come to the conclusion that today there is a trend of growth in the specific weight of inventiveness in modern political communication.

Key words: political event, political performance, theatricalization of politics, showization of politics, political PR.

УДК 316,4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.25

О. А. Штрайхер
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8493-1563
аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ В КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Війна в Україні, що триває вже понад десять років, розпочавшись із анексії росією Кримського півострова, спонукала активний розвиток українського волонтерського руху, який безперервно адаптується до викликів часу, з кожною новою хвилею збройного конфлікту змінюючи сферу впливу та можливості. Дослідження етапів розвитку волонтерського руху в Україні, особливостей волонтерських практик у контексті громадянського суспільства має як науковий, так і практичний інтерес. Волонтерський рух розвивається у конкретно діючому інституційному середовищі, яке впливає як на поведінку суспільства загалом, так і на волонтерські спільноти чи окремих індивідів, водночас вимагаючи уважного ставлення до процесів його трансформації.

Волонтерська діяльність, на думку сучасних українських дослідників, є важливим показником розвитку громадянського суспільства, а розгалуження нових форм та напрямів (відповідно й можливостей у вирішенні актуальних проблем) сприяє активізації потенціалу нації. В. Степаненко стверджує [20], що основними складовими громадянського суспільства (як комплексного соціокультурного та соціально-політичного феномену) є: наявність та розвиненість *соціальних інститутів* (таких як незалежні медіа, механізми контролю громадськості за владою, реалізація принципу верховенства права), наявність *громадянської культури* (патріотизм, соціальна відповідальність, взаємодопомога тощо) та сталість і розвиненість *соціальних практик* (існування громадських рухів, громадська компетентність та обізнаність, а також наявність досвіду захисту суспільно важливих ініціатив). Відповідно, аналіз типів волонтерських практик та громадської активності у різні історичні періоди у контексті громадянського суспільства дозволить ґрунтовніше дослідити особливості становлення українського волонтерського руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідницький інтерес вітчизняних науковців до феномену волонтерства в Україні пов'язаний із хвилями активності волонтерського руху в Україні. Одним із напрямів ранніх напрацювань був аналіз практичних кейсів реалізації волонтерських проєктів, узагальнення досвіду волонтерської допомоги під час Революції Гідності та перших років проведення Антитерористичної операції на сході України, порівняння досвіду вітчизняної та зарубіжної волонтерської діяльності (Д. Горєлов, О. Корнієвський, Т. Лях, О. Балухтіна, В. Голуб), аналіз адміністративно-правового забезпечення волонтерської діяльності в Україні (В. Сірко, П. Горінов, Р. Драпушко).

Окремої уваги заслуговують праці, що розглядають волонтерський рух як прояв мобілізації потужного внутрішнього ресурсного потенціалу суспільства та основного прояву активізації ресурсів громадянського суспільства у природі українського волонтерського руху (О. Панькова, О. Касперович, О. Іщенко) та становлення його як нового соціального інституту українського суспільства (Н. Черниш, І. Юрченко, Т. Заславська).

Метою публікації є дослідження типів волонтерських практик у різні періоди розвитку українського волонтерського руху як прояву громадянського суспільства. Особливий акцент поставлено на активізацію громадянського суспільства та волонтерські практики в умовах війни росії проти України.

Виклад основного матеріалу. Волонтерський рух в Україні ми окреслюємо як «новий» соціальний рух, який є агентом суспільних трансформацій, формується «знизу», має масовий характер, соціальне спрямування, мережеву структуру, яка включає соціальних агентів з різним рівнем формалізації та різними завданнями (від порятунку покинутих тварин у зоні активних бойових дій, різнопланової допомоги вразливим групам населення, переселенцям до підсилення боєздатності ЗСУ), реалізація яких слугує спільній цілі – розв'язанню нагальних соціальних проблем в умовах численних викликів, спровокованих війною росії проти України. Водночас волонтерство (тотожне до понять «волонтерські практики», «волонтерська діяльність»), на нашу думку, є інструментом реалізації потенціалу волонтерського руху та особливим видом усвідомленої діяльності волонтерів, що характеризується високим рівнем соціальної самоідентифікації людей, добровільністю, проактивністю, масовістю, соціальним забарвленням, благодійністю тощо [22].

© О. А. Штрайхер, 2024

Аби зрозуміти природу волонтерства, спробуємо окреслити його типи та їх особливості. На думку Л. Пеннера, волонтерство — це навмисна участь у довгостроковій просоціальній діяльності, яка приносить користь іншим, здебільшого у межах організаційної структури [27]. Проте, як зазначає науковець, волонтерська діяльність може спалахнути також і у відповідь на кризу, наприклад стихійне лихо чи терористичний напад [23], а також не передбачати обов'язкової приналежності до організації. Відповідно, можемо виділити формальне та неформальне волонтерство.

Поняттям «формальне (або ж офіційне) волонтерство» описують будь-яку добровільну діяльність особи, яка відбувається у рамках формальної організації або об'єднання (таких як політичні партії, церкви, спортивні клуби, гуманітарні та екологічні організації) [26] чи як «будь-який неоплачений внесок у діяльність організацій» [25]. В той час як неформальне волонтерство охоплює будь-яку добровільну діяльність, яка відбувається поза межами будь-якої формалізованої структури або ж з метою допомогти іншій особі (наприклад, готувати їжу для інших, доглядати за людьми в лікарнях/домашніх умовах та ін.) [26].

Варто зазначити, що у науковій літературі більшу увагу дослідників привертає формальне волонтерство, аніж неформальне, хоч на нашу думку, у сучасних українських реаліях спонтанні волонтерські практики як відповідь на раптові соціальні виклики, безпосередня допомога іншим у кризовій ситуації є не менш поширеними формами волонтерської діяльності.

П. Горінов та Р. Драпушко наводять класифікацію видів волонтерства за провідним напрямом діяльності, розрізняючи: *соціальне* волонтерство (волонтерська робота спільно із соціальними службами, що направлена на допомогу родинам з дітьми, вразливим верствам населення, молоді тощо); *культурне* (робота волонтерів на виставках чи культурних подіях, оцифровування історичних документів тощо); *екологічне* волонтерство (моніторинг стану навколишнього середовища, популяризація природоохоронного, здорового способу життя, допомога безпритульним чи покинутим тваринам тощо); *медичне* волонтерство (волонтерська діяльність у сфері охорони здоров'я); *івент-волонтерство* (допомога у організації та проведенні великих значущих подій місцевого, регіонального і міжнародного рівнів, як от допомога на конференціях, форумах, концертах тощо); *онлайн-волонтерство* (дистанційне надання волонтерських послуг) [2]. Цей перелік варто доповнити, зважаючи на нові напрямки волонтерства в Україні: *військове волонтерство* (збір та акумуляція ресурсів заради посилення обороноздатності держави), *індивідуальне волонтерство фізичних осіб-благодійників* (організація збору коштів з метою забезпечення гострих потреб військових чи цивільного населення), *пошук безвісти зниклих та загиблих Героїв, документування злочинів рф на території України* тощо.

У низці своїх робіт канадський соціолог А. Стебінс розробляє концепцію волонтерської діяльності як дозвілля, а в першу чергу як «серйозного дозвілля» [32; 33]. *Серйозне дозвілля*, на думку автора, – це систематична волонтерська діяльність, що є достатньо змістовною та цікавою, при якій учасники можуть реалізувати свої унікальні знання, навички та досвід [33]. Він також виділяє й дві інші форми волонтерства на дозвіллі: *випадкове волонтерство* (прикладом якого наводить «приготування хот-догів на церковному пікніку або придбання квитків на виставу місцевого громадського театру») та *проєктне волонтерство*, яке є «короткостроковим, достатньо насиченим, одноразовим або періодичним, хоча й нечастим, творчим та ініціативним» (до прикладу, участь в організації певного спортивного або ж культурного заходу) [33].

У перші дні повномасштабного вторгнення росії в Україну у лютому 2022 р., як і в 2014 році (анексія Криму, окупація частини Донецької та Луганської областей росією), українське громадянське суспільство продемонструвало небачений сплеск активності, імпульсивно приєднуючись до волонтерського руху, побачивши в новинах або в соціальних мережах прохання про допомогу. Це явище у науковій літері трактують як *спонтанне (емерджентне) волонтерство*, що визначається як форма волонтерства, при якій волонтери прибувають на місце раптової потреби, викликаної кризою, незаплановано, спонтанно у час розбалансованості системи державних органів, заповнюючи собою утворений гуманітарний вакуум. Такий тип волонтерства характеризують як імпульсивний та незапланований, що виникає як відповідь на раптове зростання потреб у кризових ситуаціях та ситуаціях стихійного лиха, які характеризуються турбулентним середовищем і часто короткочасним збільшенням кількості волонтерів [31]. З огляду на це, можна зустріти трактування «конвергентних», «випадкових», «емерджентних» або «неафілійованих» волонтерів [35]. В контексті українських реалій, особливу роль у цьому процесі зіграло значне поширення доступу до мережі Інтернет та залученість громадян до соціальних мереж (Facebook, Instagram, Telegram тощо). Соціальні мережі, як альтернативні форми комунікації між індивідами, є співтовариством, яке може у стислі терміни мобілізувати суспільство, не затрачаючи на це значного ресурсу [19], а активність громадян у соціальних мережах щодо подій в Україні, обмін думками та інформацією сприяли швидшому поширенню актуальної та різноманітної інформації, що спро-

вокувало швидку мобілізацію громадянського суспільства.

Емерджентні форми поведінки широко досліджені у соціології. На противагу уявленню, що надзвичайна ситуація провокує паніку, ставить індивіда у ситуацію жертви, приводить до хаосу та дезорганізації, сприяє поширенню асоціальних норм поведінки (таких як мародерство, до прикладу), дослідження стверджують, що суспільство, як правило, стає більш згуртованим, ніж зазвичай, працює разом, щоб подолати виклики, спричинені катастрофою [28].

Зазвичай вивчення спонтанного волонтерства у сучасній науковій літературі спрямоване на його дослідження у контексті надзвичайних ситуацій (стихійних лих, терористичних актів тощо). Менше уваги приділено саме ситуаціям соціальної кризи, що проявляється як руйнація усталеної організації суспільного життя. Вартими уваги в зазначеному контексті є праці української соціологині Л. Бевзенко. Науковиця трактує події постмайданного періоду в Україні як соціальну (або ж інституційну) кризу, звертаючись до поняття «соціальної напруженості», та трактує його як появу розривів у практиках мережевої взаємодії, що виникають у соціальних полях [1]. Дослідниця розглядає соціальну напруженість на різних рівнях, зокрема: мікрорівні (індивід та його почуття й переживання у ситуації соціальної напруженості), мезорівні (взаємодія окремого індивіда з іншими суб'єктами суспільного життя), макрорівні (взаємодія між достатньо великими соціальними спільнотами/організаціями). Загалом, ситуація соціальної напруженості, залежно від подальших кроків її врегулювання, у контексті розвитку громадянського суспільства веде до якісних змін у його структурі. Волонтерство і волонтерські спільноти, як зазначає Л. Бевзенко, це результат закономірної дії потужних самоорганізаційних механізмів в момент високої соціальної напруженості і інституційної кризи [1].

Відповідно до мети нашого дослідження, спробуємо окреслити домінуючі типи волонтерських практик у різні історичні періоди, зокрема і в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні.

Традиції благодійництва та філантропії були притаманні українській культурі впродовж багатьох століть. Однак, відлік історії формування досвіду волонтерської діяльності в Україні прийнято починати з IXX століття, – часу заснування перших організацій, що опікувалися малозабезпеченими верствами населення, надавали допомогу лікарням тощо. Також були поширеними практики освітньої діяльності (навчання грамоти), особливо на західноукраїнських землях. Однак, з приходом радянської влади практики волонтерства в Україні практично припинилися до 80-их років минулого століття.

Згідно з визначенням О. Паславської [11], в радянській традиції терміни «волонтер», «волонтерський» сприймалися виключно у воєнному контексті для позначення особи, що добровільно вступила на військову службу. Система соціальної допомоги того часу стала прерогативою органів державної влади та управління. Це призвело до звуження напрямів соціальної допомоги, що набула свого еволюційного розвитку. Радянська держава відмовилася від громадських засад благодійності і запровадила в суспільстві принцип комуністичного забезпечення, згідно з яким кожен нужденний, непрацездатний, дорослий чи неповнолітній міг сподіватися на мінімальне державне соціальне забезпечення [21].

Розвиток громадянського суспільства в Україні після здобуття незалежності слідує загальним траєкторіям інших пострадянських країн. Від 1991 року в Україні продовжують функціонувати громадські організації, що є наступниками масових організацій комуністичних часів (так звані «старі» організації), наприклад «Всеукраїнська організація осіб з інвалідністю зі слуху (Українське товариство глухих)», яка була створена у 1933 році, а також створюються нові (здебільшого за підтримки міжнародних організацій) (так звані «нові організації»), до прикладу, – «Українська спілка людей з інвалідністю», створена у 2008 році. Ці організації слугували певними провідниками для розподілу недержавної соціальної допомоги та були швидше продовженням держави, ніж вираженням реально існуючого організованого громадянського суспільства [34].

Дослідниця історії українського волонтерського руху Н. Позняк-Хоменко [13] вважає, що першим досвідом плідної співпраці держави й небайдужих громадян у незалежній Україні було створення в 1991 р. служби під назвою «Телефон Довіри», де разом із професійними психологами працювали волонтери. Певного розвитку того часу також зазнало волонтерство під егідою релігійних організацій. Як зазначають дослідники громадянського суспільства в Україні, зокрема Т. Лях [5], на початку 1990-х – 2000-х рр. до волонтерської діяльності залучалися переважно молоді люди – школярі або студентська молодь.

На нашу думку, свідченням визнання державою вагомості громадянського суспільства чи його елементів, одним із яких є волонтерський рух, є урегулювання взаємин між державними та громадськими структурами шляхом ухвалення нормативно-правових актів на державному рівні. Варто зазначити, що у 2006 році Верховною Радою України був прийнятий закон «Про Волонтерський рух», який за короткий період часу був заветований Президентом України [14]. В подаль-

шому депутатами було розроблено ще кілька законопроєктів, що стосувалися волонтерського руху. Зокрема на пленарному засіданні Верховної Ради України 23 грудня 2009 року народні депутати розглянули два законопроекти про волонтерський рух, що були внесені відповідно урядом і народним депутатом І. Єреськом. За результатами обговорення та голосування обидва були відхилені [12]. Проте у Проекті Закону України від 13.04.2009 № 4345 волонтерський рух визначено як громадський рух, який базується на добровільному об'єднанні волонтерів з метою провадження будь-якої соціальної, добровільної, неприбуткової та вмотивованої діяльності, що має суспільно корисний характер [18].

19 квітня 2011 року був введений у дію законодавчий акт, який регламентував волонтерську діяльність – Закон України «Про волонтерську діяльність». Закон визначає волонтерську діяльність як добровільну, соціально спрямовану, некомерційну діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги [15]. Відповідно до першої редакції, основними напрямами надання волонтерської допомоги стали: допомога з метою підтримки вразливих верств населення; здійснення догляду за особами, що потребують підтримки (одинокі, особи літнього віку, особи з інвалідністю тощо); допомога особам, що постраждали від стихійного лиха чи інших катастроф; проведення заходів у культурній, освітній, спортивній та інших сферах тощо; від 2015 року – надання волонтерської допомоги під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції (допомога ЗСУ, державним органам, правоохоронним органам тощо) [15].

Однак, до 2013 року в Україні переважала патерналістська модель стосунків між державою та суспільством, а держава протягом довгих років після здобуття незалежності самоусувалася від співпраці з громадським сектором, сприймаючи волонтерський рух швидше як дієвого помічника у розв'язанні соціальних проблем [14]. Волонтерську діяльність того періоду швидше можна описати як «окремі види діяльності у соціальній сфері». Тим не менш, заради справедливості, варто зазначити, що деякі українські дослідники все-таки вважають, що в українському науковому дискурсі активно обговорювалися ідеї щодо необхідності пошуку діалогу між державою та громадянським суспільством [6].

І. Солоненко розглядає становлення громадянського суспільства в Україні від часів Помаранчевої революції до Революції Гідності. У своїй роботі вона використовує широке визначення громадянського суспільства як «сукупності інституцій, організацій або осіб, які діють між сім'єю, державою та економікою, у які люди добровільно об'єднуються для просування спільних інтересів» [30]. З цієї точки зору громадянське суспільство включає як офіційно зареєстровані організації, так і неформальні спонтанні об'єднання громадян. Вона виділяє три фази розвитку громадянського суспільства в Україні того часу: *після Помаранчевої Революції* (свобода асоціацій та мирних зібрань, недосконале законодавство, що стосується діяльності організацій громадського суспільства, небажання держави до співпраці); *після обрання Президентом України Віктора Януковича (2010–2014 роки)* (практика заборони на мирні зібрання, кульмінацією якої стало застосування насильства до протестувальників під час Революції Гідності) та період *після Революції Гідності (від 2014 року)*.

У 2013 році набрав чинності Закон України «Про громадські об'єднання» [16], який спростив процедури реєстрації та скасував регіональні межі їх діяльності. Зрештою, держава прийняла стратегію та план дій як частину політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [17]. На міжнародній арені Україна приєдналася до Партнерства «Відкритий уряд» і ухвалила план дій щодо підвищення прозорості та підзвітності уряду.

Безпосереднім поштовхом до активізації волонтерського руху в Україні стала Революція Гідності. Українське громадянське суспільство з 2013 року, починаючи з Євромайдану, сприяло реформам, підтримало армію та добровольців на сході країни. В умовах слабкості держави, воно стало рушієм реформ і важливим мобілізаційним чинником проти зовнішньої агресії.

На думку О. Касперович та колег, волонтерський рух в Україні від початку збройної агресії росії проти України у 2014 році вносить елемент інноваційності в усталені світові волонтерські традиції, запроваджуючи нові напрями діяльності, що є нехарактерними для світової практики. Волонтерський рух в Україні не лише спрямований на допомогу особам, що її потребують, але й відіграє ключову роль у системі розробки та впровадження рішень, що є спрямованими на ефективніше виконання функцій державою. О. Касперович виділяє такі види волонтерської допомоги того періоду: 1. Безпосередня діяльність, що проявляється у активних діях індивіда (зборі коштів, ліків, речей, їх логістика до зони бойових дій, ремонт техніки тощо); 2. Опосередкована діяльність, що полягає у ситуативні допомозі, не вимагаючи приналежності до конкретної організації чи фонду (перерахунок коштів чи інших пожертвувань, донорство крові, допомога із житлом особам, що постраждали від війни) [9].

Ц. Фединець виділяє чотири етапи розвитку волонтерського руху в Україні: державне домі-

нування (1992–2013 р.), політична активізація (2014 р., викликана Революцією Гідності), стан «наздоганяючого розвитку» (2014–2022 р.), мобілізація держави (2022 р.) [24]. Згадана класифікація включає, крім періодів розвитку волонтерського руху в Україні, й основні події-каталізатори. Зокрема, на думку авторки, Революція Гідності ознаменувала собою народження нового громадянського волонтерського руху в Україні, на противагу існуючому до того часу, при якому громадянське суспільство в Україні було радше формальним, із домінуванням державних ініціатив "зверху-вниз". Водночас дослідниця наводить динаміку розвитку волонтерського руху: перехід від немобільних, неполітичних та швидше формальних проявів під час 1992–2013 років, політичної мобілізації та неформальних мереж взаємодії під час Революції гідності з поступовим налагодженням шляхів взаємодії громадського сектору з державою впродовж 2014–2022 років до повноцінної співпраці держави та волонтерського сектору під час повномасштабного вторгнення росії у 2022 році.

На думку О. Панькової та колег, волонтерський рух у незалежній Україні до 2013 року слідував траєкторії розвитку, подібній до решти країн цивілізованого світу (волонтерські практики з метою допомоги нужденним, підтримки осіб, що не мають змоги подбати про себе, еко-волонтерство тощо), набувши особливого масштабу у 2013 році та на початку збройної агресії на сході України. Після значного сплеску активності, слідувало «певне затишшя» волонтерського руху, його локалізація у зонах, що були найбільш близькими до зони проведення Антитерористичної операції (у подальшому – Операції Об'єднаних сил) [10].

Найбільш пріоритетними напрямами волонтерської діяльності з 2014 років, на думку С. Поляруш, стали: допомога пораненим бійцям у госпіталях та підтримка медичних закладів, що надають допомогу пораненим мирним мешканцям, всебічна підтримка (інформаційна, гуманітарна, психологічна) внутрішньо переміщеним особам та родинам учасників АТО, полеглих героїв [14].

Відчутне збільшення кількості організацій громадянського суспільства протягом 2016–2020 років в Україні, що засвідчене у прийнятій від 27 вересня 2021 року Національній стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, відповідно до якої, держава бере на себе зобов'язання сприяти розвитку волонтерської діяльності як одного з основних напрямів діяльності інститутів громадянського суспільства [7]. Відтак, було внесено зміни до Закону України «Про волонтерську діяльність», які значно зменшили бюрократичні перепони для волонтерів, уточнено такі ключові терміни, як «волонтерська діяльність» і «волонтер», перелік прав та обов'язків волонтерів та суб'єктів їх залучення, скасовано обмеження щодо організацій та установ, які залучають волонтерів, пояснено порядок відшкодування витрат, пов'язаних з волонтерською допомогою тощо.

Повномасштабне вторгнення росії у 2022 році ознаменувало другу потужну хвилю спалаху волонтерського руху в Україні. Згідно з опитуванням Соціологічної групи «Рейтинг» (8–9 березня 2022 р.), понад 80% респондентів зазначили, що допомагають у захисті України, а саме: 39% допомагають армії та іншим людям як волонтери, 37% надають фінансову підтримку, 18% беруть участь в інформаційному спротиві, 12% працюють у критичній інфраструктурі, а 10% є учасниками сил територіальної оборони [8].

О. Панькова та колеги при дослідженні волонтерства в Україні звертають увагу на зміну акцентів при осмисленні цього феномену та зазначають, що від початку збройної агресії росії на території Україні в українському суспільстві перш за все волонтерська діяльність трактується як діяльність громадських об'єднань чи окремих громадян, що насамперед націлена на підтримку обороноздатності держави (військове волонтертво) та допомогу цивільному населенню, що постраждало від конфлікту (внутрішньо переміщеним особам та цивільному населенню, що проживає на територіях, близьких до лінії зіткнення) [9].

Під час повномасштабного вторгнення від 2022 зросла як й чисельність учасників волонтерського руху, так і різноманіття волонтерських практик.

Широкого поширення набуло медичне волонтерство, соціальне волонтерство, культурне, івент-волонтерство та онлайн-волонтерство, а також з новою силою спалахнуло військове волонтерство, яке, як зазначають дослідники, є власне особливістю українського волонтерського руху в Україні з 2014 року. Варто тут зазначити, що військове волонтерство в умовах повномасштабного вторгнення та поширення співпраці з державою, розширило свої потужності та можливості, зосереджуючись на допомозі підрозділам Збройних Сил України (тобто, напряму державному інституту – армії), а не окремим добровольчим формуванням.

Для систематизації волонтерських практик в умовах повномасштабної війни в Україні, звернемося до класифікації американського дослідника Л. Шаскольського, який виділяє чотири типи формальних і неформальних волонтерів у надзвичайних ситуаціях [29]:

– *допомагають звичайній організації, що займається ліквідацією наслідків надзвичайної ситуації.* В умовах кризи в Україні (від початку вторгнення росії з 2014 р.) одним із найпоши-

реніших напрямів благодійної діяльності була фінансова допомога Збройним Силам України безпосередньо або ж через фінансову чи волонтерську допомогу найбільш впізнаваних благодійних фондів. За даними Стратегічного командування Збройних сил України, з початку повномасштабної війни українці внесли понад 100 мільярдів гривень на підтримку армії [3];

– *формально створюють спеціальну організацію для роботи в умовах конкретної надзвичайної ситуації.* За даними Центру демократії та верховенства права за період лютого-червня 2022 року в Україні з'явилося 4365 громадських та благодійних організацій, що у рази перевищує показники попереднього року [4];

– *використовують для роботи в умовах надзвичайної ситуації вже існуючу організацію, що не займається ліквідацією наслідків.* Ситуація із повномасштабним вторгненням в Україні була цілком неочікуваним фактом, тому багато із волонтерських практик різного спрямування (еко-активісти, організації, що займалися допомогою тваринам тощо) активно діяли та залучали нових членів для допомоги у будь-якій із сфер;

– *виконують завдання, пов'язані з надзвичайною ситуацією, в рамках вільної, неформальної мережі* (яскравим прикладом якого є самоорганізовані групи волонтерів на залізничних станціях, куди у перші тижні повномасштабної війни прибували евакуаційні потяги).

Висновки. Отже, розвиток українського волонтерського руху відбувався в умовах становлення громадянського суспільства: від окремих несистемних волонтерських формальних практик соціального спрямування з 90-тих років XX ст., коли не чіткими були рамки взаємодії «держава-громадянське суспільство»; через зародження волонтерського руху як суспільного руху в час Революції Гідності – гострої масової реакції громадянського суспільства на спроби тодішньої влади проігнорувати демократичні цінності та волю народу до євроінтеграції; до становлення волонтерського руху як такого, що перейняв на себе функції держави в час інституційної кризи/соціальної напруженості внаслідок військової агресії росії. Значний вплив на еволюцію волонтерського руху здійснило поступове розширення законодавчої бази та готовність держави до співпраці із волонтерськими структурами.

Від 1991 року до 2013 року можемо говорити не про волонтерський рух, а про долучення небайдужих громадян до певних волонтерських практик, таких як допомога нужденним, особам з інвалідністю, одиноким літнім людям тощо. Домінуючими типами волонтерства були формальне, соціальне, спортивне волонтерство. У взаєминах держава-суспільство переважав патерналізм, небажання держави співпрацювати з громадським сектором, недосконале законодавство у сфері діяльності організацій громадянського суспільства.

Революція Гідності та подальші події, пов'язані із анексією Криму, окупацією росією частини України, спровокували формування волонтерського руху як суспільного руху який: формується «знизу», складається із широкої мережі індивідуальних та колективних акторів різного рівня формалізації та діє з метою протистояння численним викликам, спричиненим війною. Відбувся спалах емержентного волонтерства та актуалізація нових напрямків волонтерської діяльності: індивідуальне волонтерство фізичних осіб-благодійників з метою збору коштів, а також благодійна допомога осіб, що були залучені до таких зборів, волонтерство через неформальні ініціативні групи, медичне волонтерство, різного роду інформаційна підтримка (до прикладу, юридична/правова допомога), військове волонтерство. Більшість нових волонтерських практик були зафіксовані у змінах до Закону «Про волонтерську діяльність». Впродовж 2014–2021 років відбувався поступовий процес врегулювання взаємин між державою та громадянськими структурами шляхом внесення змін до нормативно-правових актів, що стосуються волонтерської діяльності, представники волонтерського руху долучаються до системи розробки, впровадження управлінських рішень, моніторингу та нагляду за їх виконанням задля ефективнішого виконання функцій державою.

Діяльність волонтерських структур в Україні з 2022 року, у порівнянні з моделлю 2014–2015 років, мала як спільні риси, так і зазнала певних змін. По-перше, екстремальні умови повномасштабного вторгнення вплинули на збільшення частки спонтанної волонтерської діяльності у неформальних групах, як і в 2014 р., особливо у перші місяці війни. В першу чергу, це волонтерство заради посилення обороноздатності держави у час розбалансованості соціальних інститутів (закупівля спорядження, надання логістичних послуг, підтримка сил територіальної оборони, фіксація, збір та оперативне інформування державних органів щодо переміщення ворога, донорство крові тощо). Неформальне волонтерство актуалізувалось також внаслідок потреби надавати допомогу внутрішньо переміщеним особам та постраждалим від війни, а також тим, хто залишився у зоні активних бойових дій: допомога з житлом, гуманітарна допомога, допомога у відновленні пошкоджених будівель, евакуація з небезпечних громад, підтримка деокупованих громад тощо.

По-друге, зросла частка осіб, що залучені до співпраці із формальними організаціями громадянського суспільства (благодійні організації/фонди, громадські організації) на хвилі безпрецедентного збільшення їх кількості у перші роки повномасштабного вторгнення.

По-третє, для багатьох українців волонтерська діяльність перетворилася на варіант «серйозного проведення дозвілля», при якому знаходять вираження здобуті ними навички та досвід допомоги іншим в умовах війни, засвоєні під час перших місяців повномасштабного вторгнення. Взаємини держава-громадянське суспільство під впливом екстремальних подій повномасштабного вторгнення можна окреслити у термінах партнерства та співпраці. Волонтерські організації координують свої зусилля із військовими адміністраціями, органами самоврядування місцевих громад задля надання оперативної допомоги у місця, де її найбільше потребують.

Цікавим продовженням дослідницької роботи може стати детальний аналіз емерджентних форм поведінки та волонтерських практик в умовах соціальних викликів в Україні впродовж 2014–2024 років.

Література

1. Бевзенко Л. Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. No. 3. С. 43–74 (Частина 1); No. 4. С. 73–104 (Частина 2).

2. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Київ : Держ. ін-т сімейн. та молодіж. політики. 2022. 240 с.

3. Допомога армії: скільки коштів задонатили українці на ЗСУ. (2023, 10 грудня). visitukraine. URL: https://visitukraine.today/uk/blog/3040/dopomoga-armii-skilki-kostiv-zadonatili-ukrainci-na-zsu (дата звернення: 10.03.24)

4. За час повномасштабної війни в Україні з'явилося 4365 громадських та благодійних організацій. Центр демократії та верховенства права. URL: https://cedem.org.ua/news/4365-gromadskyh-ta-blagodijnyh/ (дата звернення: 09.01.2024).

5. Лях Т. Волонтерство як суспільний феномен. *Проблеми педагогічних технологій*. 2004. No 34. С. 139–144.

6. Мандебура-Нога О.С. Волонтерство як нова форма громадської активності в Україні. *Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики*. 2016. С. 243–278.

7. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n23 (дата звернення: 11.03.2024).

8. Оцінка ситуації в Україні (8-9 березня 2022). Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_situacii_v_ukraine_8-9_marta_2022.html (дата звернення: 10.03.2024).

9. Панькова О.В., Касперович О.Ю., Іщенко О.В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*. 2016. No 2(57). С. 25–40.

10. Панькова О., Касперович О. Українське волонтерство в умовах збройної російської агресії: зміцнення потужностей через залучення ресурсів цифровізації, платформізації ІКТ та мережевих технологій. *Економічний вісник Донбасу*. 2022. No 2 (68). С. 113–123.

11. Паславська О. Становлення та розвиток волонтерства в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. С. 22–24.

12. Пленарне засідання 23 грудня 2009 року. Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/27373.html?search=волонтерський%20рух (дата звернення: 20.03.2024).

13. Позняк-Хоменко Н. Волонтери: сила небайдужих. Тернопіль : *Джура*. 2020. 103 с.

14. Поляруш С. Волонтерський рух: світовий досвід, Україна і Кіровоградщина. Наукові записки. Серія: історичні науки. 2015. No 22. С.150–155

15. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 р. № № 3236-VI : станом на 13 груд. 2022 р.

16. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. : станом на 27 лип. 2023 р.

17. Про План заходів щодо реалізації у 2013 році Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 25.06.2013 р.

18. Проект Закону України Про волонтерський рух. Liga 360. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JF3CP00A?an=3 (дата звернення: 19.03.2024).

19. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства : монографія / О. Онищенко та ін. Київ : НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Верн., 2013. 220 с.

20. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Ін-т соціології НАН України. 2015. 420 с.

21. Фурман А., Підгурська М. Історія соціальної роботи. Тернопіль : ТНЕУ. 2014. 174 с.

22. Штрайхер О., Школяр М. Сутність та характеристики волонтерського руху у фокусі війни в Україні. *Габітус*. 2024. № 57.

23. Effects on volunteering of the September 11, 2001, attacks: An archival analysis. / L. Penner et al. *Journal of Applied Social Psychology*. 2005. No. 35. P. 1333–1360.

24. Fedinec C. The Ukrainian Civil Volunteer Movement during Wartime (2014–2022). In B. Madlovics, B. Magyar (Eds.). Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion: The Russia-Ukraine War. vol. 1. P. 331–352. *Central European University Press*. URL: https://doi.org/10.7829/jj.3985461.15 (дата звернення – 11.03.2024)

25. Fiorillo D., Nappo N. Formal and Informal Volunteering and Health across European Countries. 2014. URL: https://www.econstor.eu/handle/10419/104062 (дата звернення – 20.03.2024)

26. Gundelach B., Freitag M., Stadelmann-Steffen I. Making or breaking informal volunteering. Welfare statism and social capital in a sub-national comparative perspective. *European Societies*. 2010. No. 12. P. 627–652.

27. Penner L.A. Volunteerism and social problems: Making things better or worse? *The Journal of Social Issues*. 2004. No. 60. P. 645–666.

28. Scanlon J., Helsloot I., Groenendaal J. Putting it all together: integrating ordinary people into emergency response. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*. 2014. Vol. 1, no. 32. P. 43–63.

29. Shaskolsky L. Volunteerism in disaster situations. Delaware: Disaster Research Center. University of Delaware. 1967.

30. Solonenko I. Ukrainian Civil Society from the Orange Revolution to Euromaidan: Striving for a New Social Contract. OSCE Yearbook. 2015. P. 219–236. URL: https://doi.org/10.5771/9783845260945-219 (дата звернення- 10.03.2024)

31. Spontaneous volunteering in social crises: Self-organization and coordination/ R. Simsa et al. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarter*ly. 2019. No. 48. P. 103–122.

32. Stebbins R. Volunteering; a serious leisure perspective. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. 1996. No 25 (2). P. 211–224.

33. Stebbins R., Graham M. Volunteering as leisure/ leisure as volunteering: An International Assessment. Wallington. CABI Publishing. 2004.

34. Taylor M., Howard J., Lever J. Citizen Participation and Civic Activism in Comparative Perspective. *Journal of Civil Society*. 2010. No 6(2). P. 145–164. URL: https://doi.org/10.1080/17448689.2010.506377 (дата звернення 21.03.2024)

35. The involvement/exclusion paradox of spontaneous volunteering: New lessons and theory from winter flood episodes in England/ M. Harris et al. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. 2017. No. 46. P. 352–371.

Анотація

Штрайхер О. А. **Актуальні аспекти розвитку українського волонтерського руху в контексті громадянського суспільства.** – Стаття.

У статті розглянуто особливості становлення волонтерського руху та різні типи волонтерських практик у контексті розвитку громадянського суспільства в Україні. Особливий акцент поставлено на активізацію громадянського суспільства та волонтерські практики в умовах війни росії проти України.

Розмежовано поняття «волонтерський рух» та «волонтерство», яке є особливим видом усвідомленої діяльності волонтерів та виступає основним інструментом реалізації потенціалу волонтерського руху. У роботі наведено типології волонтерства за різними критеріями: відповідно до причетності волонтерів до організації (формальне та неформальне волонтерство); за провідним напрямом діяльності (соціальне, культурне, екологічне, медичне, військове, івент-волонтерство, онлайн-волонтерство, зооволонтерство тощо); волонтерство як форма дозвілля (серйозне волонтерство, випадкове та проєктне волонтерство). Виділено спонтанне/емерджентне волонтерство як окремий тип волонтерської діяльності у час соціальних потрясінь, таких як Революція Гідності та військова агресія росії. Акцентовано увагу на неформальних волонтерських практиках, що в умовах раптових соціальних викликів, спричинених війною з 2014 року, набули особливого поширення в Україні.

Досліджено особливості функціонування українського волонтерського руху та домінуючі типи волонтерства у різні історичні періоди розвитку громадянського суспільства: до здобуття незалежності (до 1991 року), після здобуття незалежності (1991–2013 роки), під час активної політичної мобілізації громадян (Революція Гідності) та проведення Антитерористичної операції / Операції Об'єднаних сил на сході України (2013–2022 роки), а також у період повномасштабного вторгнення росії в Україну (2022 рік – дотепер).

Особливу увагу приділено розвитку нормативно-правового регулювання волонтерської діяльності в Україні та співпраці держави із громадським сектором як одного з основних чинників, що вплинули на еволюцію волонтерського руху.

Ключові слова: волонтерський рух, волонтерство, типи волонтерства, волонтерські практики, громадянське суспільство, соціальна криза.

Summary

Shtraikher O. A. **Current aspects of the development of the Ukrainian volunteer movement in the context of civil society.** – Article.

The article deals with the peculiarities of the formation of the volunteer movement and different types of volunteer practices in the context of civil society development in Ukraine. Particular emphasis is placed on the activation of civil society and volunteer practices in the context of Russia's war against Ukraine.

The author distinguishes between the concepts of "volunteer movement" and "volunteering", which is a special type of conscious activity of volunteers and is the main tool for realizing the potential of the volunteer movement. The paper presents typologies of volunteering according to various criteria: according to the involvement of volunteers in the organization (formal and informal volunteering); according to the leading area of activity (social, cultural, environmental, medical, military, event volunteering, online volunteering, pet volunteering, etc.); volunteering as a form of leisure (serious volunteering, casual and project volunteering). Spontaneous/emergent volunteering is highlighted as a separate type of volunteer activity in times of social upheaval, such as the Revolution of Dignity and Russia's military aggression. Attention is focused on informal volunteer practices, which have become particularly widespread in Ukraine in the context of sudden social challenges caused by the war since 2014.

The author examines the peculiarities of the functioning of the Ukrainian volunteer movement and the dominant types of volunteering in different historical periods of civil society development: before independence (before 1991), after independence (1991–2013), during the active political mobilization of citizens (Revolution of Dignity) and the Anti-Terrorist Operation / Joint Forces Operation in eastern Ukraine (2013–2022), as well as during the period of Russia's full-scale invasion of Ukraine (2022 – present).

Particular attention is paid to the development of legal regulation of volunteer activities in Ukraine and cooperation between the state and the public sector as one of the main factors that influenced the evolution of the volunteer movement.

Key words: volunteer movement, volunteering, types of volunteering, volunteer practices, civil society, social crisis.

ПОЛІТОЛОГІЯ

UDC 323.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.26

D. V. Garaschuk
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-9878-4110
Postgraduate student
Department of International Relations and Political Management
Zhytomyr State Technological University

DIGITAL ECHO CHAMBERS: AMPLIFYING POPULIST RHETORIC IN THE AGE OF SOCIAL MEDIA

The critical problem of echo chambers on digital platforms reinforcing pre-existing views and amplifying populist rhetoric has become critical, presenting significant challenges for democratic discourse and public engagement. This issue is deeply interconnected with vital scientific and practical tasks, such as enhancing media literacy, promoting diverse viewpoints, and understanding the impact of social media algorithms on political opinions. The phenomenon raises important questions about the integrity of democratic processes and the health of public discourse in the digital age, necessitating a comprehensive approach to fostering open, inclusive online environments and ensuring a well-informed public. Through analyzing recent research and identifying gaps in the literature, we can dissect the relationship between digital echo chambers and populist rhetoric, assess their implications for democracy, and propose effective strategies for mitigating their negative impacts.

The article builds upon a foundation of recent research that explores the dynamics of social media, digital echo chambers, and their relationship with populist movements. In echo chambers, insights from Eli Pariser, Cass Sunstein, Robert Epstein, Kathleen Hall Jamieson, and Yochai Benkler are pivotal. Filter bubbles are explored through the research of Safiya Umoja Noble, Shoshana Zuboff, Danah Boyd, and James Surowiecki. The dynamics of populism in the digital era are dissected with contributions from Cas Mudde, Pippa Norris, José van Dijck, Martijn de Lange, and Jean Paul Lederer. Confirmation bias and the psychology behind echo chambers are illuminated by Sandra L. Calvert and Robert W. Gehl, respectively. Seyyed Ali Mostafazadeh's work on detecting online echo chambers and Margaret Bartley's examination of emotional appeals by populist politicians on social media further enrich the analysis. Additionally, Zeynep Tufekci and Ethan Zuckerman offer overarching perspectives on the intersection of technology, society, and politics, highlighting the role of digital platforms in shaping public discourse.

The primary objectives of the article are to dissect the relationship between digital echo chambers and the amplification of populist rhetoric, to assess the implications for democratic engagement, and to propose strategies for mitigating the negative impacts of echo chambers. The article aims to contribute to the broader discourse on digital media's role in shaping political narratives and to offer insights into fostering a more inclusive and diverse online environment.

The rise of social media has significantly transformed political discourse, introducing complex dynamics such as echo chambers and the amplification of populist rhetoric. As these digital platforms become increasingly entwined with daily life, their impact on public opinion and democratic processes becomes more pronounced, demanding a nuanced understanding of their effects. This shift necessitates a comprehensive examination of how online interactions shape political beliefs and actions, underscoring the importance of dissecting the mechanisms through which social media platforms can both divide and unite. The evolving nature of digital communication invites a critical analysis of its implications for societal cohesion and the health of democratic dialogue, highlighting the urgent need for informed approaches to navigate this new reality.

Echo chambers can be described as environments in which individuals are primarily exposed to information, ideas, and opinions that align with their existing beliefs and values. These chambers are characterized by the reinforcement of pre-existing views and the exclusion of contradictory or opposing perspectives. They form on digital platforms through algorithms that prioritize content based on users' previous interactions and preferences, creating a personalized information landscape that can isolate individuals from diverse viewpoints [1].

© D. V. Garaschuk, 2024

Populism, on the other hand, is a political approach that emphasizes the interests and concerns of ordinary people, often by depicting a struggle between "the people" and "the elite". Social media serves as a fertile ground for populist messages due to its ability to disseminate information rapidly and on a massive scale. The interactive nature of social media platforms also allows for the direct communication of populist rhetoric with the potential to resonate with a large audience [2]. These qualities of social media contribute to the amplification of populist messages and the formation of echo chambers, where individuals are more likely to encounter and be influenced by populist narratives.

Social media algorithms play a crucial role in shaping the content that users encounter on their feeds. These algorithms analyze users' behavior, such as the posts they engage with, the pages they follow, and the content they share, in order to create personalized information bubbles. By prioritizing content that aligns with users' preferences, these algorithms inadvertently limit exposure to diverse viewpoints and alternative perspectives. For instance, if a user consistently interacts with posts that espouse populist ideologies, the algorithm will recognize this pattern and continue to surface similar content on the user's feed. Over time, this creates a feedback loop, reinforcing the user's existing beliefs and shielding them from dissenting opinions. As a result, individuals become less likely to encounter content that challenges their worldview, thereby deepening their immersion in echo chambers that amplify populist rhetoric [3].

Furthermore, the phenomenon of algorithmic personalization extends beyond individual user experiences to encompass entire communities and societal segments. As like-minded individuals engage with and share similar content, social media algorithms may unintentionally contribute to the segmentation of society into distinct ideological enclaves [4]. This segmentation not only limits exposure to diverse viewpoints but also fosters polarization and exacerbates the amplification of populist rhetoric within these segmented communities. Users' preferences for information that aligns with their existing beliefs reinforce echo chambers through selective exposure and confirmation bias. Selective exposure refers to individuals' tendency to seek out information that confirms their pre-existing beliefs while avoiding contradictory viewpoints. In the context of social media, users are more likely to engage with content that resonates with their ideologies, leading to the proliferation of populist rhetoric within their echo chambers.

Confirmation bias further amplifies the effects of selective exposure by causing individuals to interpret and remember information in a way that confirms their beliefs. When users encounter content that aligns with their preconceived notions, they are more inclined to accept it as valid and memorable, reinforcing their existing perspectives. Conversely, conflicting information may be disregarded or dismissed, perpetuating the echo chamber effect and strengthening the hold of populist narratives within these digital environments [5]. As users engage with content that reinforces their beliefs, social media algorithms continue to prioritize similar content, perpetuating the cycle of selective exposure and confirmation bias. This process sustains the formation and amplification of echo chambers, where individuals are insulated from diverse viewpoints and immersed in a digital landscape that reinforces populist rhetoric.

The interplay of selective exposure and confirmation bias within the context of social media creates a fertile ground for the amplification of populist messages, contributing to the polarization of online communities and the reinforcement of echo chambers [6]. This phenomenon poses significant implications for societal discourse and democratic processes, as individuals within echo chambers may become increasingly entrenched in their beliefs, hindering meaningful engagement with differing perspectives and impeding the exchange of diverse viewpoints essential to a healthy democracy.

Influencers and content creators play a pivotal role in capitalizing on the echo chamber effect to spread populist messages through social media. Their ability to amass large followings and engage audiences with persuasive content enables them to significantly influence the information landscape within digital echo chambers.

Influencers leverage their credibility and persuasive power to disseminate populist rhetoric to their followers, effectively reinforcing existing beliefs and amplifying the echo chamber effect. By consistently aligning their content with populist ideologies, influencers contribute to the entrenchment of like-minded communities on social media platforms, further limiting exposure to diverse perspectives. This amplifies the echo chamber effect, creating an environment where populist narratives are continuously reinforced and dissenting voices are marginalized [7].

Content creators, through their production of compelling and visually engaging material, also contribute to the proliferation of populist messages within echo chambers. The captivating nature of their content serves to reinforce confirmation bias, as users are more likely to engage with and share visually appealing material that aligns with their existing beliefs [8]. This not only perpetuates the cycle of selective exposure but also enhances the impact of populist rhetoric by making it more memorable and shareable within digital echo chambers.

Furthermore, both influencers and content creators often foster a sense of community and belonging among their followers, creating an environment where populist ideologies are embraced and celebrated. This sense of belonging further solidifies the echo chamber effect, as individuals are more inclined to seek out and engage with content that aligns with the established norms and beliefs within their digital communities.

In the United States, the case of Donald Trump's Make America Great Again movement presents a compelling example of the utilization of digital echo chambers to amplify populist rhetoric. Trump's adept use of Twitter allowed him to construct a digital echo chamber that effectively reinforced his supporters' beliefs while shielding them from dissenting perspectives [9]. This contributed to the polarization of online discourse and solidified Trump's position as a dominant voice in the political landscape. Moreover, the MAGA movement's ability to mobilize a dedicated base of followers through social media echo chambers demonstrates the potent influence of digital environments on populist narratives in the U.S.

Trump utilized Twitter as a platform to disseminate populist rhetoric, consistently sharing content that resonated with his base and aligning with their beliefs. By bypassing traditional media, he effectively controlled the narrative within his echo chamber, reinforcing his supporters' existing beliefs and shielding them from dissenting viewpoints [10]. This strategy enabled the MAGA movement to garner widespread support and mobilize a dedicated base of followers. Trump's tweets were widely shared and amplified within his digital echo chamber, solidifying his position as a dominant voice in the political landscape and contributing to the polarization of online discourse [11]. The MAGA movement's success in creating and capitalizing on echo chambers on social media illustrates the significant impact of populist leaders and movements in shaping public sentiment and discourse within digital environments.

In Europe, various populist movements have capitalized on digital echo chambers to propagate their rhetoric. For instance, the Brexit campaign in the United Kingdom leveraged social media echo chambers to disseminate populist messages, contributing to the polarization of opinions and shaping public sentiment [12]. Similarly, populist leaders in countries such as Hungary and Poland have utilized digital echo chambers to reinforce their narratives and mobilize support, leading to significant implications for societal discourse and democratic processes within these countries.

The comparative analysis reveals that while the mechanisms of digital echo chambers are universal, the impact and manifestation of populist rhetoric within these echo chambers vary based on the unique political contexts of different countries [13]. The role of social media influencers and content creators, as well as the strategies employed by populist leaders, play a crucial role in shaping the dynamics of echo chambers and their influence on societal discourse.

In order to mitigate the effects of echo chambers and enhance critical thinking and media literacy among the public, it is imperative to implement initiatives that foster a more discerning and informed digital community. Promoting digital literacy can aid in equipping individuals with the necessary tools to navigate and critically assess the information they encounter online.

Initiating widespread education and awareness campaigns focused on digital literacy and media literacy is crucial. These campaigns can be designed to foster critical thinking skills and encourage individuals to evaluate information from multiple sources. By providing the public with the knowledge and resources to identify misinformation and distinguish credible sources, these initiatives can help combat the influence of echo chambers [14]. Support for fact-checking initiatives is essential in promoting a culture of critical inquiry and verification. Encouraging individuals to fact-check information before accepting and sharing it can significantly reduce the impact of false or misleading narratives within digital echo chambers. Creating accessible platforms for fact-checking services and promoting their use can empower individuals to make more informed judgments about the content they encounter online [15].

Integrating media literacy programs into educational curricula can play a pivotal role in enhancing the public's ability to critically analyze media content. These programs can teach students to deconstruct media messages, identify biases, and understand the mechanisms of echo chambers, thereby equipping them with the skills to navigate the digital landscape with greater discernment [16]. Conducting critical thinking workshops and seminars for the general public can foster a culture of open-mindedness and rational inquiry. These workshops can provide participants with tools to recognize logical fallacies, assess the credibility of information, and engage with diverse perspectives, thus mitigating the reinforcement of echo chambers [17].

Encouraging diverse media consumption through advocacy and public awareness efforts is essential for mitigating the effects of echo chambers. Promoting the exploration of multiple viewpoints and sources of information can expose individuals to a wider range of perspectives, thereby reducing the inclination towards selective exposure and the amplification of echo chambers [18].

These initiatives, when implemented systematically, can contribute to the enhancement

of critical thinking and media literacy among the public, thereby mitigating the effects of echo chambers and fostering a more informed and discerning digital community.

To disrupt echo chambers and promote diverse content and viewpoints on social media platforms, algorithmic changes are essential. Algorithms can be modified to prioritize the dissemination of content from a wide range of sources, ensuring that users are exposed to diverse perspectives and opinions. By promoting content that challenges existing beliefs and ideologies, social media algorithms can facilitate a more balanced and inclusive digital environment [4].

One approach to disrupting echo chambers is to diversify content recommendations based on user interests and preferences. Rather than solely promoting content that aligns with a user's previous interactions, platforms can actively recommend diverse content from varying perspectives. By exposing users to a broader range of viewpoints, these algorithmic changes can counteract the formation of echo chambers and promote more balanced information consumption.

Algorithmic adjustments can be made to deprioritize content that solely reinforces a user's existing beliefs. By mitigating the propagation of information that aligns closely with a user's preconceptions, platforms can challenge confirmation bias and encourage users to engage with content that may challenge or broaden their perspectives [19]. Platforms can modify their algorithms to incentivize quality discourse and civil engagement by elevating content that fosters respectful debate and constructive dialogue. Promoting content that encourages diverse viewpoints and constructive interactions can contribute to disrupting echo chambers while fostering a healthier online environment for discourse.

Introducing greater transparency in content curation algorithms can enhance user awareness of how content is selected and recommended. By providing insights into the factors shaping content distribution, platforms can empower users to understand the diversity of content available and make more informed choices about the information they consume. In conjunction with algorithmic changes, platform policies play a pivotal role in addressing echo chambers and promoting diverse content and viewpoints. Clear and proactive policies can guide the behavior of users and content creators, shaping the overall discourse on social media platforms [5].

Enforcing stringent policies against misinformation and disinformation is essential for combating the propagation of false narratives within echo chambers. Clear guidelines and robust mechanisms for identifying and addressing misinformation can curtail the detrimental impact of false content on public discourse [20]. Requiring content creators and influencers to disclose the methods used to amplify their content can enhance transparency and accountability. Understanding how content is promoted and amplified can enable users to critically evaluate the information they encounter, contributing to a more informed and diverse digital environment.

Providing users with granular control over content personalization settings can enable them to tailor their content feed while still being exposed to diverse perspectives. Platforms can empower users to customize their experience without inadvertently reinforcing echo chambers [21]. By implementing algorithmic changes and enacting platform policies that prioritize diverse content and viewpoints, social media platforms can actively disrupt echo chambers and contribute to a more inclusive and balanced digital discourse.

In conclusion, it is evident that a multi-faceted approach is necessary to disrupt echo chambers and promote diverse content and viewpoints on social media chambers and promote diverse content consumption on social media platforms. By advocating for diverse media consumption, implementing algorithmic changes, and enacting platform policies, it is possible to mitigate the reinforcement of echo chambers and foster a more informed and discerning digital community. These efforts collectively contribute to the enhancement of critical thinking, media literacy, and open-mindedness among the public, ultimately leading to a healthier online environment for diverse discourse and information consumption.

As we look to the future, it is imperative to consider the prospects for further research in this critical area of political communication. The ever-evolving nature of digital technology and its intersection with social dynamics presents a fertile ground for additional studies. Key areas of interest should include exploring the psychological mechanisms that drive individuals toward echo chambers and the roles of cognitive biases in digital content consumption. Investigating the impact of advancements in artificial intelligence and machine learning on echo chamber dynamics and algorithmic transparency will be crucial. Additionally, examining how digital echo chambers manifest across different socio-political contexts and cultures can provide insights into global and regional susceptibilities to populist rhetoric. Developing and evaluating interventions aimed at disrupting these echo chambers, such as through digital literacy programs and algorithmic adjustments, will be vital. Finally, understanding the long-term consequences of echo chambers on democratic processes, including

their effects on electoral outcomes and public trust in institutions, demands thorough investigation.

Bibliography

1. Cinelli M., Morales G. D. F., Galeazzi A., Quattrociocchi W., and Starnini M. The echo chamber effect on social media, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol. 118, no. 9, Feb. 2021. DOI: 10.1073/pnas.2023301118.

2. H. G. de Zúñiga, K. Koc-Michalska, and A. Römmele. Populism in the era of Twitter: How social media contextualized new insights into an old phenomenon, *New Media & Society*, vol. 22, no. 4, pp. 585–594, Apr. 2020. DOI: 10.1177/1461444819893978.

3. Kitchens B., Johnson S. L., and Gray P.B. Understanding Echo Chambers and Filter Bubbles: The Impact of Social Media on Diversification and Partisan Shifts in News Consumption. *Management Information Systems Quarterly*, vol. 44, no. 4, pp. 1619–1649, Dec. 2020. DOI: 10.25300/misq/2020/16371.

4. Brugnoli E., Cinelli M., Quattrociocchi W., and Scala A. Recursive patterns in online echo chambers, *Scientific Reports*, vol. 9, no. 1, Dec. 2019. DOI: 10.1038/s41598-019-56191-7.

5. Abdelzaher T. *et al.* The Paradox of Information Access: Growing Isolation in the Age of Sharing, *arXiv (Cornell University)*, Apr. 2020, DOI: 10.48550/arxiv.2004.01967.

6. Westerwick A., Johnson B. K., and Knobloch-Westerwick S. Confirmation biases in selective exposure to political online information: Source bias vs. content bias, *Communication Monographs*, vol. 84, no. 3, pp. 343–364, May 2017. DOI: 10.1080/03637751.2016.1272761.

7. Goodwin A., Joseff K., Riedl M. J., Lukito J. and Woolley S. Political Relational Influencers: The Mobilization of Social Media Influencers in the Political Arena". Feb. 2023. URL: https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/18987

8. Törnberg P. Echo chambers and viral misinformation: Modeling fake news as complex contagion, *PLOS ONE*, vol. 13, no. 9, pp. e0203958–e0203958, Sep. 2018. DOI: 10.1371/journal.pone.0203958.

9. Hendrix G. J. The roles of social media in 21st century populisms: US Presidential campaigns, *Revista Teknokultura*, vol. 16, no. 1, pp. 1–10, Apr. 2019. DOI: 10.5209/tekn.63098.

10. Guo L., Rohde J. A., and Wu H. D. Who is responsible for Twitter's echo chamber problem? Evidence from 2016 U.S. election networks, *Information, Communication & Society*, vol. 23, no. 2, pp. 234–251, Jan. 2020, DOI: 10.1080/1369118X.2018.1499793.

11. Wuffle A. Some Insights into Electoral Campaigning in the Age of Trump and Beyond, *PS: Political Science & Politics*, vol. 54, no. 3, pp. 399–401, Jun. 2021. DOI: 10.1017/s1049096521000378.

12. Gorodnichenko Y., Pham T., and Talavera O. Social media, sentiment and public opinions: Evidence from #Brexit and #USElection, *European Economic Review*, vol. 136, pp. 103772–103772, Jul. 2021. DOI: 10.1016/j.euroecorev.2021.103772.

13. Boulianne S., Koc-Michalska K., and Bimber B., Right-wing populism, social media and echo chambers in Western democracies, *New Media & Society*, vol. 22, no. 4, pp. 683–699, Apr. 2020. DOI: 10.1177/1461444819893983.

14. Alfia N., Sumardi S., and Kristina D. Survival Skills in Digital Era: An Integration of Digital Literacy into EFL Classroom, *Indonesian journal of EFL and linguistics*, vol. 5, no. 2, pp. 435–435, Nov. 2020. DOI: 10.21462/ijefl.v5i2.307.

15. Bailla H. and Yachoulti M. Citizen journalism in Morocco: the case of fact-checkers, *Journal of North African Studies*, vol. 27, no. 2, pp. 264–295, Sep. 2020. DOI: 10.1080/13629387.2020.1814749.

16. Guess A. M. *et al.* A digital media literacy intervention increases discernment between mainstream and false news in the United States and India, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol. 117, no. 27, pp. 15536–15545, Jun. 2020. DOI: 10.1073/pnas.1920498117.

17. Saxton J. Filter Bubbles & Confirmation Bias – Fake News (and how to fight it)". Jan. 2017. URL: https://libraryguides.mdc.edu/FakeNews/FilterBubbles.

18. Resnick P., Garrett R., Kriplean T., Munson S. A., and Stroud N. Bursting your (filter) bubble: strategies for promoting diverse exposure. Feb. 2013. URL: https://www.semanticscholar.org/paper/Bursting-your-(filter)-bubble%3A-strategies-for-Resnick-Garrett/2b5090fa5e6604a932ea27a6b23363719ae62231

19. Matias J.N. Influencing recommendation algorithms to reduce the spread of unreliable news by encouraging humans to fact-check articles, in a field experiment, *Scientific Reports*, vol. 13, no. 1, Jul. 2023. DOI: 10.1038/s41598-023-38277-5.

20. Iyengar S. and Massey D. S. Scientific communication in a post-truth society, vol. 116, no. 16, pp. 7656–7661, Nov. 2018.

21. Celis L. E., Kapoor S., Salehi F., and Vishnoi N. K. Controlling Polarization in Personalization, Jan. 2019. DOI: 10.1145/3287560.3287601.

Summary

Garaschuk D. V. **Digital echo chambers: amplifying populist rhetoric in the age of social media.** – Article.

The article delves deeply into the intricate relationship between the inherent design of social media and the rise of echo chambers fueled by specific ideologies. The work meticulously dissects how social media algorithms, through their content curation practices, tend to amplify and reinforce users' existing beliefs. This fosters the creation of isolated online communities where individuals are primarily exposed to information that resonates with their pre-established worldview, effectively shielding them from contrasting viewpoints. This lack of exposure to diverse perspectives fosters an environment ripe for the proliferation and influence of populist narratives, ultimately posing a significant threat to the very foundation of democratic discourse. The article meticulously analyzes the detrimental effects of echo chambers on the quality of public debate and the exacerbation of political polarization. Through its comprehensive analysis, it emphasizes the critical need to develop and implement interventions that effectively counteract these concerning trends.

Furthermore, the article leverages a rich tapestry of theoretical frameworks and empirical research findings to shed light on the nuanced impact that digital platforms exert on the landscape of political communication. It offers valuable insights into how to cultivate enhanced digital literacy among the public, ultimately fostering a more inclusive and constructive online environment. Through its rigorous and insightful examination, the article not only furthers the existing dialogue within academic scholarship but also offers valuable implications for real-world application. It extends its reach by providing practical recommendations and actionable strategies for policymakers, educators, and social media platform designers. By incorporating these insights, these stakeholders can work towards mitigating the divisive and detrimental effects of echo chambers and fostering a more informed civil online environment.

Key words: digital echo chambers, populist rhetoric, social media algorithms, political discourse, democratic engagement.

Анотація

Гаращук Д. В. **Цифрові ехо-камери: посилення популістської риторики в епоху соціальних мереж.** – Стаття.

У статті глибоко аналізується складний взаємозв'язок між внутрішнім дизайном соціальних мереж і зростанням кількості ехо-камер, що підживлюються певними ідеологіями. У роботі ретельно проаналізовано, як алгоритми соціальних мереж через практику курації контенту посилюють і зміцнюють існуючі переконання користувачів. Це сприяє створенню ізольованих онлайн-спільнот, де люди отримують переважно інформацію, яка резонує з їхнім попередньо сформованим світоглядом, ефективно відгороджуючи їх від протилежних точок зору. Відсутність доступу до різноманітних точок зору створює сприятливе середовище для поширення та впливу популістських наративів, що в кінцевому підсумку становить значну загрозу для самих основ демократичного дискурсу. У статті ретельно проаналізовано згубний вплив ехо-камер на якість публічних дебатів і загострення політичної поляризації. Завдяки своєму всебічному аналізу вона підкреслює гостру потребу в розробці та впровадженні заходів, які б ефективно протидіяли цим тривожним тенденціям.

Крім того, у статті висвітлено різноманітні теоретичні засади та результати емпіричних досліджень, які проливають світло на нюанси впливу цифрових платформ на ландшафт політичної комунікації. Дослідження пропонує цінну інформацію про те, як розвивати цифрову грамотність серед громадськості, що, зрештою, сприятиме створенню більш інклюзивного та конструктивного онлайнового середовища. Завдяки своєму ретельному і ґрунтовному дослідженню стаття не лише сприяє діалогу в академічній науці, але й пропонує цінні висновки для застосування в реальному світі. Вона розширює сферу свого впливу, надаючи практичні рекомендації та дієві стратегії для політиків, освітян і розробників платформ соціальних мереж. Враховуючи ці висновки, ці зацікавлені сторони можуть працювати над пом'якшенням розбіжностей і згубних наслідків ехо-камер і сприяти створенню більш поінформованого громадянського онлайн-середовища.

Ключові слова: цифрові ехо-камери, популістська риторика, алгоритми соціальних мереж, політичний дискурс, участь у демократичних процесах.

УДК 321+323.2+324+328
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.27

С. І. Рішко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3200-1393
аспірант кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЛОКАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Від початку реформи децентралізації влади в Україні пройшло (станом на момент дослідження) десять років. За цей час проведено процес добровільного об'єднання громад (як перший етап), затверджено новий адміністративно-територіальний устрій України базового рівня, зокрема із 1469 територіальними громадами, а також укрупнено райони до 136 одиниць і проведено загальнодержавні місцеві вибори 25 жовтня 2020 року (другий етап) [18]. Однак реформування обласного рівня спочатку було призупинено законотворчими дебатами, а з лютого 2022 року – повномасштабною російсько-українською війною. Реформа децентралізації влади стала однією із політичних відповідей України на початок російської агресії та її гібридної війни із вимогами федералізації країни. Разом із цим, вона відповідала вимогам євроінтеграції та чинно вважається однією з найуспішніших реформ українського уряду, починаючи з 2014 року.

На цьому тлі очевидно, що функціонування локальних політичних режимів в Україні безпосередньо залежить від перебігу і підсумків реформи децентралізації влади. За умов, коли третій етап реформування фактично призупинений, головно через повномасштабну війну проти РФ, постає нагальна потреба провести перші підсумки двох етапів реформи децентралізації влади та означити те, як децентралізація влади вплинула на функціонування локальних політичних режимів в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проміжні підсумки реформи децентралізації влади українські науковці зазвичай досліджують в цілому. Вони ділять реформу на її політичну, адміністративну, фіскальну тощо складові, але переважно без розподілу впливу реформи на малі територіальні громади (ТГ) та великі територіальні громади, адміністративні центри яких до реформи мали статус міст обласного значення. На цьому тлі, історіографічне значення мають праці Т. Бевз [1], М. Горбатюка [3], Н. Дребот [4], А. Круглашова та В. Буреги [6], О. Павлова [7], А. Соломахи [8], А. Ткачука [10; 11], Улютіна [12], а також дисертація О. Вольського [2], колективна монографія за редакцією В. Кравціва та І. Сторонянської [5], наукові доповіді Національного інституту стратегічних досліджень за редакцією Я. Жаліза [15; 16], звіт ГО «ОПОРА» за результатами місцевих виборів 2020 року [17] тощо. Однак у працях перелічених та інших авторів й організацій фактично не йдеться про значення децентралізації влади для розвитку локальних політичних режимів в Україні, а тому на цьому й зосереджено увагу у представленій науковій статті.

Формулювання мети та завдань статті. Метою статті є виокремлення і систематизація впливу та наслідків завершених (двох) етапів децентралізації влади на функціонування локальних політичних режимів в Україні, зокрема у політичному, адміністративному та економічному (радше бюджетному) контекстах. У роботі коротко охоплено локальні політичні режими всіх обласних центрів України та місто Київ. Натомість не проаналізовано Донецьк, Луганськ і Севастополь, оскільки вони вже на момент початку реформи децентралізації влади були окуповані росією.

Виклад основного матеріалу. Ми виходимо із того, що визначаємо локальні політичні режими як сукупність стійких інституційних та поведінкових особливостей, які визначають «правила гри» та стратегію розвитку компактно обмеженої у просторі території зі значною густотою населення, представницьким політичних інститутом базового рівня (органи місцевого самоврядування – ОМС), значною економічною активністю та ресурсами у процесі взаємодії між акторами, а також інститутами цього простору у трикутнику «влада – бізнес – громадянське суспільство». В українському контексті за цим підходом доречно, на наш погляд, аналізувати міські територіальні громади обласних центрів, міста Київ та Севастополь, можливо ще кілька великих міст за межами цієї вибірки. Саме вони мають велику кількість локальних політичних акторів, розвинений бізнес та інститути громадського контролю.

Зважаючи на аналіз локальних політичних режимів у межах територіальних громад (базовий рівень органів місцевого самоврядування в Україні), визначення впливу та наслідків реформи децентралізації влади на функціонування локальних політичних режимів стало одним із ключових та першочергових завдань у цьому політологічному пошуку.

© С. І. Рішко, 2024

Щоби краще окреслити рівень впливу децентралізації влади на локальні політичні режими, доречно коротко охарактеризувати зв'язки цього політичного інституту з іншими ключовими категоріями: політичним режимом, адміністративно-територіальним устроєм, системою державного правління.

На наш погляд, тип політичного режиму (за шкалою від консолідованої автократії до консолідованої демократії) визначає «рівень волі» правлячої політичної еліти щодо делегування частини політичної влади на нижчі рівні за принципом субсидіарності. Тобто тип загальнонаціонального політичного режиму дозволяє краще зрозуміти, наскільки політична влада у центрі готова та може ділитись своїми повноваженнями та ресурсами. У цьому контексті, це найбільш загальна політична категорія, котра визначає стратегію розвитку та характеристики функціонування локальних політичних режимів.

Своєю чергою, адміністративно-територіальний устрій визначає рамки/межі локальних політичних режимів, окреслює їхні просторові виміри. Зазвичай, тип адміністративно-територіального є компромісним та сталим, залежить від багатьох чинників. Для його змін потрібне узгоджене та консолідоване рішення, найчастіше конституційної більшості.

Тип системи державного правління у цьому розрізі має найменший вплив. Ця категорія дає змогу зрозуміти як політична конкуренція та взаємовідносини у трикутнику «глава держави – легіслатура – урядовий кабінет» позначаються на особливостях взаємовідносин локальних політичних режимів із центральною владою.

Таким чином, рівень децентралізації/централізації влади за мірою впливу на функціонування локальних політичних режимів поступається лише типу загальнодержавного політичного режиму й особливостям адміністративно- територіального устрою. Хоча зрозуміло, що ці категорії є взаємозалежними.

З найновіших політологічних досліджень реформи децентралізації влади в Україні найбільш вичерпною, на нашу думку, є дисертаційна робота «Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади: порівняльний аналіз на прикладі Республіки Польща та України» О. Вольського. У ній автор проаналізував етапи розвитку органів місцевого самоврядування в Україні з 1991 до 2020 року, розкрив суть феномену «децентралізація влади» зважаючи на різні підходи, виділив кілька типів децентралізації влади, ґрунтовно проаналізував зміни в адміністративно-територіальному устрої України з 2014 року, особливості виборчих систем місцевих виборів у різні періоди. Загалом О. Вольський у дослідженні робив найбільший акцент на аналіз процесу децентралізації, зважаючи на рівень спроможності територіальних громад. Тому у дисертації зазначено багато прикладів функціонування невеликих територіальних громад і приділена значна увага інституту старости у ТГ тощо [2].

Саме на цьому тлі, про значний рівень взаємозв'язку між процесом децентралізації влади та функціонуванням локальних політичних режимів свідчить накладання етапів розвитку ОМС та етапів функціонування локальних політичних режимів в Україні. Так, О. Вольський виділяє три етапи становлення та розвитку ОМС: 1) 1990–1996 рр. – період створення й становлення; 2) 1996–2014 рр. – отримання конституційного статусу, розвиток законодавчої бази ОМС; 3) 2014–2020 рр. – реформа децентралізації влади, точніше її перший етап, а також зміни адміністративно-територіального устрою на базовому (територіальні громади) та другому (райони) рівні [2, с. 134–148]. Дещо схожу періодизацію розвитку ОМС запропонував А. Ткачук. Тільки він період 1996–2014 рр. розділив на два етапи: 1) до 2010 р. (невдалі спроби реформування ОМС); 2) від 2010 р. до кінця 2014 р. (відмова від реформ, посилення регіоналізації влади) [10; 11].

Своєю чергою, ми виділяємо шість періодів взаємодії локальних політичних режимів з центральною владою: 1) 1991–1994 рр. – формування регіональних еліт; 2) 1994–2004 рр. – закріплення принципів функціонування локальних режимів; 3) 2004–2010 рр. – наявність консенсусних чи компромісних відносин між локальними режимами та «центром»; 4) 2010–2013 рр. – повне домінування у Дніпрі, Харкові та Одесі «Партії регіонів», високий рівень лобізму в тодішніх урядах, часті конфлікти у взаємовідносинах Львова та Києва з центральною владою; 5) 2014–2019 рр. – кілька фаз взаємовідносин локальних політичних режимів з «центром», переважно від компромісних відносин до конфліктів; 6) 2019–2020 р. (рік обмежений часом дослідження) – поступове зростання рівня конфліктності відносин між локальними політичними режимами та «центром».

Тобто перший етап розвитку ОМС та локальних політичних режимів практично збігаються, а різниця тільки у двох роках завершення періоду, адже етап розвитку ОМС завершується дещо скоріше. Далі 2–4 етапи функціонування локальних політичних режимів повністю вкладаються у 2-й етап розвитку ОМС. Й, відповідно, 3-й етап розвитку ОМС включає 5–6 етап функціонування локальних політичних режимів.

При цьому, ми поділяємо декілька тверджень О. Вольського: 1) реформу децентралізації влади було розпочато для подолання проблеми надмірного регіоналізму в Україні [2, с. 52]; 2) децентралізація влади у більшості випадків сприяє кращій демократизації [2, с. 63–64]; 3) процес децентра-

лізації влади може по-різному впливати на проблему легітимності влади [2, с. 70–37]; 4) децентралізація влади практично не притаманна для автократій [2, с. 79]; 5) у теоретичному аспекті процес децентралізації влади не має ні позитивного, ні негативного значення, а його потрібно оцінювати залежно від досягнутих результатів [2, с. 81]; 6) є різні моделі децентралізації влади, але ідеальної не існує; кожна країна повинна враховувати особливості соціального, економічного, політичного, культурного, історичного та географічного розвитку [2, с. 88].

Втім, декілька аспектів у дисертаційній роботі О. Вольського для нашого дослідження є критичними. По-перше, автор аналізує реформу децентралізації влади за її складовими (політична, адміністративна, фіскальна тощо), але практично не розділяючи вплив реформи на рівні типи територіальних громад. Це найбільш характерна помилка й для інших праць у цій тематиці. Таким чином можна зробити хибні висновки щодо впливу реформи децентралізації влади на функціонування локальних політичних режимів до та після реформи. Найперше у плані бюджетної забезпеченості територіальних громад (детальніше про це – нижче). По-друге, автор найбільшу увагу зосереджує на дослідженні особливостей реформи децентралізації влади та її перебігу, але менше її результатів. По-третє, О. Вольський акцентує увагу на перших двох етапах децентралізації влади (2014–2020 роках). Це не дає змогу робити узагальнених висновків щодо впливу реформи на великі міські територіальні громади, бо основний процес їх творення розпочався тільки у червні-липні 2020 року (фактично вже за основними часовими рамками дослідження згаданого автора) [2].

Відтак базова теза нашої наукової статті полягає у тому, що перебіг процесу децентралізації влади в Україні й, відповідно, її наслідки у невеликих територіальних громадах та великих містах (обласні центри, міста обласного значення) кардинально відрізняються. Не достатньо ділити децентралізацію влади на політичну, адміністративну, фіскальну тощо. Потрібно розуміти, у якій громаді за розміром та статутом в адміністративно-територіальному устрої (АТУ) вона відбувалась.

Реформа децентралізації влади в Україні розпочалась у 2014 році перш за все для вирішення проблеми спроможності невеликих територіальних громад [6, с. 69]. Реформа була складною, бо одночасно вносили зміну у роботу ОМС, змінювали АТУ, коригували регіональну політику відповідно до нових вимог, проводили галузеві реформи для передачі повноважені на нижчі рівні урядування [1, с. 187]. Також було багато чинників опору реформі. М. Горбатюк виділив економічні, соціокультурні, психологічні, географічні та екологічні чинники, що часто були приводом спротиву до входження в об'єднані територіальні громади (ОТГ) під час першого етапу децентралізації влади [3, с. 29–36]. Своєю чергою, О. Павлов виділив такі чинники опору децентралізації влади: 1) відсутність прогнозування реформи на першому етапі; 2) порушення сталості у здійсненні регіональної політики; 3) неузгодженості під час реформи між центральним та регіональними рівнями влади; 4) високий рівень недовіри до влади зі сторони населення, нігілізм [7, с. 20]. Великі міста не хотіли об'єднуватися з навколишніми населеними пунктами, щоби не ділитись з ними фінансовими ресурсами та вирішувати їхні проблеми, відсталість у розвитку від міста. Своєю чергою, невеликі населені пункти не хотіли об'єднуватися з великим містом, щоби не втратити свою політичну владу, особливо у земельних питаннях [6, с. 70; 5, с. 178–179].

Важливо розуміти, що до реформи децентралізації влади області центри та інші міста обласного значення вже мали міжбюджетні відносини з державним бюджетом [2, с. 204]. Рівень доходів до бюджетів цих міст був набагато більшим, ніж у невеликих містах, селищах чи селах, а з 2014 р. завдяки змінам фіскальної політики вони отримали додаткові надходження до бюджету (акциз із пального, алкоголю та тютюнових виробів) [6, с. 70; 15, с. 50].

Зі стартом реформи міста обласного значення опинилися в особливій позиції. Їх було визнано спроможними територіальними громадами з усіма відповідними фінансовими та ресурсними повноваженнями [5, с. 178]. Фактично мета реформи децентралізації влади полягала у тому, щоби створювати спроможні територіальні громади зі статусом, які мали міста обласного значення, забезпечити прямі міжбюджетні відносин усіх ОТГ з державним бюджетом, надати ОТГ фінансову підтримку у вигляді додаткових субвенцій і трансфертів [15, с. 14–15].

До Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від його прийняття у лютому 2015 року до початку 2019 року дев'ять разів вносили зміни [1, с. 188–189]. Насправді, до травня 2018 р. створення ОТГ з центром у великому місті (обласний центр чи місто обласного значення) було практично заблоковано законодавчою особливістю, оскільки для створення ОТГ потрібно було проводити нові місцеві вибори на всій території громади. Відповідно, жодна місцева влада у великому місті не хотіла проводити нові вибори задля додавання до складу громади невеликих населених пунктів. Змінами до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» було визначено спрощену процедуру приєднання населених пунктів до міст облас-

ного значення (без проведення виборів голови ОТГ та з автоматичним включенням голови сільської чи селищної ради до виконавчого комітету новоствореної міської ОТГ). Також міста обласного значення отримали додаткові переваги у разі утворення ОТГ – додаткові державні субвенції на розвиток інфраструктури, заходи з соціально-економічного розвитку, а також нові можливості співробітництва з іншими громадами та державою [5, с. 178–179]. Крім того, існували суперечності щодо функціонування районів усередині великих міст [15, с. 13–14, 26].

Станом на вересень 2019 р. в Україні вже було створено 951 ОТГ (70,1% від перспективних планів), але з них тільки 35 ОТГ були утворені на базі міст обласного значення (23% від усіх міст обласного значення) [5, с. 36]. На початок 2020 р. вже було 44 ОТГ з центром у місті, що мало статут обласного значення [14].

Навколо обласних центрів України (саме ці міста є об'єктом нашого дослідження) під час першого (добровільного) етапу децентралізації влади було утворено тільки 6 ОТГ: Житомирська (27.09.2018 р.), Вінницька (26.10.2018 р.), Тернопільська (14.11.2018 р.), Сумська (24.04.2019 р.), Івано-Франківська (09.10.2019 р.), Луцька (25.10.2019 р.). Вже у 2020 році їх склади зазнали змін, бо були додані нові населені пункти. Тому у контексті аналізу впливу реформи децентралізації влади на функціонування локальних політичних режимів за точку відліку доречніше брати не початок реформи у 2014–2015 роках, а вже 2020 рік – після утворення всіх територіальних громад та проведення загальнонаціональних місцевих виборів.

Для аналізу наслідків змін адміністративно-територіальних меж обласних центрів України під впливом реформи децентралізації влади достатньо брати до уваги такі базові індикатори, як: 1) кількість населених пунктів, що увійшли до складу територіальної громади (ТГ); 2) зміна площі ТГ; 3) зміна кількості населення у ТГ. Ці показники є достатніми для розуміння масштабу змін функціонування ОМС на базовому рівні (ТГ).

За результатами аналізу зміни площі ТГ, утворених з містом, що є обласним центром, ми виділили чотири групи ТГ (тут ще враховані Донецька та Луганська ТГ, межі яких можуть бути переглянуті після реінтеграції, оскільки створення ТГ було вже в умовах російської окупації, а також враховано місто Севастополь в окупованій АР Крим): 1) територіальні громади, які були утворені виключно з одного населеного пункту та міста Київ й Севастополь (Миколаївська ТГ, Чернігівська ТГ, Харківська ТГ, Одеська ТГ, місто Київ, місто Севастополь); 2) територіальні громади, що збільшили свою площу до 1,5 раза (Кропивницька ТГ, Рівненська ТГ, Дніпровська ТГ, Донецька ТГ, Черкаська ТГ, Ужгородська ТГ, Запорізька ТГ, Чернівецька ТГ, Житомирська ТГ); 3) територіальні громади, що зросли в 1,5–3 рази (Львівська ТГ, Вінницька ТГ, Луганська ТГ, Тернопільська ТГ; 4) територіальні громади, площа яких збільшилась у понад 3 рази (Івано-Франківська ТГ, Сумська ТГ, Хмельницька ТГ, Херсонська ТГ, Полтавська ТГ, Луцька ТГ).

Тобто за результатами другого етапу децентралізації влади зростання площі територіальних громад, утворених з обласним центром, було різним. Переважає група зі зростанням площі до 50% (9 ТГ), інші групи є практично сумірними за кількістю громад. Щодо зростання кількості населення, то цей показник менш вагомий. Переважно кількість населення ТГ зросла до 10%. Тільки у Полтавській ТГ (11%), Луцькій ТГ (11%), Луганській ТГ (11%, але за оцінками до окупації), Херсонській (17%) та Івано-Франківській ТГ (21%) відбулось дещо більше зростання.

Іншим важливим індикатором вимірювання впливу децентралізації влади на функціонування локальних політичних режимів є зміни розміру бюджетів обласних центрів. Фіскальна децентралізація була необхідним кроком задля забезпечення здатності ОМС ефективно реалізувати покладені на них функції, сприяти розвиткові громади [2, с. 187–188].

Українські дослідники децентралізації влади практично завжди оцінювали рівень змін у доходам місцевих бюджетів в цілому чи поділяючи по областях. При цьому, знову-таки акцентували увагу на спроможності ТГ та тому, як зростають бюджети у невеликих ТГ. Так, у доповіді НІСД «Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні» (2020 р.) аналітики зазначили, що внаслідок децентралізації влади місцеві бюджети у середньому по країні зросли у 2–4 рази, а подекуди – у 5–10 разів [16, с. 20]. О. Вольський [2], А. Круглашов та В. Бурега [6], Д. Улютін [12], Т. Бевз [1] та інші зазначають, що фінансова децентралізація відбулась й місцеві бюджети зросли з 68,6 млрд у 2014 р. до 275 млрд грн у 2019 році [2, с. 189; 6, с. 70; 1, с. 216–217], тобто у чотири рази. Причому у структурі надходжень до місцевих бюджетів 35% становлять місцеві податки та збори, а решта – надходження загальнодержавних податків та зборів [12]. Ще у 2018 р. обсяги сукупних місцевих бюджетів вперше перевищили державний бюджет (складали 52%), а для порівняння у 2014 р. ця частка становила ще 42% [15, с. 18].

Про те, що реальні доходи місцевих бюджетів у 2017–2018 рр. насправді менші, ніж у 2013 р. через інфляцію національної валюти та що місцеві бюджети надалі сильно залежні від державних трансфертів, зазначала Н. Дребот [4, с. 26]. Як ми вже зазначали, обласні центри одразу отримали

Таблиця 1

Адміністративно-територіальні зміни міст обласних центрів України після утворення ТГ з цими містами у центрі, місто Київ та місто Севастополь

Назва ТГ	К-сть насел. пунктів	Площа міста до створення ТГ, км. кв.	Площа утвореної ТГ, км. кв.	% зміни площі	Населення міста до створення ТГ, тис осіб	Населення утвореної ТГ, тис осіб	% зміни населення
Вінницька	9	113,16	256,6	227%	370,71	394,69	106%
Дніпровська	2	380	416,7	110%	1 022,90	1 025,44	100%
Донецька	14	571	635	111%	908,46	933,27	103%
Житомирська	2	61	87,8	144%	264,32	268,12	101%
Запорізька	1	240	281,7	117%	755,94	755,94	100%
Івано-Франківська	19	83,73	262,5	314%	237,69	288,74	121%
м. Київ	1	820	820	100%	2 967,40	2 967,40	100%
Кропивницька	2	103	105	102%	225,34	235,95	105%
Луганська	30	286,2	774,2	271%	401,30	444,38	111%
Луцька	36	42	379,6	904%	217,32	241,73	111%
Львівська	20	160	312,8	196%	724,31	790,50	109%
Миколаївська	1	260	251,3	97%	485,46	485,46	100%
Одеська	1	163	164,7	101%	1 046,05	1 046,05	100%
Полтавська	56	77	548,7	713%	286,65	319,61	111%
Рівненська	2	58,24	63,1	108%	246,00	255,72	104%
м. Севастополь	1	60	60	100%	342,60	342,60	100%
Сумська	21	95,38	347,9	365%	262,12	277,48	106%
Тернопільська	11	59	166,9	283%	223,46	227,23	102%
Ужгородська	1	31,56	36,5	116%	117,18	117,18	100%
Харківська	1	350,02	348,1	99%	1 530,96	1 530,96	100%
Херсонська	16	68	450,9	663%	286,96	334,60	117%
Хмельницька	24	93,05	494,5	531%	273,71	294,64	108%
Черкаська	2	69	78	113%	274,76	279,42	102%
Чернівецька	3	153	180,3	118%	267,06	273,84	103%
Чернігівська	1	79	77	97%	289,43	289,43	100%

** Дані з Атласу адміністративно-територіального устрою України (2021 р.). Джерела даних площі міст до утворення ТГ різні, тому щодо цього можуть бути неточності. Донецька та Луганська ТГ й місто Севастополь окуповані РФ з 2014 року. Дані по них в Атласі орієнтовні.*

переваги фіскальної децентралізації, бо одразу визначались як спроможні ТГ. Також ці міста й до реформи мали прямі міжбюджетні відносини із державним бюджетом.

З відкритих джерел («Open Budget» та сайтів ТГ) ми проаналізували динаміку змін доходів місцевих бюджетів обласних центрів та міста Київ. Найбільш важливим для нас був період з 2009 року, за декілька років до початку реформи децентралізації влади. Ми не беремо до уваги Донецьк, Луганськ і Севастополь, оскільки вони з 2014 року під окупацією РФ.

З даних дійсно видно, що загалом місцеві бюджети аналізованих міст зросли з 50,37 млрд грн у 2012 р. до 225,97 млрд грн, тобто майже у 5,5 разів. До прикладу, за цей час місцевий бюджет Львова зріс у 6 разів, Харкова – у 4 рази, Одеси – у 4,6 раза, Києва – у 3,9 раза.

Однак для більш об'єктивної оцінки потрібно аналізувати, як змінився розмір доходів місцевих бюджетів у еквіваленті до долара США (у відповідності до курсу НБУ станом на кінець кожного аналізованого року). Це дозволяє врахувати вплив через сильну інфляцію гривні спочатку у 2014–2015 рр., а потім в 2022 році.

Ці дані засвідчують, що загалом місцеві бюджети у доларах США аналізованих обласних центрів, а пізніше ТГ навколо них (крім Донецька і Луганська) та міста Києва у порівнянні 2023 та 2012 років практично не змінились. Навпаки, у 2023 р. загальний обсяг був на 4% менший, ніж був у 2012 р. До прикладу, за цей час місцевий бюджет Львова зріс на 30%, Харкова зменшився на 14%, Одеси зменшився на 1%, Києва зменшився на 17%. На рис. 2 видно, що із 2014 р. розмір місцевих бюджетів починає зростати, але це більше зумовлено загальноекономічною ситуацією, частковим оговтанням від початку гібридної війни з РФ, стабілізацією гривні.

Крім змін розміру бюджетів, важливим впливом децентралізації влади були зміни в обсягах державної підтримки місцевого та регіонального розвитку. Так, у 2019 р. обсяг цього фінансування був у 41,5 разів більший, ніж у 2014 р (зростання

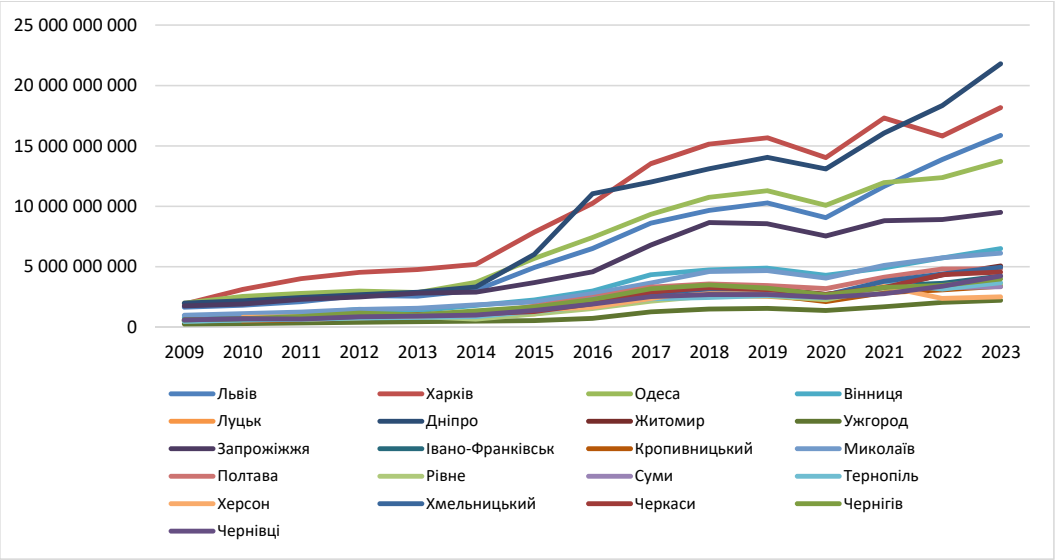

** На графіку відсутнє місто Київ, оскільки міський бюджет набагато більший і це «звужує» графік. Відсутні дані по Луганській ТГ, Донецькій ТГ та місті Севастополь, оскільки вони окуповані РФ.*

Рис. 1. Динаміка доходів місцевих бюджетів міст обласних центрів України у період 2009–2023 років, у грн

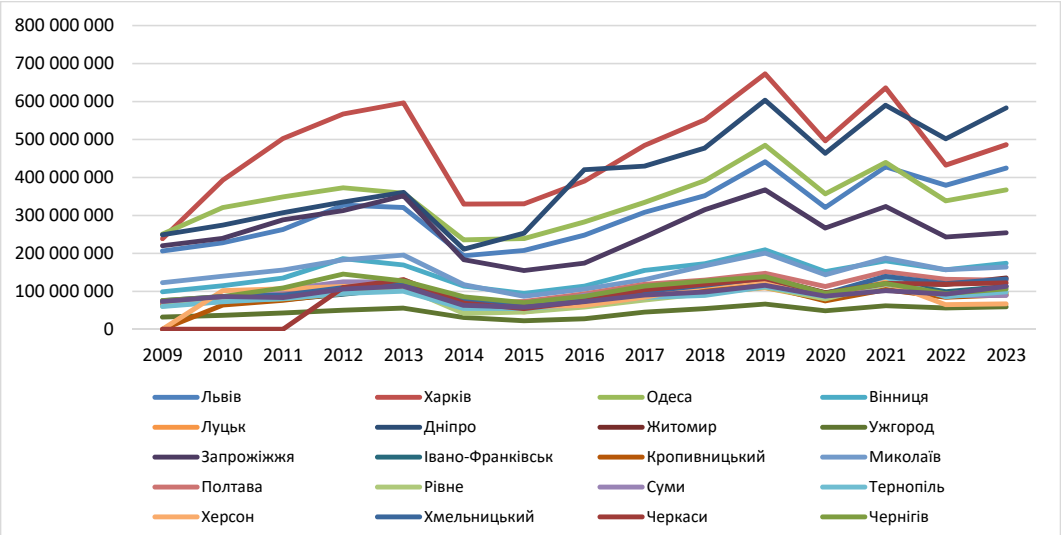

** На графіку відсутнє місто Київ, оскільки міський бюджет набагато більший і це «звужує» графік. Відсутні дані по Луганській ТГ, Донецькій ТГ та місті Севастополь, оскільки вони окуповані РФ.*

Рис. 2. Динаміка доходів місцевих бюджетів міст обласних центрів України у період 2009–2023 років, в доларах США (курс $ за НБУ на кінець кожного звітного року)

з 0,5 млрд в 2014 р. до 20,75 млрд грн у 2019 р.). Однак, як ми вже зазначили, більші ТГ з обласними центрами були створенні вже у 2020 році, а тому цей вплив на функціонування локальних політичних режимів насправді не надто великий. До того ж, ці програми координувала центральна влада і цей процес радше був політизованим [16, с. 75–76].

Децентралізація влади сприяла кращому виходу місцевої економіки та бізнесу з тіні, оскільки ОМС стали більш ефективними у розпоряджанні місцевими ресурсами, більш зацікавленими в розвитку бізнесу у своїх громадах. Інституційні зміни, що відбуваються в процесі децентралізації влади, відновлюють контроль над використанням локальних ресурсів, згортаючи можливості отримання перехідної ренти та конвертуючи її у легальний факторний дохід, перерозподілений на користь локальних спільнот. Інституційні механізми горизонтальної співпраці

знижують залежність громад від олігархічних вертикалей сприяють посиленню конкуренції між територіальними громадами за локальні ресурси.

Проте сильнішою цільовою групою реформи децентралізації влади були мешканці громад, бо вони отримали найбільше вигод (покращення благоустрою, рівня надання послуг тощо). Зважаючи на це, економічно активне населення не було прямою цільовою групою реформи. Однак надалі громади мають стимулювати їх, щоби забезпечувати розвиток громади. Частково це вже прослідковується у розмірі частки місцевих бюджетів у капітальних інвестиціях у порівнянні з державним бюджетом [15, с. 74–77, 89].

Місцеві вибори 2020 р. посилили політизацію локальних політичних режимів, що було пов'язано зі зміною виборчої системи, а також більшою зацікавленістю зі сторони парламентських політичних партій отримувати контроль за місцевими ресурсами [9]. Про зростання регіональних політичних партій засвідчує і звіт Громадської мережі «ОПОРА» на місцевих виборах 2020 року [17].

Встановлено, що парламентські партії, володіючи більшими ресурсами, мали переваги і, відповідно, локальні й регіональні еліти також були зацікавлені у приналежності до політичної сили національного рівня [15, с. 46]. Рівень суперечностей між центральною та місцевими владами зростав по мірі збільшення фінансових й економічних ресурсів громад [6, с. 72–73]. Однак загалом реформа децентралізації влади сприяє зміцненню системи керованості територіями завдяки посиленні прямих міжбюджетних відносин [15, с. 132].

Висновки та перспективи нових досліджень. Реформа децентралізації влади в Україні суттєво позначилась на функціонуванні локальних політичних режимів. Виявлено, що для аналізу наслідків реформи недостатньо поділяти процес децентралізації влади на політичну, адміністративну, фіскальну складові. Потрібно також типологізувати територіальні громади за розміром: 1) ТГ, що утворились з великими містами у центрі, що раніше мали статус міст обласного значення; 2) менші ТГ, що утворились з невеликих міст, селищ, сіл у центрі. Це дозволяє уникати помилок узагальнення, оскільки процес утворення ТГ у цих групах кардинально відрізнявся.

Метою першого етапу децентралізації влади було утворення нових спроможних ТГ. Міста обласного значення одразу були визначені як спроможні, мали прямі міжбюджетні відносини із державним бюджетом до реформи, а тому на старті реформи отримали додаткові ресурси від фіскальної децентралізації. Через це й інші чинники опору великих міст щодо створення ТГ за перший етап реформи було створено тільки 6 ТГ з адміністративним центром в обласних центрах. Надалі ця «відсталість» стала перешкодою до розширення площі ТГ з великими містами. Лише 10 ТГ із містами-обласними центрами внаслідок реформи збільшили площу ТГ більше, ніж у 1,5 раза.

Зростання у гривні розміру місцевих бюджетів у ТГ з містами-обласними центрами зумовлене не так реформою децентралізації влади, як початком війни з РФ, погіршенням економічної ситуації, інфляцією гривні тощо. Якщо у 2023 р., порівнюючи із 2012 р., місцеві бюджети ТГ з містами-обласними центрами (без Луганська та Донецька) та Києва у гривні зросли майже у 5,5 раза (з 50,37 млрд грн до 225,97 млрд грн), то конвертуючи їх у долари США, розміри місцевих бюджетів за цей час навпаки зменшились на 4%.

Децентралізація влади посилила процеси політизації, але це було зумовлено не лише цією реформою, а загалом пов'язано з суспільно-політичними й економічними змінами. Очевидно, що локальні політичні режими стали більш зацікавлені в економічному зростанні, але поки місцева влада більшу увагу акцентувала на вирішенні проблем мешканців та менше сприянню зростання економічно активного населення. Водночас ця теза потребує додаткового вивчення.

Загалом констатовано, що локальні політичні режими отримають справжні переваги від реформи децентралізації влади, коли завершиться третій етап реформи (обласний рівень). Потенційно після завершення цього буде вирішенню проблему дуалізму місцевої і виконавчої влади. Завершення третього етапу реформи можливе тільки після закінчення російсько-української війни та внесення змін до Конституції України. Це вимагатиме високої взаємодії між главою держави, парламентом, урядом, територіальними громадами, громадським суспільством, бізнесом тощо.

Література

1. Бевз Т. Специфіка здійснення реформ місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах України: здобутки і прорахунки. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні: зб. наук. праць / за ред. О. О. Рафальського. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019. С. 187–231.

2. Вольський О. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади: порівняльний аналіз на прикладі Республіки Польща та України : дис. ... д-ра філос. в галузі знань 052 «Політологія». ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2022. 356 с.

3. Горбатюк М. Реформа децентралізації в Україні: проблеми здійснення в умовах суспільної кризи. *Political Studies*. № 1. 2021. С. 22–40.

4. Дребот Н., Семеген І. Реформа децентралізації в Україні: поточний стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник НЛТУ України*. Том 29. № 3. 2019. С. 24–27.

5. Кравців В., Сторонянська І. Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку : монографія. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України. 2020. 531 с. С. 178–179

6. Круглашов А., Бурега В. Здобутки і труднощі в реалізації децентралізації влади в Україні. *Аспекти публічного управління*. Том 9. № 2. 2021. С. 68–76.

7. Павлов О., Павлова І., Павлова Т., Павлов О. Економічні, політико-правові та управлінські наслідки децентралізації публічної влади в Україні. *Український журнал прикладної економіки*. Том 5. № 4. 2020. С. 18–31.

8. Соломаха А. Децентралізація в Україні: досягнення, виклики та актуальність реформи. *Молодий вчений*. №8 (96). 2021. С. 107–113.

9. Ткачук А. Бачення та поради на непростий 2021-й: інтерв'ю. Реанімаційний Пакет Реформ : веб-сайт. URL: https://rpr.org.ua/news/anatoliy-tkachuk-bachennia-ta-porady-na-neprostyy-2021-y/ (дата звернення: 24.04.2024).

10. Ткачук А. Місцеве самоврядування та децентралізація. Законодавство (навчальний модуль). Київ: ІКЦ «Легальний статус», 2016. 80 с.

11. Ткачук А. Місцеве самоврядування та децентралізація: практичний посібник. Київ: ТОВ «Софія», 2012. 120 с.

12. Улютін Д. Бюджетна децентралізація: ключові виклики та досягнення. *Економічна правда*: *веб-сайт*. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2020/07/24/663318/ (дата звернення: 25.04.2024).

13. Атлас адміністративно-територіально устрою України : за ред. Остапенка П. / друге видання. Товариство дослідників України. Київ. 2021. 441 с.

14. В Україні створили 1029 об'єднаних тергромад. Інфографіка. *Укрінформ: веб-сайт*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2854723-v-ukraini-stvorili-1029-obednanih-tergromad.html (дата звернення: 25.04.2024).

15. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: аналіт. доп. за ред. Жаліла Я. Київ: НІСД. 2019. 192 с.

16. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні: наук. доп. за наук. ред. Жаліла Я. Київ : НІСД. 2020. 153 с.

17. Остаточний звіт за результатами спостереження Громадянської мережі «ОПОРА» на місцевих виборах – 2020 : звіт за ред. Айвазовська О. Київ. 2021. 140 с.

18. Реформа децентралізації. *Урядовий портал: веб-сайт*. URL: https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi (дата звернення: 25.04.2024).

19. Open Budget. Державний веб-портал бюджету для громадян: веб-сайт. URL: https://openbudget.gov.ua/ (дата звернення: 25.04.2024).

Анотація

Рішко С. І. **Децентралізація влади та її значення для розвитку локальних політичних режимів в Україні.** – Стаття.

У статті розглянуто, систематизовано та коротко підсумовано вплив перших двох етапів (2014–2020 роки) реформи децентралізації влади на функціонування локальних політичних режимів в Україні, зокрема усіх міст обласного значення (окрім Луганська та Донецька, що окуповані РФ) та Києва. Визначено, що рівень децентралізації влади (після типу політичного режиму та адміністративного-територіального устрою) має одне із ключових значень у впливі на тип та можливості функціонування локального політичного режиму. Завдяки зіставленні етапів розвитку органів місцевого самоврядування й етапів функціонування локальних політичних режимів в Україні виявлено сильний взаємозв'язок між досліджуваними змінними.

Аналіз процесу створення територіальних громад навколо міст обласного значення виявив декілька особливостей, які кардинально відрізняють цей процес від утворення невеликих територіальних громад. Відповідно, зроблено висновок, що досліджуючи децентралізацію влади, не достатньо її ділити за сферами (політична, адміністративна, фіскальна тощо), адже доцільно також типологізувати громади, бо наслідки реформи у невеликих громадах та великих містах сильно відрізняються. Відтак проаналізовано адміністративно-територіальні результати утворення територіальних громад із центрам у містах, що є обласними центрами, та в Києві. Виявлено, кілька груп територіальних громад щодо рівня зростання їхніх територій. Означено, що за кількістю населення громади із обласними центрами змінились не суттєво.

На цій підставі досліджено вплив децентралізації влади на динаміку зміни доходів місцевих бюджетів обласних центрів і Києва з 2009 по 2023 роки. При цьому, окремо сформовано графік динаміки у доларах США, щоби проілюструвати рівень впливу саме фіскальної децентралізації на великі українські міста. Таким чином спростовано тезу, про те що міські бюджети зросли у кілька разів виключно завдяки реформі децентралізації. Доведено, що перші два етапи реформи децентралізації влади в Україні мали вплив на функціонування локальних політичних режимів, але все-ж у контексті її розвитку та функціонування найбільший вплив матиме третій етап децентралізації влади, який передбачає реформування на обласному рівні й урегулювання проблеми дуалізму влади.

Ключові слова: децентралізація влади, локальний політичний режим, місто обласного значення, органи місцевого самоврядування, міський бюджет, адміністративно-територіальний устрій.

Summary

Rishko S. I. **Decentralization of power and its significance for developing local political regimes in Ukraine.** – Article.

The article examines, systematizes, and briefly summarizes the impact of the first two stages (2014–2020) of the decentralization reform on the functioning of local political regimes in Ukraine, particularly in all regional cities (except for Luhansk and Donetsk, which are occupied by the russian federation) and Kyiv. It is determined that the level of decentralization (after the type of political regime and administrative-territorial system) plays a crucial role in influencing the type and functioning opportunities of the local political regime.

A strong correlation between the investigated variables has been revealed by comparing the development stages of development of local government bodies and the stages of functioning of local political regimes in Ukraine.

Analyzing the process of creating territorial communities around regional cities has revealed several peculiarities that fundamentally distinguish this process from forming small territorial communities. Consequently, the conclusion has been drawn that when studying decentralization, it is not sufficient to divide it into spheres (political, administrative, fiscal, etc.), as it is also advisable to classify communities as the consequences of the reform in small communities and large cities differ significantly. Therefore, the administrative-territorial results of forming territorial communities with centers in regional towns and Kyiv have been analyzed. Several groups of territorial communities have been identified regarding their territories' expansion levels. In terms of population size, the communities with regional centers have mostly stayed the same.

Based on this, the impact of decentralization on the dynamics of changes in the revenues of local budgets of regional centers and Kyiv from 2009 to 2023 has been studied. Additionally, a separate graph of the dynamics in US dollars has been constructed to illustrate the impact of fiscal decentralization on large Ukrainian cities. Thus, the thesis that municipal budgets increased several times solely due to decentralization reform has been refuted. It has been proven that the first two stages of decentralization reform in Ukraine impacted the functioning of local political regimes. Still, ultimately, in the context of its development and operation, the third stage of decentralization will exert the most significant impact, which involves regional reform and addressing the issue of dual power.

Key words: decentralization, local political regime, city of regional significance, local government bodies, municipal budget, administrative-territorial structure.

УДК 327.5
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.28

А. О. Сичова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0273-8469
кандидат політичних наук,
докторантка кафедри політології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ПОЛІСУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ДРАЙВЕР ПЕРЕФОРМАТУВАННЯ ГЛОБАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

Постановка проблеми. Глобальний порядок денний часто пропонує виклики, що перетинають національні та галузеві кордони на кшталт погіршення стану навколишнього середовища, тероризму, захисту прав людини, кіберзагроз, тощо. Держави, міжнародні інституції, неурядові організації (НУО), транснаціональні корпорації, експертні мережі, групи громадянського суспільства, партнерства, приватні військові компанії, а також транснаціональні злочинні мережі забезпечують світову політику множиною суб'єктів, які потенційно можуть бути залучені або зацікавлені в управлінні глобальним порядком.

Донедавна саме міжнародні організації були наділені практично монопольним статусом в актуалізації та пошуку альтернативних шляхів розв'язання глобальних політичних питань. Але протягом останніх років «традиційні полісуб'єктні інституції частіше піддаються критиці» [9] щодо орієнтації на фіктивну репрезентацію фактичного балансу сил, без урахування нових регіональних місць сил, до прикладу регіон MENA або Південна Америка, що спричинило дефіцит легітимності та спроможностей діяти у кризових ситуаціях (наприклад, війна у Сирії). З іншого боку, пандемія COVID-19 та російсько-українська війна посилили сумніви, чи підходять нинішні міжнародні інституції для скоординованого реагування на виклики глобального управління, активізувавши пошуки більш оптимальних форматів економічного та безпекового співробітництва.

Аналіз публікацій. Д. Коен і Т. Пеграм стверджують, що глобальне управління у тому вигляді, як воно практикується сьогодні, «фактично перестало функціонувати» [4, с. 417]. На думку Т. Хелда та Д. Хейла, глобальне управління продовжує «адаптуватися до нових викликів» [8, с. 23] через коригування стратегій та заходів для вирішення актуальних проблем. Гуманітарні кризи, військові конфлікти, зміна клімату та економічна нестабільність створюють серйозні загрози безпеці, отже, залучення різних учасників і типів ресурсів є доцільним як для правильного формулювання порядку денного, так і для імплементації відповідної політики з метою пом'якшення наслідків.

Спроба реінтерпретації ієрархічної форми управління у контексті посилення полісуб'єктності міжнародних гравців спричинила експериментування з новими способами атракції зацікавлених сторін, що, на думку деяких авторів, свідчить про серйозні зрушення в управлінських тенденціях [2; 5; 12; 20]. Неузгодженість цінностей і дифузія ресурсів призвели до необхідності спільного формування завдань і алгоритмів дій нарівні з безпосереднім ухваленням рішень.

З появою транскордонних проблем чимало держав створили нові форми забезпечення більш упорядкованих і надійних відповідей на соціальні та політичні виклики, що виходять поза межі спроможностей національних урядів. Подібні тенденції можуть мати негативний вплив через небезпеку дублювання функцій та посилення конкурентного протистояння, у тому числі щодо фінансування, з уже діючими міжнародними аналогами.

Так, прагматики пропонують зберегти існуючу систему децентралізованих міжнародних режимів з конкретних питань разом зі спеціалізованими структурами [7] шляхом перетворення особливо важливих ініціатив, наприклад, UNDP, з локалізованої програми ООН на широкомасштабний план дій. Подібна структура може розраховувати на власний бюджет, кадрові ресурси і розширені юридичні повноваження, одночасно функціонуючи з іншими міжнародними інституціями та державними суб'єктами. Проте для інших учасників кардинальна трансформація глобального інституційного дизайну несе позитивний заряд, оскільки «дозволяє державам співпрацювати у субглобальних групах за допомогою більш гнучких та ефективних форм реагування» [14; 21], уникаючи поляризації багатосторонніх форумів на кшталт Генеральної Асамблеї ООН.

У цілому, поява неформальних інститутів – G-X, контактних груп тощо – сприймається у якості суттєвої структурної зміни сутності глобального кризового управління. Такі інститути почали відігравати низку важливих ролей і займають значний простір між багатостороннім управлінням і традиційною дипломатією великих держав. Мінілатеральні інститути дозволяють оминути структурні недоліки традиційної полісуб'єкності, наприклад, надаючи право голосу країнам, що не

© А. О. Сичова, 2024

входять до кола «потужних гравців» (РБ ООН). Доповнюючи і зміцнюючи архітектуру глобального управління, спільні платформи пропонують альтернативний шлях застосування більш гнучких процедур для вирішення крос-секторальних проблем. Проте, за іншого сценарію, вони можуть завдавати шкоди авторитету міжнародних організацій, монополія яких наразі оспорюється. До прикладу вибір переговорних майданчиків про зміну клімату в останні роки зміщується від Рамкової конвенції ООН до дрібних груп на кшталт Форуму економік з енергії та клімату (MEF), G20 та US-BASIC (США, Бразилія, Китай, Індія та Південна Африка) як до більш оптимальних інструментів налагодження співробітництва.

Мета статті полягає у концептуалізації нового тренду глобального управління – поступове заміщення ієрархічних багатосторонніх міжнародних структур більш гнучкими мінілатеральними формами співпраці – шляхом систематизації відповідних практик у фінансовому секторі та сфері охорони здоров'я.

Мінілатеральна тенденція прослідковується у багатьох сферах діяльності, у тому числі у ***системі охорони здоров'я***. Ключовими стейкхолдерами цієї галузі переважно поставали ВООЗ та Світовий банк. ВООЗ в останні десятиліття брав активну участь у стримуванні глобальних криз шляхом збору та розповсюдження інформації, а також координації глобальних зусиль у боротьбі з епідеміями, включно з постачанням медичного обладнання. Паралельно з ними існує низка двосторонніх програм, наприклад, Глобальна ініціатива в галузі охорони здоров'я уряду США (PEPFAR), Глобальний фонд для боротьби зі СНІДом, туберкульозом і малярією (GFATM), Глобальний альянс з вакцинації та імунізації (GAVI) та ін. При цьому, держави дедалі активніше співпрацюють саме через регіональні органи у питаннях охорони здоров'я. Наприклад, створений на зразок ЄС Союз південноамериканських націй (UNASUL) у складі 12 країн Південної Америки спрямований на зміцнення регіональних систем і служб охорони здоров'я через зустрічі на рівні міністрів країн-учасниць. В Азії активно діють АСЕАН, Стратегія економічного співробітництва Іяваді – Чао Прайя – Меконг (ACMECS) та Форум Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (APEC).

Африканський союз (АС) із 53 держав активізувався у вирішенні питань інфекційних захворювань, фінансуванні охорони здоров'я тощо. Члени IBSA спільно координують міжнародну діяльність у галузі охорони здоров'я та медицини, інвестуючи по 1 млн. дол. на рік для поліпшення ситуації у країнах із низькими доходами. При цьому кожна з країн-учасниць спеціалізується на дослідженні конкретних хвороб: Бразилія – малярії, Індія – ВІЛ та СНІД, Південна Африка – туберкульоз. Варіативність ініціатив та учасників призвели до появи транссекторальних мереж, таких як Health 8 (H8), неофіційна група з восьми організацій – ВООЗ, ЮНІСЕФ, ЮНФПА, ЮНЕЙДС, GFATM, Альянс GAVI, Фонд Гейтсів та Світовий банк [11] – яка набуває все більшої вагомості як гнучкий механізм прогнозування тенденцій в медичній індустрії.

Незважаючи на варіативність суб'єктів, ВООЗ наразі залишається єдиним органом, уповноваженим ухвалювати міжнародні закони і норми у галузі глобальної охорони здоров'я. Щоправда, ще у 2011 р. ВООЗ було названо «надмірно розгалуженою інституцією» [15, с. 33], яка не спроможна оперативно реагувати на глобальні виклики. Крім штаб-квартири у Женеві, ВООЗ складається із 149 відділень на місцях, діяльність яких координується шістьма регіональними центрами з високим ступенем автономії, що перешкоджає централізованому прийняттю рішень та скоординованому підходу.

Найбільш потужним інструментом впливу ВООЗ залишається оголошення надзвичайної ситуації як відображення підвищених ризиків для населення інших держав. Проте ефективність ВООЗ у боротьбі з пандеміями багато в чому залежить від двосторонньої співпраці її держав-членів. Так, під час кризи COVID-19, США та Великобританія проігнорували керівництво ВООЗ, тоді як Китай виступив з нотою заперечення щодо допуску на свою територію слідчих інституції з метою оцінки серйозності ситуації та забезпечення збору точної інформації. Якщо згадати, що ВООЗ не має важелів впливу до застосування санкцій, перед нами постає ситуація з відсутністю автономності до дій.

Ефективності ВООЗ також перешкоджають усталені принципи фінансування [10], що передбачають комбінацію обов'язкових внесків, які виплачуються країнами залежно від їхнього відносного добробуту, та добровільних виплат, спрямованих на узгоджені конкретні цілі. Хоча розмір обов'язкових внесків залишався незмінним, на добровільні виплати припадало близько 80% всього бюджету ВООЗ. Загальний рівень фінансування ВООЗ поступається потребам сектору охорони здоров'я. Річний бюджет організації, яка надає допомогу 194 країнам, становить близько 2,2 млрд. дол., тоді як бюджет Центрів США з контролю за захворюваннями у 2019 р. склав майже 7 млрд. дол. [21, с. 10]. Квітневе рішення уряду США у 2020 р. – традиційно найбільшого донора – призупинити внески посилило хитке фінансове становище ВООЗ. Подібна економічна крихкість має серйозні негативні наслідки для «управління людськими ресурсами і здатності вирішувати проблеми» [7, с. 11], що пояснює від-

сутність адекватного реагування ВООЗ на несподівані кризи на кшталт COVID-19.

Вертикальні ініціативи у галузі охорони здоров'я на кшталт Глобального фонду або GAVI відрізняються від традиційних багатосторонніх організацій наступним:

Вузька профільованість мандатів на відміну від широких повноважень ВООЗ («досягнення всіма людьми максимально можливого рівня здоров'я») та Світового банку («боротьба з бідністю та покращення якості життя»). Місія Глобального фонду полягає у залученні та виділенні додаткових ресурсів для профілактики та лікування ВІЛ/СНІДу, туберкульозу (ТБ) та малярії, тоді як GAVI орієнтується на порятунок життів шляхом розширення доступу до імунізації у бідних країнах.

Гнучка структура управління. Традиційні багатосторонні інституції об'єднують національні уряди для регулювання та координації політики. Наприклад, на Всесвітній асамблеї охорони здоров'я кожна країна-учасниця має один голос. Глобальний фонд і GAVI поєднують різні зацікавлені сторони. Наприклад, до правління Глобального фонду входять представники громадянського суспільства (у тому числі особа, яка страждає як мінімум на одне із захворювань), приватного сектора та Фонду Гейтса, разом з представниками країн, що розвиваються (сім) і країнами-донорами (вісім). До його складу також залучаються ключові партнери (без права голосу): ВООЗ, ЮНЕЙДС, Світовий банк і громадянин Швейцарії (за місцем юридичної реєстрації).

Склад правління GAVI залучає представників Фонду Гейтса, ЮНІСЕФ, ВООЗ та Світового банку. Крім того, є 18 членів правління, що змінюються, від різних стейкголдерів: уряди країн, що розвиваються (5 місць), уряди країн-донорів (5 місць), науково-дослідні та технічні інститути, виробники вакцин у промислово розвинених країнах та НУО. До ради також входять незалежні члени (десять місць), які не мають професійного відношення до роботи GAVI для забезпечення незалежної та збалансованої перевірки обговорень.

Система побудови відносин із одержувачами коштів. На відміну від ВООЗ та Світового банку, які працюють через державні установи та мають офіси і персонал у країнах-одержувачах, ані Глобальний фонд, ані GAVI не працюють безпосередньо всередині країни, покладаючись на координаційні механізми подання грантових заявок на основі національних пріоритетних потреб.

Обґрунтування легітимності. На відміну від державоцентрованої моделі представництва та взаємодії у традиційних багатосторонніх організаціях, Глобальний фонд і GAVI зосереджуються на покращенні чітко узгоджених проміжних і кінцевих результатів у галузі охорони здоров'я.

У ***фінансовому секторі*** також спостерігається посилення мінілатеральних відносин на тлі невдоволення створеною «системою співробітництва» на чолі з Організацією економічного співробітництва та розвитку/Комітету сприяння розвитку (OECD-DAC), а також з метою фіксації залежності поточних міжнародних режимів від доброї волі національних урядів. Під час фінансової кризи 2008 р. міжнародні донори не змогли надати обіцяну допомогу країнам, які подали відповідні заявки. Замість простих та ефективних процедур звітності були використані громіздкі, дублюючі та бюрократизовані операції, що спричинило створення альтернативних форматів співпраці.

В означеному контексті Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) спільно з Китаєм, Японією та Республікою Корея створили багатосторонній фонд у 120 млрд. дол. для вирішення проблем із платіжним балансом і короткостроковою ліквідністю [2]. На Близькому Сході Арабський валютний фонд (AMF) з бюджетом 2,7 млрд. дол. зафіксував тісну взаємодію між 22 країнами-членами у питаннях екстреного фінансування, грошово-кредитної співпраці та запровадження єдиної арабської валюти. Латиноамериканський резервний фонд (FLAR) із бюджетом у 2,34 млрд. дол. об'єднав Болівію, Колумбію, Коста-Ріку, Еквадор, Перу, Уругвай та Венесуелу, гарантуючи позики третім сторонам, інвестиції в резерви та регіональну координацію грошово-кредитної політики [2].

Чимало аналітиків задаються питанням про альтернативні мережі співпраці, за патронатом регіональних банківських установ на кшталт CIVET (Колумбія, Індонезія, В'єтнам, Єгипет, Туреччина і Південна Африка), EAGLES (ініціатива іспанської міжнародної банківської групи BBVA) та 7-відсотковий клуб [5]. Творець терміну BRIC, О'Ніл, виступив із підтримкою ініціативи MINT (Мексика, Індонезія, Нігерія та Туреччина) [1]. Перспективним варіантом постає мережа CEMENT і партнерство PINE (Філіппіни, Індонезія, Нігерія та Ефіопія). Розмірковуючи про перспективи колабораційного партнерства між окремими країнами і регіональними банками розвитку, М. Стефен стверджує, що «визначальним фактором слугує мандат банку щодо секторів і локацій, на базі яких він зосереджуватиметься, а також форм потенційного фінансування. Створення мандату безпосередньо залежить від джерел коштів, що капіталізують новий банк, та від його регулювання з погляду розподілу прав голосу» [18]. У багатьох нюансах складно зрозуміти, чим цей підхід принципово відрізнятиметься від принципів МВФ, якщо не пропонуватиме більше варіантів запозичення.

Отже, автономія держав поступово заміщується поняттям балансу та зовнішніх взаємоза-

лежностей у поєднанні з власними внутрішніми можливостями і прогнозованою стратегією зовнішніх відносин, що й визначає стратегічні орієнтири країни у глобалізованому світі. У кожному випадку національні уряди прагнули запобігти повільним і громіздким процедурам багатосторонніх інституцій шляхом створення більш гнучких неформальних регіональних мереж і партнерств. Хоча чимало з них також зіткнулися з труднощами у питаннях інституційного дизайну або фінансового самозабезпечення.

У зазначеному контексті поглянемо на гравців БРІКС, які до 2010 р. входили до десятки найбільших накопичувачів валютних резервів, за винятком економіки ПАР, що давала 2,23% ВВП усіх учасників [16]. Проте всередині БРІКС є суттєві відмінності. Як заявив Г. Кісінджер у 2010 р., «країни БРІКС намагатимуться зіграти роль у вирішенні глобальних економічних питань. Але я був би здивований, якби вони змогли зайняти чітку політичну позицію на міжнародній арені» [16, с. 14].

Незважаючи на увагу до БРІКС як групи країн-однодумців, її учасники займають конфліктуючі позиції. Наприклад, Китай та РФ як постійні члени Ради Безпеки ООН не демонструють бажання зробити Бразилію, Індію та Південну Африку її постійними учасниками. Згадаймо також, що після китайсько-індійської війни 1962 р. Китай узяв під свій контроль частину Кашміру, яким, за словами Індії, незаконно поступився Пакистану і заперечує право Індії на штат Аруначал-Прадеш [16]. Крім того, у 2009 р. Китай намагався завадити Азіатському банку розвитку позичити гроші індійському уряду, оскільки ці позики дозволили б профінансувати проєкт боротьби з повенями. У відповідь Індія запровадила обмеження на кількість кваліфікованих китайських робітників. Політичні розбіжності виявляються і в економічних питаннях. Китай заснував Азіатський банк інфраструктури, який конкурує з азіатським банком розвитку (АБР), з домінантом Японією, але він не запросив Індію приєднатися до цього фінансового проєкту.

Суперечності спостерігаються щодо іншої мережі СМІМ. Так, початковою метою Чіангмайської ініціативи виступав захист від підвищених ризиків світової економіки шляхом вирішення проблем з платіжним балансом і короткостроковою ліквідністю в регіоні. Але після тестування фондів СМІМ під час фінансової кризи 2008 р. виявилося, що «порівняно невеликий масштаб і відсутність процедур швидкого реагування зробили їх непридатними для використання» [19, с. 140]. Самі учасники зазначають, що СМІМ скоріше є широкою угодою про надання коштів у разі потреби, але «не повноцінним резервним фондом» [19, с. 143]. Досвід СМІМ підтверджує важливість значного фінансового резерву нарівні з чіткими та стабільними процедурами управління для ефективності партнерства. Відкритим залишається питання про можливість розробки сукупності інституційних механізмів для надання виплат відповідно до узгоджених критеріїв, які б не дублювали процедури МВФ, що зазнають потужної критики.

Відповідно, пасивність реагування міжнародних структур на глобальні виклики призвела до появи нових форм взаємодії на додаток до традиційної системи юридично обов'язкових форматів. Вони поступово перетворюються на «частину нормотворчих просторів і механізмів глобального управління, наголошуючи на переході до а-центрованої політичної системи» [20, с. 13]. Приватні суб'єкти також набирають ваги щодо реалізації міжнародних стандартів, наприклад, такі групи, як Партія зелених, успішно підштовхнули Світовий банк до заходів захисту навколишнього середовища для великих інфраструктурних проєктів. У галузі охорони здоров'я MSF та Oxfam успішно лобіювали ухвалення ВООЗ Глобальної стратегії громадської охорони здоров'я, інновацій та інтелектуальної власності.

Таким чином, унаслідок односторонньої конкуренції між державами, а не багатостороннього співробітництва на ранніх стадіях кризи, міжнародні інституції не завжди здатні реагувати ефективним, дієвим та своєчасним чином. Чимало аспектів залежать від рівня автономії волі та дій щодо членів полісуб'єктного партнерства. Якщо звернутися до ситуації з пандемією, то Європейський центральний банк (ЄЦБ) і МВФ перебували у набагато вигіднішому становищі, оскільки не залежали від згоди урядів країн-членів єврозони для оперативного застосування відповідних заходів. Тобто порівняно з ЄС та ВООЗ, позиція таких інституцій є менш суперечливою.

Висновки і перспективи досліджень. Криза COVID-19 та російсько-українська війна чітко показали властиві глобальним структурам управління недоліки. Деякі інституції вже зіткнулися з проблемами легітимності, що посилило кризу традиційної багатосторонності. Низка держав опинилися перед вибором: (1) дозволити виникнути режиму, за якого супер-ваговики діятимуть в односторонньому порядку та відмовляться від своїх обов'язків у межах міжнародних інституцій, або (2) використати кризу як можливість конструктивно переналаштувати глобальне управління. Мова йде про становлення колабораційної політії як системи швидкого реагування на крос-секторальні проблеми, що загрожують спільному співіснуванню.

Мінілатеральна форма глобальної співпраці постає новим форматом модульної багатосторонності, здатної забезпечити сукупність

переваг для спектру стратегічних цілей, від встановлення порядку денного до посилення економічної безпеки та стримування допорогових загроз. Європейські експерти переконані, що синтез взаємозалежності та багатополярності робить полісуб'єктність питанням необхідності. Офіційні документи ЄС вже пропонують такі концепції як «ефективна багатосторонність» [12, с. 28], що зосереджується на досягненні прагматичних цілей в умовах багатополярного розподілу влади, або «міжполярність» [11, с. 25], з акцентом на підтримці мінілатерального зв'язку в контексті економічної взаємозалежності. Стратегічні міні-угоди мають перевагу порівняно з формалізованими альянсами та багатосторонніми організаціями, примножуючи національні інструменти сили за рахунок залучення партнерських ресурсів.

Література

1. Adibe J. MINT, re-based GDP, and poverty: A commentary on the identity crisis in Africa's 'largest' economy. *African Journal of Business and Economic Research*, 2014. Vol. 9, pp. 119–134.

2. Acharya A. The Future of Global Governance: Fragmentation may be inevitable and creative, *Global Governance*. 2016, Vol. 22, pp. 453–460.

3. Breslin S. Nesadurai H. Who Governs and How? Non-State Actors and Transnational Governance in Southeast Asia. *Journal of Contemporary Asia*. 2018. Vol. 48, pp. 187–203.

4. Coen D. Pegram T. Wanted: A third generation of global governance research. Governance: An *International Journal of Policy, Administration, and Institutions*. 2015, Vol. 28, pp. 417–420.

5. Creutz K. Alternative Ways of Global Governance: Informal Institutions and the Role of Small States, *FIIA Briefing Paper*, February, Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, 2017. URL: https://www.fiia.fi/en/publication/alternative-ways-of-global-governance

6. Creutz K. Raik K. The changing global order and its implications for the EU. *Finnish Institute of International Affairs*, 2019, 128 p.

7. Ege J. Comparing the Autonomy of International Public Administrations: An Ideal-Type Approach, *Public Administration*. 2017. Vol. 8, pp. 1–16.

8. Hale T., Held D. Young K. Gridlock: Why Global Cooperation is Failing When We Need It Most. Polity Press: Oxford, 2013, 134 p.

9. Global Trends 2030: Alternative Worlds, National Intelligence Council, 2015. URL: https://globaltrends2030.files.wordpress.com/2012/11/global-trends-2030-november2012.pdf

10. Graham E. Follow the Money: How Trends in Financing Are Changing Governance at International Organizations, *Global Policy*. 2017, Vol. 8, pp. 15–25.

11. Grevi G. Diversity Management: Regionalism and the Future of the International Order, *The International Spectator*, 2018. Vol. 53, pp. 11–27.

12. Flockhart T. The coming multi-order world, *Contemporary Security Policy*, 2016. Vol. 37, pp. 3–30.

13. Kahler M. Regional Challenges to Global Governance, *Council on Foreign Relations*, 2016, 32 p.

14. Karns M. Mingst K. International Organizations: The Politics and Processes of Global Governance. *Lynne Rienner Publishers*: Boulder, CO, 2015, 43 p.

15. Lesage D. Van de Graaf T. Rising Powers and Multilateral Institutions. Palgrave Macmillan: London. 2015, 78 p.

16. Piper L. The BRICS phenomenon: from regional economic leaders to global political players. BRICS Initiative for Critical Agrarian Studies, 2015, 37 p.

17. Reinsberg B. Trust funds as a lever of influence at international development organizations, Global Policy, 2017. Vol. 8, pp. 85–95.

18. Stephen M. Will International Institutions Fail Again? International Power Shifts and the Future of Global Cooperation, *FIIA Briefing Paper 249*, Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, 2018. URL: https://www.fiia.fi/en/publication/will-international-institutions-fail-again

19. Stephen M. Parízek M. New Powers and the Distribution of Preferences in Global Trade Governance: From Deadlock and Drift to Fragmentation, *New Political Economy*, 2018. Vol. 7, pp.132–151.

20. Stuenkel O. Post-Western World. How Emerging Powers Are Remaking Global Order, *Cambridge and Malden: Polity Press*, 2016, 43 p.

21. Zubrickaite J. Emerging new players on the global stage: How to identify and engage with them? *Publications Office of the European Union*, Luxembourg, 2019, 26 p.

Анотація

Сичова А. О. **Полісуб'єктність як драйвер переформатування глобального управління.** – Стаття.

У статті аналізується динаміка зміни суб'єктного складу світового політикуму з позиції впливу на підтримку стабільності глобального порядку. Авторка зазначає крихкість позицій традиційних багатосторонніх організацій та посилення стратегічної конкуренції серед світової спільноти шляхом створення альтернативних форм співробітництва, а саме: мінілатеральних партнерських угод у низці критичних сфер (військово-оборонний, медичний та фінансовий сектори). Орієнтація на ілюзорний баланс сил, ігнорування позиції нових потужних регіональних гравців, відсутність узгодженої та дієвої реакції на російську агресію проти України, активували прагнення держав до пошуку нових форм посилення власних спроможностей. Маючи переваги у структурі управління та джерелах фінансування, міністоронні майданчики здатні забезпечити спільний простір для оперативного прийняття рішень порівняно з бюрократизованими багатосторонніми інституціями і стати фундаментом для трансформації безпекової архітектури на глобальному рівні. Проте міністоронні інституції здатні спричинити негативний вплив, послаблюючи авторитет міжнародних структур і створюючи конкуренцію в отриманні інвестицій. У статті наводяться приклади мінілатеральних ініціатив у галузі охорони здоров'я та фінансовій сфері у вигляді двосторонніх програм, форумів, фондів, транссекторальних мереж, регіональних банківських установ, тощо. Проте авторка зазначає збереження суперечливих позицій і вироблених

процедур узгодження конфліктних ситуацій, що перешкоджає мінілатеральним проєктам скласти потужну конкуренцію традиційній багасторонності. Відповідно, заміщення повільних і громіздких процедур багатосторонніх інституцій шляхом створення більш гнучких неформальних регіональних мереж і партнерств залежатиме від політичної волі суб'єктів створити новий інституційний дизайн глобального управління та його фінансового самозабезпечення.

Ключові слова: мінілатералізм, полісуб'єктність, колаборація, багатосторонні організації, глобальне управління.

Summary

Sychova A. O. **Polysubjectivity as a driver of global governance reformatting.** – Article.

The article considers the change dynamics within the subject composition of the world political system from the standpoint of influence on maintaining the stability of the global order. The author notes the fragility of traditional multilateral organizations and strategic competition strengthening among the world community through alternative collaborative forms, namely: minilateral partnership agreements in some critical areas (military and defense, medical and financial sectors). Focusing on the illusory power balance, ignoring the position of new regional players, and the lack of a coordinated and effective response to russian aggression against Ukraine activated the desire of states to find new forms of strengthening their capabilities. With advantages in governance structure and funding sources, minilateral platforms can provide a joint space for operational decision-making compared to bureaucratized multilateral institutions and become the foundation for the security architecture transformation at the global level. But minilateral institutions may cause a negative impact, weakening the authority of international structures and creating competition in investment flows. The article provides examples of minilateral initiatives toward health care and finance in the format of bilateral programs, forums, funds, transsectoral networks, regional banking institutions, etc. However, the author notes the preservation of contradictory positions and lack of developed procedures for conflict situation mitigation, which prevents minilateral projects from competing strongly with traditional multilateralism. Accordingly, replacing the slow and cumbersome procedures of multilateral institutions by creating more flexible informal regional networks and partnerships will depend on the actors' political will to create a new institutional design of global governance and its financial self-sufficiency.

Key words: minilateralism, polysubjectivity, collaboration, multilateral organizations, global governance.

УДК 327(410:4-6ЄС)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.29

В. Й. Климончук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0257-3481
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

ПРЕМ'ЄРСТВО БОРИСА ДЖОНСОНА І ПРОБЛЕМА БРЕКСІТУ В ОБ'ЄКТИВІ БРИТАНСЬКИХ МЕДІА

Постановка проблеми. Брексіт (англ. Britain'sexit – буквально «вихід Британії») становить унікальне явище в політичній історії не лише Великої Британії, а й усієї Європи, світу. Він спричинив істотні зміни в геополітиці, висунув нові виклики перед Сполученим Королівством та усією Об'єднаною Європою. Ґенезу і детермінанти Брексіту слід розглядати в ретроспективі багатьох століть, коли формувалися «особливі стосунки» острівної держави з материковою Європою. Сам Брексіт як політичний процес окреслюємо хронологічними рамками від лютого 2015 р., коли прем'єр Девід Кемерон оголосив про проведення референдуму щодо перебування країни в складі ЄС, до 31 січня 2020 р., коли Британія офіційно вийшла з його складу. Кульмінацією і точкою поділу цього періоду став референдум 23 червня 2016 р., де 52% виборців проголосували за вихід з Європейського Союзу. Відтак, розпочалося гостре суспільно-політичне протистояння між прихильниками та противниками Брексіту. Через двоїстість позиції уряду Терези Мей не вдалося розрубати цей Гордіїв вузол, але це зміг зробити її наступник Борис Джонсон завдяки своєї відвертої, цілеспрямованої, безкомпромісної позиції. Гадаємо, за сучасних умов панування політичного популізму та еквілібристики, цей політичний досвід становить значний науковий та суспільний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відображення Брексіту в медіадискурсі Великої Британії знайшло аспектне відображення в студіях зарубіжних і українських науковців, присвячених її стосункам з ЄС та виходу з його складу (Р. Айзік, А. Грубінко, Х. Деміен, Т. Кандуба, В. Крушинський, В. Копійка, Г. Лаліч-Крстін, К. Мейхью, Н. Силашкі, С. Хінде Т. Шинкаренко, Н. Яковенко та ін.). Окремі дотичні до нашого дослідження порушуються у розвідках М. Кулачинського, О. Сікорської, О. Шаніної, які розкрили присутність символізму теорії «однієї нації» в політичній риториці Бориса Джонсона [1] та Я. Кибіч про вплив медіа на результати референдуму 23 червня 2016 р. про вихід Британії з ЄС [2].

Мета статті – крізь призму медіадискурсу Великої Британії розкрити складну, цілеспрямовану, суперечливу діяльність Бориса Джонсона як прем'єр-міністра та голови Консервативної партії з укладання угоди про вихід країни зі складу Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Політичний процес щодо підготовки і проведення референдуму та укладання угоди про вихід Британії з ЄС спричинив численні лінії розколу в уряді, парламенті, провідних політичних партіях консерваторі і лейбористів, усьому суспільстві на прихильників позицій «Вийти» та «Залишитися», на євроскептиків та єврооптимістів (цей поділ має глибокі коріння), на прихильників «твердого» та «м'якого Брексіту», на прибічників різних варіантів виходу Сполученого Королівства з ЄС – «з угодою», «без угоди» тощо. Такі підходи і позиції нуртували в правлячій Консервативній партії, над якою через гострі суперечності з цього питання тяжів Дамоклів меч внутрішнього розколу. Врешті, саме питання Брексіту спричинило відставки її голів та очільників уряду Девіда Кемерона і Терези Мей.

На відміну від своїх попередників, які «глибоко в душі» були єврооптимістами, але були змушені дослухалися до думки однопартійців-євроскептиків, а після референдуму мали виконувати волю більшості виборців, Борис Джонсон виступив як відвертий послідовний прихильник Брексіту. Брексіт став для нього головним викликомпід час перебування на посаді прем'єр-міністра. Цікавим і продуктивним є осмислення цієї проблеми на основі матеріалів британських медіа передусім «серйозної», «ділової» преси на кшталт «The Guardian», «The Economist», «The Finansial Times» та медіа агентств «BBC News», «Reaters», які за «гарячими слідами» в режимі «подія / факт – інформативне повідомлення» ретранслювали перебіг динамічної «політичної драми» під назвою «Джонсон і Брексіт».

Символічним і показовим уважаємо факт, коли 24 травня 2019 р., за кілька годин після оголошення Т. Мей про свою відставку з посади прем'єр-міністра і голови Консервативної партії,

© В. Й. Климончук, 2024

Б. Джонсон перебуваючи з візитом у процвітаючий Швейцарії, яка не належала до ЄС, заявив: ми завершимо Брексіт 31 жовтня 2019 р. «з угодою або без неї». На цей знаковий вислів (як виявилося згодом) «The Guardian» відреагувала словами: як фаворит серед членів Консервативної партії на посаду прем'єра він «кинув рукавичку» своїм 20 суперникам та розміщенням двох показових фото: на першому усміхнений «неформальний» Джонсон у велосипедному шоломі й спрямованим уперед поглядом, на другому – тендітна «офіційна» Мей як свідчення, що Британія перегортає черговий аркуш своєї політичної історії [3].

Такі відвертість і рішучість дозволили Б. Джонсону впевнено перемогти основного претендента по посаду очільника консерваторів Джерема Ханта з результатом 66,4 % проти 33,6% голосів. Анонсуючи цю подію в контексті складу першого Кабінету Б. Джонсона, політичний оглядач «The Financial Times» Джим Пікард відзначив: провідні місця у ньому посіли «жорсткі прихильники Брексіту», але є й прибічники позиції «Залишитися». Це може ускладнити реалізацію планів очільника уряду [4].

При обговоренні першої офіційної промови Б. Джонсона на посаді прем'єра від 24 липня 2019 р. медіа повсякчас фокусували на проблемі Брексіту. Зокрема, спікер двічі підтвердив, що виведе Британію зі складу ЄС до 31 жовтня 2019 р. з угодою або без неї («британцям набридло чекати, настав час діяти, приймати рішення, проявляти сильне лідерство та змінювати цю країну на краще»;); підкреслив, що завдяки такому кроку країна збереже значні суми коштів, які переказувалися в Брюссель; визнав необхідність «створити нове партнерство з нашими європейськими друзями». Лейтмотивом виступу стала теза, що Брексіт є «фундаментальним рішенням британців, вони хочуть, щоб їхні закони ухвалювали люди, яких вони самі можуть обирати та звільняти з посад» [5].

Такі меседжі прем'єра відповідали бажанням й очікування більшості британців та членів Консервативної парті. У медіапросторі країні (пресі та соціальних мережах) активно обговорювалися оприлюднені «BBC News» 4 липня 2019 р. результати соцопитування, проведеного професором Лондонського університету королеви Марії Тім Бейлом. Вони свідчили, що більшість громадян уважали Брексіт «вирішальним» для країни питанням; 75 % рядових членів Консервативної партіїпоставили його на перше місце, але не підтримували вихід з ЄС «без угоди»,загалом лише 35% британських виборців погоджувалися з таким варіантом. Якби у Британії провели ще один референдум і країна залишилася б в ЄС, то «зрадженими» відчули б себе 58 % прихильників консерваторів, «злими» – 15 %, «розчарованими» – 6 %. Серед усіх виборців ці показники склали: «зраджених» – 26 %, «розгніваних» – 7 %, «розчарованих» – 8 %.Більшість респондентів обох груп у трійку «найважливіших питань, які актуалізував Брексіт в країні» поставили питання економіки, міграції та охорони здоров'я. За ними йшли проблеми,пов'язані зі збереженням прав людини, обороною (29 і 12 %), освітою інавколишнім середовищем(15 та 18%) [6].

Вдругій половині серпня 2019 р. у фокусі уваги британських медіа перебувала «перша серія драми «Джонсон проти парламенту». Хроніку її розгортання ретельно фіксували кореспонденти «The Guardian», «BBC News» та ін. На гучні заяви прем'єра, депутати в Палаті громадвідреагували створення «принципової опозиції»длянедопущення варіанту «виходу без угоди». Це порушувало стратегію Б. Джонсон у перемовинах із Брюсселем, тож 28 серпня він звернувся до королеви з проханням про пророгацію (призупинення діяльності) парламенту з 9 вересня до 14 жовтня 2019 р. й воно було задоволено. Це збурило не лише опозицію, а й весь парламент, бо пророгація порушувала ритм діяльності й головне перевищувало унормовані терміни. Обидві сторони звинувачували одна одну в «антиконституційних діях», тож справа дійшла до Верховних судів Англії та Шотландії. У цій критичній ситуації болісним ударом по іміджу прем'єра й усіх торі стала гучна заява 29 серпня про зреченняпосади лідера консерваторів Шотландії Рут Девідсон, яка не підтримувала політики Б. Джонсона [7; 8].

Черговий ляпас стався у день відкриття парламентської сесії 3 вересня 2019 р.: єврооптиміст Філліп Лі оголосив про свій перехід до ліберальних демократів, тож консерватори позбавлялися хиткої більшості. Наступним «ударом у спину» став виступ однопартійця Олівера Литвина, який запропонував внести у порядок денний пропозицію лейбористів щодо заборони виходу з ЄС «без угоди» та відтермінування її укладання до 31 січня 2020 р. Його ухвалу (328 голосів проти 301) забезпечила підтримка 21 консерватора, яких відразу виключили з партії. Ретранслюючи перебіг цього чи не найважчого етапу прем'єрства Б. Джонсона, періодична пресафокусувала на парламентських дебатах, в тому й між консерваторами євроскептиками та єврооптимістами та ніщивній критиці за «упереджене ставлення Брексіту» спікера Палати громад консерватора Джона Берклоу. В день припиненням роботи парламенту через пророгацію він оголосив, що 31 жовтня 2019 р. іде відставку. Опозиція вітала це рішення стоячи бурхливими оваціями, а однопартійці не виявили жодної реакції [9].

На відміну від тупикових стосунків з парламентом, успішнішими виявилися відносини з ЄС. Вже під час обміну першими листами у середині

серпня 2019 р. між Б. Джонсоном та головою Європейської Ради Дональдом Туском виявилися протилежні позиції з питання т. зв. «ірландського захисного блоку»: для ЄС воно було одним із ключових в майбутній угоді, а з боку прем'єра викликало відверте роздратування як «антидемократичне» й таке, що порушує суверенітет Сполученого Королівства [10]. Лише після перемовин 10 жовтня з головою уряду Ірландії Лео Варадкаром вдалося досягнути порозуміння. Відтак, за посередництвом очільника Єврокомісії Жан-Клода Юнкера 19 жовтня 2019 р. ухвалили компромісну угоду. Сторони відмовлялися від ідеї «ірландського захисного блоку» та замінювали її пунктом, згідно з яким Північна Ірландія включалася в Єдиний ринок, ставала брамою в митну зону ЄС, але юридично залишалася частиною митного простору Сполученого Королівства[11].

На тлі таких успіхів, що зменшували напругу в стосунках з Брюсселем та схвально сприймалися у Консервативній партії, у стосунках з парламентом розпочалася нова фаза протистояння. Чергових іміджевих втрат прем'єр зазнав унаслідок скасування 24 вересня 2019 р. Верховним судом Шотландії ухвали про пророгацію парламенту як політично мотивованої та незаконної. Наснажені таким рішеннямнаступного дня опозиційні сили пішли у черговий наступ. Після палких дебатів він увінчався успіхом: 19 жовтня прийнято ухвалу, згідно з якою заборонялося укладати остаточну угоду з ЄС, доки не будуть законодавчо впорядковано всі її умови. Прем'єр сприйняв це як «персональний удар», що перекреслював його перші заяви. Він вимушено звернутися з проханням до керівництва ЄС про відтермінування угоди, зазначивши, що такий крок завдає втрат обом сторонам [12].

Отож, ще 20 серпня 2019 р. Б. Джонсон вкотре бравурно заявляв: «краще я помру в канаві, ніж погоджуся на продовження Брексіт» (під такою назвою вийшла в тоді з'явилася стаття в «The Guardian»). А рівно за місяць, згідно з повідомленням цього видання, він визнав «крайню розчарованість» ухвалами парламенту, бо через них країну знову очікує невизначеність.

Однак, прем'єр мав підтримку з боку британської громадськості та своєї партії, тому чинив опір іконтратакував парламент. Ще в середині серпня, спираючись на такі дані соціології, Б. Джонсон закликав провести в жовтні 2019 р. позачергові вибори до парламенту. Але тоді законодавці відхилили цю пропозицію [13].Повернувшись до цієї ідеї після згаданих невдач, він звернувся за підтримкою до лідера опозиційних лейбористів Д. Корбіна. Згідно з повідомлення «BBC News» від 24 жовтня 2019 р. останній пообіцяв надати її після ухвали Європейської Ради про відтермінування укладання угоди про Брексіт до 31 січня 2020 р. Так, після двох попередніх невдач 4 і 9 вересня, 28 жовтня 2019 р., уряд зробив третє подання про проведення дострокових загальних виборів. Воно виявилося успішним: 299 голосів проти 70 [14].

Виборча стратегія консерваторів відповідала гаслу вересневої 2019 р. партійної конференції «Завершимо Брексіт». Вона з'явилася на обкладинці їх передвиборчого маніфесту поруч з особистими «гарантіями» лідера партії і прем'єра Б. Джонсона: якщо 13 грудня отримаємо більшість депутатів-консерваторів, «Ми отримаємо Брексіт». Вже в січні 2020 р. зреалізуємо потенціал нашої країни: додаткове фінансування на потреби Національної служби охорони здоров'я (підготовка 50 000 медсестер тощо); збільшимо кількість поліцейських і зробимо суворішими вироки для злочинців; вдосконалимо систему контролю міграції; додамо «мільйони щотижня» на розвиток науки та освіти; розвинемо зелену інфраструктуру для зменшення викидів вуглецю та забруднення[15], Таким чином консерватори фактично пропонували модель патерналістської держави

В день виборів та наступного дня після їх завершення у поважних виданнях з'явилися дві статті із промовистими назвами «Завершіть Брексіт»: ефективне, але оманливе гасло Бориса Джонсона на британських виборах» у «The Washington Post» [16] та «Три слова, які допомогли Борису Джонсону виграти британські вибори 2019 року» в «The Time» [17], які суголосно спираючись на авторитетні думки вчених-політологів, розкривали просту й ефективну політтехнологію виборчої кампанії консерваторів.

Виходячи з ретельного аналізу її перебігу, в першій статті стверджувалося, що гасло «Завершіть Брексіт» стало «тезою № 1 для розмови прем'єр-міністра Б. Джонсона та його Консервативної партії з виборцями. Він цитував її постійно, у середу він твітнув... більше 20 разів і повернувся до цього вранці в четвер. Раніше... він пробив пінопластову стіну за допомогою бульдозера, прикрашеного цією фразою. У результаті, коли виборців просять висловити основну ідеї, гасло, які спадає на думку, вони кажуть: «Завершіть Брексіт». Унаслідок відбулася «політична колізія», коли навіть люди, які воліли залишитися в ЄС, неочікувано віддали голоси за консерваторів, бо їм «набридло слухати про Брексіт»[16].

Професор політології Університету Манчестера Роб Форд характеризував консерваторів на цих виборах як «безжально одноманітних», адже навіть в останній день кампанії Джонсон носив фартух з написом «Get Brexit Done», коли готував святковий пиріг. Їх проста й ефективна стратегія полягала в тому, щоб «невпинно доводити одні й ті самі ключові моменти, виходячи з припущення

«можливо – точного»: якщо «можливо» людина почує цю фразу 1000 разів, то «точно» проголосує за неї [16].

А професор політології Університету Суррея Саймон Ашервуд зазначив, що фраза «Завершіть / Здійсніть Брексіт» стала успішною, бо є «чіткою, такою, що запам'ятовується» й «торкається почуттів розчарування», які відчувають вибір через ці затягування справи. При цьому вона не закликала людей подумати «куди це може призвести, а просто каже: давайте приберемо це з дороги, а потім думаємо про всі інші речі» [16].

Передвиборча риторика консерваторів була спрямована на пересічного політично неангажованого виборця, який за три з половиною роки після референдуму стомився від того, що Брексіт досі переповнює цикл новин, а Британія все ще є членом ЄС, адже парламент неодноразово голосував проти будь-якої угоди про вихід з нього. Проведені газетою «The Guardian» за тиждень до виборів соціологічні заміри, показали, що стратегія зосередження на питання Брексіту виявилася «проривною в маргінальних електоральних групах», бо зважаючи на їх «традиційну пасивність» стала прийнятною і зрозумілою для них. Вона відповідала і загальним настроям виборців. Проведене кампанією Opinium 10–11 грудня опитування, показало, що 39% респондентів хотіли прийняття законопроєкту про Брексіт, який дозволить Б. Джонсону розірвати стосунки з ЄС, хоча в жовтні, таких було лише 15%, а 30% опитаних хотіли скасувати Брексіт взагалі [цит. за: 17].

Чіткість стратегії консерваторів щодо Брексіту контрастувала з відсутністю чіткої позиції лейбористів, які ситуативно виступили за проведення другого референдуму; за те, щобзалишилися в ЄС з певними умовами; завідтермінуванняБрексіту для укладання кращої угоди про вихід тощо. За це їх постійно критикували під час теледебатів. Отож, якщо порівняти обидві партії, то «дисциплінованість консерваторів була неймовірно вражаючою порівняно з «розсіяними, заплутаними сигналами, що надходили від лейбористів» [17].

З'ясування причин та сутності переможної стратегіїконсерваторів на грудневих 2019 р. національних виборах має принципове значення для дослідження порушеної проблеми, адже вона уособлювалася з Б. Джонсоном, стала його особистим тріумфом після серії поразок і невдач та, врешті забезпечила розв'язання проблеми Брексіту. Консерватори отримала переконливу перемогу: 365 місць у Палаті громад забезпечували більшість у 80 депутатів. Цей був найкращий результат за три останніх десятиліття, який зумовив кардинальні зміни в самій парті. Вона ставала «гомогенно-євроскептичною», адже проєвропейські налаштовані члени були вилучені зі списку кандидатів або самі відмовлялися від участі у виборах. Таким чином, всі депутати від консерваторів свідомо підтримували Брексіт або розуміли, що його потрібно «завершити» [18].

Перемога на виборах забезпечила блискавичну реалізацію завдань і обіцянок Б. Джонсона як прем'єра та голови Консервативної партії. Вже20 грудня 2019 р. Палата громад 358 голосами проти 234 (консерватори були одностайними) ухвалила у другому читанні закон про вихід Великої Британії з ЄС [19]. Після його затвердження 23 січня 2020 р. королевою Єлизаветою II та схвалення Європарламентом 29 січня підсумкової угоди, 31 січня 2020 р. Сполучене Королівство офіційно вийшло зі складу Європейського Союзу. Між обома сторонами розпочався новий складний етап перемовин про подальші взаємини та співробітництво.

Висновки і перспективи подальших досліджень.Отже, успішне завершення Б. Джонсоном тривалої, виснажливої Брексіт-кампанії було значною мірою уможливлено його особистими лідерськими якостями та зміною розстановки сил у Консервативній партії. На відміну своїх попередників Д. Кемерона і Т. Мей, які побоюючись її розколу лавірували між євроскептиками та єврооптістами й не спромоглися обрати чітку позицію, Б. Джонсон відразу виразно і безкомпромісно заявив про намір «Завершити Брексіт». Попри чисельні перешкоди й невдачі він послідовно цілеспрямовано просувався до цієї мети. Спираючись на величезні вагу і вплив, які традиційно має очільник консерваторів, Б. Джонсон притлумив євро орієнтовану опозицію й таким штибом забезпечити внутрішньопартійну єдність, монолітність, дисциплінованість. Предметом подальших студій може стати аналіз відображення в медіа дискурсі налагодження нової системи відносин між Великою Британією та Об'єднаною Європою, що почала формуватися після її виходу з ЄС 31 січня 2020 р.

Література

1. Кулачинський М., Сікорська О., Шаніна О. Політичний символізм однієї нації у риториці Бориса Джонсона. Причорноморські філологічні студії. 2023. № 2. С. 18–25. URL: https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/13188/Kulachynskyi.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

2. Кибіч Я. Медійний супровід та його вплив на результати референдуму про вихід Британії з ЄС. *Медіафорум*. 2020. Т. 8. С. 102–114.

3. Mason R. Boris Johnson: UK willleave EU in October, dealornodeal. *The Guardian*. 2019. 24 May. URL: https://www.theguardian.com/politics/2019/may/24/boris-johnson-favourite-as-uk-to-have-new-pm-by-end-of-july.

4. Pickard J. Hardline Brexiters take top slots in Boris Johnson's first cabinet line-up. *The Financial Times*. 25 July 2019. URL: https://www.ft.com/content/d8394e2a-ae36-11e9-8030-530adfa879c2.

5. Boris Johnson's first speech as prime minister. *The Finansial Times*. 2019. 24 July. URL: https://ig.ft.com/boris-johnson-prime-minister-speech.

6. Bale T. Tory leadership contest: What's on the minds of party members? *BBC News*. 2019. 5 July. URL: https://www.bbc.com/news/uk-politics-48854280.

7. Elgot J. What is prorogation and why is Boris Johnson using it? *The Guardian*. 2019. 28 August. URL: https://www.theguardian.com/politics/2019/aug/28/what-is-prorogation-prorogue-parliament-boris-johnson-brexit.

8. Ruth David sonquits as Scottish Tory leader citing Brexit and family. *The Guardian*. 2019. 29 August. URL: httpshttps://www.com/politics /2019/aug/29/ruth-davidson-quits-as-scottish-tory-leader.

9. Tory MPs refuse to applaud John Bercow. *The Spectator*. 2019. 9 September. URL: https://www.spectator.co.uk/article/watch-tory-mps-refuse-to-applaud-john-bercow.

10. Elgot J., Rankin J. EU rejects Boris Johnson request to remove backstop. *The Guardian*. 2019. 20 August. URL: https://www.com/politics/2019/aug/20/donald-tusk-rejects-boris-johnsons-bid-to-remove-the-backstop-brexit.

11. Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community. Document. 12019W/TXT(02). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX.

12. Campbell J. Brexit: Boris Johnson's letter to the EU. *BBC News*. 2019. 20 August 2019. URL: https://www.bbc.com/news/uk-politics-49410475.

13. Proctor K., Walker P. Boris Johnson: I'd rather be dead in ditch than agree Brexit extension. *The Guardian*. 2019. 5 September. URL: https://www.theguardian.com/politics/2019/sep/05/boris-johnson-rather-be-dead-in-ditch-than-agree-brexit-extension.

14. What does the Early Parliamentary General Election Bill do? *House of Commons Library*. 2019. 29 October. URL: https://commonslibrary.parliament.uk/what-does-the-early-parliamentary-general-election-bill-do.

15. Get Brexit Done Unleash Britain's Potential. The Conservative and Unionist Party. Manifesto 2019/ 64 p. URL: https://assets-global.website-files.com/5da42e_Conservative% 202019% 20Manifesto.pdf.

16. Adam K. 'Get Brexit done': Boris Johnson's effective but misleading slogan in the British election 2019. *The Washington Post*. 12 December. URL: https://www.washingtonpost.com/world/europe/get-brexit-done.

17. Perrigo B. Get Brexit Done. 'The 3 Words That Helped Boris Johnson Win Britain's 2019 Electio. *The Time*. 2019. 13 December, URL: https://time.com/5749478/get-brexit-done-slogan-uk-election.

18. Alexandre-Collier A. From Rebellion to Extinction: Where have all the Tory Remainer MPs Gone?. *The Political Quarterly*. 2020. 6 March. N. 91. P. 21–32. URL://doi.org/10.1111/1467-923X.12824.

19. European Union (Withdrawal Agreement) Bill Division 2: held on Friday. 2019. 20 December. URL: https://hansard.parliament.uk/Commons/2019-12-20/division/84BF0BEE-468F-outputType=Names

Анотація

Климончук В. Й. **Прем'єрство Бориса Джонсона і проблема Брексіту в об'єктиві британських медіа.** – Стаття.

У статті крізь призму британського медіадискурсу («The Guardian», «BBC News» та ін.) з'ясовується як Борис Джонсон будучи лідером Консервативної партії та прем'єр-міністром Великої Британії прагнув розв'язати проблему Брексіту. Показано, що на відміну від своїх попередників Девіда Кемерона і Терези Мей, які намагаючись не допустити внутрішнього розколу партії, лавірували між євроскептиками та єврооптимістами, Б. Джонсон відразу виступив як відвертий послідовний прихильник Брексіту. Виявлено, що у своїй діяльності в цьому напрямі він спирався на громадську думку та позицію більшості членів Консервативної партії. Проаналізовано гостре протистояння між урядом Б. Джонсона та парламентом, який чинив спротив намагання прем'єра укласти угоду з Європейським Союзом до 31 жовтня 2019 р. та / або вийти з ЄС без угоди. На такому тлі успішніше складалися відносини з ЄС, зокрема завдяки вирішення складного суперечливого питання щодо «ірландського захисного блоку».

Показано, що переломними у протистоянні Б. Джонсона та парламенту стали грудневі 2019 р. національні вибори. Завдяки вміло організованої виборчої кампанії під гаслом «Завершити Брексіт», Консервативна партія отримала переконливу перемогу: 365 місць у Палаті громад забезпечували більшість у 80 депутатів. Висвітлено оцінки виборчої стратегії консерваторів з боку політичних оглядачів та політологів. Перемога на виборах забезпечила швидку реалізацію завдань і обіцянок Б. Джонсона як прем'єра та голови Консервативної партії: 20 грудня 2019 р. Палата громад у другому читанні ухвалила закон про вихід Великої Британії з ЄС Після його затвердження королевою та схвалення Європарламентом підсумкової угоди, 31 січня 2020 р. Сполучене Королівство офіційно вийшло зі складу Європейського Союзу. У висновках, підкреслено, що успішне завершення Б. Джонсоном тривалої, виснажливої Брексіт-кампанії стало можливим завдяки його особистим лідерським якостям та твердою позицією як голови Консервативної партії.

Ключові слова: Брексіт, Борис Джонсон, Консервативна партія, Велика Британія, британський парламент, медіадискурс, медіа.

Summary

Klymonchuk V. Y. **Prime Ministership of Boris Johnson and the problem of Brexit in the lens of the British media.** – Article.

In the article through the prism of the British media discourse (The Guardian, BBC News, etc.), explains how Boris Johnson, as the leader of the Conservative Party and the Prime Minister of Great Britain, tried to solve the Brexit problem. It is shown that unlike their predecessors, David Cameron and Theresa May, who, trying to prevent an internal split in the party, maneuvered between Eurosceptics and Eurooptimists, B. Johnson immediately acted as an outspoken and consistent supporter of Brexit. It was revealed that in his activities in this direction he

relied on public opinion and the position of the majority of members of the Conservative Party.

It turned out that in his activities in this direction he relied on public opinion and the position of the majority of members of the Conservative Party. The sharp confrontation between B. Johnson's government and the parliament, which opposed the prime minister's attempt to conclude an agreement with the European Union by October 31, 2019 and/or leave the EU without an agreement, is analyzed. Against this background, relations with the EU were more successful, in particular thanks to the resolution of the difficult and controversial issue of the "Irishdefensebloc". It is shown that the national elections of December 2019 became the turning point in the confrontation between B. Johnson and the parliament. Thanks to a skillfully organized election campaign under the slogan "Finish Brexit", the Conservative Party won a convincing victory: 365 seats in the House of Commons provided a majority of 80 deputies. The evaluations of the election strategy of conservatives by political observers and political scientists are highlighted. The victory in the elections ensured the quick implementation of the tasks and promises of B. Johnson as Prime Minister and Chairman of the Conservative Party: on December 20, 2019, the House of Commons passed the law on the withdrawal of Great Britain from the EU in the second reading. After its approval by the Queen and the approval of the final agreement by the European Parliament, 31 January 2020, the United Kingdom officially left the European Union. In the conclusions, it is emphasized that B. Johnson's successful completion of the long, exhausting Brexit campaign was made possible thanks to his personal leadership qualities and firm position as the leader of the Conservative Party.

Key words: Brexit, Boris Johnson, Conservative Party, Great Britain, British Parliament, media discourse, media.

УДК329.73:34(100:477)«1950/1951»
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.30

О. М. Сич
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3697-7636
доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри політології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

ЗАХОДИ ПРОВОДУ ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОУН ДЛЯ ВРЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ РОЗБІЖНОСТЕЙ З ОПОЗИЦІЄЮ НА БАЗІ «СТАНОВИЩА» ПРОВОДУ ОУН В УКРАЇНІ (1950–1951)

Постановка проблеми. Досліджуючи процес становлення сучасної української партійно-політичної системи, українські науковці безумовно до категорії націоналістичних відносять Конгрес Українських Націоналістів (КУН), ставлять під сумнів щодо такої належності Української Республіканської Партії (УРП) й, цілком очевидно, що до таких не відноситься Демократична Партія України (ДемПУ) [12, с. 199, 201; 1, с. 43]. Водночас, безпосереднє чи опосередковане відношення до їхнього створення мали відповідно три націоналістичні еміграційні формації ОУН-бандерівська (ОУН-б), ОУН-мельниківська (ОУН-м) та ОУН за кордоном (ОУН-з). Тож постає закономірне питання про причини такої ідеологічно-програмової відмінності між політичними партіями, що створені українськими націоналістичними структурами.

Відповідь на нього криється в історії їх становлення. І якщо сьогодні існує достатня об'ємна історіографія першого розколу ОУН, в результаті якого появилися дві окремі націоналістичні формації з однаковою назвою та ідентифікаційною приставкою, похідною від імені їхніх лідерів (ОУН-б та ОУН-м), то системно не дослідженою залишається історія Закордонних Частин (ЗЧ) ОУН й того внутрішнього конфлікту, в результаті якого було створено ОУН-з. В обидвох випадках окрім боротьби за вищу організаційну владу вагомим складником конфлікту були ідеологічно-програмові розбіжності, що й наклало відбиток на характеристику майбутніх окремих формацій ОУН.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Закордонних частин ОУН в різних аспектах фрагментарно відображена у підсумковій колективній праці робочої групи істориків, створеній при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА під загальною редакцією С. Кульчицького та в працях К. Акименко, Антонюка Я. і В. Трофимовича, Д. Вєденєєва і Г. Биструхіна, П. Гай-Нижника, А. Камінського, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Кука, О. Панченка, І. Патриляка, Г. Рія, А. Русначенка. В. Трощинського.

Метою статті є дослідження внутрішнього конфлікту в ЗЧ ОУН протягом 1950–1951 рр., заходів Проводу ЗЧ ОУН для врегулювання організаційно-правових розбіжностей з опозицією на базі пропозицій Проводу ОУН в Україні, поглиблення процесу організаційної дезінтеграції з перспективною остаточного розколу і створення ОУН-з.

Виклад основного матеріалу. Перший етап внутрішнього конфлікту в ЗЧ ОУН, що розпочався ще в процесі створення їх організаційного передвісника Закордонного Центру (ЗЦ), завершився в 1948 р. виключенням представників опозиції з ОУН та забороною їм виступати від її імені в Закордонному Представництві Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР), що стало інституційним майданчиком для її діяльності [8, с. 18]. Таким чином, за класифікацією М. Ільницького на зміну першій, т. зв. «зовнішній опозиції», прийшла «друга опозиція» [5, с. 24].

Опозиція, що складалася переважно з провідних членів ОУН-б, направлених її Проводом для організації діяльності за кордоном, звинувачувала С. Бандеру, що він незаслужено очолює організацію, бо протягом війни перебував в німецькому концтаборі й не брав участі в національно-визвольній боротьбі та що представляти її за кордоном має не Провід ЗЧ ОУН, а ЗП УГВР. Вона також висувала С. Бандері і Проводові ЗЧ, що переважно складався з чільних діячів ОУН довоєнного періоду, які вийшли з німецьких тюрем і концтаборів, вимоги ідеологічно-програмового характеру. Головними з них були: 1. здійснити внутрішню організаційну перебудову ЗЧ ОУН на основі широкої демократизації; 2. в політичній програмі задекларувати демократичний характер майбутньої Української держави; 3. визнати, що майбутнє українське суспільство матиме «безкласовий» характер, а в сільському господарстві збережеться колективна форма господарювання; 4. відмовитися від філософсько-ідеалістичної основи ідеології українського націоналізму та визнати «аморальний» вплив Д. Донцова на ідеологію українського націоналізму [5 с. 24–41].

© О. М. Сич, 2024

Обопільно погодившись, щоби Провід ОУН в Україні виступив у якості «третейського судді», Провід ЗЧ ОУН та опозиція спрямували до нього своїх кур'єрів. У відповідь отримали у липні 1950 р. офіційне «Становище Проводу ОУН на Українських Землях до різних спірних або актуальних питань за кордоном» (надалі «Становище»). В питаннях ідеологічно-програмових розбіжностей він майже повністю визнав рацію опозиції й це насправді відображало ті зміни, на які підпілля в Україні пішло в умовах зіткнення з реаліями підсовєтської дійсності. В питанні розмежування повноважень між ЗЧ ОУН та ЗП УГВР документ мав суперечливий характер. За аналогією взаємин між ОУН та УГВР в Україні він пропонував їх будувати на засадах автономності обох інституцій, а С. Бандері рекомендував створити Закордонний центр Проводу ОУН і об'єднати в ньому членів, обраних на Другому Великому зборі (ВЗ) і Третьому Надзвичайному великому зборі (НВЗ). Це суперечило намірам ЗП УГВР виступати в еміграції єдиним речником національно-визвольної боротьби та позбавити С. Бандеру організаційної влади. Водночас документ значно погіршив позиції С. Бандери, заперечивши факт існування Бюра Проводу ОУН, до якого він був обраний за рішеннями конференцій двох частин Організації – підпільної ОУН в Україні в лютому 1945 р. та Першої конференції ЗЧ ОУН у вересні 1947 р. [14].

Суперечливий характер документа не тільки не припинив внутрішньої дискусії в ЗЧ ОУН, але й навіть загострив її. Окрім «Становища» Проводу ОУН в Україні кур'єри доставили за кордон також «кілька листів і десятки статей та цілих брошур» [5, с. 50]. Більшість цих матеріалів були опубліковані в еміграційній пресі й кожна зі сторін їх інтерпретувала по своєму, розставляючи вигідні акценти. Очевидно, що їхній ідеологічно-програмовий зміст додавав енергії опозиції й вона активізувала критику Проводу ЗЧ ОУН. З цього приводу її учасник Р. Ільницький-Кричевський писав: «Цілком природньо, що проголошені матеріяли і лист від Проводу ОУН в Україні на сторінках націоналістичної преси закордоном справили дуже сильне враження на членів ОУН і вплинули на дальшу кристалізацію поглядів провідних кадрів ЗЧ ОУН. Внутрішня опозиція, діставши підтвердження своїх поглядів з найбільш авторитетного джерела з подвоєною енергією натискала на Провід ЗЧ ОУН, щоб він поробив висновки з того, що сталося» [5, с. 85].

В свою чергу, Провід ЗЧ ОУН в офіціозі «Сурма» опублікував «Роз'яснення», в якому виклав основні позиції зі «Становища» Проводу ОУН в Україні. Оскільки той підтвердив правочинність мандатів членів опозиції в ЗП УГВР, то Провід ЗЧ відкликав своє рішення про їх виключення з ОУН і визнав зобов'язуючу силу постанов Третього НВЗ, у відході від яких вона його звинувачувала. Зважаючи на побажання Краю бачити еміграцію згуртованою, він також заперечив наявність «розламу між ЗЧ ОУН та ЗП УГВР» і натомість стверджував: «Те, що вважається за "розлам між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР" було не що інше, як конфлікт на тлі різного розуміння правного положення делегації ЗЧ ОУН в ЗП УГВР і компетенції ЗП УГВР» [11].

Водночас С. Бандера оголосив, що залишає пост Голови Проводу ЗЧ ОУН. З одного боку, це мало б частково заспокоїти опозицію у її прагненні усунути його від організаційної влади, а з іншого він намагався втілити в життя пропозиції Проводу ОУН в Україні і сконцентрувався на створенні Закордонного центру Проводу (ЗЦП). Для цього 20 грудня 1950 р. надіслав листи всім тим особам, які підпадали під цю пропозицію – тобто членам Проводу ОУН з 1941 р. й тим, що були обрані до нього на Третьому НВЗ в 1943 р. та пізніше вислані за кордон. У повторному листі від 12 квітня 1951 р. [2]. він інформував про реакцію адресатів на його пропозицію. Позитиву відповідь дали Я. Стецько-Карбович, С. Ленкавський-Залужний, З. Матла-Олександр та О. Тюшка-Конар. Натомість М. Лебедь-Ярополк, Генеральний секретар зовнішніх справ УГВР, повідомив що пропозиція «крайового» Проводу ОУН його не стосується, а інші адресати або не дали конкретної, або й жодної відповіді. Якщо, звичайно, не вважати, що сукупно за них відповіла Д. Ребет-Орлян, яку Провід ОУН в Україні спрямував на чолі групи чільних членів за кордон для розбудови організаційної структури й яка чи не найбільше заперечувала правомірність організаційної влади С. Бандери.

У своїй відповіді С. Бандері вона «в імені членів Проводу ОУН, висланих закордон» не зайняла жодного становища до пропонованої наради, однак висловила ряд претензій до нього і до Проводу ЗЧ. Серед них: заперечення його права схвалювати пропозиції Проводу ОУН в Україні та займатися їхньою реалізацією; твердження, що ні С. Бандера, ані Провід ЗЧ не створили принципових політичних передумов для врегулювання конфлікту й що він неправомірно виступає в якості Голови Проводу ОУН та що його керівництво нанесло шкоду всьому українському визвольному руху тощо. В «обширному» листі до Д. Ребет від 14 лютого 1951 р. С. Бандера подав детальну відповідь на всі порушені нею питання і висловив побажання, що «п. Орлян не буде дальше обстоювати таких тверджень і вимог, які незгідні з правним і фактичним станом, які йдуть врозріз з постулятами Проводу ОУН на УЗ та по суті являються негативною відповіддю» [2, арк. 1].

В листі до інших провідних членів ОУН за кордоном він запропонував «виходити від того, що є безспірним, згл[ядно] вже узгідненим, а не від противенств», провести заплановану нараду, створити Закордонний центр й вже на його платформі вирішувати всі спірні питання. Оскільки в листі Д. Ребет були претензії до можливої участі в ЗЦП деяких пропонованих ним осіб, а з іншого боку такі ж претензії були і в членів Проводу з 1941 р., то С. Бандера запропонував провести нараду в складі, який виключав би ці персональні претензії: Я. Стецько-Карбович, С. Ленкавський-Залужний, Д. Ребет-Орлян, М. Прокоп-Володимир, В. Охримович-Пилип, С. Бандера-Бийлихо [2, арк. 2].

Однак, зусилля С. Бандери виявилися марними. Йому не вдалося у формі ЗЦП об'єднати чільних представників обох сторін й цим самим вичерпати конфлікт. Очевидно, інакше й не могло бути, оскільки побіч багатьох ідеологічно-програмових аспектів дискусії від самого початку її стержнем були персональні претензії на вищу організаційну владу. А оскільки Провід ОУН в Україні пропонував, щоби на чолі ЗЦП став С. Бандера, то для його опонентів такий вихід був заздалегідь неприйнятним.

В розпалі дискусії і для втихомирення опозиційної критики С. Бандера вчергове виявив бажання підпільно перебратися в Україну. Такі наміри він кількаразово висловлював ще в 1945–1946 рр., але кожного разу цьому перечили як члени Проводу, так і живий ще тоді Р. Шухевич [7, с. 518]. Цього разу з проханням відмовитися від такого наміру до нього звернувся листом С. Ленкавський.

Можна припустити, що С. Бандера перебував під негативним враженням змісту матеріалів, які надійшли з Краю, й вважав, що перебуваючи безпосередньо там, зможе впливати на світоглядно-програмове спорядження підпільної ОУН. Недаремно ж С. Ленкавський в листі аргументував йому: «Не думайте, що Ви направду в основі [щось] зміните, бо там хочуть триматися руками і ногами того, що на нині їм потрібне і не в голові їм, що вийде з того завтра. В тому є логіка, бо завтра буде час думати про зміни на завтра, тим більше, коли нині земля під ногами горить» [7, с. 380].

Він також переконував, що в умовах, «де головна енергія йде на збереження голого життя і кожний селепко досвідом свого вовчого нюху на ціле небо мудріший від Вас» енергія й саме життя С. Бандери будуть змарновані надаремне. А тому закликав: «Ваш час не прийшов і Ви мусите бути на поготівлі тоді, коли він у розвитку війни прийде, а не змарнуватися за пусто-дурно перед тим. Бо і програмові, і устроєві питання, і те, хто нині зверху – це врешті-решт таки пустяки, писані на папері. Ми маємо виграти бій, а коли будемо обезголовлені, програємо його і пошиємо в дурні наш рух і цілу справу» [7, с. 380].

До слова кажучи, Голова Проводу ОУН в Україні і Головний Командир УПА В. Кук у своєму листі до провідного активу ЗЧ ОУН, який надійшов підпільною поштою разом зі «Становищем», також відмічав, що для виживання у витворених совєтською окупацією підпільних умовах часто ставало можливим лишень завдяки «вовчому нюху» та щасливому збігові обставин. «Проти нас так зручно порозтягали большевики свої сіті, що для того, щоб вдержатися, треба мати не тільки багато розуму, сприту і "нюху" (відчуття), але також часто щастя», – писав він [6, арк. 11].

Вже сьогодні на підставі архівних джерел дослідники вказують, що насправді совєтські спецслужби через захоплених кур'єрів ЗЧ ОУН розробили та намагалися реалізувати план виманити С. Бандеру на територію України з метою його захоплення [3, с. 399, 404]. Тож С. Ленкавський цілком пророчо попереджав, що такий його крок – це «якраз те, чого хоче НКВД. Зрештою ними є заараньжована така ситуація, щоб створити політичні передумови до заманення Вас у пастку» [7, с. 379].

Про те, що С. Бандера мав цілком серйозні наміри вирушити в складі кур'єрської десантної групи Проводу ЗЧ ОУН в Україну, повідомляв у своїх свідченнях для МГБ захоплений очільник цієї групи М. Матвієйко. Однак представники англійської розвідки, при допомозі якої вона споряджалася, заперечили таку можливість, оскільки влада Великої Британії не хотіла брати на себе політичну відповідальність ні за безпеку С. Бандери, ані за можливі наслідки такого кроку. Адже, якби він після десантування з англійського літака потрапив у руки совєтських спецорганів, то влада СССР мала б підстави звинувачувати свого вчорашнього союзника в організації політичної боротьби проти неї [13, арк. 70].

В цей же час чергового сплеску набула публічна дискусія на сторінках еміграційної преси. Лівий ухил крайових публікацій викликав несприйняття ряду еміграційних авторів і їх критичну реакцію. Оскільки у світоглядних розбіжностях конфліктних сторін в ЗЧ ОУН, а відповідно й у відповідях з Краю, об'єктом критики став також Д. Донцов, то й він активно включився в дискусію, використовуючи для цього сторінки «Вісника ООЧСУ» [5, с. 89–90]. Очевидно, що це не сприяло досягненню порозуміння між опозицією і Проводом ЗЧ ОУН.

Після того, як С. Бандера відмовився від посади Голови Проводу ЗЧ ОУН, замість нього ці функції від 3 грудня 1950 р. до 14 квітня 1951 р. тимчасово виконував С. Ленкавський. Новосформований Провід ЗЧ розпочав свою працю в умовах чергового загострення внутрішньо організаційної дискусії та в атмосфері нагнітання світового протистояння між західним та совєтським вій-

ськово-політичними блоками. «Разом з тим міжнародне положення загострюється. Події приспішеними темпами наближаються до війни і для орг[анізаційних] кадрів треба невідкладно підняти підготовчі праці», – констатував він у «Повідомленні» для своїх організаційних структур [9, арк. 1].

З витвореної внутрішньо організаційної та міжнародної ситуації випливали й головні завдання новосформованого Проводу ЗЧ: 1. Збереження монолітності й оперативності Організації; 2. Підготовка і проведення Третьої конференції ЗЧ ОУН; 3. Виконання завдань на замовлення Проводу ОУН в Україні; 4. Початок підготовки до можливої війни.

Оскільки надіслані з Краю матеріали об'єктивно посилювали нестабільність серед організаційного членства й це загрожувало тим, що «можуть створитися внутрі ЗЧ ОУН (або бути штучно інспіровані) дві ідеологічні течії, що будуть уважати себе "прокраєвою" – "протикраєвою"», то Провід ЗЧ особливо наголошував на потребі «зберегти повну єдність і попередню монолітність ЗЧ ОУН». Справа взаємин між конфліктними сторонами ставала дуже тонкою матерією. А тому він встановлював, що ніхто ні на персональному рівні, ані на рівні центральних і теренових органів ЗЧ ОУН не має повноважень вступати в переговори з представниками опозиції, бо «згідно з бажанням краєвих чинників і ініціятивою провідника ОУН Бийлиха (Ярича) устійнення способу найдоцільнішої розв'язки належить до членів, що були II-им і III-им Вел[иким] Збором вибрані в склад Проводу і тепер – в випадку договорености – мали б створити з-поміж себе Закордонний Центр» [9, арк. 2].

В дусі рекомендацій «Становища» Провід ЗЧ ОУН також рекомендував в процесі передконференційної підготовки та при обговоренні різних проблем у пресі «оминати наглих закрутів і перескоків на екстремність, які дезорієнтують кадри» [9, арк. 2–3].

В контексті реалізації першого із зазначених пріоритетних завдань Проводу ЗЧ, С. Ленкавський докладав зусиль для врегулювання взаємовідносин із ЗП УГВР. Про це свідчить лист Проводу ЗЧ до ЗП від 14 лютого 1951 р. за його підписом [10]. В ньому він, опираючись на «Становище» Проводу ОУН в Україні, пропонував ЗП УГВР вжити дій, що відповідали б його змістові й при цьому аналізував причини конфлікту та моделював можливі шляхи його вирішення. Цей документ дає добре уявлення про внутрішні механізми конфлікту, а тому потребує дещо детальнішої характеристики.

Так, аналізуючи причини конфлікту, С. Ленкавський крізь призму положень «Становища» стверджував:

1) Коріння конфлікту лежить у внутрішніх розходженнях в ЗЧ ОУН, але вони були перенесені на «форум ЗП УГВР». Пропоновані Закордонним Представництвом в Протоколі з квітня 1948 р. засади взаємовідносин, відповідно до яких ЗЧ мали б бути підпорядковані ЗП, не могли бути прийняті Проводом ЗЧ, бо «це порушило б всю систему відносин між ОУН і УГВР, як їх розуміють керівні чинники на Українських землях».

2) Конфлікту не вдалося полагодити на проміжній стадії, бо ЗП УГВР не сприйняло рішення Другої конференції ЗЧ ОУН, коли після складення мандатів п'яти членів ОУН в ЗП, конференція замість них делегувала інших. Таку позицію ЗП аргументувало тим, що в УГВР нібито немає делегації ОУН, бо всі члени ввійшли до неї на індивідуальній основі й що свій мандат вони можуть скласти тільки перед Великим Збором УГВР. Однак цю позицію Провід ОУН в Україні піддав критиці, наголосивши, що кожен член ОУН в УГВР проводить там її політику і відповідає за неї перед її Проводом, а також, що «не може бути стосований той пункт Тимчасового Устрою УГВР, в якому говориться, що члена УГВР може виключити з УГВР тільки Великий Збір УГВР» [14, арк. 7].

3) Ситуація ще більше ускладнилася після того, коли ЗП УГВР виключило зі свого складу тих трьох членів, а серед них двох членів ОУН, які вирішили поступати згідно із рішеннями Другої конференції ЗЧ. Логічно, що після цього Провід ЗЧ ОУН «перестав трактувати тогочасний склад ЗП УГВР легальним і повноцінним представництвом УГВР за кордоном» [10, арк. 1].

В подальшому «виступи взаємної неґації» ще більше поглибили й ускладнили конфлікт. Однак, задля добра визвольної справи від імені Проводу ЗЧ ОУН С. Ленкавський пропонував виправити ці відносини й ліквідувати негативні наслідки, опираючись на «Становище» Проводу ОУН в Україні, що однаковою мірою зобов'язувало ЗЧ ОУН і ЗП УГВР.

Зокрема він наголошував, що Провід ЗЧ ОУН приймає рішення Проводу ОУН в Україні, що «члени ОУН, делеговані Організацією до УГВР в 1944 р. остають надалі умандатованими представниками ОУН в УГВР і в ЗП УГВР». Іншими словами, він цим інформував про анулювання відповідного рішення Проводу ЗЧ ОУН про їх виключення з ОУН. В той же час пропонував зробити аналогічний крок й повернути до складу ЗП УГВР тих своїх членів, яких воно виключило: Віце-президента І. Вовчука, Віце-президента В. Мудрого, члена президії З. Пеленського та Генерального секретаря Центрального комітету Антибільшовицького Блоку Народів (ЦК АБН) Я. Стецька.

Оскільки Провід ОУН в Україні наголошував на тому, аби ЗЧ ОУН надавали всіляку підтримку акціям ЗП УГВР, то С. Ленкавський логічно

акцентував, що для цього «уважаємо необхідним належне заступлення ЗЧ ОУН в ЗП УГВР та встановлення норм зв'язку і узгіднень між ЗП УГВР і Проводом ЗЧ ОУН». Він також інформував, що Провід ЗЧ прийняв рішення в односторонньому порядку припинити полеміку та критику на адресу ЗП і висловив сподівання, що аналогічний крок зробить і воно. А після відновлення відносин пропонував подати до публічного відома спільний комунікат і «в цей спосіб направити шкідливі наслідки конфлікту» [10, арк. 2].

Аналіз цього документа вказує, що насправді пропозиції С. Ленкавського, який не тільки виступав у якості Голови Проводу ЗЧ ОУН, але й єдиний в ОУН-б був засновником ОУН й авторитетним ідеологом, мали компромісний характер, передбачали взаємні поступки, а отже й відкривали шлях до порозуміння. Однак, в кінцевому підсумку ці його намагання, як і зусилля С. Бандери щодо створення Закордонного Центру Проводу в якості спільного майданчика для порозуміння чільних діячів обох конфліктних сторін, не принесли сподіваних результатів.

Наближалася чергова Третя конференція ЗЧ ОУН, на якій «Справа конфлікту між ЗЧ ОУН та ЗП УГВР у світлі документів з України» поряд з підготовкою до можливої війни і в її контексті постане в числі головних пунктів порядку денного [4]. Однак ця тема виходить за межі завдань цієї статті і відкриває перспективи подальших досліджень.

Висновки. В 1948 р. Провід Закордонних Частин виключив з ОУН і заборонив від її імені виступати в Закордонному представництві УГВР учасників опозиції. Таким чином завершився її перший етап, що отримав назву «зовнішньої опозиції». За обопільною згодою конфліктні сторони обрали в якості «третейського судді» Провід ОУН в Україні і спрямували до нього своїх кур'єрів для з'ясування суті структурно-організаційних та ідеологічно-програмових розбіжностей.

В липні 1950 р. від Проводу ОУН в Україні надійшла підпільна пошта та офіційне «Становище Проводу ОУН на Українських Землях до різних спірних або актуальних питань за кордоном». В ідеологічно-програмових питаннях він підтримав опозицію, а в з'ясуванні компетенційних повноважень між Проводом ЗЧ ОУН та ЗП УГВР цей документ мав суперечливий характер. Матеріали підпільної пошти були опубліковані в еміграційній пресі і це викликало нову хвилю дискусій в ідеологічно-програмовій площині.

На базі рекомендацій Проводу ОУН в Україні С. Бандера та Провід ЗЧ ОУН вжили заходів для врегулювання конфлікту в площині інституційних компетенцій. С. Бандера здав повноваження Голови Проводу ЗЧ ОУН й доклав зусиль до створення Закордонного центру Проводу ОУН, до якого мали б увійти присутні за кордоном члени Проводу, обрані на Другому ВЗ 1941 р. та Третьому НВЗ 1943 р. Однак, заперечуючи право С. Бандери на організаційну владу в ОУН, учасники опозиції відмовилися ввійти до його складу. З увагу на ситуацію, що склалася, він виявив намір вирушити з кур'єрською десантною групою в Україну, що викликало заперечення з боку соратників та партнерів в англійській розвідці.

Після відставки С. Бандери Провід ЗЧ ОУН очолив С. Ленкавський. Користуючись авторитетом засновника та визнаного ідеолога ОУН, він на цій посаді вжив заходів для досягнення порозуміння з опозицією. Відповідно до рекомендацій Проводу ОУН в Україні Провід ЗЧ відмінив рішення про виключення членів опозиції з ОУН, запропонував аналогічно ЗП УГВР відновити у правах тих членів, що були виключені ним зі свого складу, зобов'язався підтримувати ЗП в його зовнішньополітичних акціях і для налагодження конструктивної співпраці пропонував включити до його складу представників ЗЧ ОУН, а після відновлення нормальних відносин виступити перед громадськістю зі спільним комунікатом.

Однак вжиті заходи не увінчалися успіхом й це дало перспективу для розвитку конфлікту з подальшим розколом ЗЧ ОУН та створення ОУН-з, а дискусії в ідеологічно-програмовій площині сприяли кристалізації базових засад їх діяльності в майбутньому.

Література

1. Андрющенко Е. Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015 рр.): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2015. 284 с.

2. [Бандера С.] до друзів: Карбовича, Залужного, П. Орлян, Володимира, Пилипа, Олександра і Отави. *Архівна збірка ОУН в м. Нью-Йорк (США).* 2 арк.

3. Веденеєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. Київ: 2007. 568 с.

4. Комунікат [про Третю конференцію ЗЧ ОУН]. *Архівна збірка ОУН в м. Нью-Йорк (США).* 2 арк.

5. Кричевський Р. Організація Українських Націоналістів в Україні – Організація Українських Націоналістів закордоном і ЗЧ ОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху. Нью-Йорк-Торонто, 1962. 116 с.

6. Кук-Леміш В. – До друзів [за кордоном]. *Архівна збірка ОУН в м. Нью-Йорк (США).* 22 арк.

7. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори в 4-х т. Т. 1. Історія / упор. і ред. О. Сич. Іван-Франківськ: Ліле-НВ, 2022. С. 518.

8. Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (причинки до історії). Львів: «Галицька Видавнича Спілка», 1995. 150 с.

9. Повідомлення [Проводу ЗЧ ОУН]. 1950 [р.]. *Архівна збірка ОУН в м. Нью-Йорк (США).* 5 арк.

10. Провід ЗЧ ОУН до ЗП УГВР. 14/II.1951 [р.]. *Архівна збірка ОУН в м. Нью-Йорк (США).* 2 арк.

11. Роз'яснення в справах революційно-визвольного табору за кордоном. *Сурма.* 1950, ч. 28. С. 1.

12. Сич О. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика. Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2019. 544 с.

13. Справа Мирона Матвієйко. *Державний галузевий архів Служби безпеки України.* Ф. 6. Спр. 56232. 400 арк.

14. Становище Проводу ОУН на Українських Землях до різних спірних або актуальних питань за кордоном. *Архівна збірка ОУН в м. Нью-Йорк (США).* 9 арк.

Анотація

***Сич О. М.* Заходи Проводу Закордонних Частин ОУН для врегулювання організаційно-правових розбіжностей з опозицією на базі «Становища» Проводу ОУН в Україні (1950–1951).** – Стаття.

Перша опозиція, що сформувалася в Закордонних Частинах ОУН ще на етапі їх створення, завершилася 1948 р. виключенням її учасників з ОУН та забороною виступати від її імені в Закордонному представництві УГВР. Обидві конфліктні сторони обрали в якості «третейського судді» Провід ОУН в Україні та спрямували до нього своїх кур'єрів для з'ясування суті структурно-організаційних та ідеологічно-програмових розбіжностей.

В липні 1950 р. підпільна поштою за кордон надійшло офіційне «Становище Проводу ОУН на Українських Землях до різних спірних або актуальних питань за кордоном». В ідеологічно-програмових питаннях він підтримав опозицію, а в з'ясуванні компетенційних повноважень між Проводом ЗЧ ОУН та ЗП УГВР цей документ мав суперечливий характер. Матеріали підпільної пошти були опубліковані в еміграційній пресі і це викликало нову хвилю дискусій в ідеологічно-програмовій площині.

На базі рекомендацій Проводу ОУН в Україні С. Бандера та Провід ЗЧ ОУН вжили заходів для врегулювання конфлікту в площині інституційних компетенцій. С. Бандера здав повноваження Голови Проводу ЗЧ ОУН й доклав зусиль до створення Закордонного Центру Проводу ОУН, до якого мали б увійти присутні за кордоном члени Проводу, обрані на Другому ВЗ 1941 р. та Третьому НВЗ 1943 р. Опротестовуючи право С. Бандери на організаційну владу в ОУН, учасники опозиції відмовилися ввійти до його складу. З уваги на ситуацію, що склалася, він виявив намір вирушити з кур'єрською десантною групою в Україну, що викликало заперечення з боку соратників та партнерів в англійській розвідці.

Після відставки С. Бандери Провід ЗЧ ОУН очолив С. Ленкавський. Користуючись авторитетом засновника та визнаного ідеолога ОУН, він на цій посаді вжив заходів для досягнення порозуміння з опозицією. Відповідно до рекомендацій Проводу ОУН в Україні Провід ЗЧ відмінив рішення про виключення членів опозиції з ОУН, запропонував аналогічно ЗП УГВР відновити у правах тих членів, що були виключені ним зі свого складу, зобов'язався підтримувати ЗП в його зовнішньополітичних акціях і для налагодження конструктивної співпраці пропонував включити до його складу представників ЗЧ ОУН, а після відновлення відносин виступити перед українською еміграційною громадськістю зі спільним комунікатом.

Вжиті С. Бандерою та Проводом ЗЧ ОУН заходи не увінчалися успіхом й це дало перспективу для розвитку конфлікту з подальшим розколом ЗЧ ОУН та створення ОУН-з, а дискусії в ідеологічно-програмовій площині сприяли кристалізації базових засад їх діяльності в майбутньому.

Ключові слова: Закордонні частини ОУН, Закордонне представництво УГВР, Провід ОУН в Україні, ОУН за кордоном, опозиція, ідеологія, політична програма.

Summary

***Sych O. M.* Measures of the Leadership of the Foreign Sections of the OUN to Resolve Organizational and Legal Discrepancies with the Opposition Based on the «Position» of the OUN Leadership in Ukraine (1950–1951).** – Article.

The first opposition that emerged within the Foreign Sections of the OUN during their formation phase concluded in 1948 with the expulsion of its participants from the OUN and a ban on representing it within the Foreign Representation of the Ukrainian Supreme Liberation Council (UHVR). Both conflicting parties chose the OUN Leadership in Ukraine as an arbitrator and sent couriers to clarify the essence of the structural-organizational and ideological-programmatic differences.

In July 1950, the official «Position of the OUN Leadership in the Ukrainian Lands on Various Controversial or Relevant Issues Abroad» was sent abroad via underground mail. This document supported the opposition in ideological-programmatic matters but had a contradictory character in resolving competency issues between the OUN Foreign Leadership and the UHVR Foreign Representation. The materials of the underground mail were published in the emigration press, sparking a new wave of ideological-programmatic discussions.

Based on the recommendations of the OUN Leadership in Ukraine, S. Bandera and the OUN Foreign Leadership took measures to resolve the conflict within the realm of institutional competencies. S. Bandera resigned as the Head of the OUN Foreign Leadership and made efforts to establish the OUN Foreign Leadership Center, which was to include members present abroad who were elected at the Second Grand Assembly in 1941 and the Third Emergency Grand Assembly in 1943. Opposing Bandera's organizational authority within the OUN, the opposition refused to join this structure. Given the situation, Bandera intended to travel to Ukraine with a courier parachute group, which met opposition from his comrades and partners in British intelligence.

After Bandera's resignation, S. Lenkavsky took over the OUN Foreign Leadership. Utilizing his authority as a founder and recognized ideologist of the OUN, he took steps to reach an understanding with the opposition.

According to the recommendations of the OUN Leadership in Ukraine, the OUN Foreign Leadership revoked the decision to expel opposition members from the OUN, suggested that the UHVR Foreign Representation similarly reinstate those it had expelled, committed to supporting the UHVR in its foreign policy actions, and proposed including representatives of the OUN Foreign Leadership in its composition. Additionally, it suggested issuing a joint communiqué to the Ukrainian emigration community after restoring relations.

The measures taken by S. Bandera and the OUN Foreign Leadership were unsuccessful, leading to the potential for further conflict development, resulting in the split of the OUN Foreign Leadership and the creation of the OUN-z. Ideological-programmatic discussions contributed to the crystallization of the fundamental principles of their future activities.

Key words: Foreign Sections of the OUN, Foreign Representation of the UHVR, OUN Leadership in Ukraine, OUN Abroad, Opposition, Ideology, Political Program.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

УДК 165(076,5):140.8
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.31

О. В. Скалацька
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1439-8753
доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри журналістики
Національного університету «Одеська юридична академія»

ВПЛИВ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. Сьогодні суспільство стикається з необхідністю реагування на широкий спектр криз, таких як екологічні, інформаційні, культурні, демографічні, національні та інші. Вирішення цих проблем потребує активного впливу освіти. Це означає, що необхідність змінити світогляд людей, їх цінності, способи діяльності, поведінку та стиль життя на індивідуальному та загальнолюдському рівнях. Вирішення цих проблем пов'язане з трансформацією свідомості кожної людини. Особливої актуальності набувають питання формування світогляду та культурних цінностей кріз призму комунікативних практик. Розвиток комунікативних практик у соціально-філософському контексті є важливим аспектом вивчення людської взаємодії та комунікації, оскільки комунікація є ключовою складовою людського співіснування, взаєморозуміння та розвитку суспільства. В межах соціальної філософії цей феномен вивчається з погляду не тільки на процеси обміну інформацією, а й на глибинні соціальні, культурні, етичні та політичні контексти.

Філософський аналіз впливу комунікативних практик на формування світогляду є складним і багатогранним процесом, оскільки комунікація виступає одним з основних механізмів, через який індивіди та суспільства розуміють і конструюють реальність. Світогляд людини формується через взаємодію з іншими, а комунікативні практики відіграють важливу роль в інтерпретації і передаванні знань, ідей, цінностей та соціальних норм.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Дане дослідження спрямоване на те, щоб поставити вплив комунікативних практик на формування світогляду особистості на значуще місце у соціальній філософії. Це набуває особливої актуальності в сучасних умовах в Україні, де суспільство переживає значні зміни і проходить реформування у всіх галузях життя. Ці процеси впливають на створення нових умов для саморозвитку, самореалізації особистості та формуванні сучасних культурних цінностей.

Соціально-філософською основою вивчення таких феноменів, як світогдяд та комунікативні практики, стали наукові праці Юргена Хабермаса та Поля Рікера. Їхні праці в галузі соціальної філософії та лінгвістики дали значний внесок у розуміння комунікативних практик та світогляду. Хабермас розробив теорію комунікативної дії, що акцентує на важливості раціональної дискусії та взаєморозуміння у суспільстві. За його думкою, комунікативна дія відбувається в мовній грі, де висловлювання усіх категорій формуються відповідно до правил і взаємопов'язані за принципами доповнення та підстановки. Консенсус при цьому стосується як змісту висловлювань, думок та намірів, так і взаємно очікуваних вчинків та норм. Спільні сенси в процесі комунікації можуть бути розділені на чотири сфери. Мовна гра вважається нормальною, коли учасники будують свої висловлювання відповідно до правил [12]. Рікер розвивав концепцію герменевтики, підкреслюючи важливість інтерпретації та смислу в комунікації. Герменевтика Рікера спрямована на вирішення розбіжностей між «духом» і «літерою», між семантикою та семіотикою. Рікер виявляє нові способи використання семіотики для семантичного аналізу тексту. Матерія тексту виправдовує і навіть вимагає включення експлікативної фази для кращого розуміння. Діалектична формула Рікера – «пояснити більше, щоб зрозуміти краще» – стає гаслом для цілого напрямку герменевтики [10].

Філософський аналіз світогляду та цінносних орієнтацій був проведений у творчості вчених, таких як Іммануїл Кант, Фрідріх Ніцше, Жан-Поль Сартр, Мартін Гайдеггер та інші. Вони досліджували поняття моралі, справедливості, віри, відповідальності та інших цінностей у контексті сучасного світу.

© О. В. Скалацька, 2024

Серед сучасних українських вчених треба зазначити В. Добровольську, І. Гоян, А. Петранюка, які розглядають питання взаємозв'язку культури та мови в контексті розвитку комунікації та самого суспільства, які тісно пов'язані з культурною глобалізацією, міграцією, співпрацею між країнами. Розкриття питань світогляду та ціннісних орієнтацій розглянуто у роботах сучасних українських вчених, В. Билия, Н. Ткаченко, С. Корсунського.

Метою дослідження є аналіз впливу комунікативних практик на формування світогляду та культурних цінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціально-економічні, політичні та соціокультурні зрушення, викликані процесами трансформації та стратегічного розвитку людства, значно вплинули на сучасний світ і відобразилися в житті практично кожної людини.

Сьогодні, в умовах війни, Україна все більше приєднується до міжнародних політичних, економічних та професійних організацій, бере участь у міжнародних форумах та конференціях, її громадяни працюють у багатьох міжнародних компаніях, а українцям відкриті можливості отримувати захист по всьому світу. Як показує наш досвід, для підтримки цих контактів і форм спілкування на різних рівнях необхідно володіти не лише мовою, а й вміти ефективно комунікувати. Тобто, комунікація є основою світогляду.

Світогляд є системою поглядів, переконань та установок, яка формує загальну картину світу, визначаючи, як людина інтерпретує реальність, своє місце у світі, а також соціальні та етичні норми поведінки. Основний елемент формування світогляду – це взаємодія між суб'єктом і світом, яка відбувається через комунікативні практики.

З точки зору філософії мови (Людвіг Вітгенштейн), комунікація не лише передає інформацію, але й формує значення, у тому числі концепти, через які люди сприймають світ. У контексті світогляду, мова створює правила комунікації, як це розглядав Вітгенштейн у концепції «мовних ігор». Кожна соціальна група має свої мовні практики, які впливають на те, як члени цієї групи розуміють світ. Це означає, що наш світогляд залежить від того, які мовні ігри ми використовуємо у повсякденній комунікації. За Вітгенштейном, «межі моєї мови означають межі мого світу», що означає, що наш світогляд залежить від того, як ми інтерпретуємо слова, якими описуємо реальність [7].

Філософи, такі як Пітер Бергер та Томас Лукман у своїй праці «Соціальне конструювання реальності», підкреслюють, що соціальна реальність створюється через постійну комунікативну взаємодію. Кожна форма комунікації – від повсякденного діалогу до медійних і політичних дискурсів – допомагає формувати уявлення про реальність [14, 15].

Мова є основним інструментом, через який людина пізнає світ і будує світогляд. У філософії герменевтики Гадамера, мова є не лише засобом передачі інформації, але й способом саморозуміння. Через діалог ми не просто отримуємо нові знання, але переосмислюємо свої уявлення про світ [13].

Французький філософ Мішель Фуко розглядав дискурс як систему, що структурує знання і владу в суспільстві. Комунікативні практики втілюються у формі дискурсів, які формують певні соціальні норми та реальність, що приймається як «нормальна». Таким чином, домінантні дискурси (медійні, політичні) можуть впливати на формування світогляду через створення культурних, політичних і соціальних стереотипів [7].

Через комунікацію відбувається обмін досвідом між суб'єктами, що сприяє виникненню спільних інтерсуб'єктивних уявлень про реальність. Юрген Хабермас у своїй теорії комунікативної дії наголошував, що комунікація є важливим механізмом для досягнення взаєморозуміння та формування спільного світогляду [12].

Важливим аспектом впливу комунікативних практик на світогляд є влада та ідеологія. Антоніо Ґрамші вважав, що домінантні групи у суспільстві використовують комунікативні практики для підтримки ідеології, яка вигідна їм. Ідеологія формується через засоби масової інформації, освітні інституції, релігію та інші канали комунікації, що впливають на масову свідомість. За Ґрамші, гегемонія – це спосіб, яким правлячі класи встановлюють свою владу через культурні та комунікативні практики. Світогляд людини, навіть не усвідомлено, може бути «програмованим» через дискурс, який поширюють ці групи, таким чином зміцнюючи соціальний порядок і ідеологічні рамки [1].

Визначний французький філософ Луї Альтюссер стверджував, що ідеологія через комунікацію працює як «ідеологічні державні апарати», що підтримують владу через соціальні інституції, такі як ЗМІ та освітня система [3].

Сучасні комунікативні технології, такі як інтернет, соціальні мережі та мобільні додатки, значно змінили процес формування світогляду, посиливши вплив інформаційних потоків на індивідуальне та колективне уявлення про світ. Сучасні медіа можуть впливати на формування світогляду через фільтрацію інформації та створення ілюзії реальності. Завдяки алгоритмам, соціальні мережі створюють «інформаційні бульбашки», де користувачі отримують контент, який підтверджує їхні існуючі погляди, що призводить до поляризації суспільства і спотвореного світосприйняття.

З розвитком цифрових технологій з'являються нові форми комунікативних практик, що впливають на формування світогляду. Віртуальна реальність, меми, онлайн-форуми – це нові форми взаємодії, через які люди обмінюються поглядами та ідеями, формуючи свої уявлення про світ. Через надмірність інформації сучасна людина стикається з проблемою інформаційного перевантаження, що може сприяти поверхневому світогляду. Інформаційний шум може перешкоджати критичному мисленню і знижувати здатність до глибокого осмислення реальності.

Значна частина філософської думки зосереджується на зв'язку між мовою, мисленням та світоглядом. Філософи, такі як Еммануель Левінас, розглядали комунікацію не лише як передачу знань, але і як етичний акт, де зустріч з «іншим» формує наше розуміння світу. Світогляд формується через процеси обміну інформацією, поглядами та ідеями. Комунікативні практики (мова, жести, поведінка) служать ключовими механізмами інтерпретації та осмислення реальності. Через діалог індивіди дізнаються про альтернативні точки зору, що розширює їхнє розуміння світу [2].

Психологічно, процес формування світогляду має багато спільного з когнітивним розвитком, у якому важливу роль відіграють взаємодія з іншими людьми та спільне обговорення проблем. Комунікація дозволяє людям не лише отримувати інформацію, але й оцінювати її з критичної точки зору, корегуючи свої переконання. Комунікація як основа формування світогляду є важливою темою в дослідженнях багатьох філософів, соціологів і вчених. Це питання вивчалося з різних підходів, зокрема в межах філософії, лінгвістики, соціології та культурології.

Юрґен Хабермас (Jürgen Habermas) розробив теорію комунікативної дії, яка описує, як взаємодія між індивідами може стати основою формування раціонального світогляду та суспільних норм. Комунікація для Габермаса є ключем до досягнення консенсусу та раціонального суспільного розвитку [12].

Мартін Гайдеггер (Martin Heidegger) вивчав взаємозв'язок мови та буття. У його праці «Буття і час» він підкреслює, що мова є засобом, через який людина розуміє та формує своє місце у світі[4].

Чарльз Пірс (Charles Sanders Peirce) розглядав комунікацію як частину процесу семіотики, де знаки та їх інтерпретація впливають на наші уявлення про світ [4].

Комунікація як основа формування світогляду є питанням яке з давніх часів турбувало думки українських філософів. Так, Григорій Сковорода – один із перших українських мислителів, який підкреслював значення діалогу та комунікації у пошуку істини. Його ідеї про «філософію серця» акцентували на важливості внутрішнього діалогу та розуміння світу через комунікацію з собою та іншими [16].

Мирослав Попович– видатний український філософ і культуролог, який досліджував питання національної ідентичності, мови та комунікації в контексті формування світогляду українського народу [8].

Сергій Кримський досліджував проблеми ментальності, світогляду та ідентичності. Кримський звертав увагу на роль комунікації в усвідомленні національного і світоглядного простору [5].

Володимир Шинкарук вивчав феномен комунікації як ключовий елемент суспільної взаємодії та формування моральних і етичних основ суспільства.

Дослідження українських вчених внесли вагомий вклад у розуміння того, як комунікація формує наше сприйняття світу та впливає на формування світогляду в суспільстві, а соціальні норми та цінності є продуктом комунікативних практик [10].

Формування світогляду та цінностей з використанням комунікації грає важливу роль у розвитку кожної особистості. Комунікація дозволяє обмінюватися думками, ідеями та розділяти свої цінності з іншими людьми. Вона допомагає розширювати свої знання, розуміння та погляди на світ. Через спілкування з іншими людьми, ми можемо взнати про різні культури, традиції та релігії, що допомагає у формуванні нашого світогляду та розширенні наших цінностей. Таким чином, важливо уміти висловлювати свої ідеї та думки, а також вміти слухати та розуміти погляди інших людей для розвитку свого світогляду та цінностей.

Культурні цінності та соціальні норми передаються через комунікацію в різних формах (мова, традиції, символи). Комунікативні практики відображають домінуючі ідеології та культурні парадигми, сприяючи їх закріпленню в суспільній свідомості. Наприклад, символи та міфи, закріплені в суспільстві через покоління, не лише передають історичні знання, а й слугують основою для сучасних інтерпретацій соціальної реальності. Символи, як герб або прапор, є комунікативними кодами, що передають цінності державності або національної ідентичності. Питання соціальних норм і цінностей як продукт комунікативних взаємодій є важливою темою в філософії, соціології та культурології. Різні вчені-філософи розглядали, як через комунікацію формується суспільна поведінка, мораль та ціннісні системи.

Так, Еміль Дюркгейм (Émile Durkheim) вивчав, як соціальні норми і цінності виникають у суспільстві через колективну свідомість. Дюркгейм підкреслював роль суспільних інститутів, зокрема релігії та моралі, які через соціальні вза-

ємодії виробляють загальноприйняті цінності та регулюють поведінку людей [10].

Ніклас Луман (Niklas Luhmann) розробив «теорію соціальних систем». Він розглядав комунікацію як основу функціонування соціальних систем, в яких формуються соціальні норми та цінності. Луман підкреслював, що комунікація є самостійною системою, яка через складні взаємодії створює стабільні соціальні структури [15].

Джон Ролз (John Rawls), автор концепції «теорії справедливості», яка розглядає соціальні норми і цінності як продукт взаємної угоди між людьми через комунікативні взаємодії. Його «оригінальна позиція» передбачає, що люди, обговорюючи справедливість і рівність, можуть досягти загальноприйнятих принципів, які будуть основою для соціальних норм [10].

Комунікацію як театралізовану взаємодію розглядав Ервінґ Ґофман (Erving Goffman). Він вивчав, як соціальні норми виникають через презентацію "Я" в повсякденних комунікативних практиках, і як люди адаптують свою поведінку до соціальних очікувань [10].

Герберт Мід (George Herbert Mead) досліджував, як індивідуальна ідентичність та соціальні норми формуються через комунікативні взаємодії. Його ідеї про соціальний символізм і роль комунікації в самопізнанні були важливими для розуміння соціальних норм [10].

Таким чином, ми бачимо, що через комунікацію формуються суспільні норми, цінності і правила, що визначають поведінку індивідів у суспільстві.

Але за допомогою комунікативних практик не лише формуються світогляд та цінності культури. З іншого боку у суспільстві існують механізми влади, які використовують комунікативні практики для контролю та впливу на свідомість людей. Домінуючі ідеології можуть формувати через ЗМІ та політичні риторики. Юрґен Хабермас вказував на небезпеку маніпуляцій комунікацією для досягнення політичних цілей.

У сучасному світі інформаційні війни стають потужним інструментом, через який формуються погляди мас на ті чи інші події. Через контрольовані медіаресурси суспільству часто подають викривлені факти, що впливає на світогляд і цінності громадян.

П'єр Бурдьє (Pierre Bourdieu) досліджував, як «символічна влада» функціонує через комунікацію. Він підкреслював, що мова та символи є засобами влади, які через комунікативні акти формують соціальну структуру. Бурдьє також аналізував, як ідеології впливають на сприйняття світу та відтворюють нерівність через культурний капітал [2].

Американський лінгвіст і політичний активіст Ноам Чомскі (Noam Chomsky) у своїй праці «Медіа та ідеологія» показує, як великі корпорації і уряди контролюють масову комунікацію, нав'язуючи ідеологічні повідомлення, що підтримують інтереси еліти [4].

Жак Дерріда (Jacques Derrida) розглядав мову та комунікацію як засіб влади, за допомогою якого встановлюються ідеологічні порядки та підтримується нерівність. Дерріда показував, як мова може бути інструментом, через який домінуючі сили нав'язують свої ідеї та переконання [3].

Отже, проаналізував погляди та дослідження зарубіжних та українських вчених, які розглядали владу та ідеологію через призму комунікації, показуючи, як мова, символи, і дискурси використовуються для закріплення влади та контролю над суспільством. Вони підкреслювали важливість аналізу комунікативних процесів для розуміння соціальної дійсності та влади в її різних формах.

Ще одним значущим аспектом впливу комунікативних практик на формування світогляду є глобалізація інтернету і соціальних мереж, що радикально змінили традиційні комунікативні практики, зробивши їх більш доступними, але водночас менш контрольованими.

Глобалізація сприяє взаємопроникненню культур, що впливає на зміну ціннісних орієнтацій та формування гібридних ідентичностей. Сучасні комунікативні технології дозволяють людям з різних частин світу обмінюватися інформацією майже миттєво, що значно пришвидшило процес культурного взаємозбагачення. Але цей процес також призводить до викликів збереження національної ідентичності та традицій в умовах глобалізованого інформаційного середовища.

Висновки. Сучасні комунікативні технології значно пришвидшили процеси культурного взаємозбагачення, але водночас поставили виклики збереження національної ідентичності в умовах глобалізації. Для ефективного збереження та розвитку культурних традицій важливо інтегрувати їх у нові форми комунікації, забезпечувати рівний доступ до технологій, підтримувати національну культуру на державному рівні і розвивати критичне мислення серед користувачів глобальних медіа.

Отже, комунікативні практики мають потужний вплив на формування світогляду та культурних цінностей через обмін ідеями, створення суспільних норм, контроль ідей через ідеологію та використання сучасних технологій. Вони є важливим інструментом як у збереженні традицій, так і в їх адаптації до нових соціальних умов. Вони не лише передають інформацію, але й структурно впливають на те, як ми сприймаємо та інтерпретуємо реальність. Інформація, яку людина отримує через пошукові системи, може впливати на її уявлення про світ, норми спілкування та цінності,

які вона відрізняє. Це може сприяти розширенню їх світогляду та збагаченню культурних цінностей шляхом взаємодії з різноманітними інформаційними джерелами та думками. Світогляд формується через мову, дискурси, соціальні взаємодії, а сучасні технології та медіа значно посилюють цей процес, створюючи як нові можливості, так і нові виклики для критичного мислення та збереження різноманітності світоглядів. Комунікативні практики грають суттєву роль у формуванні світогляду та культурних цінностей кожної людини.

Література:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. К.: Ніка-Центр. 2012. 440 с. (Серія «Зміни парадигми»; Вип. 15).

2. Гнатюк Я. С. Комунікативний потенціал культурної предикації. Івано-Франківськ: Вид-во «Лілея-НВ». 2019. 304 с

3. Ідеологія та державні ідеологічні апарати. URL: https://commons.com.ua/uk/ideologiya-ta-derzhavni-ideologichni-aparati/

4. Корж Г.В., Васильченко Р.В. Світоглядна культура: традиції та сучасність: Монографія. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Харків: ФОП Панов А.М. 2020. 212 с.

5. Кримський С.Б. Про софійність, правду, смисли людського буття: Збірник науково-публіцистичних і філософських статей. Київ, 2010. 464 с.

6. Михайлюк І. В. Феномен діалогу: теоретичний аналіз традиційних і сучасних тенденцій дослідження. Проблеми сучасної психології. 2014. Вип. 26. С. 428-441. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_26_35

7. Погасій Л. П. Мова як предмет філософської рефлексії: особливості й закономірності. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2017. Випуск 69. С. 136–140.

8. Попович М.В. Концепція національної ідеї та механізми її впровадження // Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. М.В. Попович, А.М. Ермоленко, В.Б. Фадєєв та ін. К. : Український центр духовної культури, 2005. С. 5–25.

9. Рикер П. Сам як інший. К., «Дух і літера», К. 2002. с. 424–433

10. Рікер П. Яким має бути новий етос Європи? *Критика.* 2005. Ч. 6 (92). С. 2–4.

10. Соснін О. В. Комунікативна парадигма суспільного розвитку: навч. посіб. / О. В. Соснін, А. М. Михненко, Л. В. Литвинова. К. : НАДУ, 2011. 220 с.

11. Токарська А., Кость С. Герменевтико-комунікативні концепти тлумачення правових текстів у ЗМІ і ЗМК. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 782. С. 59–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_782_14

12. Хабермас Юрген. Комунікативна дія і дискурс. *Першоджерела комунікативної філософії*. К.: Либідь. 1996. С. 84–91.

13. Ґадамер Ганс-Ґеорґ. Герменевтика і поетика: вибрані твори. пер. з нім. Київ: Юніверс. 2001. 288 с.

14. Luhmann Niklas Die Gesellschaft der Gesellschaft. Erster Teilband. Frankfurt am Main : Suhrkamp. 1997. 594 S.

15. Luhmann N. Kommunikationsweisen und Gesellschaft. Technik und Gesellschaft / Hrsg. Werner Rammert. Jahrbuch 5. Frankfurt am Main, New York: Suhrkamp. 1989. S. 11–18.

16. Філософсько-освітні імплікації Григорія Сковороди: у витоків сковородинівської інтелектуальної традиції. Монографія / М.Д. Култаєва, І.Ф. Прокопенко, Н.В. Радіонова. Харк. нац. пед.ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків: ФОП Мезона В.В. 2017. 245 с.

Анотація

Скалацька О. В. **Вплив комунікативних практик на формування світогляду та культурних цінностей: соціально-філософський вимір.** – Стаття.

У статті розглядаються філософські аспекти формування світогляду та культурних цінностей кріз призму комунікативних практик. Визначено, що розвиток комунікативних практик у соціально-філософському контексті є важливим аспектом вивчення людської взаємодії та комунікації, оскільки комунікація є ключовою складовою людського співіснування, взаєморозуміння та розвитку суспільства. Зазначено, що світогляд людини формується через взаємодію з іншими, а комунікативні практики відіграють важливу роль в інтерпретації і передаванні знань, ідей, цінностей та соціальних норм. Акцентовано увагу на тому, що сучасні медіа можуть впливати на формування світогляду через фільтрацію інформації та створення ілюзії реальності. На підставі зробленого аналізу можна сказати, що світогляд є системою поглядів, переконань та установок, яка формує загальну картину світу, визначаючи, як людина інтерпретує реальність, своє місце у світі, а також соціальні та етичні норми поведінки. Основний елемент формування світогляду – це взаємодія між суб'єктом і світом, яка відбувається через комунікативні практики. Підкреслено, що комунікація дозволяє обмінюватися думками, ідеями та розділяти свої цінності з іншими людьми. Вона допомагає розширювати свої знання, розуміння та погляди на світ. Через спілкування з іншими людьми, ми можемо взнати про різні культури, традиції та релігії, що допомагає у формуванні нашого світогляду та розширенні наших цінностей. Таким чином, важливо уміти висловлювати свої ідеї та думки, а також вміти слухати та розуміти погляди інших людей для розвитку свого світогляду та цінностей. Дослідження підвело до думки, що за допомогою комунікативних практик не лише формуються світогляд та цінності культури. З іншого боку у суспільстві існують механізми влади, які використовують комунікативні практики для контролю та впливу на свідомість людей. Домінуючі ідеології можуть формувати через ЗМІ та політичні риторики.

Ключові слова: комунікативні практики, світогляд, культурні цінності, дискурси, соціальна взаємодія, медіа, соціальні норми.

Summary

Skalatska O. V. **The influence of communicative practices on the formation of worldview and cultural values: socio-philosophical dimension.** – Article.

The article examines the philosophical aspects of worldview formation and cultural values through the prism of communicative practices. It was determined that the development of communicative practices in a socio-philosophical context is an important aspect of the study of human interaction and communication, since communication is a key component of human coexistence, mutual understanding and development of society. It is noted that a person's worldview is formed through interaction with others, and communicative practices play an important role in the interpretation and transmission of knowledge, ideas, values, and social norms. Emphasis is placed on the fact that modern media can influence the formation of a worldview through filtering information and creating the illusion of reality. Based on the analysis, it can be said that worldview is a system of views, beliefs and attitudes that forms a general picture of the world, determining how a person interprets reality, his place in the world, as well as social and ethical norms of behavior. The main element of worldview formation is the interaction between the subject and the world, which occurs through communicative practices. It is emphasized that communication allows you to exchange thoughts, ideas and share your values with other people. It helps to expand one's knowledge, understanding and outlook on the world. Through communication with other people, we can learn about different cultures, traditions and religions, which helps in shaping our worldview and expanding our values. Thus, it is important to be able to express one's ideas and opinions, as well as to be able to listen and understand the views of other people in order to develop one's worldview and values. The research led to the opinion that with the help of communicative practices, not only the worldview and cultural values are formed. On the other hand, there are mechanisms of power in society that use communicative practices to control and influence people's minds. Dominant ideologies can be shaped through mass media and political rhetoric.

Key words: communicative practices, worldview, cultural values, discourses, social interaction, media, social norms.

УДК 37.01
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.32

О. М. Заєць
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0236-8960
кандидат філософських наук,
доцент кафедри експертизи культурних цінностей та дизайну
Університету митної справи та фінансів

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ОНТОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОТИВАЦІЇ В СУЧАСНОМУ НАВЧАННІ

Постановка проблеми. За даними програми оцінювання освітніх досягнень учнів PISA серед 83 країн світу у 2022 р. Україна посіла приблизно середнє місце [15, с. 341–349]. У порівнянні з результатами того ж оцінювання у 2018 р. показники успішності мають тенденцію до зниження [15, с. 54]. Причому «в Україні, як і в усіх референтних країнах, найбільш проблемною галуззю цього циклу PISA є читання. Саме з читання Україна має найбільшу різницю в балах порівняно з країнами ОЕСР» [15, с. 50]. Особливо проблемними були «*читання з розумінням, критичне й системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, уміння оцінювати ризики та приймати рішення, уміння розв'язувати проблеми*. … Наші 15-річні юнаки й дівчата виявляють повну розгубленість перед завданнями, де потрібно не знати щось, а приймати рішення, *формулювати висновки, оцінювати переваги й недоліки, спираючись на отримані в межах експериментів дані*» [15, с. 310, 209].

Засновник проекту «Спільномова» Ковальов А. відзначає: «Попередній аналіз аудіо-записів обговорення почутого з модератором на вибірці 43 дитини з 3 шкіл Києва показує, що в перших класах київських шкіл не розуміють в середньому 38% від всього почутого на уроках… В середньому діти в 1 класі не розуміють 40% від почутого від модератора, 65% (2/3) від всіх дітей не розуміють більше 50% почутого, 29% (майже 1/3) не розуміють більше 75% почутого)» [7, 2024].

Отже, рівень успішності навчання українського юнацтва падає. Що заважає навчанню, від чого залежить мотивація до навчання?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бажання як онтологічна категорія, як її запропонував розуміти Ж. Лакан, – не може бути задоволене, на відміну від потреби. Але воно є атрибутом власне самого існування людини. Без цього творчого базиса наше життя взагалі є нікчемним. Воля до справи, як її трактував Ніцше, потяг до трансцендентного – річ, яку культивує справжній майстер, педагог, вчитель, коуч. Це родзинка справжнього навчання, що єанедбаною в сучасному світі, в нашій країні тим паче. Мотивація виникає в комунікативному просторі живого учасного спілкування. Де є відкритість до Іншого, фундаментально-онтологічний вимір існування, метафізика. Це азбука сучасного людинознавства, яку просував між іншими А. Маслоу з його вченням про самоактуалізацію [30], гуманістичні психологи, В. Сухомлинський [20], К. Ушинський [22]. Тимченко у своїй книзі про Дар відзначає, що мотивацією в навчання має бути не примус, а прагнення [21].

Ідеологія ненависті до інших, ресентимент, духовне безсилля маленької людини захоплює світ. І це супроводжується певними соціально-психологічними феноменами, що помічають відомі соціальні психологи та вчителі. Так Дж. Гайдт [26] наводить переконливі аргументи на користь обов'язкової заборони для певної вікової категорії дітей користуватись смартфонами та реєструватись в соціальних мережах. Дж. Бейт висуває припущення щодо занепаду мотівації до навчання, звинувачуючи безконтрольне використання гаджетів. Не тільки політика певної школи незалежно від форми її фінансування, але й державна, і власне соціально-культурні установки визначають, чи читатимуть діти складні літературні тексти.

В Україні війна. Вона забирає будь-яке існування, навіть мізерне. Але просвіт можливий в періоди затишшя між обстрілами. Нестача смислу ще не смерть. Смерть – обмеження себе в його пошуку. Навряд чи саме задоволення базових потреб обумовлює мотивацію до навчання. Можливо, навпаки: нестача, голод. В фільмі А. Тарковського Андрій Рубльов в найгірших соціальних умовах спостерігає явлення Бога – бажання юнака творити.

Сучасні цифрові технології, яким ми завдячуємо можливістю миттєвого отримання та передачі інформації, несуть певну загрозу там, де переважно має відбуватись відкрите, живе спілкування, зокрема, в школі. Впроваджуючи сучасні способи інтерактивного навчання, сучасні педагоги зазвичай оптимістично віддаються техніці, ніби забуваючи, що тільки живе слово від учителя до учня є запорукою освіти. Наше суспільство взагалі не згодне з пропозицією обмежувати викоритання смартфонів. Проект закону 2792 від

© О. М. Заєць, 2024

22.01.2020 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони використання мобільних телефонів та інших пристроїв, що мають підключення до інтернету, та не створення перешкод для отримання освіти іншими здобувачами освіти» не був прийнятим.

Метою статті є продемонструвати, які саме чинники обумовлюють демотивацію українського учнівства та як вони корелюють із наведеними статистичними даними про поточний рівень успішності українських школярів.

Виклад основного матеріалу. Попри офіційні обмеження значна частина учнів багатьох українських шкіл *фактично* «використовує» смартфони на уроках/лекціях та між ними *поза* потребами навчання. Більшу частину *позашкільного* часу учні (не всі) перебувають в інтернеті й гаджетах та зазвичай займаються там не навчанням, а розважаються. Підлітки найчастіше використовують генеративний штучний інтелект для допомоги в *домашніх завданнях* (53%) та щоб позбутися *нудьги* (42%) [32, p. 6]. Так основною проблемою студентів Саудівської Аравії визначено залежність від смартфонів, і вона пов'язана з *депресією і тривогою* [24].

Яке значення має читання для навчання? Українська педагогіка ще півстоліття назад досліджувала актуальність читання для успішності навчання. Одна з її відповідей у стислому варіанті така: «Я тисячу разів переконаний, що успішне навчання в середніх і старших класах залежить *передусім* від *вміння свідомо читати*, – читаючи, думати й думаючи, читати. … Тридцятирічний досвід переконав мене, що від вміння добре читати залежить розумовий розвиток школяра. Учень, який вміє думати, читаючи, з будь-якою роботою впорається швидше, успішніше…» [20, с. 443]; «Хто не вміє побіжно й свідомо читати, той не може успішно здобувати знання» [20, с. 476]. В Китаї, який посідає перші місця в рейтингах PISA, твори Сухомлинського є настільними. Китай також є однією з тих небагатьох країн, які ініціюють суттєве *обмеження часу* «використання» гаджетів дітьми вдома і в школі. В результаті своїх педагогічних спостережень і інновацій Сухомлинський виснує, що *свідоме читання* задіює і розвиває в учневі цій комплекс здібностей-вмінь: слухання (якщо текст читає інша людина), осмислювання почутого, стисле письмове вираження *своєї* думки, а також сприйняття очима і в думці частини речення і як цілого, візуальне абстрагування від тексту, вимовляння того, що запам'яталось, паралельне думання про текст і пов'язані з ним власні картини, образи, факти, явища, уявляння предмету читання в цілому і в частинах [20, с. 444, 476].

За результатами багатьох досліджень (які розглядаються, наприклад, тут: [4, 2021]) не лише кількість часу перебування в інтернеті чи гаджетах, а й самі ці технології радикально змінюють (зокрема – руйнують і знищують) цілий комплекс здібностей людини (увага, сприйняття, спостережливість, різні типи мислення, уява, воля, емпатія і ін.). Про такий же вплив на людину розповідають у документальному фільмі-дослідженні «Соціальна дилема» (2020 р.) творці і знавці «соціальних мереж», месенджерів, відеохостінгів: створення складних технологій загарпунення уваги відвідувачів (наприклад безкінечний скролінг); пропонування улесливого й конформіського контенту; й ін.

Читання тексту (слово за словом, абзац за абзацом, сторінка за сторінкою) навчає послідовного і самовільного фокусування й переміщення уваги та цілісного, емпатичного сприйняття як речей, так і людей, а надмірне занурення в інтернет, смартфон, месенджери поступово знищує здатність посилювати й послабляти свою увагу. «Типового дня студент у середньому перемикається з одного заняття на інше що 65 секунд. Сучасні студенти тримають увагу на одній діяльності лише 19 секунд» [4, с. 6]. Увага стає мерехтливою, швидкоплинним спалахом, і вироджується у реакцію на віртуальні суперподразники. Контент керує увагою дитини, а не сама дитина! Її здатність активувати, спрямовувати, зупиняти свою увагу атрофується. Увага стає слабкою, млявою, кволою, мислення – стрибаючим, клаптиковим, розсіяним [14, 2023], а дитина – безвольною і залежною. Якщо порівняти увагу з рукою, то від надмірного скролінгу рука стає нездатною *обирати* й *брати*. Учні з такою увагою стають нездатними до елементарного сприйняття інформації на заняттях: не мають сил зосереджуватись, не звертають уваги на те, що не є екстраординарними подразниками («урок нецікавий, предмет нудний»), швидко втрачають фокус уваги, вона постійно перестрибує і гасне. Колеги-вчителі повідомляють, що сучасне юнацтво майже не читає книжок.

«*Учні повинні залучати власний досвід і логіку під час інтерпретації тексту*» – більше половини сучасних учнів мають дуже обмежений власний досвід життя *у позашкільний час*, велику частину дня перебуваючи у віртуальній «реальності» (далі – ВР). Це ж стосується інших висновків PISA-2022: *оцінювання ризиків, прийняття рішень, розв'язання проблем*.

«*Критичне й системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, формулювати висновки, оцінювати переваги й недоліки, спираючись на отримані в межах експериментів дані*» – все це погано розвивається без власного життєвого досвіду поза ВР, де більшість контенту постає без причинно-наслідкового обґрунтування: співіснує поруч як віртуальні сусіди. Замість при-

чинних зв'язків і пояснень – міфологічний наратив: людина не бачить цілісного значення певних подій чи фактів, а спостерігає лише їхню унікальну співпричетність, суміжність у часі й просторі.

«Учні *стисло виражають свою думку*» – перебування в інтернеті миттєво завалює мислення сторонньою інформацією, чиїмось готовими думками. Людина не так вчиться мислити, як «гуглити». Для народження ж власних думок потрібен час, свобода від сторонніх занять і чужих думок [22, с. 76; 29]. «Учень *думає про картини, образи, факти, явища, уявляє предмет в цілому і його частини*» – готовий і нав'язливий контент інтернету (особливо візуальний) робить здатність уяви пасивною і слабкою: вона споживає те, що є, а не створює щось нове й інше.

Гейтс Б. рекомендує для читання книжку [27, 2024], де автор намагається довести: при правильному застосуванні ChatGPT буде корисний у навчанні й самонавчанні: «При правильному використанні штучний інтелект працює не для студентів, а *разом* з ними. ... Інструменти ШІ та штучні репетитори ніколи не можуть і не повинні замінити вчителів. Однак ШІ може підтримати їх і розширити можливості (empower them)» [25, 2024].

Опис Гейтсом і Ханом можливостей ШІ в навчанні справляє позитивне й обнадійливе враження: штучний репетитор здатний не давати повної і готової відповіді на всі питання й утруднення учня, а пояснює і вирішує одну частину завдання, щоб спонукати учня продовжити далі самостійно; ставить додаткові питання; перевіряє зроблене; звертає увагу на можливості, які містяться у відповіді учня, але він їх не помітив. Це нагадує діалог, а не маніпулювання інструментом чи людиною. Дії такого репетитора схожі на дії репетитора людського, коли учні не беруть готову відповідь в інтернеті, а саме творять свою власну у взаємодії з ШІ. Характер освітньої підтримки з боку такого типу ШІ полягає в тому, що він наближається до найкращого в людині, стає його інструментальним розширенням, а не людина механізується та перетворюється на ланку машини. Та попри це ми не повинні забувати, що ШІ є одним з видів *розширення людини назовні*, яке не може не змінювати її всередині [31].

2. Оплата батьками навчання в приватних школах та певні особливості сучасного виховання в родинах. Якщо цунамі й лавини інформації в інтернеті перенасичують і гасять допитливість багатьох дітей ще до вступу в школу та не залишають вчителю шансу конкурувати з можливостями всесвітньої мережі, то оплата навчання батьками в приватних школах України перетворюється на батьківську й учнівську диктатуру: останні нав'язують вчителям і керівництву школи те, як їм здійснювати свою суспільну місію. Значна частина приватних шкіл України посідає нині позицію пристосування до «побажань» батьків: «хто оплачує, той замовляє». В умовах нової крайності («дитиноцентризм») вчитель не може вільно й *добре* виконувати свою роботу, боячись не догодити учням чи батькам та бути звільненим або ж втратити учнів. Вчитель не має права вимагати від учнів того й того для їхнього навчання.

Приватна школа повинна здобути навчальну автономію, яка має бути виражена в принципах і правилах школи, розроблених спільно всіма учасниками навчання як партнерами. Тоді це буде угода між родиною і школою, яку визнають і втілюють всі сторони.

Не треба доводити, що багато сучасних дітей розбещені батьками та демонструють психологічну неготовність до навчання [11, с. 27].

На думку психологів, першопричина «синдрому розбещеної дитини» (далі – СРД) – *гіперопіка і вседозволеність у родині*. Появу цього синдрому викликають не лише надмірна опіка, а й *нестача або відсутність родинного виховання*, спільного перебування дітей і батьків (і не лише матері, а й тата), завалювання дітей подарунками, іграшками, речами, грішми. «Пануючий нині тип родинного виховання – *гіперпротекція* (вихованням займаються бабусі чи репетитори, бо батьки заробляють гроші, а живе спілкування компенсується подарунками). Бажання батьків захистити дитину від складного й небезпечного світу цілком природно..., але таким чином несвідомо закріплюється *інфантильність*, а отже, нездатність дитини вирішувати ситуації, що фруструють, – наприклад, *ситуації, які потребують подолання перешкоди*. Це виявляється у невмотивованих відмовах від навчальної роботи, примхах і впертості, невпевненій поведінці дитини від замкнутості до агресії» [17, с. 42].

Балування, гіперопіка, гіперпротекція – одна з форм некоректного виховання, коли батьки чи вихователі формують у дитини *завеликі запити і забагато бажань*, але не виховують *особисті якості, потрібні для їхнього задоволення*: працелюбність, цілеспрямованість, наполегливість, витримку, силу волі й духу, прагнення до самовдосконалення, самокритичність, вміння вчитись у інших.

СРД англійською мовою часто називають affluence, пов'язуючи його з *психологією забезпеченості* [33]. У дітей в родинах з високим і середнім достатком нерідко спостерігають брак емпатії і поваги як до близьких, так і до інших людей. Ці діти мають все, чого бажають, і навіть те, чого *не просять*. Дітей привчають: для отримання речей можна їх і *не просити*, *не бажати, не прагнути* – батьки самі все придбають, дадуть, зроблять, вирішать і оберуть. Ці діти не цінують

свої і чужі речі – гублять, псують. Це привчає дитину до уникнення відповідальності чи перекладання її на інших.

Любити дитину не означає купувати їй все, що є у її ровесників. Діти, які мають синдром розбещеності, *демотивовані, позбавлені мети й відчуття сенсу і смаку життя*. Вони розуміють, що не варто докладати жодних зусиль, щоб отримати бажане. Більш того, у них відмирають самі здатності *бажати, мріяти, уявляти, прагнути, старатись, досягати, щось робити і робити це добре*. Вони не вміють сприймати відмов чи поразок (наприклад, в дитячих або спортивних іграх). Їм важко вчитись у школі, а саме навчання здається нецікавим і нудним. Вони не контролюють своєї поведінки, бо не хвилюються перед наслідками. Діти з синдромом розбещеності часто потрапляють в небезпечні ситуації чи *компанії*, палять і вживають алкоголь і наркотики – «не люблять себе» (своє здоров я, свій розвиток). Таким дітям складно підтримувати гармонійні стосунки з однолітками, близькими й дорослими.

3. Соціокультурні пріоритети українського суспільства.

Вітчизняні науковці і діячі культури отримують від українців найменшу частку благодійної допомоги [1, с. 37–40].

Наукове мислення, доказовість, шанування логіки і фактів, культ освіти, повага до вчителя, самокритичність, преклоніння перед інтелектом і чесним успіхом, *чиї б вони не були*, обґрунтована й радісна віра в те, що якщо ми зробимо сьогодні те й те, то завтра наше життя точно стане кращим – на превеликий жаль, не стали визначальною і всеохопною рисою нашої національної культури [19]. Результати України в PISA лише підтверджують це спостереження. Ні я, ні колеги-педагоги не помічають у переважної частини школярів і студентів великого запалу до навчання і розвитку. Важливість освіти, науки, саморозвитку викликає у багатьох учнів посміх чи «кринж». Влучно описує наше сьогодення Дідро: «Ідеальний взірець краси, істинна лінія бувають викривлені, втрачені та *можуть бути знову здобуті народом лише шляхом його повернення до стану варварства*. Бо це єдиний стан, коли *люди, переконані в своєму невігластві, погоджуються на повільний рух вперед на дотик*. Інші ж залишаються посередніми саме тому, що народжуються освіченими. ... Вони звертаються до природи не для того, щоб наблизитись до ідеального взірця, істинної лінії, а для того лише, щоб якомога ближче підійти до *копії*, зробленої тим, хто володів всім цим» [21, с. 240].

Яким може бути соціокультурний пріоритет у батьків, чиї діти до школи *ходять*, але не навчаються? Можливо, патерналізм – узалежнення дітей від опіки батьків з перспективою пожиттєвого контролю над «дитиною» чи її можливого бунту. Тоді їхнім пріоритетом є виживання і гіпреопіка, яка робить дітей не більш самостійними, а слабшими. Потім ці діти таким же чином виховують наступне покоління. Патерналізм для виживання родини, виживання родини для патерналізму. Замкнений ланцюг соціокультурних пріоритетів.

Давні греки називали школу σχολά – словом, яке походить від σχολή, що позначало затримку, відпочинок, місце для бесід у вільний час. реки використовували відпочинок, дозвілля, вільний час для добровільного навчання. Чи мають дозвілля звичайні українці? Ні. Життя більшості з нас – борсання в справах і проблемах. Звісно, дефіцит дозвілля зумовлений не лише браком часу, а й відсутністю такого соціокультурного пріоритету, як дозвілля. Адже потрібно наповнювати його. А чим, якщо людина звикла лише до праці й відпочинку в формі розваг? На жаль, далі чи вище виживання власного і своїх дітей прагнення більшості не простягаються. Творчості, самоцінної діяльності без мети й зиску, пізнання речей ради них самих – такого катастрофічно не вистачає українському суспільству. Ми навіть читаємо мало [13]. Зі смартфонами «спілкуються» навіть матусі з маленькими дітьми поруч (чи не так формуются СДУГ, аутизм, неуважність, нехіть до читання?) [5, с. 34]. Чи є у нас соціокультурне підґрунтя очікувати високих досягнень українських учнів у читанні?

«Читання – *каталізатор* культурного й економічного розвитку і людини, і країни» – зазначала на презентації Стратегії розвитку читання на 2021-2025 роки директор Українського Інституту Книги [2]. Про читання як каталізатор також *економічного* розвитку каже директор видавництва навчальної літератури «Ранок»: «Росте попит на книжки у країнах з розвиненою економікою, системою освіти та у технологічно розвинених країнах: США, Британія, Німеччина, Китай... Є точна кореляція між кількістю виданих книжок і технологічним рівнем країни... І *на це впливає не лише рівень прибутків населення, а й навпаки: рівень прибутків зростає саме тому, що люди читають, що є освіта*... Зараз є шанс на відновлення України, а без книжки, культури, освіти це неможливо...» [3].

З інтернетом людина отримала доступ до безлічі людей. Тобто сила-силенна уваги спрямована до інших. Але це не так пізнання інших, як спостереження за ними, адже людину не пізнати як об'єкт, вона пізнається завдяки саморозкриттю у діалозі. Тому самопізнання й пізнання людини замінюється збором інформації про «користувачів» та маніпуляціями ними. Все більше люди контактують з іншими саме як віртуальними *об'єктами* та з метою щось продати й купити. Вивчають не «the human qualities», а купівельні,

професійні, виборчі аспекти поведінки (behavioral marketing). Пізнанням і розвитком людини як самоцінності цікавиться меншість. Це «зсуви» в самому ставленні до людини і її цінності. Комунікація людей втрачає людські риси. Форма комунікації заміщує її зміст. Війна – жахливий доказ цього знеособлення.

Мотивація – зовнішня чи внутрішня сила, яка *спонукає* людину до руху чи дії. Передусім розрізняють мотиви зовнішні й внутрішні. Далі, є мотиви, які змушують, штовхають, тягнуть, і мотиви, які приваблюють, надихають, підносять. Мотиви також бувають матеріальними, соціальними і позалюдськими. Поведінка людини може бути мотивованою, здемотивованою, немотивованою чи пост-мотивованою.

На думку Маслоу А., поведінка здорової людини спрямована до найвищого розвитку людського потенціалу та виходить за межі мотивації, спільної у людини й тварини, індивіду й більшості. Це рівень мета-мотивації. Людина стає здатною до само-актуалізації: не щось визначає її, а вона живить свої прагнення.

Якщо людину визначають передусім *матеріальні, фізіологічні, тваринні* мотиви, вона стає знемотивованою, незадоволеною світом і собою. Коли цікавість, допитливість й кругозір людини обмежені лише тим, що *треба їй*, то її життя стає егоцентричним, а(нти)соціальним, самотнім, замкненим в собі та страждає від неможливості розвиватись на зустріч іншим людям і світу як самоцінних реалій. Людина також може прагнути *вищих людських цінностей*, і тоді *головними* мотивами її життя стають прагнення до пізнання, любові, творчості, а мотиви матеріальні, фізіологічні, тваринні, ідеологічні перетворюються на другорядні, додаткові, підлеглі. Нарешті, людське життя може виходити за межі людських цінностей та долучатись до *надсуб'єктивних, позалюдських, універсальних, космічних цінностей*, які єднають навіть різних людей, істот чи речей. Маслоу зауважує: «Задоволення базових потреб є не достатньою умовою, а радше необхідною передумовою метамотивації. Нам відомі люди, у яких очевидна задоволеність базових потреб поєднується з "екзистенційним неврозом", втратою сенсу і цінностей. *Метамотивація не є автоматичним наслідком задоволення базових потреб*. Вона потребує *вищих цінностей* – їх дії на людину та її людської відповіді їм... Головною рушійною силою здорової людини є потреба в *розвитку* і *повній актуалізації закладених в ній здібностей*. У здорової, щасливої людини нема сексуального й харчового "голоду", вона не має *потреби* в безпеці, любові, престижі або самоповазі, за винятком тих моментів, коли опиняється перед загрозою» [30, p. 159].

Ключовий феномен, який досліджує Маслоу, – вихід людини за межі *потреб*, які всі є *дефіцитарними*. *Самоактуалізація* стає можливою коли людина починає розвивати себе *незалежно* від того, що отримує чи не отримує від світу. Джерелом самоактуалізації є не потреби, а прагнення: *не те, що людина бере собі, а те, що вона дарує іншим і світові* [31]. Самоактуалізація і самотрансценденція – не те, чого людина досягне лише тоді, коли видереться на вершину «піраміди потреб», а те, чим людина насолоджується вже тут і тепер, якщо не обмежується прагненням задовольняти свої потреби.

Відтак можемо виділити *три основні щаблі* й *типи мотивації учня*:

1. До навчання спонукають лише *зовнішні* чинники: батьки, суспільство, вчителі, оцінки, винагороди, нудьга, самотність...

2. Навчання є *засобом* для того, щоб учень отримав щось приємне, корисне. «Навіщо це *потрібно мені*? Яка мені користь від нього?».

3. Навчання і його зміст *самі собою є цікавими, приємними, цінними чи безцінними* – незалежно від будь-яких його результатів. Це спосіб, форма, стиль життя. «Я люблю навчання і світ самі по собі, а не те, як можна їх використати. Я люблю розвивати свої таланти та пізнавати світ. Я розвиваю себе таким, щоб іншим було зі мною цікаво й приємно. Я відчуваю задоволення – *я потрібний іншим, я маю цінність*».

Егоїстично, егоцентрично вихована дитина не є допитливою. Вона нудиться. Батьки прагнуть забезпечити цю дитину всім. Дитина самовпевнено вважає, що все існує лише для неї. У неї все є, їй все дають – дитина нічим не цікавиться, ні до чого не прагне. Допитливість, цікавість – рух. Рух людини до світу. Коли людина активна, то виявляє себе у світ, сприймає його. Вона не чекає поки хтось дасть їй щось. А прагне і створює. Цікавиться. Велика, невичерпна, пристрасна цікавість народжується від цінування реалій самих по собі, вже тут і зараз, а не від того, як можна їх використати. Така цікавість потребує *безкорисного* ставлення. А воно розвивається тоді, коли дитину навчають жити і щось робити не лише для себе, а й для інших. Цінування речей і людей самих по собі, а не як засобу для отримання чогось іншого, виховує справжню цікавість. Отож, створюймо завдання й ситуації, в яких дитина *переживатиме своє значення* для буття і процвітання чогось іншого, а не лише самої себе.

Висновки. *Деякі чинники, що докорінно демотивують сучасного українського учня та «підважують» авторитет вчителя і школи, роблячи останніх «негосподарями у своєму обійсті»: інтернет, гаджети, ChatGPT та їхній вплив на навчання і мислення; оплата батьками навчання в приватних школах – та певні особливості сучасного виховання в родинах; соціокультурні пріоритети українського суспільства.*

Вплив інтернету і гаджетів самих по собі, а також неконтрольоване, необмежене «користування» ними руйнує цілий комплекс здібностей дитини та робить дитячу психіку малоздатною до навчання і самонавчання.

Чимало приватних шкіл України пристосовують навчальний процес до побажань і вимог учнів і батьків, які оплачують їхнє навчання, яке не є зрозумілою справою для них, оскільки одним з головних наслідків родинного виховання значної кількості українських дітей є «*безпорадність* в ситуаціях, які вимагають *зусиль і наполегливості для подолання перешкод*» (Д'юї Д.): дитина, привчена вдома до вседозволеності власних забаганок і гіперопіки, саботує навчання, яке ставить перед дитиною бажання інших та вимагає її власної активності. Внаслідок гіперопіки дитина переживає дефіцит власних бажань та не знаходить конструктивного виходу з цього стану, вдаючись до нудьгування, лінощів, невпевненості, тривожності, замкненості, агресивності чи бешкетування. Дитина не вміє задовольняти власні бажання та перекладає відповідальність за це на інших. Соціально-психологічні пріоритети більшості українського суспільства обмежені виживанням, працею для заробляння грошей, розвагами у вільний час, а у вихованні дітей досі поширюється патерналізм, який є коренем, на наш погляд, всіх негараздів навчання нашого учнівства.

Серед чинників, які мотивують навчатись, ми надаємо ключового значення людському прагненню до розширення й вивищення свого *ціннісного обрію*: рух від цінності себе і свого до *самоцінності інших і чужого*. Егоцентричне виховання шкодить допитливості. Діти, розбещені гіперопікою, виявляють розуміння й активність лише коли за свої дії отримують бажане. Безумовна, необмежена, палка допитливість і цікавість, без чого навчання неможливе, народжуються в душі лише тоді, коли батьки й вчителі допомагають дитині відкрити цінність чогось і когось за межами її існування лише для себе та своїх потреб, бажань, марень. Поки душа дитини уявляє, що все навколо існує для неї, її ставлення до світу є потребою, споживанням – на відміну від прагнення, яке підносить людину до іншого, невідомого, безкінечно цікавого. «Спрага пече всередині, насичена гаддям і всілякою отрутою», «серце всередину ридає», «нудьга нутро шкрябає, туга, сум, звідси неситість... Знай: не буде дух ситий плотським. ... Допоки безодня безодню задовольнить раптом» [18, с. 65, 86, 69].

Література

1. Благодійність очима українців. Zagoriy Foundation. Український центр вивчення громадської думки «Соціоінформ». 2021. URL: https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/01/blagodijnist-ochyma-ukrayincziv-u-2021-1.pdf

2. В Інституті книги розповіли скільки українців регулярно читають. 2021. URL: https://focus.ua/uk/ukraine/476853-ukraincy-chitayut-rezhe-zhiteley-sosednih-stran-ezhednevno-chitaet-lish-7-institut-knigi

3. Вітчизняне книговидання та підтримка державою українських видавців в умовах повномасштабної війни / Сьогодні. Вдень. 2023. URL: https://ukr.radio/channel.html?channelID=1&progID=559&sliderIndex=47&date=2024-04-15&page=100

4. Гарі Й. Мистецтво зосереджуватися. Як у нас вкрали увагу / пер. з англ. Ю. Кузьменко. Київ: Лабораторія, 2021. 397 с.

5. Гільбух Ю. Темперамент і пізнавальні здібності школяра: діагностика, педагогіка. К.: Укрвузполіграф, 1992. 216 с.

6. Даймонд Д. Колапс. Чому одні суспільства занепадають, а інші успішно розвиваються / пер. з англ. В. Горбатько. Київ: КМ-Букс, 2023. 688 с.

7. Діти в перших класах київських шкіл не розуміють в середньому 40 % від всього почутого на уроках: дослідження від ГО «Спільномова». 2024. URL: https://znayshov.com/News/Details/dity_v_pershykh_klasakh_kyivskykh_shkil_ne_rozumiiut_v_serednomu_4025_vid_vsoho_pochutoho_na_urokakh_doslidzhennia_vid_ho_spilnomova#google_vignette

8. Дьюї Д. Досвід і освіта / пер. з англ. М. Василечко. Львів: Кальварія, 2003. 84 с.

9. Заєць О., Тимченко В. Значення України для світу та вплив обміну й дару на формування громадянського суспільства в Україні / Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: виклики та колізії: Всеукр. наук.-практ. конф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 75–78.

10. Кауфман С. За межами піраміди потреб. Новий погляд на самореалізацію / пер. з англ. А. Марховська. Київ: Лабораторія, 2021. 428 с.

11. Киреєва А. Діти, батьки, школа – метаморфози. Київ: Друкарня «Бізнесполіграф», 2020. 208 с.

12. Круглов В. Більшість українців не читають книжок. Що з цим робити? 2021а. URL: https://biz.nv.ua/ukr/experts/v-ukrajini-ne-chitayut-knizhok-yak-zminiti-situaciji-novini-ukrajini-50150524.html

13. Круглов В. Екосистема креативності. 2021б. URL: https://tyzhden.ua/ekosystema-kreatyvnosti/

14. Мате Г. Розсіяний розум. Походження і зцілення розладу дефіциту уваги / пер. з англ. Ю. Пономаренко. Дніпро: Смакі, 2023. 309 с.

15. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022 / кол. авт.: Г. Бичко (осн. автор); за ред. В. Терещенка й ін. Київ: Український центр оцінювання якості освіти, 2023. 395 с. URL: https://pisa.testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/PISA-2022_Naczionalnyj-zvit_povnyj.pdf

16. Національний мультипредметний тест: деякі підсумки основних сесій, 2023. URL: https://testportal.gov.ua/nmt-deyaki-pidsumky-osnovnyh-sesij/

17. Савченко М. *Формування колективу класу: 5–8 класи*. Київ: Дивокрай, 2006. 213 с.

18. Сковорода Г. Твори в 2-х томах. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 1. 532 с.

19. Стражний О. Український менталітет: ілюзії-міфи-реальність. Київ: Дух і Літера, 2017. 452 с.

20. Сухомлинський В. Вибрані твори в 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 2. 670 с.

21. Тимченко В. Можливості дару в суспільстві обміну. Київ: Логос, 2018. 272 с.

22. Ушинський К. Про сімейне виховання. Київ: Рад. шк., 1974. 130 с.

23. Як підвищити рівень читання та забезпечити розвиток книжкової екосистеми в Україні / Український Інститут Книги. 2021. URL: https://ubi.org.ua/uk/news/kategoriya-2/yak-pidvischiti-riven-chitannya-v-ukra-ni-u-mkip-prezentuvali-strategiyu-rozvitku-chitannya-na-2021-2025-roki

24. Abu-Zaid H., El-Sayed Desouky D. Mobile phone use pattern and addiction in relation to depression and anxiety / *East Mediterr Health J*. 2020. 26 (6). P. 692–699.

25. Gates B. Sal Khan is pioneering innovation in education… again. 2024. URL: https://www.gatesnotes.com/Brave-New-Words?WT.mc_id=20240523100000_Summer-List-2024_BG-LI

26. Haidt J. *The Anxious Generation: How the Great Rewiring of Childhood Is Causing an Epidemic of Mental Illness*. – NY, 1991, 532 p.

27. Khan S. Brave New Words: How AI Will Revolutionize Education (and Why That's a Good Thing). New York: Viking Press, 2024. 272 p.

28. Lambert G. Students can't read long books anymore, says Oxford professor. URL: https://www.thetimes.com/uk/education/article/students-cant-read-long-books-any-more-oxford-professor-says-tn7tcczmm.

29. Lockhart P. A Mathematician's Lament. New York, 2002. URL: https://worrydream.com/refs/Lockhart_2002_-_A_Mathematician's_Lament.pdf

30. Maslow A. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1970. 399 p.

31. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. New York: McGraw Hill, 1964. 394 p.

32. New Report Shows Students Are Embracing Artificial Intelligence Despite Lack of Parent Awareness and School Guidance / Common Sense Media, 2024. URL: https://www.commonsensemedia.org/press-releases/new-report-shows-students-are-embracing-artificial-intelligence-despite-lack-of-parent-awareness-and

33. O'Neill J. The Golden Ghetto: The Psychology of Affluence. Center City, Minn.: Hazelden, 1997. 300 p.

34. The Battle for Ukraine's Titanium. 2023. URL: https://www.newsweek.com/battle-ukraines-titanium-1777106?fbclid=IwY2xjawFgrklleHRuA2FlbQIxMAABHX51kpZ0MBd8Z2NWOiGYqEcdZZO3GXyOVbd_iEIQliRsUzz4npdcbf37Og_aem_DCTo_l3dWbcGriR5F7ZYEg

35. The Dawn of the AI Era: Teens, Parents, and the Adoption of Generative AI at Home and School / Common Sense Media, 2024. 51 p. URL: https://www.commonsensemedia.org/sites/default/files/research/report/2024-the-dawn-of-the-ai-era_final-release-for-web.pdf

Анотація

Заєць О. М. **Соціально-психологічні та онтологічні чинники демотивації в сучасному навчанні.** – Стаття.

Згідно оцінкам освітніх результатів українських учнів PISA, що проводився ще до повномасштабного вторгнення ворожої країни, Україна зайняла місце посередині, але зараз ситуація є значно гіршою. Війна забирає і фізичні, і психічні сили. Але діти мають навчатись за будь-яких умов. Що демотивує учнів? Які онтологічні, а також соціально-психологічні фактори гальмують освітній поступ? Якщо в багатьох країнах світу вводять обмеження на користування гаджетами серед молоді, у нас така міра переважно не приймається суспільством.

Метою статті є показати, що певні соціально- психологічні фактори стають на заваді мотивації до навчання сучасного українського учнівства.

Методологічні засади – гуманістично-психологічний підхід та екзистенційний психоаналіз, філософські процедури аналізу та синтезу, що обумовлюють системність вивчення предмету.

Показано, що, необмежений доступ учнів до інтернету і гаджетів впливає на погіршення їхньої уваги, мислення і навчання (зокрема, читання з розумінням); інший фактор, який впливає на навчання, роботу вчителів – оплата батьками навчання в приватних школах та вплив на навчання певних особливостей сучасного виховання в родинах; фактичні соціокультурні пріоритети українського суспільства.

Висновки. Вплив інтернету і гаджетів самих по собі, а також неконтрольоване, необмежене «користування» ними, руйнує комплекс здібностей дитини та робить дитячу психіку малоздатною до навчання і самонавчання. Одним з наслідків родинного виховання значної кількості українських дітей є «безпорадність в ситуаціях, які вимагають зусиль і наполегливості для подолання перешкод» (Д'юї Д.). Як ключовий чинник, який мотивує до навчання, розглядається людське прагнення до розширення ціннісного обрію від цінності себе і свого (з чим пов'язане формування егоцентризму, безцільності, нудьгування) до самоцінності інших і чужого (з чим пов'язане формування відкритості, активності, цікавості).

Ключові слова: інтернет-технології, гіперопіка, егоцентризм, безпорадність, безкористя, безумовна допитливість.

Summary

Zaiets O.M. **Socio-psychological and ontological factors of demotivation in modern education.** – Article.

According to the PISA assessment of Ukrainian students' educational results, which was conducted before the full-scale invasion of the enemy country, Ukraine took a place in the middle, but now the situation is much

worse. War takes both physical and mental strength. But children should study under any conditions. What demotivates students? What ontological, as well as socio-psychological factors inhibit educational progress? If in many countries of the world restrictions are introduced on the use of gadgets among young people, in our country such a measure is mostly not accepted by society.

The purpose of the article is to show that certain social and psychological factors hinder the Ukrainian students' motivation to study.

Methodological principles are as follows: humanistic-psychological approach and existential psychoanalysis, philosophical procedures of analysis and synthesis, which determine the systematic study of the subject.

It is shown that students' unlimited access to the Internet and gadgets affects the deterioration of their attention, thinking and learning (in particular, reading with comprehension); another factor that affects education and the work of teachers is the parents' payment for education in private schools and the influence of certain features of modern education in families; actual sociocultural priorities of Ukrainian society.

Conclusions. The influence of the Internet and gadgets, as well as uncontrolled, unlimited "use" of them, destroys the complex of the child's abilities and makes the child's psyche incapable of learning and self-learning. One of the consequences of family upbringing of a significant number of Ukrainian children is "helplessness in situations that require effort and perseverance to overcome obstacles" (Dewey D.). The human desire as a key factor that motivates learning, is to expand the value horizon from the value of oneself and one's own (which is related to the formation of egocentrism, aimlessness, boredom) to the self-worth of others and others (which is related to the formation of openness, activity, curiosities).

Key words: Internet technologies, hyper-care, egocentrism, helplessness, selflessness, unconditional curiosity.

УДК 821.161.2:111.83
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.33

Куц В. А.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1911-8132
кандидат філософських наук, доцент,
викладач кафедри психології, філософії та суспільних наук
Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

ГОЛОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Постановка проблеми. Що є буття? У чому істина? Чим є насправді: як сприймаються і з чим ототожнюються? Найбільш давнє розуміння істини –незалежна від суб'єкта реальність, те ж саме буття, суще. Слідуємо етимологією: в українській мові слово істина, як і його відповідники в споріднених слов'янських мовах, як правило, старослов'янського походження (істъ, істов – істинний, сущий) [30, с. 144]. Павло Флоренський в основі слова "істина" виділив древній санскритський корінь es-, що у буквальному перекладі як раз "бути", "існувати" [32, с. 16]. Старогрецькою мовою "істина" є ἀλήθεια означає "не потаємне", "відкрите". Тому, аналізуючи притчу Платона про печеру, Мартін Хайдегер розкрив сутність онтологічного розуміння істини як непотаємного, істинного буття [33, с. 261]. Таким чином, "істина" означає саме відкритість буття, те, що є, суще, відкрите, не приховане, не утаєне від людини.

Аналіз останніх досліджень. Філософська традиція сприйняття істини започаткована ще Платоном як розмежування буття і його сенсів. Приймаючи реальність за основу істини, яка не зводиться до людини і природи, дана нам як "істинне буття", він наділяє буття особливим смислом в особливому "світі" ідей. Сама дійсність як форма існування цього світу є справжнім об'єктом пізнання, здатним об'єднати в собі істину буття і буття істини. Тут маємо справу виключно з ціннісним аспектом платонівської концепції протиставлення: "Протиставлення вічної істини і нашої дурної тимчасовості ось вічна істина ...мислення, яке прагне подолати свою даність заради заданості..." [4, с. 89].

Вчення Платона має на меті "не просту констатацію відмінностей онтологічного рівня, але орієнтацію людини по відношенню до цих рівнів: від людини очікується активний вибір... вона повинна уникати позірного й прагнути істини" [4, с. 159]. Таким чином, у чуттєвому світі, в якому відсутня істина й добро, немає ознак справжнього, він є хибним, а справжній, ідеальний світ існує як противага до звичайного, це як абстрактне й конкретне, сутність і явище, оригінал і копія, і, зрештою, як добро і зло. Тож ось вона – Ідея всіх ідей, ідея, суттю якої виступає добро як таке – джерело, з якого беруть початок істина, краса й гармонія.

У зв'язку з тим, що душі відома істина ще до того, як людина народилася, то можливість її знаходження, як і пізнання, з'явиться, якщо пробудити в душі забуте знання. І так станеться тільки тоді, коли в людині "буде застосована мужність та невтомність під час цих пошуків: оскільки процес пошуків та пізнання ідентичний процесу пригадування" [23, с. 81]. Істину можна віднайти в свідомості, якщо провадити відповідний активний пошук, здійснюючи певний вибір. Настане її поступове розкриття як такої, що існувала до того, як була розкрита, проте була невидимою, прихованою. Такою є спроможність реалізувати абсолютно істинну ідею на практиці через поведінку людини, котрою, після отримання її, досягається "істинне" життя. Застосувавши такий підхід, можна вважати, що за визначенням сприймати істину означає перебувати в ній, і її потрібно не тільки осягнути, а й досягти.

Істинному знанню не властиво обмежуватися, тільки констатувавши "істинно суще". Оскільки існує тісний зв'язок розкритої істини з бажанням її реалізувати, освоїти в свідомості, з тим, щоб мислити в певному напрямку, щоб "душа була захоплена" цією істиною й було бажання працювати в її ім'я. Августин Блаженний зміг осягнути, чого прагнув Платон, лише завдяки Християнству: істину з її суттю він розкрив через Слово Боже, через істинне знання про світ, яке він здобув, споглядаючи Істину вічну (її достовірність незаперечна, адже пов'язана з "початками духу", існування котрих позачасове на теренах Небесного Єрусалиму). Таким чином сприймається наступний етап істини – Вона є вічною, поставши завдяки розумній душі. Таким чином просвітленій завдяки людському розуму душі вдається перетворитися на Бога. Лише завдяки Премудрості Божій відбувається відкриття для людини вічних основ, на яких базуються речі, що є закоріненими в замисел Його. Базисом розуму виступають вічні безсумнівні істини, завдяки їм відбувається розкриття глибинного порядку сущого, духовних, моральних життєвих основ, що служить для того, аби впорядкувати поведінку й людське мислення. Споглядаючи істину, людина не прагне володіти

© Куц В. А., 2024

й контролювати речі, цей процес не має зв'язку зі шляхами, які притаманні злу. Під час споглядання відбувається досягнення мудрості, що існує спільно з добром [1]. Трактат "Про Трійцю..." [2] акцентує на тому, що мудрість, якої досягнуто, коли людина споглядає вічне, відрізняється від знання, реалізація котрого відбувається через дію. Ознакою вічних істин, як стверджує Августин, є їхня достовірність, самоочевидність, однакова важливість для кожної людини, те, що їхньою метою є Бог – джерело мудрості!

Оригінальну концепцію істини, вже відповідно до сократівської традиції, продовжує активно розвивати Григорій Савич Сковорода, йдучи шляхом пізнання самого себе. Під час самопізнання нами пізнаються світ, Бог та істина: "Стародавні Бога називали Всесвітнім Розумом... натурою, буттям речей, вічністю, а християни... духом, Господом, царем, отцем, розумом, істиною". Остання категорія найбільш прийнятна, адже "істиною, що має форму вічного перебування, створюється цілковита протилежність до непостійної речовини" [29, с. 55]. Поява істини, або Божої премудрості, відбулася в образі людини, таким чином вона явила себе як Боголюдину. Для філософа істина й Бог – тотожні, як і сутність та божественна натура. "До складу всього світу входять дві натури: одній притаманна видимість, іншій – невидимість. Видиму натуру називають «створіння», а невидиму – Богом... Ним кожне зі створінь пронизане й утримується; скрізь завжди Він був, є і буде" [29, с. 57]. Реально існуючі речі виступають як своєрідна тінь істини, їхнє пізнання інтуїтивне, основане на образах, в яких виступають тлінні речі. Однак, щоб пізнати, людина повинна мати уявлення щодо істини. Щоб розв'язати цю проблему, Сковорода вирішив пов'язати істину та щастя. Існує подібність між зовнішнім світом і "швидкоплинною річкою", тож брати участь у гонитві за його багатствами безглуздо. В істинному пізнанні полягає підґрунтя, на якому формується справжнє щастя, адже завдяки йому можливе проникнення до незмінної сутності речей. Коли вдається відкрити в собі "істинну людину," це те саме, що віднайти основу і запоруку того, що настануть "мир душевний" та істинне "блаженне життя" [29]. Служити істині – йти шляхом пізнання самого себе, долучаючись до джерел, з яких бере початок цільна Божественна істина. В цій істині – ідеал і норма, з якими пов'язана справжня людська суть.

Про вічну, незмінну, незалежну від людського пізнання істину концепція Петра Чаадаєва: "Істина єдина: Царство Боже, небо на землі, всі євангельські обітниці – все це не що інше, як прозріння і... ця єдина думка є думка самого Бога – втілений моральний закон" [34, с. 440]. Він розуміє ідею Царства Божого як втілення краси, істини, блага, досконалості не в абстрагованій сфері, а в можливому досконалому людському суспільстві "через певне раптове осяяння" [34, с. 346].

На вічній, незмінній, незалежній від пізнання людиною істині акцентує у своїй концепції Петро Чаадаєв: "Єдиною є істина: існування Царства Божого, неба на землі, всіх євангельських обітниць – усе це є прозрінням і... в цій єдиній думці – втілення думки самого Бога – реалізація морального закону" [34, с. 440]. Для нього Царство Боже – це втілена краса, істина, благо, досконалість не в світі абстрагованої сфери, а можливого досконалого людського суспільства посередництвом "певного раптового осяяння" [34, с. 346]. Нам, слід лише прагнути і перейнятися істинами Одкровення без якого пізнання істини неможливе, оскільки "життя духовної істоти охоплює два світи, з яких тільки один нам відомий... власними силами нам неможливо осягнути закон, який повинен відноситись до цього й іншого світу. Тому цей закон неминуче повинен бути даний таким розумом, для якого існує один єдиний світ, єдиний порядок речей" [34, с. 352]. Єдине, спільне для всіх "поняття про благо" є в серці кожного, воно не створене людиною: "...закон тільки тому і закон, що він не від нас виходить, істина тому й істина, що вона не вигадана нами" [34, с. 359–360]. Найголовніше, що людина здатна пізнати її, досягнути життя в "царстві істини" [34, с. 321], як "втраченого і... прекрасного існування, вищої сходинки людської досконалості", що забезпечило б людині "внутрішнє відчуття, глибоке усвідомлення своєї дійсної причетності до всієї світобудови" [34, с. 360–361]. Цей чинник став би "вищим життям, якого повинна прагнути людина, життя в досконалості, достовірності, ясності, безмежного знання" [34, с. 363]. Виховуючи цю здатність нашої природи, людина досягне тих висот де починається справжнє життя!

Мета статті. Згідно двотомної Історії української літератури (Київ: Наукова думка, 2018. 840 с.) у найвідоміших творах Тараса Шевченка слово "істина" зустрічається лише два рази в епіграфах і поемах, а у доробку Лесі Українки в прямому значенні не використовується. Скоріше за все це пов'язано з авторським стилем і особистою позицією. Лексема "правда" – близька, але не тотожна за змістом, використовується досить часто обома. "Якщо спробувати визначити найінтенсивніші ідеотворчі лексеми Шевченкової поезії, то ними виявляться насамперед Правда, Бог, Воля..." [9, с. 179].

Можливу відповідь потрібно шукати в сутностях поезії обох митців, їх баченні світу, вірі у силу правди і незнищенність людини в прагненні до щастя.

Виклад основного матеріалу. Якраз в поезії, як і у всіх інших формах творчості, триває пошук

істини, це особистий, індивідуальний шлях, яким митець прямує до неї. У кожному своєму творчому акті поет шукає істину, яка, на думку М. Хайдегера, має бути "виведена з потаємності" [33], повернута із забуття, мусить бути розкрита її таємниця, бо істину в поетичних текстах, як aletheia, знану древніми греками, характеризує наявність подвійного сенсу, як зауважує М. Хайдегер, – "не сокритого", "не потаємного", та водночас таємничого, задля відкриття якого необхідні особисті зусилля, активні дії.

Аби стати частиною "неподільного руху істини", необхідна наявність "певного акту" [16, 148], зауважує Мераб Мамардашвілі, оскільки лише те, що людина відкрила, пережила і зрозуміла сама, є істиною. Таким чином, істина містить таємницю, яка кожною особистістю розгадується протягом усього її життєвого шляху. Тож у цьому міститься пояснення того, чому не використовується сама назва явища.

Перетворити на відоме – значить позбавити таємничості, акцентує Моріс Бланшо, зробивши інтерпретацію міфу, головними героями якого є Орфей і Еврідіка, чий образ для нього пов'язаний з істиною. Орфею варто було тільки озирнутися, коли вони залишали царство мертвих, як він загубив її навічно. Схожою є й поведінка митця, коли він прагне переконатися, що його твір містить істину. Однак намагання оглянутися, аби "розгледіти" істину, знищує як істину, так і митця [7]. У творчості є постійні можливості, якими володіє таємниця. Не все піддається для висловлення, за втратою своєї суті виникає "ситуація мовчання", описана великим Данте: "Ми істину... повинні зберегти закритими устами" [16, с. 36].

Істина названа перетворюється на абстрактне знання. Імовірно, саме ця підстава є причиною не використання даної лексеми митцями. Т.Шевченко, як і П.Чаадаєв, бачить майбутнє людства як царство істини – "оновлену землю", на якій "буде правда". При цьому, "шлях до майбутнього Царства Божого на землі пролягає через катастрофічні перетворення... внаслідок Божої кари" [20, с. 198]. В цьому контексті поетове "прозріння, профетичне візіонерство... живиться метафізичною, релігійно-містичною вірою в доконечність і неуникність історичної справедливості як "Божої правди" [9, с. 64]. Характерно, що "у Шевченковій історіософії майбутнє набирає обрисів міфологеми, що базується на біблійно-християнському архетипі... постійна присутність Бога, очікування його втручання, що "виправить" історію, приведе її у відповідність зі "святою правдою"" [19, с. 19-20]. Виходить, "художню свідомість Шевченка слід кваліфікувати, у першу чергу, як утопічну", а сконструйований ним міфологічний образ "ідеального соціуму" є прикладом "християнської утопії" [17, с. 195].

Майбутнє Тарас Шевченко "акумулює в утопічне звільнення – грядущий "золотий вік" [8, с. 179]. На противагу П. Чаадаєву, який бачить єдину можливість потрапити в Царство Істини та об'єднатися через любов, за Т. Шевченком, істина наблизиться, якщо тільки він подолає протиріччя, притаманні його філософським поглядам. І справді, Шевченко у своїх текстах по-різному трансформує "мотив помсти і мотив милосердя, всепрощення, примирення, братання, любові, зрештою, до всього людства, наближення до Істини і визнання єдино законним і справедливим тільки Божий суд" [15, с. 59]. Дана позиція яскраво висвітлена у критичній літературі (І.Дзюба, В.Пахаренко, Л.Плющ, Ю.Шерех, Д.Донцов та ін.) [9; 10; 22; 24; 37; 11].

В явище істини Леся Українка у своїх текстах вкладає різні сенси. Але, на противагу Т. Шевченку, вона не вдається до зображення профетичних прозрінь, в яких вимальовується краще майбутнє. Є слушною думка, що "...всіма, без винятку, Українчиними критиками, від Донцова до Масенко, навдивовижу одностайно було зафіксовано: важко знайти сучасного їй мислителя... який би прирівнявся до неї пафосом, що ним вона наділила історичний песимізм, поетеса демонструє: в неї цілковито відсутні будь-які історіософські ілюзії" [12, с. 218]. Тільки в одній поезії передано присутність "Неба на землі", царства істини, пророцтва, чому нерідко присвячує свої тексти Т. Шевченко, – у вірші "Коли втомлюся я життям щоденним", в якому поетеса вдається до образу "красного, вільного" світу з пануванням істини, де "влада світла стала" [26, с. 38–39]. Можливість такого блага у житті людей з'явиться, коли розгориться "багаттям ясним" "Іскра любові братньої" [26, с. 39]. Тут Л. Українка поділяє думки Т. Шевченка й П. Чаадаєва, які вважали любов та істину тотожними поняттями. З часом погодиться з цією думкою й П. Флоренський, який писав про "Явлену істину", що є любов'ю. А "втілену любов" вважав "красою" [32, с. 75].

Є загальновідомим, що Тарасом Шевченком пов'язуються "Любов безвічная сугуба" [36, с. 349] та правда, добро [36, с. 248], "єдиномисліє" та "братолюбіє" [36, с. 328]. В любові насамперед він вбачає втілення святого й жертовного материнського почуття, яким обумовлюється майбутній "золотий вік", й, аби досягти його, поет прохає: "Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата" [36, с. 353]. Цю християнську любов до ближнього продовжує в тексті "Давидових псалмів", де молитва любові подається як Закон Божий та вселюдський. В псалмах бачимо образ шляху, що веде до розмови з Богом, духовного руху, який має відкрити Його, а також самого себе, шляху, де збагатишся самопізнанням, адже "істинна любов постає від Бога і повертається до Нього" [15, с. 60].

Істина, яка на інтуїтивному рівні була усвідомлена Т. Шевченком, знаходить свій розвиток у філософському здобутку Миколи Бердяєва: "Місце присутності Бога – не ім'я Боже, не магічні дії, не сила цього світу, а всіляка правда, істина, краса, любов, свобода, героїчний акт" [5, с. 176]. Винятково сакральна суть любові, яку змальовує Леся Українка в своїх творах, є об'єктом уваги О. Забужко: "Якраз через історію Мавки й Лукаша знаходить вихід й стає явною... дійсна – сакральна – природа її творчого Еросу – це та трансцендуюча, горобіжна, спрямована поза цей світ духовна, "софійна любов", якою в'яжуться докупи, "в цілість", всі "еони" буття..." [12, с. 234]. Самою Лесею Українкою стосовно цієї духовної сили було написане таке: "В любові відсутня абсолютна справедливість, але це і є її вищою справедливістю. Світ настільки наповнений несправедливо-прикрим, що якби було відсутнє ще й несправедливо-лагідне, то взагалі не треба було б жити. Ми не в змозі виправити всю всесвітню несправедливість безпосереднім чином, тож поправлятимемо її за допомогою іншої несправедливості – любові!" [25, с. 381–382]. Бажання відчути таку духовну, трансцендентну любов – істину присутнє в усій її творчості. Існування цієї божественної іскри, чи "світлосяйного об'явлення Абсолюту" [12, с. 235], яка "скарби творить, а не відкриває", відчутне в Мавці, Прісціллі й Міріам, Долорес, Йогані, Кассандрі, Тірці й Іфігенії. Перераховувати можна й далі, оскільки кожен твір Лесі Українки тим чи іншим чином звертається до любові, яка виявляється по-різному – почуттям закоханої людини, любов'ю до Вітчизни, материнською, християнською всепрощаючою любов'ю, любов'ю-жертовністю, та, зрештою, – істиною.

У Т. Шевченка – своє поєднання понять "любов" та "істина", що втілене у словах, сказаних апостолом Петром і наведене поетом в епіграфі до твору "Тризна": "Души ваши очистивше в послушании истины духом, в братолюбии нелицемерно, от чиста сердца друг друга любите..." [35, с. 239]. Уже в тексті самого твору автор зазначає: "... обще благо, Должно любовию купить" [35, с. 246]. Якраз через це твір сприймається як гімн, в якому прославляється "пророк", "предтеча" [35, с. 250], котрий "силой Господа чудесной, Возмог в сердца людей вдохнуть, Огонь любви, огонь небесный" [35, с. 240]. Цей небесний вогонь любові є істиною, яка явилася, стала відкриттям для героя поеми. Бо лише тій людині, якій відкрилася для пізнання істина, вдається подарувати людям любов "незлобним серцем, хоч і відома їхніх недостойних справ" [35, с. 244]. Через слова, які промовляє Пророк (ключові для поета, який шукає істину), поет у молитві сповіщає Господа, що йому явилося "святе диво", момент істини – постали мертві "на искупление земли" [35, с. 245].

Близькою для Т. Шевченка й П. Чаадаєва є ідея, в якій істина виступає Божественним Словом, одкровенням, що втілена в "Небі на землі". В тексті поеми "Кавказ" поет у розпачі звертається до Бога: "За кого ж Ти розіп'явся?.. За нас, добрих, чи за слово Істини... чи, може, Щоб ми з Тебе насміялись?" [35, с. 346]. Молитовно Тарас Шевченко просить Богородицю, аби вона послала йому "святеє слово, Святої правди голос новий! ...Те слово, Божеє кадило, Кадило істини" [36, с. 245-246].

Найяскравіше свідчать про сутності в баченні автором істини слова Євангелія, що послужили як епіграф до поеми "Сон". "Дух істини, його ж світ не може прийняти... [35, с. 265]. До цього ж розділу увійшла фраза, промовлена Христом, яка, по суті, сформулювала істину у християнському віровченні: "Я є шлях і істина й життя" – глава 14, 6). Це життя, в котрому світ без віри: "Так і треба! Бо немає Господа на небі" [35, с. 265], воно оповите оманою, кероване ницими пристрастями: "Той неситим оком, За край світу зазирає, А той нишком у куточку, Гострить ніж на брата..." [35, с. 265], адже не в змозі сприйняти духовне світло, яким сповнена істина: так хворим оком неможливо побачити сонячне світло.

Леся Українка у своїх текстах зазвичай прирівнює істину до світла – вона бачить її "краєм вічного проміння", в якому панує тільки "влада світла", "багаттям ясним" любові. Метафору "істина – світло" традиційно використовує і християнство, і античність. Тарасом Шевченком істина сприймалася як така, що володіє чітко християнським, євангельським корінням: "Світе ясний! Світе тихий!.. Та над нами просвітися, Просвітися!" [36, с. 350], "І світ ясний, не вечерній, Тихо засіяє..." [35, с. 354].

До семантичного ряду, який складається з істини – любові – світла, Тарас Шевченко додає поняття "сонце правди" [35, с. 346; 36, с. 283, 289]. Таким чином поетом продовжуються Платонівські традиції, він вдається до образу сонця, який символізує найвищу ідею, суттю котрої є Благо, Абсолют, Істинне Буття. Щоб реалізувати цю ідею, Леся Українка зосереджується на античних образах: вона сприймає істину в образі Божественного вогню, чия іскра була принесена для людей Прометеєм. Саме такий образ-символ логічним чином виступає доповненням традиційної інтерпретації постаті Прометея: він уособлює свободу, вільне волевиявлення й непокору. Поетка переконана, що виключно внутрішньо вільна людина здатна до пізнання істини. Леся Українка, визначаючи Прометеїв вогонь як істину-знання, співзвучна з Есхілом, у трагедії якого "Прометей прикутий" титан обдаровує людство розумом, мовою, всіма науками, світлом знання. Для М. Мамардашвілі Прометей – це "символ

думки" [16, с. 28], а істина виступає "елементом або стихією, що означає древнє значення слова "елемент", вона схожа на ефір... ми перебуваємо чи не перебуваємо всередині істини, в її елементі", оскільки "істину можна вважати стихією, вона слугує джерелом, завдяки якому існують всі можливі істини... у чомусь можуть бути ознаки істинного лише за умови, коли існує його спорідненість із цим джерелом" [16, с. 144]. Якраз про існування цього первинного елемента, "святого вогню" – істини Леся Українка пише на сторінках драматичної поеми "В катакомбах": "Я честь віддам титану Прометею... – що просвітив не словом, а вогнем" [27, с. 83–84]. У творі відбувається поєднання двох мотивів, у центрі яких – боротьба й дарування вогню. Леся Українка змальовує Прометея як вільного духом борця за свободу, він прагне визволити людство, даруючи вогонь-істину.

Поєднанням свободи й істини Лесею Українкою продовжується традиція, започаткована Тарасом Шевченком, який вважав волю, свободу й "живе слово" істини тими цінностями, що взаємно доповнюють одна одну [35, с. 343]. В Лесі Українки переважає саме істина-вогонь; і цим відрізняється її подача істини. "Шевченко найбільш часто вживає такі образи, як "огонь" і "огненний" [31, с. 115], синонімами істини виступають: "Боже слово", "свята правда", "святеє слово" [36, с. 109, 111, 245].

Тарас Шевченко поєднує ідею істини та дух євангельського одкровення: "Молітесь Богові одному, Молітесь правді на землі, А більше на землі нікому, Не поклонітесь..." [36, с. 251]. "Правдою на землі" поет вважає втілену Божественну істину, яка протистоїть людській "брехні". У вірші "Ликері" Тарас Шевченко знову звертається до теми, головне місце в якій належить істинному Богу, йому протиставляється божество, котре створили люди: "...Не хрестись, І не кленись, і не молись, Нікому в світі! Збрешуть люде..." [36, с. 351]. Митцем пропонується особисто осягнена християнська істина, що перегукується з баченням апостола Павла, яке містить Послання до галатів: "Бог послав Свого Сина... щоб усиновлення ми прийняли... Тому, ти вже не раб, але син. А як син, то й спадкоємець Божий через Христа" (4: 4–7). Обома: і Тарасом, і Лесею, було усвідомлено, що істина може бути побачена тільки тими, в кого чисте серце: пророками, юродивими, поетами, яких вища сила нагородила даром передбачення майбутнього, Божої волі. Існує співзвучність такої позиції з відомою з античних часів, коли можливість пізнати істину мала тісний зв'язок із пророцтвом, баченням, сліпотою і прозрінням (присутнє у міфі про царя Едіпа чи в Платоновій притчі, де людям у печері здається, що за тінями речей, які вони можуть бачити, за ілюзією їм бачиться істина).

Т. Шевченко у своїх творах демонструє розвиток, який проходить сприйняття істини, що подається варіативним. Оповідачеві з комедії "Сон" сниться істинна картина тодішнього життя, чия суть приховується за ілюзорним "благоденствієм", фактично сон свідчить, що поет-пророк володіє візіонерством, попри те, що самим поетом обирається скромна роль: "таке тілько, Сниться юродивим" [35, с. 278]. До цього мотиву відсилає нас і "Послання", ліричному героєві якого притаманні риси юродивого прозорливця, єдиному, кому було відкрито істину: "Тілько я, мов окаянний, І день і ніч плачу..." [35, с. 348]. Існування цих рядків "навіяли... насамперед біблійні Книга пророка Ієремії і Плач Ієремії" [14, с. 135]. Разом з тим поетові бачиться, що всі інші страждають на тотальну сліпоту-незнання: "І ніхто не бачить, і не знає..." [35, с. 348]. Таким же мотивом перейнята й "Лісова пісня": Леся Українка в перших розділах твору змалювала Лукашеві очі "непрозорими" [28, с. 117], яких не доторкнулося світло істини. Наприкінці п'єси Лукашу вже не обов'язково дивитися на речі очима, щоб бачити їх, адже завдяки внутрішньому зору для нього стає видимим те, чого не можуть бачити інші: "Я, жінко, бачу те, що ти не бачиш..." [28, с. 176]. Лукаш відкрив справжню сутність речей – йому стала доступною істина: "Тепер, я мудрий став" [28, с. 176]. Касандрі також відкрилася істина, її погляд лякає коханого пророчиці – йому не до снаги сприйняття сакрального знання: "...не міг Долон очей тих подолати, не міг він погляду їх одвернути від таємниці до живого щастя" [27, с. 96].

Проблематику, в якій сприйнята, осягнута істина стає пророцтвом, досліджують обоє поетів, яких також асоціюють з пророками, котрим доступні передбачення майбутнього та відкриття істини. Твори Тараса Шевченка "озвучують", переводять у доступний людям діапазон магічне Слово, промовлене трансцендентним світом" [22, с. 65]. Цю думку, з якою асоціюється митець, підтримує Є. Нахлік: "Тарас Шевченко є пророком, апостолом, "шаманом" – християнином чи екзистенційним поетом?" З усього видно, що "екзистенційний поет" поєднує в собі риси, притаманні пророкам та апостолам [20, с. 43]. Шевченко-пророк – нині образ хрестоматійний. Подібна традиція в лесезнавстві була започаткована О. Білецьким, Леся Українка, аналогічно, порівнюється з пророчицею Касандрою [6, с. 367]. Дослідженням "суто місіонерської, пророко-шаманської" природи, яка прослідковується в Лесиному поетичному мисленні, займалася О. Забужко [12, с. 221–222]. Для Д. Донцова Леся Українка – "українська Касандра", котра володіє "геніальним даром провидження, даром візіонерки" [11, с. 26–27].

У Тараса Шевченка й Лесі Українки, вірогідно, був дар, що ним володіють пророки й генії, адже він робить можливим передбачення майбутнього, пізнання справжньої суті минувшини й теперішніх часів, відкриття істини. Разом з тим їхня творчість містить власну інтерпретацію образу пророка. Т. Шевченко бачить у ньому старозавітного пророка, котрий, як велить біблійна традиція, є обранцем Божим, провісником Його волі. Завдяки йому можна навчитися діям, розпізнавати істину, навчитись її сприйняттю, ним проголошується Божа кара й дарується добра вістка про те, що в майбутньому пануватиме Істина. Той, кому відкрилася істина, "здатний "погляд душі"...народу спрямувати угору". Цей дар притаманний також Митцеві, Кобзареві Перебенді. Цей же образ є поєднанням різних втілень, які може мати "філософ-митець" [13, с. 429, 432], народний співець та пророк, чиє серце "по волі з Богом розмовляє" [35, с. 111]. Перебенді важливо перебувати в "крайньому убозтві" [13, с. 429], завдяки чому він "знаходиться в істині, в елементі істини" – відчувати "повну присутність в неділимому" [16, с. 139], адже його життя сповнене не зовнішнього, а справжнього. Той "живий", хто є вільною людиною [16]. Перебенді відкрилася істина: він "все знає", однак не може відбутися відкриття цих знань тим, хто не готовий до їхнього сприйняття. Щоб спілкуватися з Богом, співцеві необхідно усамітнитися, а думці його – сягнути небес. Водночас він не нехтує людьми й наділяє їх усім, що "вони могли змістити" [29, с. 311], всім, що може вміститися в їхній душі.

Проблема щодо того, наскільки розуміє пророка його оточення, Лесею Українкою розв'язується в тексті поеми "На руїнах". Пророчиці Тірці важливо, аби пробудились "оспалі", вона показує їм, як можна отримати свободу. Однак народом, зневіреним і роз'єднаним через суперечки, не можуть бути прийняті пророчі слова. Тірці, як і Перебенді, доводиться залишитися в пустелі. Тема, присвячена пророцтву, Лесею Українкою також пов'язується з канонами старозавітної біблійної традиції. Та найбільш повне розкриття теми вона реалізує на сторінках драматичної поеми "Касандра". Її пророчицею-жрицею, "наділеною даром бачення глибинного значення подій" [18, с. 17], визнається як найвища тільки влада Правди-істини, втілена в Мойрі, котра "світом всім керує" [27, с. 137]. Це можна сприйняти і з чисто етичної, і філософської позицій.

Висновки. Всю глибину і трагічний характер стану, в якому пізнається істина, містить сакральна сфера. У знанні є більше загрози для людей, котрі не володіють здатністю розуміння, однак не виступає воно Благом і для самого Пророка, якому вдалося тільки осягнути Істину та який не може вчиняти будь-яких дій згідно з її настановами. Отже, щоб осягнути істину, Тарасом Шевченком обирається шлях, який розпочали Платон, Августин Блаженний, Григорій Сковорода та Петро Чаадаєв, котрі вважали Істину вищим Благом, Богом, "Божою премудрістю", "Небом на землі", Словом Божим. Леся Українка, якщо оперувати її творчістю, найбільше віддає перевагу саме Платоновому вищому Благу. Однак наявне і те, що поєднує у підході до цієї ідеї: обоє авторів розглядають істину як світло й "сонце правди", це також і свобода духу з природою стихії очищення, якою є вогонь.

Проблему філософського осягнення істини вже сучасні митці пов'язують з класичним мотивом бачення, сліпоти і пророцтва. Так, завдяки творчості і індивідуальному світорозумінню, долається ще один міф підтверджуючи визнане наукове положення про те, що людина не створює істину, але для неї завжди відкрита можливість знайти, пізнати і перебувати в ній!

Література:

1. Августин Аврелій. Сповідь. Київ: Республіка, 2020. 335 с.

2. Августин Аврелій. Про Трійцю: в п'ятнадцяти книгах проти аріан. Харків: Прапор, 2014. 416 с.

3. Барабаш Ю. Просторінь Шевченкового слова. Київ: Темпора, 2021. 510 с.

4. Бахтін М.М. До філософії вчинку / Філософія и соціологія науки і техніки. Київ: Наука, 2016. С. 80–160.

5. Бердяєв М.О. Самопізнання: Досвід філософської автобіографії. Київ: Книга, 2021. 433 с.

6. Білецький О. Антична драма Лесі Українки "Касандра" // Зібрання праць у п'яти томах. Київ: Наукова думка, 2015. Т. 2. С. 543–565.

7. Бланшо Моріс. Очікуване забуття. Харків: Амфора, 2020. 176 с.

8. Грабович Г. Тарас Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета. Київ: Наука, 2021. 212 с.

9. Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ: ВД Альтернативи, 2015 704 с.

10. Дзюба І.М. Шевченко і Шіллер: візія ідеального стану суспільства / Між культурою і політикою. Київ: Сфера, 2018. С. 267–272.

11. Донцов Д. Поетка-пророчиця / Постаті та ідеї літературної України. Київ: Веселка, 2023. С. 19–45.

12. Забужко О. NOTRE DAME D'UKRAINE: Українка в конфлікті міфологій. Київ: Світло, 2017. 638 с.

13. Задорожна Л.М. Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX ст. Київ: ВПЦ Київський університет, 2018. 479 с.

14. Івакін Ю.О. Коментар до "Кобзаря" Шевченка: поезії до заслання. Київ: Наукова думка, 2014. 370 с.

15. Копаниця Л. Слово старозавітне та слово Шевченкове: парадигма любові / Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць. Київ: КНУ, 2015. С. 57–62.

16. Мамардашвілі Мераб. Естетика мислення. Київ: Наука, 2020. 416 с.

17. Мейзерська Т.С. Проблеми індивідуальної міфології: (Т.Шевченко – Леся Українка): автореф. дис … д-ра філол. наук: 10.01.01; 10.01.06 / НАН України. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1997. 42 с.

18. Моклиця М. Модернізм у творчості письменників XX століття. Ч. 2: Зарубіжна література: навч. посіб. Луцьк: РВВ Вежа, 2019. 181 с.

19. Наливайко Д. Історія і міфологія у Шевченка (у контексті європейського романтизму). Київ: Наука, 2020. С. 19-20.

20. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко, польські та російські романтики / НАН України, Львівське відділення Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка. – Львів: Літера, 2023. 569 с.

21. Нахлік Є. Тарас Шевченко пророк, апостол, "шаман", християнин чи екзистенційний поет / Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2021. No 1. С. 41–52.

22. Пахаренко В. Незбагнений апостол. Черкаси: БРАМА, 2019. 296 с.

23. Платон. Протагор / Твори в 4-х томах. Т. 1. Київ: Думка, 2000. 408 с.

24. Плющ Л. Екзот Тараса Шевченка: навколо "Москалевої криниці": дванадцять статтів. Київ: Факт, 2021. 384 с.

25. Українка Л. Зібрання творів у 12 т. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 11. 480 с.

26. Українка Л. Твори в чотирьох томах. К.: Дніпро, 2002. Т. 1. 540 с.

27. Українка Л. Твори в чотирьох томах. Київ: Дніпро, 2002. Т. 2. 526 с.

28. Українка Л. Твори в чотирьох томах. Київ: Дніпро, 2002. Т. 3. 430 с.

29. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. Львів: Світ, 2015. 528 с.

30. Фасмер М. Етимологічний словник. Харків: Прогрес, 2017. Т. 2. 671 с.

31. Филипович П. Поет вогняного слова. Київ: Наука, 2021. С. 33–48.

32. Флоренський П. Столпи істини. Харків: Правда, 2020. 490 с.

33. Хайдегер М. Вчення Платона про істину. Київ: Наука, 1986. С. 255-276.

34. Чаадаєв П.. Повне зібрання творів. Київ: Наукова думка, 2020. Т. 1. 799 с.

35. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ: Наукова думка, 2021. Т. 1. 784 с.

36. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ: Наукова думка, 2021. Т. 2. 784 с.

37. Шерех Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка / Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеологія: у 3 т. Харків: Фоліо, 2008. Т. 3. С. 29–51.

Анотація

Куц В. А. **Головні філософські категорії у творчості Тараса Шевченка і Лесі Українки.** – Стаття.

Стаття присвячена розкриттю головних філософських категорій у творчості Тараса Шевченка і Лесі Українки. Визначено, що у всі часи людство невпинно здійснює послідовний і напружений пошук істини, прагнення пізнавати її суть. У підході до розуміння істини історично склалися два аспекти: онтологічний і гносеологічний. У гносеології істина належить до особливої властивості знання. В теорії пізнання є класична концепція, згідно якої істина виступає відповідністю між знаннями і дійсністю. Вона започаткована Аристотелем і активно розвивається у схоластичній філософії Фоми Аквінського, який визначив істину як інтенціональне погодження інтелекту з реальною річчю або відповідність їй.

У статті розкрито особливості аналізу категоріального поняття "істина" у творчості Тараса Шевченка і Лесі Українки. Проаналізовано спільне та відмінне на рівні рис художнього осмислення основних філософських категорій кожним із митців. Ця "філософія" глибоко індивідуальна, особиста, ґрунтована на національній ідеї українського народу і його ментальності. Це відображення щирої і беззахисної душі митця, розвитку відтвореного розуму, людського життя у всій його повноті. Оригінальність такого Контексту полягає в озвученні ліризму української душі і глибокій драми її реалізації. Домінуюче етико-моральне спрямування Філософської думки приводить до синтезу вічних проблем і сучасних запитів, бо, як відомо, немає місця Пророкам у Вітчизні своїй… але надія є і буде жити вічно!

Встановлено, що в осягненні істини Тарас Шевченко тримається шляху, розпочатого Платоном, Августином Блаженним, Григорієм Сковородою та Петром Чаадаєвим для яких Істина – вище Благо, Бог, "Божа премудрість", "Небо на землі", Слово Боже. Для Лесі Українки, з огляду на її творчість, найбільш близьке саме Платонове вище Благо. Проте є і спільне у трактуванні цього концепту: істина для обох авторів є світлом і "сонцем правди", вона ж є і свободою духу, має природу очищувальної стихії – вогню. Зазначено, що проблему філософського осягнення істини вже сучасні митці пов'язують з класичним мотивом бачення, сліпоти і пророцтва. Так, завдяки творчості і індивідуальному світорозумінню, долається ще один міф підтверджуючи визнане наукове положення про те, що людина не створює істину, але для неї завжди відкрита можливість знайти, пізнати і перебувати в ній!

Ключові слова: *істина, вище Благо, свобода духу, міф, пророцтво.*

Summary

Kuts V. A. **The general philosophical concepts in art legacy of Taras Shevchenko and Lesya Ukrainka.** – Article.

The article is devoted to the disclosure of the main philosophical categories in the works of Taras Shevchenko and Lesya Ukrainka. It is determined that at all times humanity has been constantly carrying out a consistent and intense search for truth, a desire to know its essence. In the approach to understanding truth, two aspects have historically developed: ontological and epistemological. In epistemology, truth belongs to a special property of knowledge. In the theory of knowledge there is a classical concept according to which truth is a correspondence between knowledge and reality. It was initiated by Aristotle and actively developed in the scholastic philosophy of Thomas Aquinas, who defined truth as the intentional agreement of the intellect with a real thing or its correspondence to it.

The article reveals the features of the analysis of the categorical concept of "truth" in the works of Taras Shevchenko and Lesya Ukrainka. The common and distinctive features of the artistic comprehension of the main philosophical categories by each of the artists are analyzed. This "philosophy" is deeply individual, personal, based on the national idea of the Ukrainian people and its mentality. It is a reflection of the sincere and defenseless soul of the artist, the development of the recreated mind, human life in all its fullness. The originality of such a Context lies in voicing the lyricism of the Ukrainian soul and the deep drama of its realization. The dominant ethical and moral direction of Philosophical thought leads to the synthesis of eternal problems and modern inquiries, because, as is known, there is no place for Prophets in their Fatherland... but hope is and will live forever!

It has been established that in comprehending the truth Taras Shevchenko follows the path begun by Plato, Augustine the Blessed, Grigory Skovoroda and Peter Chaadaev for whom Truth is the highest Good, God, "God's wisdom", "Heaven on earth", the Word of God. For Lesya Ukrainka, given her work, Plato's highest Good is the closest. However, there is something in common in the interpretation of this concept: truth for both authors is light and "the sun of truth", it is also freedom of spirit, has the nature of a purifying element – fire. It is noted that the problem of philosophical comprehension of truth is already associated by modern artists with the classical motif of vision, blindness and prophecy. Thus, thanks to creativity and individual worldview, another myth is overcome, confirming the recognized scientific position that a person does not create truth, but the opportunity to find, know and be in it is always open for him!

Key words: *truth, supreme weal, freedom of spirit, mith, prophecy.*

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Р. М. Богачев, В. М. Зуєв
Гуманізація і гуманітаризація як домінанти розвитку вищої освіти 3

А. Б. Борканюк, С. О. Шульмін
Моральний імператив Канта і сучасність 9

І. В. Владленова, Я. В. Тараросв, М. В. Смоляга
Соціально-релігійні аспекти марксизму 14

L. G. Voronovska
Humanization as a component of quality higher education: social and philosophical analysis 18

А. Л. Гриценко
Феноменологія свідомості: про нередуковані компоненти досвіду 23

М. В. Грицишина, В. П. Грицишин
Змістовна експлікація феномену «досвіду» в емпіричній системі Дж. Локка 28

І. В. Девтеров, В. А. Дранник, М. І. Сторожик
Інтернетика як творчий інструмент розуміння техногенного суспільства 33

M. Dmytrenko, T. Chubina
Digital ethics in philosophical dimension 38

Г. Р. Зінченко
Стосунок логіки загального та логіки особливого у теорії Модерну Андреаса Реквіца 43

Л. А. Карпець
Феномен голосу: екзистенційно-антропологічні та соціокультурні смисли 51

О. А. Кузнецов, В. І. Гуцалова
Філософія в формуванні світогляду студентів технічних ВНЗ 56

В. В. Мельничук
Ціннісна парадигма віртуалізованого суспільства 62

Р. М. Поліщук
Філософські підходи до концептуалізації спорту: марксистські теорії 67

С. Рачук
Історичне пізнання крізь призму філософії екзистенціалізму 74

O. O. Savchenko
The rational approach to linguodidactics 78

І. А. Sajtarly, O. M. Ishchenko
An overview of the civilizational paradigm from the angle of structuralist ideas 85

Б. В. Сковронський
Інтеграція науки та мистецтва в античному суспільстві: пошук підходу до розуміння феномену 91

В. Д. Хавроненко, І. І. Прудченко, Р. В. Множинська
Еволюціонування освітнього процесу у контексті постмодернізму:
нові виклики та філософські рефлексії 97

В. І. Штанько, Г. Г. Старікова
Неявні знання як неусвідомлений компонент наукового дослідження 103

Е. В. Щербенко
Глокалізація й генерація: евристика темпоральності 109

О. Л. Якубін, В. Л. Якубіна
Соціальні конфлікти і їх вирішення шляхом застосування різних моделей медіації:
трансдисциплінарний аналіз на основі впливів класичних концепцій
Л. Козера і Р. Дарендорфа 113

СОЦІОЛОГІЯ

Huseynova Zumrud Novruzali gizi
Characteristic features of the process of modernization in the post-war period.....121

Е. І. Лопушняк
Методики вимірювання повноважень гілок влади в демократичному суспільстві.....130

А. М. Фесенко, В. О. Чорна, Б. Б. Бондарець
Івентизація як один з провідних трендів сучасної політичної комунікації.....136

О. А. Штрайхер
Актуальні аспекти розвитку українського волонтерського руху
в контексті громадянського суспільства.....144

ПОЛІТОЛОГІЯ

D. V. Garaschuk
Digital echo chambers: amplifying populist rhetoric in the age of social media.....152

С. І. Рішко
Децентралізація влади та її значення для розвитку локальних політичних режимів в Україні.....158

А. О. Сичова
Полісуб'єктність як драйвер переформатування глобального управління.....167

В. Й. Климончук
Прем'єрство Бориса Джонсона і проблема Брексіту в об'єктиві британських медіа.....173

О. М. Сич
Заходи Проводу Закордонних Частин ОУН для врегулювання організаційно-правових
розбіжностей з опозицією на базі «Становища» Проводу ОУН в Україні (1950–1951).....179

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

О. В. Скалацька
Вплив комунікативних практик на формування світогляду
та культурних цінностей: соціально-філософський вимір.....186

О. М. Заєць
Соціально-психологічні та онтологічні чинники демотивації
в сучасному навчанні.....192

Куц В. А.
Головні філософські категорії у творчості Тараса Шевченка і Лесі Українки.....200

CONTENTS

PHILOSOPHY

Bogachev R. M., Zuev V. M.
Humanization and humanitarization as dominant factors in the development of higher education.....3

Borkaniuk A. B., Shulmin S. O.
Kant's moral imperative and modernity.....9

Vladlenova I. V., Tararoev Ya. V., Smolyaga M. V.
Socio-religious aspects of Marxism.....14

Voronovska L. G.
Humanization as a component of quality higher education: socio-philosophical analysi.....18

Hrytsenko A. L.
Phenomenology of consciousness: on the unreduced components of experience.....23

Grytsyshyna M. V., Grytsyshyn V. P.
A meaningful explanation of the phenomenon of "experience" in J. Locke's empirical system.....28

Devterov I. V., Drannyk V. A., Storozhyk M. I.
Internetics as a creative tool for understanding technogenic society.....33

Dmytrenko M., Chubina T.
Digital ethics in philosophical dimension.....38

Zinchenko H. R.
Relation between logic of generality and logic of singularity in Andreas Reckwitz's theory of Modernity.....43

Karpets L. A.
The phenomenon of voice: existential-anthropological and sociocultural meanings.....51

Kuznetsov O. A., Gutsalova V. I.
Philosophy in shaping the worldview of students of technical higher educational institutions.....56

Melnychuk V. V.
Valuable paradigm of virtualized society.....62

Polishchuk R. M.
Philosophical approaches to the conceptualization of sport: Marxist theories.....67

Rachuk S.
Historical knowledge through the lens of the philosophy of existentialism.....74

Savchenko O. O.
The rational approach to linguodidactics.....78

Sajtarly I. A., Ishchenko O. M.
An overview of the civilizational paradigm from the angle of structuralist ideas.....85

Skovronskyi B. V.
Integration of science and art in ancient society:
search for an approach to understanding the phenomenon.....91

Khavronenko V. D., Prudchenko I. I., Mnozhynska R. V.
The evolution of the educational process in the context of postmodernism:
new challenges and philosophical reflections.....97

Shtanko V. I., Starikova H. G.
Implicit knowledge as an unconscious component of scientific research.....103

Shcherbenko E. V.
Glocalisation and generation: the heuristic of temporality.....109

Iakubin O. L., Yakubina V. L.
Social conflicts and their resolutions through the application of different mediation models: a transdisciplinary analysis based on the influence of classical concepts of L. Coser and R. Dahrendorf.....113

SOCIOLOGY

Huseynova Zumrud Novruzali gizi
Characteristic features of the process of modernization in the post-war period.....121

Lopushniak E. I.
Methods of measuring the powers of the branches of government in a democratic society.....130

Fesenko A. M., Chorna V. O., Bondarets B. B.
Inventory as one of the leading trends in modern political communication.....136

Shtraikher O. A.
Current aspects of the development of the Ukrainian volunteer movement in the context of civil society.....144

POLITOLOGY

Garaschuk D. V.
Digital echo chambers: amplifying populist rhetoric in the age of social media.....152

Rishko S. I.
Decentralization of power and its significance for developing local political regimes in Ukraine.....158

Sychova A. O.
Polysubjectivity as a driver of global governance reformatting.....167

V. Y. Klymonchuk
Prime Ministership of Boris Johnson and the problem of Brexit in the lens of the British media.....173

Sych O. M.
Measures of the Leadership of the Foreign Sections of the OUN to Resolve Organizational and Legal Discrepancies with the Opposition Based on the «Position» of the OUN Leadership in Ukraine (1950–1951).....179

CURRENT PROBLEMS OF PHILOSOPHY

Skalatska O. V.
The influence of communicative practices on the formation of worldview and cultural values: socio-philosophical dimension.....186

Zaiets O. M.
Socio-psychological and ontological factors of demotivation in modern education.....192

Kuts V. A.
The general philosophical concepts in art legacy of Taras Shevchenko and Lesya Ukrainka.....200

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 46

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – О. Молодецька

Підписано до друку 20.03.2024. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 16,84. Ум. друк. арк. 20,69.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0524/316.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.